مولانا محمد سعید ایرانی

تاریخ عمومی

شنبلاق خلق نه شریاتی

تاریخ عثمانیه

شیخ الاسلام نوری

مولا مۇسا سايرامى

تارىخىي ئەمىنىيە

نەشرىگە تەييارلىغۇچى: مەھەممەت زۇنۇن

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

جلال‌الدین به هرام
سنزغان
89. 3

موللا مۇسا سايرامى ۋە ئۇنىڭ «تارىخىي ئەمنىيە» سى

موللا مۇسا سايرامى (موللا مۇسا بىننى موللا ئەيسا خوجا سايرامى) 1836 - يىلى 8 - ئايىنىڭ 23 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاقسۇ ۋىلايىتىدىكى باي ناھىيىسىگە تەۋە سايرام رايونىنىڭ ئانىقىز يېزىسى توغايلا مەھەللىسىدە بىر دىنىي ئۆلىما ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

موللا مۇسا سايرامى 1847 - يىلى 9 - ئايدا، دادىسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن كۇچادىكى ساقساق مەدرىسىدە ئوقۇيدۇ. ئۇ يەردە ئۇيغۇر ئالىمى موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنىڭ تەربىيىسىدە ئەدەبىيات، تارىخ، كالېندارچىلىق، ئاسترونومىيە، گراماتىكا، ماتېماتىكا ۋە ئىسلامىيەت پەنلىرىنى ئوقۇيدۇ. ئەرەب، پارس، ئوردو تىللىرىنى ئۆگىنىپ، ئاز ۋاقىت ئىچىدىلا زور ئۇتۇق قازىنىدۇ. 1854 - يىلى، موللا مۇسا سايرامى مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، بايغا قايتىپ كېلىدۇ ۋە سايرام مەدرىسىسىدە مۇدەررىسلىك قىلىدۇ.

موللا مۇسا سايرامى XIX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن باشلاپ بىر قاتار ئىلمىي ئىجادىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىر - مۇنچە ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىدۇ. ئۇ يازغان ئەسەرلەر ئىچىدە «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» (ئەۋلىيالار تەزكىرىسى)، «دەر بەيان ئەسھەبۇلكەف» (ئەسھەبۇلكەف ھەققىدە بايان)، «تارىخىي ئەمنىيە»، «تارىخىي ھەمىدىيە»، «قەسىدەئىي سىدىق»، «غەزەلىيات»، «سالامنامە» قاتارلىق تارىخ، ئەدەبىياتقا ئائىت ئەسەرلەر بار.

«تارىخىي ئەمنىيە» 1903 - يىلى يېزىلغان، 1904 -

يىلى، روسىيىنىڭ قازان شەھىرىدىكى «مەدرىسەئىي ئۇلۇم» مەتبەئىسىدە بېسىلغان. قولىڭىزدىكى بۇ كىتاب ئاشۇ نۇسخىغا ئاساسەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئۆزگەرتىلىپ نەشىر قىلىندى. بۇ كىتاب «سۆز بېشى»، «مۇقەددىمە»، «داستان» ۋە «خاتىمە» دېگەن قىسىملارغا بۆلۈنگەن. ئەسەرنىڭ «تارىخىي ئەمنىيە» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەبنى ئاپتور: «بۇ كىتابنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقتىمدا بۇ يۇرتلاردا دۇشمەنلىك، ئاداۋەت، پاراكەندىچىلىك تۈگەپ، تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك قارار تاپقانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ كىتابنى «تارىخىي ئەمنىيە» دەپ ئاتىدىم» دەپ ئىزاھلايدۇ.

«مۇقەددىمە» ئۇچ بابتىن تۈزۈلگەن. ئاپتور بۇ بابلاردا كىتابخانلارنى يەتتە شەھەر (جەنۇبىي شىنجاڭ) ھەققىدىكى مول تارىخىي ۋەقەلەردىن خەۋەردار قىلىدۇ. ئاپتور ئۆزى ئىگىلىگەن مول جۇغراپىيەۋى، تارىخىي بىلىملەر بىلەن چىڭگىز ئىستېلاسىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىقىدىكى شىنجاڭنىڭ تارىخى ھەققىدە، تۇغلۇق تېمۇرخان ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلاشقان ئەۋلادلىرىنىڭ ھەرقايسى جايلاردىكى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش تارىخى ھەققىدە؛ كېيىنكى چاغلاردا سىياسىي مەقسەتنى كۆلاھ، جەندە بىلەن يوشۇرۇپ، بۇ تەرەپلەرگە ئۆتكەن نەمەنگانلىق خوجىلارنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇش يولىدىكى سۈيىقەستلىك ھەرىكەتلىرى ھەم ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەتنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغانلىقى توغرىسىدا، ھىدايەتتۇللا ئىشان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن يېغىلىقلار، ئىشان-سوپىلارنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنى جاھالەتتە قالدۇرۇش يولىدا ئېلىپ بارغان ئىستېلاچىلىق ئۇرۇشلىرى، مانجۇ ئىستىبدادىغا قارشى قوزغالغان، رەھمەتۇللا بەگ، ئەسمەتۇللا بەگ باشچىلىقىدىكى ئۇچتۇرپان

«جەگدە يېغىلىقى» قاتارلىقلار توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ.

«داستان» قىسمى بىرىنچى داستان، ئىككىنچى داستان دەپ ئىككى چوڭ قىسىمغا بۆلۈنگەن. بىرىنچى داستاندا ئۇلۇغ تەيپىڭ - تيەنگو دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە، 1884 - يىلى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مانجۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى پارتلىغان خەلق قوزغىلاڭلىرى بىر - بىرلەپ بايان قىلىنغان؛ ئىككىنچى داستاندا، ئاپتور مەخسۇس ياقۇپبەگ ئۈستىدە توختىلىپ، ئۇنىڭ يەتتە شەھەردە قىلغان - ئەتكەنلىرى، ۋە ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭدا كەلتۈرۈپ چىقارغان پاجىئەلىك ئاقىۋەتلەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

«خاتىمە» قىسمىدا ئاپتور يەتتە شەھەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىدىن ئۇمۇمىيۈزلۈك مەلۇمات بېرىدۇ.

«تارىخىي ئەمىنىيە» دە، ئاپتور شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى زور ۋەقەلەرنى ئۆز رېتى بويىچە يېزىپ، ئۆزىنىڭ بۇ ۋەقەلەر ئۈستىدىكى مۇھاكىمىسى، مۇلاھىزىسى ۋە كۆز قاراشلىرىنى يېغىنچاقلاپ كىتابخانلارغا تونۇشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. «تارىخىي ئەمىنىيە»دە بايان قىلىنغان ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتلىرى، بولۇپمۇ 1864 - يىلدىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتلىرى ئاپتورنىڭ بىۋاسىتە كۆزەتكەن ياكى ئاڭلاپ تەھقىقلىگەن ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن يېزىلغان بولغاچقا، بۇ ئەسەر شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، بولۇپمۇ ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ ئىچكى - تاشقى سىياسىتىنى تەتقىق قىلىشتا زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

ئاپتور «تارىخىي ئەمىنىيە» دېگەن كىتابىدا بىزنى مول، بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن بولسىمۇ، ئەمما، ئاپتورنىڭ تارىخ قارىشىنىڭ چەكلىمىلىكى، مەسىلىلەرنى كۆ-

رىتىشىدىكى ئۇسۇلىنىڭ توغرا بولمغانلىقى تۇپەيلىدىن بۇ ئەسەردە يەنە بىر مۇنچىلىغان نۇقسانلارمۇ ساقلانغان. مەسىلەن، ئاپتور چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەھشەتلىك مىللىي زۇلۇم سىياسىتىنى پاش قىلىش بىلەن بىللە، ھۆكۈمرانلار سىنىپى بىلەن ئادەتتىكى خەلقنىڭ ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن. ئاپتور شىنجاڭنىڭ قەدىمكى تارىخى ۋە دۆلىتىمىزدىكى باشقا مىللەتلەر ھەققىدە مەلۇمات بەرگەندە، بىر قىسىم رىۋايەتلەرنى ئاساس قىلغان. ئاپتور جايلاردا قوزغالغان خەلق قوزغىلاڭلىرىنى تەكشۈرگەندە بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ تۈپكى سەۋەبىنى ماھىيىتىنى تولۇق ئېچىپ بېرەلمەي، ئۇنىڭغا قويۇق دىنىي تۈس بەرگەن. بۇ قوزغىلاڭلارنى قانداقتۇر، «مۇسۇلمانلار» نىڭ «كاپىرلار» ئۈستىدىن ئېلىپ بارغان «غازاتلىرى» دەۋالغان ۋە باشقىلار. ماۋ زېدۇڭ: «قەدىمكى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى زەتلەش جەريانىدا، ئۇنىڭ فېئودالليق شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ، دېموكراتىك جەۋھىرىنى قوبۇل قىلىش لازىم. بۇ مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇپ، مىللىي ئىشەنچىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ مۇھىم شەرتى. لېكىن زادىلا تەنقىدسىز يىغىۋېلىپ ساقلىماسلىق كېرەك» دەپ كۆرسەتكەنىدى. كىتابخانىلار بۇ كىتابنى ئوقۇغاندا چوقۇم بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلىشى كېرەك.

ۋەلى

مؤندەرىجە

سۆز بېشى 1

مؤقەددىمە 1

1. موغۇلىستان (يەتتە شەھەر) نىڭ ئەھۋالى ۋە بۇ جايدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر؛ بۇ يۇرتقا كىملەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ۋە «موغۇلىيە» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبلىرى؛ بۇ يەردە ئۆتكەن مؤسۇلمان خانلىرىنىڭ نەسەبلىرى؛ خاقانىي چىنىنىڭ موغۇلىستان خەلقىنى بويسۇندۇرغانلىقى 2

2. جاھانگىر خوجىنىڭ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى؛ مؤھەممەد ئىلىخان كېلىپ قەشقەرنى ئالغانلىقى؛ نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى كېلىپ يەتتە شەھەرنى يەنە تارتىۋېلىپ، جاھانگىر خوجا باشلىق بىر مۇنچە مؤسۇلمانلارنى ئەسىر قىلىپ بېيجىڭغا ئېلىپ كەتكەنلىكى؛ مؤھەممەد ئىلىخان ئەلچى ئەۋەتىپ ئەسىرلەرنى خاقانىي چىددىن تىلەپ قايتۇرۇپ كەلگەنلىكى 30

3. خاقانىي چىنىنىڭ قەددىم زامانىدا مؤسۇلمان بولغانلىقى؛ تۆڭگانلارنىڭ خاقانىي چىن مەملىكىتىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى؛ خىتايلار بىلەن تۆڭگانلار ئوتتۇرىسىدا جېدەل - ماجىرا يۈز بېرىپ، خاقانىي چىن دۆلىتىگە زىيان - زەخمەت يەتكەنلىكى 38

بىرىنچى داستان..... 53
1. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ رەھىم ـ شەپقىتى بىلەن ئىسلام قۇياشى كۆچا شەھىرىنىڭ ئۇستىدە نۇر چاچقانلىقى؛ راشىددىن خوجىنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ۋە شەرق غەرب تەرەپلەرگە لەشكەر ماڭدۇرغانلىقى ۋە شۇ ئاردا بولغان ۋەقەلەر..... 54
2. سەيىد خېتىپ خوجام (بۇرھانىددىن خوجا) كۆز نۇرى مەھمۇددىن خوجا بىلەن ئاقسۇ شەھىرىنى ئېلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ، مەقسىتىگە يېتەلمەي ئارقىسىغا يانغانلىقى ۋە نۇرغۇن مۇسۇلمانلار قۇربان بولۇپ شېھىتلىك شارابىنى ئىچكەنلىكى..... 61
3. ئىككىنچى قېتىمدا جامالىددىن خوجىنىڭ ئاقسۇغا ئاتلانغانلىقى ۋە ئاقسۇنى پەتھ قىلىپ مەقسىتى ھاسىل بولغانلىقى..... 66
4. بۇرھانىددىن خوجا ۋە ئوغلى ھامىددىن خوجىلارنىڭ ئۈچتۇرپان شەھىرىگە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە غالىبىيەت شامىلى يار بولۇپ مەقسەت گۈلى ئېچىلغانلىقى..... 70
5. بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ئوغلى ھامىددىن خوجا بىلەن قەشقەرنى پەتھ قىلىش ئۈچۈن ئاتلانغانلىقى؛ سادىر لىقتىن سىدىقبەگ قېچاقنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقى ۋە كېيىن قۇتۇلۇپ ئۆز ئورنىغا قايتىپ كەلگەنلىكى..... 77
6. بۇرھانىددىن خوجا، ئوغلى ھامىددىن خوجا ۋە سەيىد شەيخ نەزرىددىن خوجىلارنىڭ يەكەنىنى پەتھ قىلىش غازىتىغا ئاتلانغانلىقى؛ غەلىبە گۈلى جامالىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، زامان ھادىسىلىرىنىڭ توسقۇنـ

لۇقماندىن بىرگۈل ئۈزەلمەي ئۆز جايىغا قايتقانلىقى... 80

7. سەيياد جامالىددىن خوجامنىڭ يەكەن بىلەن قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش ھەۋىسى، يەنى بىر ئوق بىلەن ئىككى كىيىكنى ئۇۋلاش نىيىتى بىلەن يۈرۈش قىلغانلىقى؛ بىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ يەنە بىرىگە قەدەم قويۇشى بىلەن ھەر ئىككىسىلا قولدىن چىقىپ كېتىپ، باشقا بىر چەۋەندىز ئۇۋچىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى؛ نەتىجىدە مەيۈس بولۇپ ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتكەنلىكى..... 85

8. بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ۋۇجۇد بىھىنىڭ غۇنچە نەۋباھارى، كۆڭۈل سەددىپىنىڭ دۇرزى مارجانى يەنى مەھمۇددىن خوجام پادىشاھنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەھۋالى؛ مەن كەمىنەنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى؛ غەيرىي سۇلۇكتىكى گۇرۇھلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتىقادى..... 93

9. خوتەن بىلەن ئىلىغا ئەۋەتىلگەن ئەلچى، مەكتۇپلار ۋە ئۇ تەرەپتىن كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ ۋەقەلىرى..... 107

10. ئۇلۇغ تەكرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئىسھاق خوجامنىڭ شەرق تەرەپكە قاراپ يولغا چىقىپ، ئۇششاقتالدا نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىنى يوقاتقانلىقى ۋە قاراشەھەرنىڭ پەتھ قىلىنغانلىقى 113

11. تەكرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن سىيىت ئىسھاق خوجام تۇرپان غازىتىغا يۈرۈش قىلىپ، تۇرپاننى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن يەنە بىر نەچچە شەھەرلەرنى پەتھ قىلغانلىقى ۋە نۇرغۇن قاراخىتاي ئەھلىنىڭ نابۇت بولغانلىقى..... 123

12. خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ ئىككىنچى قېتىم مورلىغا لەشكەر ماڭدۇرغانلىقى ۋە مەقسىتىگە يېتەلمەي

قايتىپ كەلگەنلىكى؛ قۇمۇلدىن ئىسسىل ھەدىيىلەرنىڭ كەلگەنلىكى ھەم لۇكچۇننىڭ يەنە بىرقېتىم پەتە بولغانلىقى..... 133
13. سىيىت ئىسھاق خوجىنىڭ قۇمۇلغا يۈرۈش قىلىش قارارىغا كېلىپ، ھېيىجىڭغا قاراپ يولغا چىققانلىقى؛ چىگۈڭ خانىنىڭ ئىسھاق خوجامنىڭ ئىستىقبالىغا چىققانلىقى؛ قۇمۇلنىڭ پەتە قىلىنغانلىقى ۋە ناتوغرا يارلىق كېلىپ قالغانلىقى..... 138
14. گۈزەل ئەخلاق، ياخشى پەزىلەتلىك ئىسھاق خوجامىنىڭ يەكەن، قەشقەر غازىتىغا بېرىشنى قارار قىلغانلىقى ۋە ياقۇبېگ قوشىنىگى بىلەن ئەپلىشىپ قالغانلىقى..... 145
15. كۇچالىق خوجىلارنىڭ ئارىسىدا قارىمۇ قارشىلىق يۈز بەرگەنلىكى؛ مۇشۇنداق ئامەتكە شۈكرى قىلمىغانلىقتىن ئۇلارنىڭ يامان ئاقىۋەتلەرگە قالغانلىقى ۋە ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى..... 152
ئىككىنچى داستان..... 167
1. ياقۇبېگ ئاتىلىق غازىنىڭ موغۇلستان مەملىكىتى ۋە يەتتە شەھەر ئەھلىنى ئىستىلا قىلغانلىقى ۋە بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىقى 168
2. جانابىي بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋەئۇلارنىڭ كۇچالىق خوجاملارنى بويسۇندۇرغانلىقى؛ پەرغانە ۋىلايىتىدىن چوڭلارنىڭ قېچىپ كەلگەنلىكى؛ ياقۇبېگ قوشىنىگىنىڭ ئەھۋالى ۋە قېچاقلارنىڭ ۋەقەلىرى..... 182
3. جانابىي ياقۇبېگ ئاتىلىق غازىنىڭ پادىشاھلىق تەختىگە چىققانلىقى؛ قارشىلاشقۇچىلارنى يوقاتقانلىقى؛

لەشكەر باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى ۋە يەكەن، مارالبېشى
لارنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى..... 194

4. جانابىي ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ خوتەنىنى
بېسىۋېلىش ئۈچۈن تەدبىر قوللانغانلىقى؛ ھەبىبۇللا
ھاجى پادىشاھنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى ۋە غەلىبە
قۇشى خوتەن زېمىنىدا يۇز كۆرسەتكەنلىكى..... 201

5. ھاجى پادىشاھنىڭ ئەھۋالى ۋە بىرنەچچە ۋەقە-
لەر..... 218

6. جانابىي بەدۆلەت ئاتلىق غازى ئاقسۇ ۋە كۇچانى
بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئات چاپتۇرغانلىقى؛ بىر زەربە
بىلەن لەچچە شەھەرنى پەتھ قىلغانلىقى؛ مۇراد باغ-
چىلىرىدىن غۇنچىلارنى ئۈزۈپ، ئۆز قارارگاھلىرىغا
قايتقانلىقى ۋە باشقا بىرمۇنچە ۋەقەلەر يۈز بەرگەن-
لىكى..... 228

7. ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ يەتتە شەھەر ۋە موغۇ-
لىستاننى ئۆزىگە بويسۇندۇرغانلىقى؛ رۇم خەلىپىسىگە
ئەلچى ئەۋەتىپ، يارلىققا ئېرىشكەنلىكى ۋە باشقا
ئىچكىنىشلىق ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى..... 239

8. ئۇرۇمچى تۆڭگانلىرىنىڭ كورلا ۋە كۇچا خەلقىنى
بىسەرەمجان قىلغانلىقى؛ ئاتلىق غازى غالىب قوشۇن-
لىرى بىلەن تۆڭگانلارنى يوقىتىش غەرىزىدە شەرققە
قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە مۇراد بېغىدىن مەقسەت
كۆل-غۇنچىلىرىنى ئۈزۈپ، تەختى ئالىيلىرىغا قايتى-
قانلىقى..... 252

9. بەدۆلەت ئاتلىق غازى ئۇرۇمچى تەرەپكە ئاتلىنىپ،
ئۇرۇمچىنى پەتھ قىلغانلىقى ۋە نەسەندىكى خىتاي
شى شىكۆگۈنىڭ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغانلىقى؛

ئۇرۇش ـ جېدەللەرنىڭ يۈزبەرگەنلىكى ۋە ئاخىرغەلىبە
بىلەن ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كەلگەنلىكى..... 265
10. جانابىي ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ پەرمانى بىلەن
هېكىمخان تۆرەم ئۇرۇمچى تۈگىنلىرىنىڭ ئۈستىگە
لەشكەر تارتقانلىقى ۋە ياقۇپبەگ ئۆز پەرزەنتى بېگ
قۇلىبەگنى يارەدەم ئۈچۈن ئارقىسىدىن ئەۋەتكەنلىكى؛
هېكىمخان تۆرەم مەقسەت گۈلنىنى قولغا كەلتۈرۈپ
قايتىپ كېلىپ، بارگاهىنى تاۋاب قىلغانلىقى..... 276
11. بەدۆلەت ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ئىككىنچى
قېتىم تۇرپانغا يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە دۆلتى ئالىيلىرى
نىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتقانلىقى؛ بەلكى دۆلەت
قۇياشىنىڭ غەربكە قاراپ پەسلىگەنلىكى..... 287
12. يەتتە شەھەرنىڭ پادىشاهى، دىنىنىڭ همايىچىسى
ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ياخشى ئەخلاقلىرى
دۆلەتنىڭ گۈللىنىشىگە، يامان سۈپەتلىرى دۆلەتنىڭ
بەختسىزلىكىگە سەۋەب بولغانلىقى..... 304
13. يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەر ۋە ئىشىنىڭ ئاقىۋىتىنى هەل
قىلالايدىغان لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىشىشى
بىلەن سىيىت هېكىمخان تۆرەمنى پادىشاهلىق تەختىدە
ئولتۇرغۇزغانلىقى؛ لېكىن پەلەك يار بەرمىگەنلىكتىن
ئۇلار «ۋەتەن سۆيۈش ئىمانىنىڭ جۈملىسىدىن»
دېگەن هەدىسنىڭ تەقەززاسى بويىچە ئۆز ۋەتىنىگە
قايتىپ كەتكەنلىكى..... 326
14. جانابىي بېگقۇلىبەگ ئىسىنى مۇهەممەد ياقۇپبەگ
ئاتىلىق غازىنىڭ هۆكۈمرانلىقى؛ ئاقسۇ بىلەن خوتەننى
بېسىۋالغانلىقى ۋە دۆلىتىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى..... 333
15. قارايۈز نىياز هېكىمبەگنىڭ ۋەقەلىرى، قىلمىش ـ

ئەتمىشلىرى ۋە ئاقىۋەت پۈتۈنلەي تۈگەشكەنلىكى..... 344
16. ئالىي مەرتىۋىلىك جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ دەۋرىدىكى مۇشتەري تەلئەت دىيانەتلىك ئۆلىمالار، مۇكەممەل تەربىيە كۆرگەن كاتىپ-مىرزىلار ۋە سۆلەتلىك لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ ئەھۋالاتى..... 359
17. ئۇشبۇ كىتابنى يازغۇچىنىڭ ئىسىم-نەسەبلىرى ۋە سەرگۈزەشتلىرى..... 379
18. خاقانى چىن مەنسەپدارلىرىنىڭ بۇ يەتتە شەھەر زېمىنىنى ئىككىنچى قېتىم بويسۇندۇرغانلىقى؛ ئۆز مۇلكىمىراسلىرىغا يەنە بىر قېتىم ئىگە بولغانلىقى..... 389
خاتىمە 404
1. بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى؛ ئادەملىرىنىڭ خۇي-پەيلى؛ مازار-ماشايىخلىرى ۋە موغۇلىستانىنىڭ چېگرىلىرى 408
2. قەشقەر..... 410
3. يەكەن 412
4. خوتەن..... 413
5. ئاقسۇ 418
6. ئۇچتۇرپان 424
7. كۇچا..... 427
8. كونا تۇرپان..... 428

سۆز بېشى

بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم①

سان ـ ساناقسىز ماختاشلار ئۆز ـ ئۆزىدىن بار بولغان ئۇلۇغ تەڭرىمگە خاس، ئۇ كىشىلەر چۈشىنەلمەيدىغان بارلىق شەيئىلەرنى ئۆز ھېكمىتى بىلەن يوقلۇقتىن بارلىققا كەلتۈردى. پۈتۈن ئالەمنىڭ پادىشاھى بولغان تەڭرىمگە چەكسىز ئالقىشلار ياغدۇرىمەن. ئۇ ئۆز قۇدرىتى بىلەن پادىشاھلىقنىڭ تاجىنى خالىسا بىراۋغا بەردى، خالىسا بىراۋدىن ئالدى، پۈتۈن ئىنسانلارنى ئىداره قىلىشنى ئىقتىدارلىق پادىشاھلارنىڭ تەدبىرى ۋە سىياسىتىگە باغلىدى.

رۇبائى

زاتىكى سۈپاتى ئانىڭ قۇلھۇۋەللاھۇ ئەھەد،
ھەيىنكى بىلاتەئامدۇر ئاللا ھۇسسەمەد.
فەردىكى ئاكا يوق ۋالىد نە ۋەلەد،
ۋە تىرىكتۇر لەمىيەكۇن لەھۇ كۇفۇۋەن ئەھەد②.

تەڭرىنىڭ ئەلچىسى بولۇش شەرىپىگە ئىگە بولغان پەيغەمبىرىمىزگە پاك ۋە غەرەزسىز سالام ھەم ياخشى تىلەكلىرىمىز چېچىلسۇن. ئۇنىڭ روھى ئادەم ئەلەيھىسسالام يارىتىلىشتىن بۇرۇنمۇ مەۋجۇت ئىدى.

---

① ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ نامى بىلەن باشلايمەن.

② تەڭرىنىڭ سۈپەتى شۇكى، ئۇ بىر، تىرىك، ئەمما تاماق يېمەيدۇ، موھتاج بولمايدۇ، تۇغۇلمىغان ۋە تۇغمايدۇ، يەككە ـ يېگانە ھايات بولۇپ، مەڭگۈ يوقالمايدۇ.

هەممە پەيغەمبەرلەرنىڭ پەيغەمبىرى بولغان مۇھەممەد ئەلەيـ ھىسسالامغا تۇگىمەس رەھمەتلەر بولسۇن. تەكرىم قۇرئاندا «ۋەما ئەرسەلناكە ئىللا رەھمەتەل لىلئالەمىن» (سېنى پۈتۈن ئالەمگە شەپقەتچى قىلىپ ئەۋەتتىم) دېگەنىدى.

نەزم

شاهى ئەرەبى قىبلەئى هاجات،
ئاپىنە زات ئولدى مىرئاتى سۇفات.
كىم پەيرەۋ ئەتسە ئاڭا ئەللۇدەرەجات،
لا زال ئەلەيهى زەكىيات سالاۋات①.

پەيغەمبىرىمىزگە هەممىدىن بۇرۇن دوست بولغان هەزرىتى ئابابەكرىگە، ئادالەتنىڭ ئاپتىپى هەزرىتى ئۇمەرگە؛ سېخىيلىق، مۇلايىملىق هايا ۋە نومۇسنىڭ كانى، «قۇرئان» نى توپلاپ كىتاب قىلىپ چىققۇچى هەزرىتى ئوسمانغا، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى تەكرىنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن بېغىشلىغان، هەمىشە غەلىبە قىلىدىغان هەزرىتى ئەلىگە، بارلىق مۆمىن مۇسۇلمانلارغا، پەيغەمبىرىمىزنىڭ تاغىلىرى هەمزە هەم ئابباس رەزىيەللاهۇ ئەنهۇما ②، ساهابىلەرگە ③، پەيغەمبىرىمىزنىڭ ئايالىرىغا ۋە ئەۋلادلىرىغا مەڭگۈ، كۆپتىن-كۆپ سالام ۋە رەھمەتلەر ئېيتتىمەن.

---

① ئەرەبلەرنىڭ پادىشاهى ۋە هاجەتمەنلەر تەلمۇرۇپ قارايدىغان كىشىسىمەن، سېنىڭ سۈپەتلىرىڭ ئىنسانىيەتكە ئەينەك بولدى. كىم سېنىڭ يولۇڭدا ماڭسا ئالىي مەرتىۋىگە ئېرىشىدۇ. ساڭا ئېيتقان سالام ۋە رەھمەتلەر هەرگىز زايە كەتمەيدۇ.

② رەزىيەللاهۇئەنهۇ ــ تەكرى ئۇلارىدىن رازى بولسۇن، دېگەن مەنىدە.

③ ساهابە ــ پەيغەمبىرىمىز هايات ۋاقتىدا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن، خىزمىتىدە بولغان كىشىلەر. «ساهابە» دەپ ئاتىلىدۇ.

جاھاندىكى ئەقىل - ئىدراك ئىگىسى بولغان پەزىلەتلىك كىشىلەرنىڭ ساغلام نەزەرلىرىگە، دەۋرىمىزدىكى كاماللىقتىكە يەتكەن ئالىملارنىڭ قۇياشتەك نۇر چېچىپ تۇرىدىغان ئادالەت-لىك پاراسەتلىرىگە گۇناھ ۋە خاتالىقلىرى نۇرغۇن، ئاجىزلار-نىڭ ئاجىزى، ئادەم ئەۋلادىنىڭ كەمتىرى، بەندىلەرنىڭ ئەڭ تۆۋىنى، كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسىدىن تاشقىرى، بۇ-لۇڭ - پۇچقاقلاردا نام ۋە نىشانسىز ياشاپ كېلىۋاتقان موللا مۇسا بىننىي مۇللا ئەيسا سايرامى شۇنى بايان قىلىمەنكى، ئالىم ۋە پازىللارنى دوست تۇتقۇچى، كەمبەغەل ئاجىزلارغا باشپاناھ بولغۇچى، ئادالەت بىلەن ئىش قىلغۇچى، پۇقرالارنىڭ ھېمىنى يېگۇچى مۇھەممەد ئىمىن بايۇ ئاقساقال دادخاھ بىننىي مۇھەممەد ئالىمباي مەرغۇلانى (دۆلەت ۋە ئىسىم-نەسەبلىرى مەكگۇ ئۆچمىسۇن) مەندەك كەمىنە ئاجىزغا خىتاب قىلىپ مۇنداق دېدى: «سەن گەپ - سۆز ۋە تىل جەھەتتىن نادان، پەم - پاراسەتتە چەكلىك، خاتا ۋە نۇقسانلىرىڭ كۆپ. لېكىن بۇنىڭدىن بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھ ۋە سۇلتانلارنىڭ ياخشى ئەخلاق، يامان سۈپەتلىرىدىن ئاز - تولا خەۋىرىڭ بار. موغۇ-لىستان ۋە يەتتە شەھەرده يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى بولۇپمۇ سەن بىلەن بىز ئەقلىمىزگە كەلگەندىن بېرى كۆچالىق خوجىلار-نىڭ بۇ يۇرتلاردا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان غەيرىي دىندىكىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ غازات قىلغانلىقى، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ قانچىلىك ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ۋە قاچان دۆلەت ئاپىتىنى ئۆڭچۈپ مەغلۇپ بولغانلىقى، موغۇلىستانغا - يەتتە شە-ھەرگە مۇھەممەد ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ* قاچان ھۆكۈمران

---

* بۇكىتابتا ياقۇپبەگ بەزىدە «بەدۆلەت»، بەزىدە «ئاتىلىق غازى»، بەزى جايلاردا «قوشبېگى» دەپ ئېلىنغان.

بولغانلىقى، ئۇ چاغدا قانداق ئاجايىپ - غارايىپ ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى، قاچان بىيجىڭ چېرىكلىرى كېلىپ يەتتەشەھەر خەلقىنىڭ بېشىدىكى ئىسلام قۇياشى ئۆچۈپ ئۇنىڭ ئورنىغا زۇلمەت بۇلۇتلىرىنىڭ كۆتۈرۈلگەنلىكى ۋە باشقا ھادىسە - ۋەقەلەر ئۇستىدە بىرەر كىشىنىڭ تارىخ بېزىپ قالدۇرغانلىقى مەلۇم ئەمەس. شۇڭا، سەن كۆچالىق خوجىلارنىڭ غازاتى ۋە ئاتىلىق غازى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ باشلىنىشىدىن تارتىپ ئاخىرىغىچە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان تارىخ كىتاب يېزىپ چىققىن. خوجىلارنىڭ قىلغان جەڭلىرى ۋە ئۇلارنىڭ يۇرتنى ئىداره قىلىش ئەھۋالى، ياقۇبېگنىڭ قىلغان غازاتلىرى ۋە ئەسكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىش ئۇسۇللىرى، ياقۇبېگ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەغلۇبىيىتى ھەققىدىكى ۋەقەلەر خالايىقلارنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتمىسۇن، بىزنىڭ نام - نەسەبلىرىمىزمۇ ئۇنتۇلۇپ كەتمەي مەڭگۈ يادىكار قالسۇن. بۇنى ئوقۇغان ۋە ئاڭلىغانلار غازىلارنىڭ، شېھىتلەرنىڭ شۇنداقلا سېنىڭ ۋە بىزنىڭ ھەققىمىزگە دۇئا قىلسا، كۆپچىلىكنىڭ دۇئالىرى ئىجابەت بولۇپ رەھىم- شەپقەتلىك تەڭرىم گۇناھلىرىمىزنى مەغپىرەت قىلىۋەتسە ئەجەب ئەمەس. «باشقىلارنى ياخشى ئىش قىلىشقا دالالەت قىلغۇچى، شۇ ئىشنى قىلغۇچىغا ئوخشاش ئەجرىگە ئىگە بولىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ* روھى بويىچە، مەنمۇ بۇ خاسىيەتلىك ئىشنىڭ شاراپىتىدىن بەھرىمەن بولسام.»

ئەمما مەن: «مەن كۆندىلىك تۇرمۇش غېمىگە گىرىپتار بولغان، خار - زارلىقتا ئېتىبارسىز ھايات كەچۈرۈۋاتقان ئاجىز بىر كىشى. ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ قىلغان جەڭلىرى، يۇرت سوراپ

---

* ھەدىس — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆزلىرى ھەدىس دېيىلىدۇ — مۇھەررىردىن.

پۇقرالارنى ئىداره قىلغان ئەھۋالى. بولۇپمۇ ئاتىلىق غازىدەك ئالەمگە داڭقى كەتكەن، پادىشاھلىق شانۇ - شەۋكىتى بىلەن پەخىرلەنگەن بىر كىشىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى توغرىسىدا كىتاب يېزىشقا، ئېغىز ئېچىشقا، قەلەم يۈرگۈزمەككە ھەددىم يوق ھەم مەندە ئۇنداق جۈرئەت ۋە يۈرەك، قابىلىيەت ۋە ئىقتىدار مۇ يوق. كۇچالىق خوجىلارنىڭ ئىسلام ئاچقان ۋاقتىدىن ھازىرغىچە 40 يىل ئۆتۈپتۇ. بولغان ۋەقەلەر، يۈز بەرگەن ھادىسىلەر، كىشىلەرنىڭ خاتىرىلىرىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. شۇ ۋەقەلەرگە قاتناشقان ياكى ئۇنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۆلۈپ تۈگىدى. خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن پارچە - پۇرات ھېكايە، قىسسىلەرنى توپلاپ، بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇپ، توغرىراقىنى تېپىپ چىقماق مېنىڭ قولۇمدىن كېلىدىغان ئاسان ئىش ئەمەس» دېدىم ۋە «سېخىي كىشىلەر ئۆزرىنى قوبۇل قىلىدۇ» دېگەن ھەدىسىنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئۆزرە ئېيتتىم. بىرنەچچە جان دوستلىرىم، پېشقەدەم يار - بۇرادەرلىرىم يىغىلىپ: «ۋاقىتنى غەنىيمەت بىلىپ، مۇھەممەد ئىمىن دادخاھنىڭ بۇيرۇقىغا ئەمەل قىلىپ، تەكرىنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ جېنىنى پىدا قىلغان شېھىتلەرنىڭ ۋەقەلىرىنى توپلاپ كىتاب قىلساڭ، بۇ كىتابنى ئوقۇغان كىشىلەر شېھىتلەرنىڭ ئىسىملىرىنى ياد ئەيلەپ، ئۇلارنىڭ روھىغا دۇئا قىلسا، «ياخشى ئىش قىلغۇچىغا تەكرىم زور ئەجىر بېرىدۇ. كىشىلەرمۇ ياخشى سۆزىمىز بىلەن ئۇلارنى ماختايدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ روھىغا ئاساسەن، سەنمۇ قۇرۇق قالماس ئىدىڭ» دېدى. مەن يار-بۇرادەرلىرىمنىڭ بۇ تەلەپلىرىنى ھەقىقەت دەپ بىلىپ، ئۇلارنىڭ سۆز گۆھەرلىرىنى تاشقا ئۇرۇپ ئېتىبارسىز قالدۇرۇشنى مۇناسىپ كۆرمىدىم ۋە مۇشۇنداق زور كىتابنى يېزىپ چىقىشنى ئۈستىگە ئېلىپ، ئۆزۈمنى باشقىلارنىڭ مالامەت ئوقىغا نىشانە قىلدىم.

«قىلىنغان ئىلتىماس سېخىي كىشىلەرنىڭ ھۆزۈرىدا قوبۇل بولىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە، بىلىپ ياكى بىلمەي ئۆتكۈزگەن كەمچىلىك، خاتالىقلارنىنى ئوقۇغان ۋە ئىشىتكەنلەرنىڭ ئەپۇ ئېتىكى بىلەن يېپىپ، سېخىي قەلەملىرى بىلەن تۈزىتىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

چۈنكى «ياخشى ئىشقا تەگكۈدەك كاتتا ئەجر ئاتا قىلىدۇ، خالايىقمۇ رەھمەت ئېيتىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە، كەمىنە ئاز - تولا بەھرى يېتىپ قالسا ئەجەب ئەمەس، دېگەن ئارزۇ بىلەن ئىشەنچلىك تارىخ كىتابلىرىنىڭ مەزمۇندىن پايدىلىنىپ، ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن - بىلگەن، ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغان كىشىلەردىن سۈرۈشتۈرۈپ سوراپ، مۇجمەل، پارچە - پۇرات ھېكايە، قىسسە، رىۋايەتلەرنى سىلىشتۇرۇپ، راست ۋە ئىنىقلىرىنى تاللاپ، بۇ كىتابنى يېزىپ چىقتىم.

بۇ كىتابنىڭ يېزىلىشىغا بىرى، مۇھەممەد ئىمىن دادخاھ دېگەن كىشى سەۋەب بولغان. يەنە بىرى، بۇ كىتابنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقىتمدا بۇ يۇرتلاردا دۇشمەنلىك، ئاداۋەت، پاراكەندىچىلىك تۇغۇپ تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك قارار تاپقانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ كىتابنى «تارىخىي ئەمىنىيە» دەپ ئاتىدىم. ۋە مۇقەددىمە، ئىككى باب ھەم خاتىمە بىلەن تاماملاشنى نىيەت قىلدىم.

دىيانەتلىك ئاپتورلار ۋە يازغۇچىلار بۇ كىتابنى كۆرگەندە ياكى ئوقۇغاندا، كەمىنە خار - زار، ئېتىبارسىز كىشىنى ئىجابەتلىك دۇئا بىلەن ئەسلىرىگە ئېلىشلىرىنى، ئۇنتۇپ قالماسلىقىنى ئىلتىماس قىلىپ، قولۇمغا قەلەم ئېلىپ، يېزىشنى باشلىدىم.

ئۇلۇغ تەگكۈدەك! سېخىيلىق سۈپىتىڭنىڭ ھۆرمىتى بىلەن مېنىڭ مۇشۇ ئىشىمنى ئاسان قىلىشىڭنى تىلەيمەن. چۈنكى سەن ئەڭ سېخىي ۋە ئەڭ رەھىملىكسەن. تەگرى ئىلتىجا قىلغۇچىلارنىڭ ئىلتىجاسىنى جەزمەن ئىجابەت قىلغۇچىدۇر.

ئىككىنچى ئادەم① — نۇھ پەيغەمبەردىن مۇشۇ كۈنگىچە موغۇلىستان② ۋە يەتتە شەھەردە③ يۈز بەرگەن ئەھۋاللار، بۇ يەرلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان گۇرۇھلار توغرىسىدىكى ئەھۋالـ لار، بۇ يەرنىڭ «موغۇلىيە» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب، مۇسۇلـ مان خانلارنىڭ نەسەبى، يەتتە شەھەرنىڭ خاقانى چىنغا تەۋە بولۇشى قاتارلىقلارنىڭ ئومۇمىي بايانى — مۇقەددىمە، ئىككى باب ۋە خاتىمىدىن تەركىب تاپقان بىر كىتاب قىلىندى.

بۇ كىتاب نىكولاي پانتسوپنىڭ ياردىمى بىلەن بېسىلىپ چىقتى.

قازان مىلادى 1904 - يىلى (ھىجرىيە 1322 - يىلى) «مەدرىسەئىي ئۇلۇم» باسمىخانىسىدا بېسىلدى.

---

① بۇ يەردىكى «ئادەم»، ئادەم ئەلەيھىسسالامنى كۆرسىتىدۇ.

② ئاپتور مۇشۇ ئەسىردە شىنجاڭنى «موغۇلىستان» دەپ ئاتايدۇ.

③ خوتەن، يەكەن، قەشقەر، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، تۇرپاندىن ئىبارەت يەتتە شەھەرنى كۆرسىتىدۇ.

مۇقەددىمە

1

موغۇلستان (يەتتە شەھەر) نىڭ ئەھۋالى ۋە بۇ جايدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر؛ بۇ يۈرتقا كىملەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ۋە «موغۇلبەگ» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبلىرى؛ بۇ يەردە ئۆتكەن مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ نەسەبلىرى؛ خاقانى چىنىنىڭ موغۇلستان خەلقىنى بويسۇندۇرغانلىقى

ھۆرمەتلىك دوست ۋە بۇرادەرلەرگە روشەن بولغايكى، بۇ يەتتە شەھەرنى قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىدا كىشىلەر «موغۇلستان» دەپ ئاتاپتۇ. بۇ شەھەرلەردە شۇ چاغلاردا يېزىلغان كونا ۋەسقە-ھۆججەتلەر موغۇلستان ھېسابىدا دەپ پۈتۈلۈپتۇ. نېمە ئۈچۈن «موغۇلستان» دەپ ئاتالدى؟ قايسى زاماندىن باشلاپ ئىسلام دۆلىتىگە مۇشەررەپ بولدى؟ پادىشاھلىرى قايسى مىللەت، قايسى مەزھەپتە؟ خاقانىي چىنىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكىلى نەچچە يىل بولدى؟ بۇ مەسىلەر قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىدىن پايدىلىنىپ بولسىمۇ قىسقىچە بايان قىلىنمىسا، بۇ كىتابنى يېزىشتىكى مەقسەت روشەن ۋە ئېنىق بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم. چۈنكى ھەر قانداق سۆز قىلغۇچى سۆزنىڭ بېشىنى ئوچۇق سۆزلىمەي، ئاخىرىغا قانچە كۈچىگەن بىلەن، ئوقۇغان ۋە ئاڭلىغانلار «ئايىغى بار، بېشى يوق» دەپ قاراپ، ئۇنداق سۆزگە ئېتىبار قىلمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇناسىۋەتلىك جايلارنى

«رەۋزە ـ تۇسسەفا»، «تارىخ رەشىدى»، «شەھرى خەمە»* گە ئوخشاش تارىخ كىتابلىرىدىن تاللاپ ئېلىپ كىرگۈزدۇم.

ۋەقەنى ھەزرىتى نۇھ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇبارەك نامى بىلەن باشلايمەن.

ئىككىنچى ئادەم دەپ ئاتالغان نۇھ ئەلەيھىسسالام توپان بالاسى ئىچىدە قالغان، چاغلىرىدا، تەڭرىنىڭ ئەمرى بىلەن كېمە ياساپ، بۇ كېمىگە ئادەملەردىن باشقا، يەنە ھەر تۈرلۈك مەخلۇقاتلاردىنمۇ بىر جۈپتىن سالدى. ئاقىۋەت كېمىنى جۇدا تېغىنىڭ ئۈستىدە توختاتتى. بۇ چاغدا كېمىدە ئادەم زاتىدىن سەككىزەن كىشى ئامان قالغانىدى. ئامان قالغانلارنىڭ ئىچىدىنمۇ نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۈچ ئوغلى ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرىدىن باشقىلار سۇنىڭ سېسىقچىلىقىدا ھالاك بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەر يۈزىگە پەيدا بولغان ھەممە ئادەم نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ شۇ ئوغۇللىرىنىڭ ئۇرۇقىدىن تۆرەلگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن نۇھ ئەلەيھىسسالام «ئادەمى سانى» يەنى ئىككىنچى ئادەم دەپ ئاتالغان.

نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ئىسمى سام، ھام، ۋە يافەس ئىدى. بەزى رىۋايەتلەردە بۇلارنى «پەيغەمبەر» دەپمۇ ئېيتىدۇ.

پۈتۈن ئەرەبستان خەلقى ۋە بارلىق پەيغەمبەرلەر سام ئەۋلادىدىن؛ پۈتۈن زەڭگىبار، ھەبەش، سۇدان زېمىنلىرىدىكى خەلقلەر ھام ئەۋلادىدىن؛ پۈتۈن شانۇ شەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىشاھلار ۋە تۈركلەر يافەس ئەۋلادىدىن دېيىلىدۇ. يافەستىن 11 ئوغۇل دۇنياغا كەلدى. چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى تۈرك ئىدى.

---

* مەشھۇر تارىخىي كىتابلارنىڭ نامى.

پۈتۈن تۈرك، موڭغۇل، قىپچاق ۋە خىتايلار① تۈركىنىڭ نەسلىدىن پەيدا بولغان.

ئەمما تۈركنى شۇ زاماندا يافەس ئوغلان دەپ ئاتايتتى. بەزى تارىخ كىتابلىرىدا يافەس ئوغلانىنى كىيومۇرس بىلەن بىر ئەسىردە ئۆتكەن دەيدۇ.

يافەسنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چىن، ئۇنىڭ ئوغلى ماچىن بولۇپ، پۈتۈن چىن ماچىن خەلقى شۇنىڭ نەسلىگە مەنسۇپ.

ئۇچىنچى ئوغلى رۇس بولۇپ، پۈتۈن رۇس، ناسارالار رۇسىنىڭ ئۇرۇقىدىن تارالغان. قالغان ئوغۇللىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلساق گەپ ئۇزىراپ كېتىدۇ. گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، سام ئەلەيھىسسالام غەرب تەرەپكە، هام جەنۇپ تەرەپكە، ھەزرىتى يافەس شەرق تەرەپكە يۈرۈش قىلدى.

يافەسنىڭ ئەۋلادى ناھايىتى تېز كۆپەيدى. ئەمما سۇ بار يەردە ئوت يوق، ئوت بار يەردە سۇ يوق بولۇپ، ئۇلار قىيىنچىلىقتا قالدى. يافەس بۇ ئەھۋالنى ئاتىسى نۇھ ئەلەيھىسسالامغا ئەرز قىلدى. نۇھ ئەلەيھىسسالام تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا ئىلتىجا قىلدى. دۇئاسى ئىجابەت بولۇپ جەبرائىل ئەلەيھىسسالامدىن② ئىسمى ئەزەم (ئۇلۇغ ئىسىملار) نى ئەۋەتتى. نۇھ ئەلەيھىسسالام بۇ ئىسمى ئەزەمنى تاشقا ئويۇپ يافەسكە بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ يافەسنىڭ ئەۋلادلىرى قاچان خالىسا شۇ چاغدا يامغۇر ياغىدىغان بولدى. بۇ تاشنى ئەرەب تىلىدا «ھەجە-

---

① ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا «قىتان» دېگەن سۆز بار. بۇ سۆز كېيىن ئۆزگىرىپ «قىتاي»، «خىتاي» بولۇپ ئۆزلەشكەن. — مۇھەررىردىن.

② تەڭرىنىڭ بۇيرۇقىنى پەيغەمبەرلەرگە يەتكۈزىدىغان پەرىشتە.

ۋۇلمەتەر» دەيدۇ. تۈرك تىلىدا بۇ تاش «يادا تېشى» نامى بىلەن مەشھۇر. بۇ تاش پەقەت يافەسكە تەۋە زېمىنىدىلا كارغا كېلەتتى، سامغا تەۋە بولغان ئەرەبستان زېمىنىدا كارغا كەلمەيتتى.

يۇرتنى ئاۋات پاراۋان قىلماق ئۈچۈن، خۇداۋەندە كېرەم ئۆزىگە خاس قۇدرىتى بىلەن نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادىدىن ئۇزۇن ۋاقىت ئۆلۈم ئاپىتىنى كۆتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئەۋلادى كۆپەيمەپ، تۈركۈم - تۈركۈم، گۇرۇھ - گۇرۇھ بولۇپ كەتتى. ھەربىر گۇرۇھ بىر خىل تىلدا سۆزلىشەتتى. بىر گۇرۇھ يەنە بىر گۇرۇھ بىلەن تەرجىمان ئارقىلىق سۆزلىشەتتى. يافەس ھايات چېغىدىلا ئۇنىڭ ئەۋلادى ئوتتۇز يەتتە خىل تىلدا سۆزلىشەتتى. ئۆزئارا تەرجىمان ئىشلىتەتتى، دېيىلىدۇ.

نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى يافەس، ئۇنىڭ ئوغلى تۈرك، ئۇنىڭ ئوغلى ئىلغەخان، ئۇنىڭ ئوغلى زىب باتۇيخان، ئۇنىڭ ئوغلى كۆيۈكخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئىلىنجەخان ئىدى.

ئىلىنجەخان ناھايىتى دۆلەتمەن، تۈرمۇشى پاراۋان كىشى ئىدى. ئۇ بايلىقىنىڭ كۆپلۈكىدىن كۆرەڭلەپ، ئاتا ۋە ئەجدادلىرىنىڭ دىنىنى تاشلاپ قاراڭغۇ يولغا مېڭىپ تەڭرىگە شېرىك كەلتۈردى. دېمەك، بۇ يولغا ماڭغان خان - پادىشاھلارنىڭ تۇنجىسى ئىلىنجەخاندۇر.

ئىلىنجەخاندىن قوشكېزەك بىر جۈپ ئوغۇل ۋۇجۇدقا كەلدى. ئۇ ئوغۇللىرىنىڭ بىرىنىڭ ئىتىنى «موغۇل»، بىرىنىڭ ئىتىنى «تاتار» قويدى. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يۇرتنى ئىككى ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ، چېگرىلىرىنى توختام قىلىپ ئايرىپ بەردى. موغۇل خانغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن زېمىنلەر «موغۇلىستان»، تاتار خانغا بۆلۈپ بېرىلگەن زېمىنلار «تاتارىستان» دەپ ئاتالدى. ھەرقايسىسى ئۆز يۇرتلىرىغا خان بولدى.

ئىلىنجەخانىنىڭ ئوغلى موغۇلخان، ئۇنىڭ ئوغلى قاراخان،

ئۇنىڭ ئوغلى ئوغۇزخان، ئۇنىڭ ئوغلى كۈنخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئايـ
خان، ئۇنىڭ ئوغلى يۇلتۇزخان، ئۇنىڭ ئوغلى دېڭىزخان، ئۇنىڭ
ئوغلى مەڭلىخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئىلخان ئىدى. پادىشاھ پە-
رىدۇنىڭ ئوغلى تۇرخان بىلەن ئىلخان ئۆزئارا ئەلچىلەر ۋە خەت-
ئالاقىلەر ئەۋەتىشىپ مۇناسىۋەت قىلىشقانىكەن. بۇنىڭدىن ئىلخان
بىلەن تۇرخاننىڭ زامانداش ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

مۇغۇلخان ئەۋلادىدىن سەكىز خان ناھايىتى زور
پادىشاھ بولۇپ جاھاندىن ئۆتتى. ئەمما توقۇزىنچىسىغا يەنىي
ئىلخانغا ئۆۋەت كەلگەندە، مۇغۇلخان بىلەن تاتارخانىنىڭ
تارىسىغا ئىداۋەت چۈشۈپ، ئاخىر ئاداۋەت، جېدەل ۋە
دۇشمەنلىككە ئايلاندى. ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ-ماجىرالار يۈز
بەردى. نەتىجىدە تاتارلار غالىب كېلىپ، مۇغۇللارنى ئۆلتۈرۈپ،
يەر يۈزىدە ئۇلارنىڭ ئۇرۇقى - ئەۋلادىنى قويمىدى.

بىر رىۋايەتتە ئىلخان ئۆزى، يەنە بىر رىۋايەتتە ئوغلى
قىناخان، ئىككى ئەر، ئىككى ئايال قوتۇلۇپ قېلىپ، بىر ئات،
بىر موزايلىق سلىيىر، ئۈچ قوي، بىر ئۆچكىنى ئېلىپ كۆزدىن
يىراق بىر تاغنىڭ جىلغىسىغا قېچىپ بېرىپ ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى،
دېيىلىدۇ. ئۇلار تاغ جىلغىسىنىڭ ئاغزىنى چىڭ ئېتىۋېلىپ
نەچچە ئەۋلاد، بەلكى نەچچە ئون، نەچچە مىڭ يىللار ئۆتە-
كىچە جىلغا ئىچىدە ياشىدى. بارا-بارا ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى
ۋە چارۋىلىرى كۆپىيىپ جىلغا ئىچىگە پاتماي قالدى. ئۇلار
ئاسمان ئاستىدىكى زېمىنىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ دەپ خىيال
قىلىشاتتى. بۇ جايىنىڭ ئىسمى «ئەرگىنە قۇن» دەپ ئاتىلاتتى.
ئۇلاز ئىلاجسىزلىقتىن تاغ جىلغىسىنىڭ ئېتىۋېتىلگەن ئاغزىنى
ئېچىپ چىقتى. ئاشۇ خانلارنىڭ ياخشى ئۆتكەن زامانلىرىنى
ئەبرىكلەيدىغان خۇشاللىق كۈنلىردە پادىشاھ ۋە ئۇلۇغلار
ئارىسىدا تارتۇق - سوۋغات قىلىش لازىم كەلسە، ھەرقانداق

لەرسنى توققۇز-توققۇزدىن قىلىپ سوۋغات قىلاتتى. ئەمەلىيەتتە سەككىزنى بىر توققۇز دەپ ئاتايتتى. شانۇ شەۋكەتلىك پادىشاھلارنىڭ ھۆزۈرىدىلا ئەمەس، بەلكى ئادەتتىكى ئامما، ئەر-ئايال پۇقرالار ئۆزئارا بىرىنچى-كېلىشى قىلىشسا، ئاز دېگەندە سەككىز نان ئېلىپ بىرىپ ئۇنى توققۇز نان، دەپ ئاتايتتى. ھەم سەككىز نانىنى توققۇز نانغا تەڭ، دەپ ھېسابلايتتى. تا ھازىرغىچە بۇ رەسىم-قائىدە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

شۇ زاماندا ئېلخانىنىڭ ئەۋلادىدىن «ئەلئەنقۇا» ئاتلىق، ئەرگە تەگمىگەن بىر ئايال خان ئىدى. بىر كېچىسى بۇ ئايال ياتقان ئاق ئۆينىڭ تۆڭلۈكىدىن قۇياش نۇرىغا ئوخشاش بىر يورۇقلۇق چۈشتى. بۇنىڭ بىلەن ئەلئەنقۇاغا خۇشلۇق لەززىتى ھاسىل بولدى ھەم تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ھامىلدار بولۇپ قالدى. ھەزرىتى بۇۋى مەريەمنۇ* خۇددى شۇنداق بولۇپ ھەزرىتى ئەيسا پەيغەمبەر ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. بۇنداق ئىشلار تەڭرىنىڭ قۇدرىتى ئالدىدا ناھايىتى ئاسان.

چۈنكى «تەڭرى ئېيتمىنى خالىسا ۋە نېمىنى بۇيرۇسا بولماي قالمايدۇ»، دېگەن ئايەت تەڭرىنىڭ ئۆزىگە خاس سۈپىتىدىن ئىبارەت.

خان ئوردىسى ئىچىدىكى ئەمەلدارلار ئارىسىدا گەپ-سۆز، پىتنە-پاسات پەيدا بولغان بولسىمۇ، ئەمما، ئۇلار ۋەقەنىڭ ئەمەلىيىتىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرگەنلىكتىن، خانغا بولغان ئىشەنچ يېڭىباشتىن كۈچەيدى.

ئەلئەنقۇا ئوغۇل تۇغۇپ، ئۇنىڭغا «بۇزەنجىرخان» دەپ ئات قويدى. بۇزەنجىرخان چوڭ پادىشاھ بولۇپ، ئىمىر ئابا مۇسا

---

* بۇۋى مەريەم ئەيسا پەيغەمبەرنىڭ ئانىسى، رىۋايەتلەردە تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ئەيسا پەيغەمبەرنى ئاتىسىز تۇغقان، دېيىلىدۇ.

لىم بىلەن دوست ئىدى. دېمەك، بۇنىڭدىن بۇرەنجىرخانىنىڭ ئاباموسىلىم بىلەن زامانداش ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

بۇرەنجىرخانىنىڭ ئوغلى بوقاخان، ئۇنىڭ ئوغلى دۆمىنە-خان، ئۇنىڭ ئوغلى قايدۇخان، ئۇنىڭ ئوغلى بايسۇنقۇرخان، ئۇنىڭ ئوغلى دۆمىنەخان، دۆمىنەخانىدىن قىبلىخان، قاجۇلە-خان دەپ قوشكېزەك بىر جۇپ ئوغۇل ۋۇجۇدقا كەلدى. كۈن-لەرنىڭ بىرىدە كىچىك ئوغلى قاجۇلىخان چۈش كۆردى. كۆرگەن چۈشىنى دادىسىغا بايان قىلىپ ئېيتتىكى: «بۈگۈن كېچە ئاكام قىبلىخانىنىڭ ئېتىكىدىن بىر قۇياش چىقىپ ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ هەممە ئالەمنى يورۇتتى. كېيىن ئولتۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە بىرنەچچە قۇياش پەيدا بولۇپ بىر-بىرلەپ كىرىپ كەتتى. بۇ ئىش بىرنەچچە قېتىم تەكرارلاندى. ئاخىر يۇلتۇزلۇق كېچىدەك يورۇق بولۇپ تۇرغان چاغدا، مېنىڭ ئېتىكىمدىن بىر قۇياش چىقىپ هەممە جاهانىنى يورۇتتى، ئاخىر ئۇمۇ ئولتۇرۇپ كەتتى. يەنە بىرنەچچە قۇياش پەيدا بولۇپ هەممە يەرنى يورۇتتى. بۇ ئەھۋال ئۇزاق داۋام قىلدى. كېيىن ئويغانسام چۈشۈم ئىكەن» دېدى. دادىسىنىڭمۇ چۈشىدە مۇشۇنداق ۋەقەلەر يۈز بەرگەنىدى. ئۇ پۈتۈن ئوردا ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ ئۇلارغا ئوغلىنىڭ كۆرگەن چۈشىنى تەپسىلىي بايان قىلدى. ئوردا ئەمەلدارلىرى مۇلاھىزە قىلىشقاندىن كېيىن: «قىبلىخانىنىڭ ئەۋلادىدىن بىر شەۋكەتلىك پادىشاھ ۋۇجۇدقا كېلىدىكەن، پۈتۈن ئالەم ئۇنىڭغا بويسۇنۇپ خاتىرجەم ياشايدىكەن. كېيىن چىققان قۇياشلار پەرزەنتلىرى بولۇپ كەينى-كەينىدىن دۇنياغا كېلىپ، هەر بىرى بىر تەرەپكە پادىشاھ بولۇپ دەۋران سۈرۈپ ئۆتىدىكەن. چۈش كۆرگەن قاجۇلىخانىنىڭ نەسلىدىن ناھايىتى شەۋكەتلىك ئۇلۇغ بىر پادىشاھ ۋۇجۇدقا كېلىدىكەن. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ياخشى

خەسلەتىدىن يەر يۈزى ئاۋات ۋە بايلىق بولىدىكەن»، دەپ تەبىر بېرىشتى. بۇنى ئاڭلاپ ھەممە كىشى دۆمنەخاننى مۇبارەكلەشتى ۋە ئاپىرىن ئوقۇشتى. دۆمنەخان:

— مەندىن كېيىن ئوغلۇم قىبلەخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى پادىشاھ بولسۇن. قاجۇلىخاننىڭ ئەۋلادى ۋەزىرلىك ئورنىدا تۇرۇپ مەملىكەت ئىشلىرىدىن خەۋەر ئالسۇن. مۇشۇ مەزمۇندا خەت يېزىلسۇن، — دەپ ئەمىر قىلدى.

خەت يېزىلىپ تەييار بولغاندىن كېيىن، خان باشلىق پۈتۈن ۋەزىر - ۋۇزۇرا، ئەمىر - ئۇمرالار خەتكە مۆھۈرلىرىنى بېسىپ خەزىنىگە تاپشۇردى.

مۇشۇ ۋەسىقە (توختام خەت) خانلارنىڭ خەزىنىلىرىدە تا سۇلتان سەئىدخانغىچە زامانلىرىغىچە ساقلىنىپ، ئۇنىڭدىكى بەلگىلىمىلەر ئىجرا بولۇپ كەلگەنىكەن. بۇ خەت قالماق (موڭغۇل) تىلىدا «پارامىن» دەپ ئاتىلىدۇ.

قىبلەخاننىڭ ئوغلى بوزناخان، ئۇنىڭ ئوغلى يەسۇباھادىرخان، ئۇنىڭ ئوغلى پادىشاھ چىڭگىزخان ئىدى. چىڭگىزخان تارىخ (ھىجرىيە) نىڭ 598 - يىلى① پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. پايتەختى قارا قۇرۇمدىكى «كۆرۈلۈن» دېگەن يەردە ئىدى، شۇ چاغدا خىتاي (جۇڭگو) نىڭ خېنى — ئالتانخان② بولۇپ، پايتەختى «خان بالىغ» ئىدى. خىتاي تىلىدا خان بالىغنى «جۇڭدۇ (يەنى دادۇ)» دەيدۇ.

ئالتانخانلىقنىڭ ئۇستىگە چىڭگىزخان چېرىك تارتىپ

---

① ھىجرىيىنىڭ 598 - يىلى مىلادىنىڭ 1201 - 1202 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② بۇ چاغدا جىن سۇلالىسىنىڭ جاۋزۇڭ خانى تەختتە ئىدى — مۇھەررىردىن.

بىرىپ نۇرغۇن شەھەرلىرىنى ئالدى. ئاخىر ئالتانخان تەسلىم بولۇپ، دوستلۇق ئىپادىسىنى بىلدۈرۈپ قىزىنى بەردى. چىڭگىزخان شۇنىڭغا رازى بولۇپ، ئالتانخانىنىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئېلىپ ياندى.

شەرقتە خانبالىغدىن تارتىپ شىمالدا قازان شەھىرىگىچە بولغان زېمىنىنىڭ «تاتارىستان» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەبكە كەلسەك، چىڭگىزخان قازان شەھىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغلىرىدا ئېلىپ بارغان تاتار ئەسكەرلىرى غەلىبە قازىنىپ شۇ جايلاردا ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، غەلىبە قىلغۇچىلارنىڭ نامى بىلەن «تاتارىستان» دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن. كېيىن بۇيۇك ئەمىر تېمۇر كوراگان ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلاردا تاتارلارنى كۆچۈرۈپ ئۆز يۇرتلىرىغا ئېلىپ كەلدى، دېيىلىدۇ.

چىڭگىزخان غەرب تەرەپتە رۇم، مەۋسىل، باغداد، جەنۇب تەرەپتە ئۇزۇپايچان① دەريالىرى، سىندى، كابىل②، بەدەخشانلارنى ھەم تاتارىستانىنى قولغا كىرگۈزۈپ 25 يىل پادىشاھ بولدى، ئۇ 73 يىل ئۆمۈر كۆردى.

پارامىنىدىكى بەلگىلىمە بويىچە، قاراچانويان ۋەزىر بولدى. قاراچانويان بۇيۇك ئەمىر تېمۇر كوراگاننىڭ بەشىنچى ئەۋلاد بوۋىسى ئىدى. چۈنكى ئەمىر تېمۇرنىڭ ئاتىسى ئەمىر تورغاي، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر توكۇل، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر ئېلىنگىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر ئىجىل باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر قاراچا نويان باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر سۇغۇنچىن، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر بەردۇق باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر

---

① ئۇزۇپايچان ــ ئەزەربەيجان.

② كابىل ــ كابۇل.

ئىرمىچىن بارلاس، ئۇنىڭ ئاتىسى قاجۇلى باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى دۆمنەخاندىن ئىبارەت بۇيۇك ئەمىر تېمۇرنىڭ سەكىزىنچى بوۋىسى بىلەن چىڭگىزخاننىڭ تۆتىنچى بوۋىسى بىرئىدى.

خانلىق قىبلىخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا، ۋەزىرلىك قاجۇلىخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا بەلگىلىنىپ پارامىن يېزىلغاندىن كېيىن ئۇچۇن، بۇيۇك ئەمىر تېمۇر كوراگان ھەرقانچە چوڭ پادىشاھ بولغان بىلەن يەنىلا خىزمەتچى، بۇيرۇقتى ئىجرا قىلغۇچى دەرىجىسىدە ئىدى. پارامىننىڭ بەلگىلىمىسىنى ئۆزگەرتەلمەي بىرنەچچە ئەۋلادقىچە شۇنداق ئۆتتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ① زامانلىرىدا ئۇۋەيس خاننىڭ ئوغلى يۇنۇسخان ئولجا تەرىقىسىدە قولغا چۈشۈۋىدى، ئۇنى شىرازغا② پالىدى. يۇنۇسخان ھۈنەر كەسىپ قىلىپ «يۇنۇس ئۇستا» دەپ نام چىقىرىپ مەشھۇر بولدى. 30 نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، سۇلتان سەئىد مىرزا ھۆكۈمرانلىق تەختىگە چىققاندا، شىرازغا ئادەم ئەۋەتىپ يۇنۇسخاننى ئالدۇرۇپ كېلىپ: «بۇنداق كېيىن مېنى دوست بىلگەيلا، خىزمەتچى قاتارىدا كۆرمىگەيلا، مەنمۇ ئۆز ئالدىمغا پادىشاھ» دېگەندەك نۇرغۇن گەپ سۆزلەرنى قىلىدى، يۇنۇسخان ماقۇل بولۇپ سۇلتان سەئىد مىرزىنى «خان» دەپ ئاتىدى. سۇلتان سەئىد مىرزا يۇنۇسخاننى بىر مۇنچە موڭغۇللارنى قوشۇپ موغۇلىستانغا «خان» قىلىپ ئەۋەتتى، ئاخىر خۇدايارخانغىچە ئەمىر تېمۇر ئەۋلادلىرىمۇ «خان» دەپ ئاتىلىپ كەلدى.

چىڭگىزخاننىڭ جۇجىخان، چاغاتايخان، ئوگىتايخان،

---

① سەمەرقەندنىڭ پادىشاھى ھەم مەشھۇر ئاستىرونوم. مىلادىنىڭ 1449 - يىلى ۋاپات بولغان.

② شىراز — ئىراندىكى بىر شەھەر.

تولۇيخان دەپ تۆت ئوغلى بار ئىدى. چىڭگىزخان پۈتۈن مەملە-كەتنىنى ئوغۇللىرىغا تەقسىم قىلىپ بەردى. چاغاتايخانغا ئامۇ دەريياسىدىن تارتىپ پەرغانە ۋىلايىتى ۋە موغۇلىستان يۇرتلىرى تەقسىم بولىدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ تەرەپتىكى خەلقلەرنى «چاغاتاي» دەپ ئاتايدىغان بولدى.

چىڭگىزخان ئوگتايخاننى ئۆزىنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغۇزۇپ، قالغان بالىلىرىنى ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنۇشقا يارلىق قىلدى. ھىلاكۇخان مەشھۇر تولۇيخانىنىڭ ئوغلى (يەنى چىڭگىزخان-نىڭ نەۋرىسى) بولۇپ، ۋەقەلىرىمۇ نۇرغۇن. ئەمما بۇ يەردە موغۇلىستان خانلىرىنىڭ ئەھۋالىنى يېزىش مەقسەت قىلىنغان-لىقى ئۈچۈن ھىلاكۇخاننىڭ ۋەقەلىرى سۆزلەنمىدى.

چاغاتاي خانىنىڭ ئوغلى ماموكاي، ئۇنىڭ ئوغلى سوقرا باھادىر، ئۇنىڭ ئوغلى بۇراقخان ئىدى. بۇراقخان ئىسلام دىنىغا مۇشەررەپ بولۇپ، سۇلتان غىياسىددىن دېگەن لەقەم بىلەن ئاتالدى. ئۇ تاشكەنتنى پايتەخت قىلغانىدى، ياش ۋاپات بولۇپ كەتتى. ئۇ ئىسلام پادىشاھلىرى ئىچىدە راۋاج تاپالمىغان-لارنىڭ بىرى بولدى. بۇراقخاننىڭ ئوغلى دۇۋاخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئىسەن بۇغاخان، ئۇنىڭ ئوغلى تۇغلۇق تېمۇرخان ئىدى.

تۇغلۇق تېمۇرخان 24 يېشىدا مەۋلانا ئەرشىددىنىڭ① دەۋەت قىلىشى بىلەن مۇسۇلمان بولدى. ئۇ تارىخ (ھىجرىيە) نىڭ 766 - يىلى② 34 يېشىدا ۋاپات بولۇپ، ئۆز پايتەختى

---

①خوجا ھافىزىددىنىڭ ئوغلى مەۋلانا جالالىددىن، ئۇنىڭ ئوغلى مەۋلانا ئەرشىددىن. چىڭگىزخان خوجا ھافىزىددىنى بۇخارانى بېسىۋالغاندا ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

② ھىجرىيىنىڭ 766 - يىلى مىلادىنىڭ 1364 - 1365 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئىلىدا دەپنە قىلىندى.

مەغپۇرخان خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چاغدا ھەرقايسى يۇرت ئۆز ئالدىغا باشقا-باشقا بولۇپ كەتكەنىدى. تۇغلۇق تېمۇرخان ماۋەرائۇننەھر شەھەرلىرىنى ئاتا مىراسىم دەپ قاراپ، ئۆزىنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇندۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ سەككىز مەرقەتكە باردى. بۇ چاغلىدا ئەمىر تېمۇر كوراگان شەھىرى سەبزەدە ھاكىم ئىدى. ئۇ تۇغلۇق تېمۇرخانىنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇنى ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋالىدى، پارامىنىدىكى بەلگىلىمە بويىچە، تۇغلۇق تېمۇرخان ئوغلى ئىلياس خوجىنى سەككىز قەنتتە خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئەمىرتېمۇر كوراگانىنى ئۇنىڭغا ۋەزىر قىلىپ بەلگىلىدى ۋە قوندۇزغىچە بولغان زېمىنىنى قولغا كىرگۈزۈپ ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كەلدى. شۇ كۈندىن تارتىپ خالايىق ئارىسىدا بولۇپمۇ ئىلى شەھىرىدە ئىسلام دىنى قائات يايدى.

ئەمما پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ بىشارىتى بىلەن ئەبۇ نەسىرسامانى تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 332 - يىلى* قەشقەر ۋىلايىتىگە كەلدى، بۇ چاغدا قەشقەردە بۇغراخانلاردىن سۇلتان ساتۇق بۇغراخانىنىڭ دادىسى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان بولۇپ، سۇلتان ساتۇق بۇغراخان 13 ياشلاردا ئىدى. ئۇتەكرىنىڭ كۆڭلىگە ئىنناپ بېرىشى، ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن مۇسۇلمان بولدى، ھاكىمىيەتنىمۇ قولغا كىرگۈزدى. ھەممە خالايىق سۇلتان ساتۇق بۇغراخانىنىڭ دەۋەت قىلىشى ۋە تىرىشىشى بىلەن مۇسۇلمان بولۇپ، يەتتە شەھەردە ئىسلام جارى

---

* ھىجرىيىنىڭ 332 - يىلى مىلادىنىڭ 943 - 944 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

بولـدى. ئەمما خوتەنـنىڭ خېنى (ئۇلۇغى) بويـسۇنماي 40 يىلدىن كېيىن مۇسۇلمان بولغانىكەن. «تۇرۇكلەردىن ھەممىدىن بۇرۇن مۇسۇلمان بـولغۇچى ساتۇق بـۇلىدۇ» دېگەن ھەدىس سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئۈچۈن ئېيتىلغان. سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننى ئاپراسياپنىڭ ئەۋلادى دېيىشىدۇ، بۇغراخاننىڭ قەبرىسى ئاتۇشتا بولۇپ، كىشىلەر ئۇلۇغ بىلىپ زىيارەت قىلىشىدۇ.

تۇغلۇق تېمۇرخاننىڭ ئوغلى خىزىر خوجاخان ئاتىسىنىڭ ئورنىدا پايتەختتە ئولتۇردى. بۇ چاغدا قۇمۇل، تۇرپان خەلقلىرى باشقا دىندا بولۇپ، خىزىر خوجاخاننىڭ قولىدا ئىسلام دىنىغا كىردى. خىزىر خوجاخان بېيجىڭ تەرەپكە غازات قىلىپ بېرىپ، نۇرغۇن شەھەرلەرنى بويسۇندۇرۇپ، ئاخىر شېھىت بولىدى، جەسىتى تۇرپاندا دەپنە قىلىندى. موغۇلىستاننىڭ پايتەختى يەكەن بىلەن تۇرپاندۇر.

خىزىر خوجاخاننىڭ ئوغلى مۇھەممەدخان، ئۇنىڭ ئوغلى شىرئەلىخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئۇۋەيسخان، ئۇنىڭ ئوغلى يۇنۇسخاندۇر.

يۇنۇسخان دىيانەتلىك، ئالىم، مۇسۇلمان كىشى بولۇپ، پايتەختى تاشكەنتتە ئىدى، ئۇ خوجائۇبەيدۇللا ئەھرارنىڭ ئىخلاسمەن مۇرىتى ئىدى.

سۇلتان سەئىد مىرزىنىڭ ئوغۇللىرى مىرزا مەھمۇت ۋە مىرزا ئەھمەدلەر مەلۇم سەۋەبلەر تۆپەيلى خوجا ئەھرار بىلەن تاشكەنتكە بېرىپ قالدى. يۇنۇسخان ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. ئۇلار يولدا ئۇچرىشىپ ئاتتىن چۈشۈپ شۇ يەردە ئولتۇرۇشتى. شۇ چاغدا خوجا ئەھرار ھەم نەم، ھەم بىپاك يەردە ئولتۇرۇپ قالغان ئوخشايمەن، دەپ گۇمان قىلى

دى. يۇنۇسخان بۇ ئەھۋالنى سېزىپ دەرھال تېتىكدە قۇرۇق توپا ئەكىلىپ تۆكۈپ بەردى. خوجا ئەھرار بۇئادەمنىڭ مۇنداق ئىخلاسمەنلىكىگە خۇشال بولۇپ دۇئا قىلدى.

شۇ چاغلاردا بەزى بۇلاڭچى، قاراقچىلار موغۇلىستان ئادەملىرىنى ئېلىپ قېچىپ، باشقا يۇرتلاردا ساتىدىكەن. خوجا ئەھرار بۇ ئىشتىن ۋاقىپ بولۇپ، «دىيانەتلىك مۇسۇلمان پادىشاھلىرىنىڭ پۇقرالىرىنى ساتماق دۇرۇس بولمايدۇ. بۇنىڭ دىن كېيىن ئادەم ئېلىپ ـ ساتقانلار ئىشلار بولمىسۇن، يۇرت ھاكىملىرى بۇ ئىشنى قاتتىق مەنئى قىلسۇن» دەپ شەرىئەتنىڭ ئەمرىنى جارى قىلدى. شۇ كۈندىن باشلاپ موغۇلىستان ئادەملىرىنى ئېلىپ ـ ساتقانلار ئىش تۈگىدى. يۇنۇسخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن تاشكەنتتە دەپنە قىلىندى.

يۇنۇسخاننىڭ ئوغلى ئەھمەدخان بولۇپ، ئۇ ئاقسۇدا دەپنە قىلىندى، بۇ يەر «ئالتۇنلۇق» دەپ ئاتالدى. چۈنكى موڭغۇللار خاننىڭ جەستى بار يەرنى ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن «ئالتۇن» دەپ ئاتايتتى. خان ـ بەگلەرنىڭ بۇيرۇق خەتلىرىنمۇ ئىززەت قىلىپ، ئالتۇن دەستەك*، ئالتۇن نىشان دەيتى، ئەھمەدخاننىڭ تاغىسى ئىسەن بۇغا خانمۇ ئاقسۇ ئالتۇنلۇقتا دەپنە قىلىنغان بولۇپ، ئىككى خاننىڭ جەستى بىر جايدا بولدى.

سۇلتان سەئىدخان ئەھمەدخاننىڭ ئوغلى بولۇپ، كاـ بول شەھرىدە ئەمىر تېمۇر كوراگانىنىڭ ئەۋلادى بولغان بابۇر شاھنىڭ قېشىدا تۇراتتى. ئۇ بىرنەچچە كىشى بىلەن ئەنجان

---

* دەستەك ـــ ھەممە كىشى بىردەك ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بۇيرۇق.

ۋىلايىتىگە كېلىپ ئۇچ يىل ھاكىمىيەت سۈرىدى، ئاندىن كېيىن يەتتە شەھەرگە بېرىشنى مەسلىھەت قىلىشىپ، دوغلات، دوختۇي، بارلاس، جاراس قاتارلىق توققۇز قەبىلىدىن داڭلىق باتۇرلار-دىن 4700 كىشىنى تاللاپ، بىللە ئېلىپ قەشقەرگە كەلدى. بۇ چاغدا يەتتە شەھەرگە ئەمىر خۇدايداد ئەۋلادىدىن مىرزا ئابابەكرى پادىشاھ بولۇپ 48 يىل ھۆكۈم سۈرگەنىدى. سۇلتان سەئىدخان قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن مىرزا ئابابەكرى بىلەن ئۇرۇشتى، ئاخىر مىرزا ئابابەكرى يېڭىلىپ قېچىپ كەتتى. سۇلتان سەئىدخان يەتتە شەھەرنىڭ پادىشاھلىق تەختىنى ئولتۇردى.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ دۇنيا-دەپنىسى، مال-مۈلۈك، چارۋا، باغ-ۋارانلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئۇخەلقىقە ناھايىتى زۇلۇم سالغانىدى. بىر كىشىدىن ئازراق گۇناھ ئۆتكەن بولسا، ئۇ كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنىڭ پۈتۈن مال-مۈلكىنى قويماي سۈپۈرۈۋالاتتى.

ئۇ ئاقسۇ خەلقىنى «ئەھمەدخانغا ياردەملەشتى» دەپ قىرغىن قىلدى، تىرىك قالغانلىرىنى قەشقەر، يەكەن، خوتەن تەرەپلىرىگە كۆچۈرۈۋەتكەنىدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ دېيارى 16 يىل ۋەيرانە، ئادەمسىز، بوش بىكار بولۇپ قالغانىدى.

تارىختا ھېچقاچان مىرزا ئابابەكرىدەك زالىم پادىشاھ ئۆتمىگەن بولۇشى مۇمكىن. ھەر كىشى مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىشنى ئارزۇ - ھەۋەس قىلسا، «تارىخ رەشىدى» نى ئوقۇپ كۆرسە كۇپايە قىلىدۇ.

سۇلتان سەئىدخان پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن ھەرقايسى شەھەرلەرگە كۆچۈپ كەتكەن ئاقسۇلۇقلارنى ۋە ئاقسۇدا ئولتۇراقلىشىشنى خالىغان كىشىلەرنى كۆچۈرۈپ كېلىپ، بۇ دېيارنى يەنە ئاۋات قىلدى. ئاقسۇ خەلقى جاي-

جايلاردىن كۆچۈپ كەلگەن كىشىلەر بولغاچقا، ئۇلار ئۆزئارا ئىتتىپاق ئەمەس ئىدى، دېيىلىدۇ.

سۇلتان سەئىدخان مىرزا ئابابەكرىنىڭ خەزىنە، مال - مۈلۈك- لىرىنى ئەسكەرلىرىگە تەقسىم قىلىپ بەردى. ھەممىسى دۇنيادىن ھاجەتسىز بولدى. «تارىخ رەشىدى» نىڭ ئاپتورى مىرزا ھەيدەر كۆراگان شۇ ھىتابتا: «شۇ چاغدا مەن 16 - 17 ياشتا ئىدىم. مال - دۇنياغا ئانچە قىزىقمايتتىم. شۇنداق تۇرۇقلۇق ماڭا 17 مىڭ قوي تەقسىم قىلىپ بەردى. پۇل - مالغا مەيلى بار كىشىلەر قانچىلىك ئالغاندۇر؟ غەنىيمەت ئىلىنغان مال - ئولجىنىڭ كۆپلۈكىنى شۇنىڭدىن قىياس قىلسا بولىدۇ» دەپ يازغان.

سەخىي سۇلتان سەئىدخان مۇسۇلمانلار ئاجىزلىشىپ، خاراب بولۇپ كەتكەنلىكىنى ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ مال - دۇنيادىن ھاجەت- سىز بولغانلىقىنى پەملەپ، بۇ يەتتە شەھەر خەلقى تۆلەيدىغان ئون يىللىق باجنى كۆتۈرۈۋەتتى. ئۇ «ئون يىلىچە پۇقرا - لاردىن بىر نەرسە ئىلىنمىسۇن، ئالۋان - ياساق سېلىنمىسۇن، پۇقرالارمۇ بىر نەرسە بەرمىسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى. بەش يىلىچە ئەسكەرلەرنىڭ ئەھۋالى ئوبدان ئۆتتى. بەش يىلدىن كېيىن ئەھۋال خاراپلىشىشقا باشلىدى. ئوردا ئەمەلدارلىرى مەسلىھەتلىشىپ قەرز ئالدى. بۇنىڭ بىلەن ئالتىنچى يىلنى ئۆتكۈزدى. پۇتۇن دۆلەت ئەربابلىرى ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى يىغىلىپ: «بۇنىڭلىق بىلەن ئەھۋال يەنە ئوڭشالمىدى، خان ئۆز ئەمرىدىن يانمىسا، يۇرت خەلقىگە بىر نېمە دېگىلى بولمىسا، قانداق قىلغۇلۇق»، دەپ مەسلىھەتلەشتى ۋە تۆت يىلنى ئارتۇق ھېسابلاپ، «بۇ شەھەرگە كەلگىلى ئون يىل بولدى، مەسىلەن، بۇ يىل كالا يىلى كىردى. يۇرت خەلقىدىن باج ئالساق» دەپ خانغا ئىلتىماس قىلىشتى. خان بۇ ئىلتىماسنى قوبۇل قىلىپ پۇقرالاردىن شەرىئەت ھۆكمىگە مۇۋاپىق باج - خىراج ئېلىشقا

يارلىق چۈشۈردى. خانىنىڭ يارلىق، ئەمر ـ پەرمانلىرىنىمۇ تۆت يىلنى قوشۇپ هېسابلىغان يىل يېزىلدى. پۈقرالارمۇ شۇ هېسابنى قوبۇل قىلدى. بۇ شەھەرنىڭ يىل هېسابى باشقا شەھەرلەردىن تۆت يىل ئىلگىرى بولغانلىقىنىڭ سەۋەبى شۇ ـ نىڭدىن ئىبارەت.

سۇلتان سەئىدخان 27 يىل پادىشاھلىق قىلىپ، هىجرىيە ـ نىڭ 939 ـ يىلى① 47 يېشىدا ۋاپات بولۇپ، يەكەنگە دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى ئابدۇرىشىتخان خان بولدى.

ئابدۇرىشىتخان ناھايىتى غەيرەتلىك، سېخىيلىقتا تەڭدىشى يوق، ئۆلىما، پەزىلەتلىك، شائىر كىشى ئىدى. پارس، تۈرك تىللىرىدا ياخشى شېئىرلارنى يازاتتى. مۇزىكا ئىلمىدا ئىككىنچى فىساغورس② ئىدى. ئۇ «ئىشرەت ئەنگىزى③» ناملىق بىر مۇقام ئىجاد قىلدى. شۇ چاغلاردا خوجا مۇھەممەد شېرىپ پىر دېگەن (ئىشان) كىشى كەلگەنىدى، ئابدۇرىشىتخان ئۇنىڭغا مۇرىت بولدى. مىرزا مۇھەممەد هۈسەيىن كوراگانىنىڭ ئوغلى مىرزا هەيدەر ئابدۇرىشىتخانىنىڭ نامىغا بىر تارىخ كىتابى يېزىپ، ئىسمىنى «تارىخىي رەشىدى» قويدى. ئابدۇرىشىتخان 27 يىل پادىشاھلىق قىلىپ، تارىخىي هىجرىيىنىڭ 967 ـ يىلى④ 49 يېشىدا

---

① هىجرىيىنىڭ 939 ـ يىلى مىلادىنىڭ 1532 ـ، 1533 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② فىساغورس (پىساكور)ـ (مىلاددىن بۇرۇن 580ـ500) ئۇتكەن يۇنانلىق مەشھۇر پەيلاسوپ، مۇزىكىشۇناس.

③ ئىشرەت ئەنگىزى ـ ئاتاقلىق مۇزىكىشۇناس ئامانىساخېنىم ئىجاد قىلغان بىر مۇقامنىڭ نامى.

④ هىجرىيىنىڭ 967 ـ يىلى مىلادىنىڭ 1559 ـ، 1560 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ۋاپات بولۇپ، يەكەندە دەپنە قىلىندى. ئورنىغا ئوغلى ئابدۇكېرىمخان خان بولدى، ئۇمۇ يۇرتنى ئادىللىق بىلەن سوردى، زورلۇق - زومبۇلۇقنى يوقاتتى. بۇ چاغدا ئىنىسى مۇھەممەدخان ئاقسۇغا، يەنە بىر ئىنىسى سوپى سۇلتان قەشقەرگە ھاكىم ئىدى. ئۇ 33 يىل پادىشاھ بولۇپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1000 - يىلى① ۋاپات بولۇپ يەكەندە دەپنە قىلىندى.

ئابدۇكېرىمخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، كىشىلەر ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەدخانىنى يەكەندىن ئېلىپ كېلىپ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزدى. مۇھەممەدخان ھەم پادىشاھ، ھەم دەرۋىش كىشى ئىدى. ئۇ پادىشاھ بولۇپ سەككىز يىل ئۆتكەندە ۋىلايەت تەرەپتىن مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەد ئىسھاق يەكەنگە كېلىدى؛ مۇھەممەدخان ئىشەنچ بىلدۈرۈپ مۇرىت بولدى، كۆپ ياخشى ئىشلار ۋۇجۇتقا كەلدى. ئۇنى بايان قىلساق سۆز ئۇزىراپ كېتىدۇ.

مۇھەممەدخان 70 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، 18 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى شۇ جائىددىن ئەھمەد خان بولدى. بۇ كىشىنى ئۆز ئاتەملىرى شېھىت قىلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئابدۇلىتىپ سۇلتان خان بولدى.

ئۇ 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1037 - يىلى② 26 يېشىدا ۋاپات بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن خانزادىلەر ئۆز ئالدىغا پادىشاھ بولۇپ بۆلۈنۈپ كەتتى. شۇ

---

① ھىجرىيىنىڭ 1000 - يىلى مىلادىنىڭ 1591 -، 1592 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② ھىجرىيىنىڭ 1037 - يىلى مىلادىنىڭ 1627 -، 1628 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

چاغلاردا قۇمۇلدىن تارتىپ بۈگۈرگىچە ئابدۇرىشىتخاننىڭ 12 - ئوغلى ئابدۇرېھىمخان پادىشاھ ئىدى.

سۇلتان سەئىدخاندىن تارتىپ ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شەرقتە قۇمۇل، غەربتە بەدەخشان، شىمالدا ئىسسىق كۆل، جەنۇبتا چەرچەن - لوپنۇر بولغان زېمىنلارغا پادىشاھ بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1048 - يىلى* سۇلتان ئابدۇرىشىتخاننىڭ توققۇزىنچى ئوغلى ئابدۇللاخان بۆلۈنۈپ كەتكەن خانلىقلارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئاتا - بوۋىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، 32 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئەمما ئۇ رەھىمسىز، زالىم، قانخور، گۇمانخور بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ئىلگىركى خان - بەگلەرنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئىشەنچلىك، ۋەتەنپەرۋەر ياخشى كىشىلەردىن گۇمان قىلىپ كۆپلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغانلىرىنى يۇرتتىن قوغلۇۋەتتى. ئۆزىنىڭ ئىنىلىرىدىن بىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغان ئىككى ئىنىسى — ئىبراھىم سۇلتان ۋە ئىسمائىل سۇلتانلىرىنىمۇ قوغلۇۋەتتى، ئۇ ھېچ كىشىگە ئىشەنمىدى. ھەتتا ئۆز پەرزەنتلىرىگىمۇ ئىشەنمىدى. بالىلىرىمۇ دادىسىدىن خاتىرجەم بولالمىدى. ئاقىۋەت ئۆز تەۋەلىكىدىكى يۇرتلارغا قىرغىزلارنى ھاكىم قىلدى. قەشقەرگە قويساڭ بەگنى، ئاقسۇغا ئولجاتاي بەگنى، ئۇچتۇرپانغا ئالتىشەھەر بەگنى ھاكىم قىلىپ، ھاكىمىيەتنىڭ تولىسىنى قىرغىزلارغا تۇتقۇزدى. شۇنداقتىمۇ يەنە قىرغىزلاردىن، يۇرت خەلقىدىن خاتىرجەم بولالماي گۇمانخورلۇق بىلەن تولا ئادەم ئۆلتۈرۈپ ناھەق قان تۆكتى. ئاخىر ئارام

---

* ھىجرىيىنىڭ 1048 - يىلى مىلادىنىڭ 1638 - 1639 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئالالماي ھىجرىيىنىڭ 1080 - يىلى ① ئورنىغا ئوغلى يولۋاس خاننى ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، ئۆزى «مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ كېلىمەن» دەپ خوشلىشىپ يولغا چىقتى.

يولۋاسخان بىرنەچچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن تاغىسى ئابدۇرېھىمخانىڭ ئوغلى ئىسمائىل-خان خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇ يۇرت ۋە پۇقرانى ئادالەتلىك بىلەن سورىغانلىقى ئۈچۈن ھەممە كىشى خۇشال - خۇرام، ئەركىن تۇرمۇش كەچۈردى.

مۇشۇ دەۋردە مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى خوجا يۈسۈپ خوجام بىلەن ئوغلى خوجا ھىدايىتۇللا خوجام (مەشھۇر بولغان ئىسمى «ھەزرىتى ئاپاق») ئاتا - بالا ئىككىسى پەيدا بولدى. بىرنەچچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، خوجا يۈسۈپ خوجام ۋاپات بولۇپ قەشقەردە دەپنە قىلىندى.

ئىسمائىلخان 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئىلغا سەپەر قىلدى. ھاكىمىيەت مۇھەممەد ئىمىن خانىنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ چاغدا خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ ئەۋلادلىرىدىن خوجا دانىيال خوجام سەججادە نەشىن② ئورنىنى ئىگىلەپ تۇرغان چاغ ئىدى. ئۇھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشتى. خانلار قالماق (موڭغۇل) ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ ياردەم تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ دەۋلەت چىرىغى ئۆچۈشكە باشلىدى. موڭغۇللارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق نەپسى يوغىناپ ئۇرغۇن چېرىك-ئەسكەر ئەۋەتىپمۇ يەتتە شەھەر خەلقىنى بويسۇندۇرالمىدى. يەتتە شەھەر خەلقى موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇشنى

① ھىجرىيىنىڭ 1080 - يىلى مىلادىنىڭ 1669 - 1670 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② سوفىزىم كۆز قارىشى بويىچە، ئەڭ يۇقىرى دىنىي مەرتىۋە.

نومۇس دەپ بىلدى. موڭغۇللار يەتتە شەھەر خەلقىنىڭ خوجىلارغا ئىخلاس قىلىدىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، خوجىلار بىلەن بىرلىشىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا پۇتۇشتى. ھەربىر شەھەرگە موڭغۇلدىن بىر نازارەتچى ۋە بىرنەچچە ئەمەلدار قويۇلدى. ھەر يىلى يەتتە شەھەر خەلقى ئىلغا نۇرغۇن مىقدارىدا خام - ماتا ئەۋەتىپ موڭغۇللارغا باج تۆلەشكە باشلىدى.

دانىيال خوجىدىن كېيىن ئۇبەيدۇللا خوجا باشلىق بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئەۋلادىۋ ئەۋلاد شۇ يوسۇندا داۋاملىشىپ كېتىۋەردى. ئۇبەيدۇللا خوجىدىن كېيىن ئوغلى ياقۇپ خوجا، يۈسۈپ خوجا، ھامۇش خوجىلار بىرلىكتە يۈرت سوراپ، خەلقتىن خەۋەر ئېلىپ تۇردى. ياقۇپ خوجا يەكتەندە، يۈسۈپ خوجا قەشقەردە، ھامۇش خوجا ئاقسۇدا تۇراتتى.

مۇشۇ ۋاقىتلاردا ئىلدا «قونتەيجى»① دېگەن موڭغۇل پادىشاھ بولۇپ، قۇمۇل دېيارى، قازاق دېيارى، موڭغۇل دېيارى، قىرغىز دېيارى، تۈركىستان، چىمكەنت، سايرام، موغۇلىستان قاتارلىق يۇرتلارغا ھۆكۈمران ئىدى. خوجىلارمۇ قونتەيجىنىڭ ئەمر - پەرمانىغا بويسۇنۇپ، ھەر يىلى بىر ياكى ئىككى قېتىم نۇرغۇن سوۋغا - سالامىلارنى ئېلىپ ئىلغا بېرىپ قونتەيجىگە كۆرۈنۈش قىلىپ ئۇنىڭ رۇخسىتى بىلەن قايتىپ كېلەتتى. قونتەيجى ھەرقايسى خوجىنىڭ بىزدىن ئوغلىنى ئىلغا ئېلىپ چىقىپ باريمتاي قىلىپ② ئۆز يېنىدا ساقلايتتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا بىرنەچچە يىل ئۆتتى.

---

① قونتەيجى — جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ باشلىقى غالدان بۆشۈكتۈنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ 1670- يىلى جۇڭغارلارغا خان بولۇپ، 1695 - يىلى ئىلدا ئۆلگەن.

② باريمتاي — گۆرۈگە تۇتۇپ تۇرماق.

يۇسۇپ خوجا ناھايىتى چارە ـ تەدبىرلىك كىشى بولۇپ، نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام، تارتۇقلار بىلەن ئىلغا بېرىپ قونتەيجىنىڭ نەزە ـ رىددىن ئۆتۈپ بىرنەچچە يىل تۇردى. ئاندىن نۇرغۇن تەدبىر قوللىنىپ، ئىلىدا تۇتۇپ تۇرۇلغان خوجىزادىلەرنى ئېلىپ كېتىشكە قونتەيجىدىن بۇيرۇق ئېلىپ، ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقىپ مۇز داۋانغا كەلدى. بۇ چاغدا قونتەيجى ھېلىقى بۇيرۇقىدىن يېنىۋېلىپ خوجىلارنى يانداۋرۇپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتتى. خوجىلار مۇز داۋانىدىن ئۆزلىرى ئۆتۈۋالغانىدىن كېيىن، توسۇپ تۇرۇپ باشقا ـ لارنى ئۆتكۈزمەي ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى ۋە دەرھال شەھەر ـ شەھەرگە ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ، «شەھەردە تۇرۇۋاتقان موڭ ـ غۇللارنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنى غەيرىي دىندىكىلەردىن تازىلاڭلار» دېگەن مەزمۇندا خەت ئەۋەتتى. بۇ چاغدا كېشىلەر، خوجىلارنى ئىسھاق خان، موڭغۇللارنى قارا خان دەپ ئاتايتتى. نەتىجىدە خوجىلار موڭغۇللارنى ئۆلتۈرۈپ يەر بىلەن يەكسان قىلدى. يەتتە شەھەر موڭغۇللارغا ئىتائەت قىلىشتىن قۇتۇلدى.

موڭغۇللار ئۆزلىرىنى رۇسلاپ بۇ تەرەپكە ئەسكەر ئەۋەتىپ ئىنتىقام ئېلىش پۇرسىتى تاپقۇچە قونتەيجى ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى داباچى ئولتۇردى.

قونتەيجىنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن بىر ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقان، قوۋۇم ـ قېرىنداشلىرى كۆپ ئىدى. بۇلار كىچىك ئوغلىنى خان قىلماقچى بولۇپ داباچىغا قارشى چىقتى. ئوتتۇرىدا ئۇرۇش ـ جېدەل بولدى. دۆلەت ئەرباپلىرى ئىككىگە بۆلۈندى. ئەمما كىچىك ئوغلى تەرەپ تەڭ كېلەل ـ مەي يېڭىلىپ قالدى. بۇلار ئامۇرسانا دېگەن بىر موڭغۇلنى بېيجىڭغا ئەۋەتىپ، ئۇ ئارقىلىق خانغا: «موغۇلىستانىنىڭ خانلىقى ماڭا تېگىشلىك ئىدى. ئەمما باشقا كىشى تارتىپ كەتتى. ماڭا ياردەم قىلىپ ئەسكەر بەرسىڭىز، موغۇلىستانىنى خاقانى چىنـ

گه تەۋە قىلاتتىم» دەپ ئەرزقىلدى. شۇ چاغدا كاڭشى خان بولۇپ، مۇغۇلستاننى قولغا كىرگۈزۈشنى ئويلايتتى. شۇڭا، ئۇ ئامۇرسانانىڭ ئەرزىگە ناھايىتى خۇش بولۇپ، نۇرغۇن چېرىك ئەۋەتتى. داباچى كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىگە تەڭ كېلەلمەي، خەزىنە - دەپنە، مال - مۈلۈكلىرىدىن قولىغا چىققانلىرىنى ئېلىپ، 300 دەك تەييارتاپ ئەمەلدارلىرى بىلەن بىللە ئىلىدىن قېچىپ چىقتى ۋە قەيەرگە بېرىشنى بىلمەي بېشى قاتتى. شۇ چاغدا ئۇيغۇرپانغا قونتەيجىنىڭ پەرمانى بىلەن بەلگىلەنگەن خوجاسى بەگ دېگەن كىشى ھاكىم ئىدى. داباچى شۇنىڭدىن ۋاپا تەمە قىلىپ ئۇيغۇرپانغا كەلدى. خوجاسى بەگ ناھايىتى مەككار كىشى ئىدى. داباچىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئىزىزەتلەپ ئالدىغا چىقتى ۋە داباچىنى ئوردىغا، ئۇنىڭ ئادەملىرىنى باشقا جايغا چۈشۈردى. كاتتا زىياپەت قىلىپ، زىياپەت ئۈستىدە داباچىنى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى جاي - جايىدا تۇتۇپ باغلىدى. بۇ چاغدا «ئىلىغا خىتاي لەشكەرلىرى كېلىۋېتىپتۇ» دېگەن سۆز تارقالغانىدى. خوجاسى بەگ: «خىتاي چېرىكلىرىگە بۇنىڭدىن ياخشى سوۋغات بولمايدۇ» دەپ، داباچىنى ئادەملىرى بىلەن ئېلىپ يولغا چىقىپ تېكەسكە بارغاندا، كاڭشىنىڭ چېرىكلىرى بىلەن ئۇچراشتى، خوجاسى بەگ ۋەقەنى بىرىنەپ بايان قىلدى. چېرىكلەرنىڭ باشلىقى: «ئەي خوجاسى، دەل ۋاقتىدا ناھايىتى ياخشى ئىش قىلىپسىز، داباچى ئۇلۇغ خانىنىڭ چوڭ دۈشمىنى ئىدى. ئۆزىڭىز ئېلىپ بېرىپ قىلغان خىزمىتىڭىزنى ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلىپ يېنىپ كېلىڭ» دەپ مەخسۇس خەت بىلەن ئادەم قوشۇپ بېيجىڭغا يولغا سالدى. خوجاسى بەگ بېيجىڭغا بارغاندىن كېيىن كاڭشى خان ۋاڭلىق مەنسەپ بېرىپ پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭدىن تارتىپ نەۋرىسى قادىر بەگكە كەلگۈچە ئەۋلادى ۋاڭ بولۇپ ئۆتتى.

كاڭشىنىڭ چېرىكلىرى ئىلىنى ئالغاندىن كېيىن يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ تەييارلىقىغا كىرىشتى. بۇ چاغدا يەتتە شەھەرگە ئىسھاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن يۈسۈپ خوجا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى. ئىسھاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى كېلىشەلمەي ئوتتۇرىدا ئاداۋەت بولۇپ، ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىسمائىلخان بىلەن ئىلىغا چىقىپ كەتكەنىدى. يەتتە شەھەر خەلقىمۇ ئىككى كىگە بۆلۈنۈپ بەزىلىرى ئىسھاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرىغا، بەزىلىرى ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىغا ئەگىشىپ كەتكەنىدى.

ئىلىنىڭ بەزى ئاتاقلىق كىشىلىرى كاڭشى خانىنىڭ چېرىكلىرىگە: «قەشقەردىكى يۈسۈپ خوجا ناھايىتى تەدبىرلىك كىشى. ئىلىدا ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى بار. شۇلاردىن بىرىنى ‹خوجا› ياساپ بىللە ئېلىپ بارمىساڭلار، يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈشۈڭلار تەس بولىدۇ. خان چېرىكلىرى كۆپ زىيانغا ئۇچرايدۇ» دەپ مەسلىھەت كۆرسەتتى. بۇ مەسلىھەت كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىگە ناھايىتى ياقتى. ئۇلار ئىلىدىكى ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن بۇرھانىددىن خوجىنى خوجا قىلىپ تىكلەپ بىللە ئېلىپ ئاقسۇغا باردى. ئۇيەردىن ئۇچتۇرپانغا ئۆتۈپ، ئۇچتۇرپانىنىمۇ قولغا كىرگۈزدى. بۇ چاغدا قەشقەردىكى يۈسۈپ خوجا، ئوغلى سىدىق خوجىنى باش قىلىپ نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىنى توسۇش ئۈچۈن ئۇلارنى ئۇچتۇرپانغا ئەۋەتتى. ئۇچتۇرپاندا نۇرغۇن ئۇرۇش - جەڭلەر بولدى. ئاخىر يۈسۈپ خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى يېڭىلىپ قەشقەرگە يانىدى. شۇ چاغدا يۈسۈپ خوجا كېسەل ئىدى، ئەسكەرلىرى قايتىپ بارغۇچە ۋاپات بولدى. كاڭشى خانىنىڭ چېرىكلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ قەشقەرنى ئالدى. ئۇنىڭدىن ئۆتۈپ يەكەن، خوتەنىنىمۇ قولغا كىر-

گۈزدى، ئىسھاق خوجىنىڭ ياقۇپ خوجا باشلىق ئەۋلادلىرىنى ئۆلتۈرۈپ شۆھرەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن يەتتە شەھەر خاقانى چىنگە تەۋە بولدى.

ھىجرىيىنىڭ 1281 - يىلى* كۆچادا راشىددىن خوجا باش كۆتۈرۈپ چىقىپ كاپىرلارنى مەغلۇب قىلىپ قۇمۇلغىچە ئىسلام ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، ھىجرىيىنىڭ 1080 - يىلى ئابدۇللاخان پادىشاھلىقتى ئوغلى يولۋاسىخانغا تاپشۇرۇپ ھەرەمگە كەتكەنىدى. ئابدۇللاخاننىڭ قانچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى مەلۇم ئەمەس. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىسمائىلخان تەختكە چىقىپ 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن مۇھەممەد ئىمىن خان ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھاكىمىيەت خوجىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈتى، بۇلارنىڭمۇ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى ئىنىق ئەمەس. كاڭشى خاننىڭ چېرىكلىرى يەتتە شەھەرگە قاچان كەلدى؟ قانچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى؟ بۇلارنىڭ ۋاقتىمۇ ئىنىق ئەمەس. ئەمما ئابدۇللاخاندىن كېيىن راشىددىن خوجا باش كۆتۈرۈپ چىققانغا قەدەر 200 يىل ئۆتۈپتۇ. مۇشۇ 200 يىل ئىچىدە ئۆتكەن خان - پادىشاھلارنىڭ تارىخى تېپىلمىدى.

ئابدۇللا خاندىن كېيىن خان ئەۋلادلىرى ۋە خوجىلارنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى تەخمىنەن 40 يىل، كۆپ بولسا 50 يىل بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇنداق ھىسابلىغاندا، يەتتە شەھەرنى خاقانى چىن 150 ياكى 160 يىل سورىغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھادىسىلەرنىڭ جەريانىنى، بولۇپ ئۆتكەن چوڭ بالا - قازا

---

* ھىجرىيىنىڭ 1281 - يىلى مىلادىنىڭ 1864 - 1865 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ۋەقەلەرنى بىلىدىغان، جاھاندىن خەۋىرى بار، تارىخ كىتابلىرىنى ئوقۇپ مۇلاھىزە قىلغان زامانىنىڭ بىرەر داناسى، دەۋرىنىڭ بىرەر پازىل ئۆلىماسى تارىخ يازغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ تارىخ ۋىلايەت ھاكىملىرىنىڭ خەزىنە ياكى كۈتۈبخانىلىردا ساقلىنىپ، بىرەر ئۇرۇش، جېدەل يۈز بەرگەن پاراكەندىچىلىك ۋاقىتلىردا زايە بولۇپ كەتكەن بولۇشى ياكى خەلققە ئاشكارا بولماي، يېزىلغان جايدا يوشۇرۇن ساقلىنىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتىنى خوجىلار تارتىۋالغاندىن كېيىن، خوجاملارنىڭ پىكرى - خىيالى دەرۋىشلىك بىلەن بولۇپ، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىدى. بىر قىسىم ھىيلىگەر، كۆز بويامچى، غەيۋەتچى ئادەملەر ئۆزلىرىنى ئىخلاسمەن، ئىشەنچلىك كۆرسىتىپ خوجىلارغا يېقىن بولۇۋالدى. ئەمما تاشقىرىدا ھەر بىرى بىر «بۆرە» بولۇپ، خۇددى بۆرە قويغا ئېتىلغاندەك، پۇقرالارنىڭ مال - مۈلكى ھەتتا ھاياتىغا ھۇجۇم قىلىپ، خەلققە ھەددىدىن ئارتۇق زۇلۇم - جاپا قىلدى. خالايىق بۇلارغا «ئۇششاق»* دەپ ئات قويدى. ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ خانىقادا ئىبادەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىشانلىق قىلىپ ھاياتىنى ئۆتكۈزگەن خوجىلار يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئىشىنى، دۆلەت ۋە سىياسەت قائىدىلىرىنى بىلمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقنىڭ ھالى خاراب بولۇپ چىدىغۇچىلىكى قالمىدى.

بۇرۇندىن يۇرت سوراپ كەلگەن، خوجىلار دەۋرىدە خار بولۇپ، پۇقرا بولۇپ قالغان بىرنەچچە كىشى يىغىلىپ: «ئەزەلدىن يۇرتنى ئىدارە قىلغان، ھۆكۈمەت ئىشىنى بىلىدىغانلار چەتكە قېقىلىپ بولۇق - پوچىقاقتا قالدى. ھۆكۈمەت ئىشىنى

* ئۇششاق — ئاشقىلار.

بىلمەيدىغان، بۇلۇڭ - پۇچقاقتىكىلەر خان بولۇپ ھۆكۈمەت بېشى شىغا چىقتى. شۇڭا، يۇرت - خەلق خانىۋەيران بولدى. بىز بىرنەچچە ئادەم خاقانى چىنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ، ئەرز - ھال ئېيتىپ چېرىك تەلەپ قىلساق، ئەگەر چېرىك بەرسە، كېلىپ خوجىلاردىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ چىن خانلىقىغا تەۋە بولساق، شۇ چاغدا يۇرتىمىز ئاۋات، ئەۋلادلىرىمىز خاتىرجەم بولىدۇ» دەپ مەسلىھەتلەشتى. ئاندىن يەتتە كىشى كېپىشلىرى (كەشلىرىنى) تەتۈر كىيىشىپ يولغا چىقتى. خاقانى چىنىنىڭ چېگرا قاراۋۇللىرىدىن ئۆتۈپ، خان بىلەن كۆرۈشۈپ ئەرز - ھال ئېيتتى. خاقانى چىن بۇلارنىڭ ئەرزىنى قوبۇل كۆرۈپ ئۇلارغا ئۇرغۇن چېرىك قوشۇپ بەردى. ئۇلار كېلىپ يەتتە شەھەرنى جەڭ قىلمايلا ئالدى. بۇ يەتتە كىشىنىڭ قىلغان خىزمىتىنىڭ بەدىلى ئۈچۈن ئۇلارغا ۋاڭ، گۈڭ، بىلى، بەيسى قاتارلىق چوڭ مەنسەپلەرنى بېرىپ، بىردىن شەھەرگە ھاكىم قىلدى. يەنە ھەر بىرىگە يەر، سۇ تەقسىم قىلىپ بېرىپ، بىرنەچچە ئۆيلۈكتىن دېھقانىنى يانچى قىلىپ تەيىنلەپ بەرگەنىڭ ئۈستىگە، ھەرىيلى ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىن يەنە نۇرغۇن كۈمۈش مائاش بېرىشنى بەلگىلىدى. خاقانى چىن ئۇششاقتالدا كاتتا بۆتخانا ياسىتىپ بۇ بەگلەرنىڭ بۇتلىرىنى ئورنىتىپ «بۇلار بولسايەتتە شەھەرنىڭ ئىگىسى ۋە ئاسرىغۇچىسى، يەتتە شەھەر تەرەپكە ئۆتكەن ھەرقانداق مەنسەپدار، بەگلەر بۇ بۇتخانىنى يوقلاپ ئۆتسۇن» دەپ پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭدىن تارتىپ ھاكىمىيەت مۇسۇلمانلار قولىغا ئۆتكۈچە بۇ بۇتخانا بار بولۇپ، بۇ يەردىن ئۆتكەن ھەرقانداق مەنسەپدار ياكى پۇقرا، ئېلىپساتلارمۇ بۇتخانىغا بېرىپ ھەتتا قونۇپ رەسمىيەت بويىچە قەغەز كۆيدۈرۈپ، باش ئۇرۇپ، مەدەت تىلەپ ئاندىن قايتىدىكەن، ئۇنداق قىلمىغانلار جازاغا تارتىلىدىكەن. بۇت قويۇلغان ئۆيىنى «ئۇلۇغ

ئۇي» دەپ ئاتايتتى. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئۆزلىرىنى بىز «ئۇلۇغ ئۇي» كىشىلىرىنىڭ ئەۋلادى دەپ ناھايىتى پەخىرلەنەتتى. قاچانكى ھاكىمىيەت مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا ئۆتتى، شۇ كۈندىن باشلاپ بۇ بەگلەرنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ يەنە پۇقرالىق كوچىسىغا كىرىپ قالدى. ئاردىدىن 14 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ھېتايلار كېلىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. بۇ چاغدا يۇقىرىدا ئېيتىلغان يەتتە كىشىگە مەنسەپ، ھوقۇق ئىنئام قىلغان خانىنىڭ ئوغلى خان ئىكەن. ئۇ: «يەتتە شەھەردە مېنىڭ ئاتامغا خىزمەت قىلغان بىر قىسىم كىشىلەر بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆزى بارمۇ ياكى ئەۋلادلىرى بارمۇ؟ سۈرۈشتۈرۈپ ماڭا مەلۇم قىلىنسۇن» دەپ پەرمان چۈشۈردى. بۇلارمۇ ئاۋۋالقى خان بەرگەن يارلىقلىرىنى ساقلىغانىكەن. ئۆزلىرىنى مەلۇم قىلىپ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ مەنسەپلىرىنى يەنە تاپتى. بۇرۇن خان تەرىپىدىن توختىتىلغان ماڭاشلىرىنى ئېلىپ تۇردى. ئۇلار ھەر ئۈچ يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ، خانغا تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ ئاندىن ئىززەت ـ ھۆرمەت بىلەن خۇشال ـ خۇرام قايتىپ كەلدى. لېكىن نەچچە يىل، نەچچە ئەۋلاد شۇ تەرىقىدە ئۆتكەنلىكى مەلۇم ئەمەس.

خاقانى چىنىنىڭ چوڭلۇقى ۋە ئۇلۇغلۇقىنى شۇنىڭدىن بىلىش لازىمكى، بىر قېتىم خىزمەت قىلىپ قويغان كىشى نەچچە ئەۋلاد ماڭاش ئېلىپ يېتىپتۇ.

ئەگىرىم! سەن پادىشاھلارنىڭ ھەقىقىي پادىشاھىسەن، بەندىلىرىنىڭ 50 ـــ 60 يىل ئىچىدە بىرەر قېتىم قىلغان بەندىچىلىك ئىبادەتلىرىنى دەرگاھىڭدا قوبۇل قىلىپ، ئىلگىرى ـ ئاخىر قىلغان گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ بېھىشكە كىرىشنى نېسىپ قىلساڭ، سەن ئۈچۈن ھېچقانچە ئىش ئەمەس. چۈنكى سەن بەندىلىرىڭنى ھەممىدىن بەك ئايىغۇچى ۋە ئاسرىغۇچى، كە-

رەملىك سېخىيسەن، كىشىلەرنىڭ تىلەك-ئارزۇلىرىنى ئىجابەت قىلغۇچىسەن، ئامىن!

2

جاھانگىر خوجىنىڭ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى؛ مۇھەممەد ئىلىياس كېلىپ قەشقەرنى ئالغانلىقى؛ نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى كېلىپ يەتتە شەھەرنى يەنە تارتىۋېلىپ، جاھانگىر خوجا باشلىق بىر مۇنچە مۇسۇلمانلارنى ئەسىر قىلىپ بېيجىڭغا ئېلىپ كەتكەنلىكى؛ مۇھەممەد ئىلياس ئەلچى ئەۋەتىپ ئەسىرلەرنى خاقانى چىندىن تەلەپ قايتۇرۇپ كەلگەنلىكى

رىۋايەت قىلغۇچىلار ۋە خەۋەر بەرگۈچىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ھىجرىيىنىڭ 1239 - يىلى① شىرئەلىخانىنىڭ ئوغلى ئۆمەرخان، ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەد ئىلياس خان (خۇدا رەھمەت قىلسۇن) قوقەن ۋە پەرغانە ۋىلايەتلىرىدە خانلىق تەختىگە چىقىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. ھىجرىيىنىڭ 1248 - يىلىغا② كەلگەندە، جاھانگىر خوجا قوقەنلىك ۋە قەشقەرلىك ئىخلاسمەنلىرىدىن بىرنەچچە مىڭ كىشىنى يىغىپ ئەگەشتۈرۈپ پەرغانىدىن قېچىپ چىقىپ، موغۇلىستان شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەرگە كەلدى. ئۇ قەشقەر ۋىلايىتىنى قولغا كىرگۈزۈپ خان بولۇش نىيىتىدە، شۇ چاغدا قەشقەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان خىتاي چېرىكلىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ قورشىۋالدى. مۇھەممەد ئىلياس

① ھىجرىيىنىڭ 1239 - يىلى مىلادىنىڭ 1823 -، 1824 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② ھىجرىيىنىڭ 1248 - يىلى مىلادىنىڭ 1832 -، 1833 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ غەزەپنى كېلىپ دۆلەت ئەربابلىرىغى يېغىپ مەسلىھەت قىلىشتى.

ئۇلار: «پۈتۈن ئالەمنىڭ ئىگىسى خۇدا بىزگە ئاتا قىلىپ بەرگەن پادىشاھلىقنى ياخشى يۈرگۈزمەي سۇسلۇق ۋە بىخۇدلۇق قىلىش پادىشاھلىققا لايىق ئىش ئەمەس. بىر بۆلگۈنچى بىرنەچچە باشباشتاق ئادەملەرنى توپلاپ قەشقەرگە بېرىپ كاپىرلارنى قورشاپ ۋىلايەت ئېلىشنى دەۋا قىلىپ، خانلىق ناغرىسىنى چېلىپ، ئەسكەركەشلىك قىلماقچى بولۇپتۇ. بۇنىڭغا يول قويۇشقا بولمايدۇ. يەنە بىرى، جاھانگىر خوجا قەشقەرنى قولغا كىرگۈزسە، كاپىرلار نەچچە يىللاردىن بېرى يېغىپ توپلىغان خەزىنە، مال-مۈلۈكلەر باشباشتاق ئادەملەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ زايە بولۇپ كېتىدۇ. خاقانى چىن بولسا چوڭ پادىشاھ. ئەگەر بېيجىنگىدىن كاپىرلار يەنە كېلىپ قەشقەرنى بىسىۋالسا، ئۇلارغا خەزىنە، مال-مۈلۈك لازىم بولىدۇ ۋە ئىسلام ۋىلايىتىنىڭ خەزىنىلىرى تۈگەش ئىھتىمالى بار. ئەگەر خىتايلار كۆچلۈك كېلىپ، جاھانگىر خوجا يېڭىلىپ قالسا بىر تەرەپكە قېچىپ كېلىدۇ. ئۇ چاغدا خاقانى چىن بىزگە گەپ-سۆز قىلماي قالمايدۇ. شۇڭا مەسلىھەتنىڭ ياخشىسى شۇكى، بىزمۇ قەشقەرگە ئەسكەر ئېلىپ بارايلى، غەلىبە قىلىپ شەھەرنى ئالالىساق، ناھايىتى ياخشى، ئەگەر ئالالمىساق، غازات-جەڭ قىلغانىنىڭ ساۋابىغا ئىگە بولىمىز» دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن مۇ-ھەممەد ئېلىخان 3000 ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە كەلدى. جاھانگىر خوجا نەچچە مىڭ ئادەم بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشۈپ، پادىشاھلىق قائىدە-يوسۇنلىرى بويىچە تەزىم قىلىپ ئىززەت-ھۆرمىتى بىلەن بىر چوڭ باغقا چۈشۈردى. بۇ چاغدا قەشقەر-دىكى خىتاي چېرىكلىرى تۇرغان خىتاي شەھىرىمۇ يەرلىك ئاھالە تۇرىدىغان شەھەرنىڭ ئىچىدە ئىدى. ئەتىسى جاھانگىر خوجا شەھەرنى قورشاش ئىشىنى مۇھەممەد ئېلىخانغا ئۆتكۈزۈپ

بېرىپ، مۇھاسىرىنگە قاتناشقان قەشقەرلىكلەرنى ياندۇرۇپ كەتتى. مۇھەممەد ئىلىخانىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قوقەن ۋە ئەنجاندىن كەلگەن ئەسكەرلەر مۇھاسىرىنى كۈچەيتىپ خىتاي شەھىرىنىڭ سىپىلىنىڭ تۆۋىنگە دورا كۆمۈپ ئوت ياقتى. بۇنىڭ بىلەن سىپىلنىڭ بىر قىسمى ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ كۈنىنىڭ نۇرىنى توسۇپ، ئالەمنى ئىس - تۈتەك بېسىپ، قاراڭغۇچىلىق بولدى. بۇ چاغدا باتۇر ئەسكەرلەر، خۇددى پەرۋانە ئۆزىنى ئوتقا ئۇرغاندەك، شەھەر سىپىلىغا ئۆزىنى ئاتتى. كاپىرلار «مۇسۇلمان ئەسكەرلىرى سىپىلنىڭ بۇزۇلغان يېرىدىن ھۇجۇم قىلىدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ، يولنى توسۇپ قارشىلىقىنى كۈچەيتىپ، توپ - زەمبىرەكلەرنى ئاتتى. تاشقىرىدىن مۇھەممەد ئىلىخانىنىڭ ئەسكەرلىرىمۇ توپ - زەمبىرەك ئاتتى. كاپىر ۋە مۇسۇلمانلار ئارىلىشىپ، بىر - بىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ ناھايىتى قاتتىق جەڭ قىلىشتى. مۇسۇلمان ئەسكەرلەر سىپىلنىڭ ھەرتەرىپىگە شوتا قويۇپ، خۇددى دارۋازەدەك سىپىلغا چىقتى. كاپىرلار مىلتىق، تاش، كېسەك ئېتىپ، ئوت تاشلاپ ئۇلارنى ئۇچ قېتىم سىپىلدىن قوغلاپ چۈشۈردى. جەڭ تۆتىنچى كۈنىگە قەدەم قويغاندا، مۇھەممەد ئىلىخان قاردىسا، ئۆلۈك ۋە شېھىتلەرنىڭ جەسىلىرى، يارىدار - زەخمدارلارنىڭ كۆپلۈكىدىن سىپىلغا بارىدىغان يول قالماپتۇ. بۇنى كۆرۈپ مۇھەممەد ئىلىخانىنىڭ دىلى ئېرىپ يىغلاپ كەتتى. يارىدارلارنى قوشۇن ئىچىگە ئېلىپ كەلدى. ئۆلۈكلەرنى ئاپاق خوجا مازىرىغا ئېلىپ چىقىپ دەپنە قىلدى. نائىلاجلىقتىن مۇھاسىرىدىن قولىنى تارتىپ، ئەسكەر - لىرىگە ئارقىسىغا يېنىشقا بۇيرۇق بېرىپ، بىر ھەپتە ئارام ئالغاندىن كېيىن، مۇھاسىرە ئىشىنى جاھانگىر خوجىغا تاپشۇرۇپ ئۆزىنىڭ پايتەختى قوقەنگە قايتىپ كەتتى.

بىر ئايدىن كېيىن، ھەممە قېيىن ئىشلارنى ئاسان قىلغۇچى

خۇدانىڭ رەھمىتى بىلەن جاھانگىر خوجا خىتاي چېرىكلىرى تۇرغان شەھەرنى تارتىۋالدى. بۇ غالىپىيەت خەۋىرىنى مۇھەممەد ئىلىخانغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئالاھىدە خەت يېزىپ، نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملارنى قوشۇپ ئىشەنچلىك خىزمەتچىلەرنى قوقەنگە ئەۋەتتى. شۇنداق قىلىپ جاھانگىر خوجا قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، ماراليېشىلارنى قولغا ئېلىپ، خوتەننى مۇھاسىرە قىلدى. ئاقسۇغا ئەۋەتكەن ئەسكەرلىرى ئاقسۇ دەرياسىنىڭ بويىغا يېتىپ بېرىپ بەزىلىرى دەريادىن ئۆتتى ۋە «ئەتە تاڭ ئاتقاندا ئاقسۇنى ئالىمىز» دەپ غەم تارتماي ئۇخلاشتى.

ئەمما، بۇ چاغدا ئىچكىرىدىن نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى ياردەمگە چىقىپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەنىدى. خىتاي چېرىكلىرى ئاقسۇ شەھىرىدىن چىقىپ بىرلا ھۇجۇم قىلىشى بىلەنلا جاھانگىر خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ قەشقەر، يېڭىسار، يەكەننى يەنە بىر قېتىم تارتىۋالدى.

خىتاي چېرىكلىرىنىڭ سانىنى بەزىلەر 100 مىڭ، بەزىلەر 200 مىڭ دەپ پەرەز قىلىشىدۇ. بۇ چاغدا خاقانى چىنىنىڭ پايتەختىدە «داۋگۇاڭ» دېگەن ئادەم خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان بولۇپ، ئۇ ناھايىتى كۈچلۈك ۋە قۇدرەتلىك خان ئىكەن. چېرىكلەرگە لازىملىق ئوق ـ دورا، قورال ـ ياراق، لازىمەتلىكلەرنى يۈكلىگەن ھارۋىدىن باشقا، ھۆل ـ يېغىن بولۇپ ئوتۇن تېپىلماغاندا ئەسكەرلەرگە تاماق پىشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن 200 ھارۋىغا ياغدا قورۇلغان قوينىنىڭ مايىقلىنى بېسىپ ماڭغۇزغانىكەن. بۇ مايا قىلارنىڭ ئالدى قارا شەھەرگە، ئارقىسى تۇرپانغا كەلگەندە، يەنىلا شەھەرنىڭ ھەممىسىنىڭ قولغا كىرگۈزۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئۇقۇپ، مايا قىلارنى قايتۇرۇپ ئېلىپ كەتكەنىكەن. چېرىكلەرنىڭ كۆپلۈكىنى ۋە خاقانى چىنىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى مۇشۇ

ئىشلاردىنمۇ قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

دېمەك، خىتاي چېرىكلىرىنىڭ باشلىقى ئاي جاڭجۇن دېگەن كىشى بولۇپ، كۇچالىق ئوسمان بەيسى بەگنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئازاقبەگ ئۇلارغا پول باشلاپ قەشقەرگە ئېلىپ باردى. جاھانگىر خوجا قېچىپ «ئالاي» دېگەن يەرگە بارغاندا، ئازاق بەگ ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ كەلدى. جاھانگىر خوجا ئىلاجسىزلىقتىن «قولۇمنى باغلاپ خىتاي چېرىكلىرىنىڭ باشلىقىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بار» دېدى. ئازاقبەگ «ئۆزلىرىنى باغلاش مېنىڭ ھەددىم ئەمەس» دەپ يېغلاپ تۇرۇپ ئۆزرە ئېيتتى. بۇ چاغدا جاھانگىر خوجا قۇل ياغلىقى بىلەن ئۆزىنىڭ قولىنى ئۆزى باغلاپ «مۇشۇ ياغلىقنىڭ ئۇچىدىن تۇتۇپ ئېلىپ بارغىن» دېگەندە، ئازاقبەگ ماقۇل بولۇپ جاھانگىر خوجىنى ئاي جاڭجۇننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. جاڭجۇن «ئۇلۇغ خاقانى چىنىنىڭ دۈشمىنى جاھانگىر خوجىنى ئازاقبەگ تۇتۇپ كەلدى» دېگەن مەزمۇندا ئىلان چىقىرىپ جاكارلىدى. ھەم «جاھانگىر خوجىنى بېيجىڭغا ئۆزۈك ئېلىپ بېرىپ، ئۇلۇغ خانغا كۆرسەتكەن خىزمىتىڭنى مەلۇم قىلىپ قايت» دەپ ئادەم قوشۇپ ئازاقبەگنىيولغا سالدى.

بەزى رىۋايەتلەردە، جاھانگىر خوجىنى بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىپ خانغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، خان جاھانگىر خوجىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇغان، دېيىلىدۇ. يەنە بىر رىۋايەتتە، بېيجىڭغا بارغاندىن كېيىن، خاننىڭ ھۇزۇرىغا بارغۇچىلىك ئۆز ئەجىلى بىلەن ۋاپات بولدى، دېيىلىدۇ*.

---

* ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، جاھانگىر خوجابېيجىڭغايالاپ ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن، مانجۇ دائىرىلىرى ئۆزلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى زوراۋانلىقلىرىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قېلىشىدىن قورقۇپ، ئۇنىڭغا دورا ئىچۈرۈپ، سۆزلىيەلمەس قىلىۋەتكەن. سوراقتا جاھانگىر خوجا داۋگۇاڭ خاننىڭ سوئالىغا جاۋاب بېرەلمەي، خان تەرىپىدىن چېپىشقا بۇيرۇلغان—مۇھەررىردىن.

ئىشەنچلىك رىۋايەت شۇكى، ئازاقبەگ جاھانگىر خوجىنى تۇتۇپ بېيجىڭغا ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، خاقانى چىن ئازاقبەگـ نىڭ ئۆزىگە «ۋاڭ» لىق، خوتۇنىغا «پۇجۇڭ» لۇق مەنسەپ بېرىپ، يىلىغا ئۆزىگە 24 يامبۇ، خوتۇنىغا 12 يامبۇ مائاش بەلگىلەپ پەرمان چۈشۈردى. ئازاقبەگدىن كېيىن ئوغلى ئەھمەد ۋاڭ بولدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەھمەدنىڭ ئوغلى ھامىت ۋاڭ بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئازاقبەگنىڭ ئەۋلادى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئۆزۈلمەي ۋاڭ بولۇپ، بەلگىلەنگەن مائاشنى ئېلىپ تۇردى. شۇ چاغدا ئازاقبەگ قەشقەرگە، ئوغلى ئەھمەدبەگ ئاقسۇغا ھاكىم بولغانىكەن.

خىتاي چېرىكلىرى جاھانگىر خوجا ۋاقىتىدا قەشقەردە مەنسەپ تۇتقان ياكى خىزمەت قىلغان كىشىلەرنى سۈرۈشتۈرۈپ تېپىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىنى، يەر ـ سۇ، مال ـ مۈلۈك، چارۋىلىرىنى ئولجا قىلىپ ئېلىپ كەتكەندىن تاشقىرى، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئوغۇل ـ قىز، كىچىك بالىلارنى ئولجا ۋە ئەسىر قىلىپ، بۇ تەرىپى ئېلى، ئۇ تەرىپى لەنجۇغىچە ئېلىپ بېرىپ، خىتايلارنىڭ ئىشلىتىپ خىزمىتىگە سېلىشى ئۈچۈن تارقىتىپ بەردى. بۇنىڭ ھۇالىنى پادىشاھ مۇھەممەد ئېلىخان (قەبرىسى نۇرغا تولسۇن) ئاڭلاپ «بۇنداق ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشىگە سەۋەب بولغان بىز» دەپ بىلىپ، خاقانى چىنگە قوقەن خانلىقى نامىدىن ئەرزنامە يېزىپ، ئالىم بايۇەچچە باشلىق بىرنەچچە كىشىنى ئەلچى قىلىپ، نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام، تارتۇق ـ پىشكەشلەر بىلەن ئەۋەتتى. ئەرزنامىگە: «ئۇلۇغ خاقانى چىن ـ گە تەڭ تارتىپ قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنىڭ ھەممىسى يوقـ تىلدى. كىچىك بالىلار ۋە ئاجىز خوتۇن كىشىلەردىن ھېچقانداق

یاماناللىق ئۆتمىگەن، شۇڭا بۇلارنىڭ گۈناھىنى تىلەيمىز» يەنە بىرى، يەتتە شەھەردىكى ئەنجانلىق (ئۆزبېك) لارغە مەن «ئاقساقال» بەلگىلىسەم، بۇ ئاقساقال ھەممىنى تەكشۈرۈپ خەۋەردار بولۇپ تۇرسا، ئەگەر يەنە يامان ئادەملەر پەيدا بولۇپ قالسا، دەرھال تۇتۇپ ماڭا ئەۋەتسۇن» دېگەن مەزمۇنلار يېزىلدى. ئەلچىلەر بېيجىڭغا يېتىپ بېرىپ، ئەرزنامىنى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن خانغا سۇندى. خان قوبۇل قىلىپ، ئەسىر قىلىپ خىتايلارغا ئۇلاشتۇرۇپ بەرگەن قېرى ـ ياش قىز ـ جۇۋان، رەسىلدە ـ نارەسىدە ھەممە كىشىنى ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇشنى ئەستىقلاپ يارلىق چۈشۈردى. ھەممە جايدىكى ئەسىرلەرنى مەنزىلدىن ـ مەنزىلگە، ئۆتەكدىن ـ ئۆتەكگە ئات ـ ئۇلاغ، ئاش ـ ئاماق بېرىپ ئۆز ۋەتىنىگە يولغا سالدى. مۇشۇ ئاردا تۆت يىلدەك ۋاقىت ئۆتۈپ، بىرمۇنچە ئاياللارنى خىتايلار ئەرىگە ئېلىپ بالا تاپقانىكەن. ئانىلىرى مۇشۇ بالىلارنىمۇ ئېلىپ بىللە قايتىپ كېلىشتى.

ئەسىر قىلىنغان كىشىلەر غېرىب ـ مۇساپىرلىقتىن قۇتۇلۇپ، ئۆز ۋەتەنلىرىگە قايتىپ كەلگەنلىرىگە خۇش بولۇپ، چوڭ ـ كىچىك ھەممىسى «نازۇگۇم» دېگەن ناخشىنى ئىجاد قىلىپ، يول بويى بۇ ناخشىنى ناھايىتى مۇڭلۇق ئاۋاز بىلەن ئېيتىپ مېڭىپتۇ. يىراقتىكى خالايىقلار ناخشىنى ئاڭلاپ بۇلارنى كۆرگىلى كېلىشىپتۇ، چىداپ تۇرالماي يىغا ـ زار قىلىشىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ «نازۇگۇم» ناخشىسى ئەل ئارىسىغا تارقىلىپتۇ.

يەتتە شەھەردىكى ئەنجانلىق (ئۆزبېك) لار ئۇستىگە ئاقساقال بەلگىلەش شۇ چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئىجرا بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

ئاخىر مۇھەممەد ئېلىخان بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىپ ئاخىرەتكە سەپەر قىلدى. ئورنىغا خۇدايارخان تەختكە چىقتى.

برمۇنچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، بىر قىسىم پۇقرالار ۋە توپىلاڭچىلار خۇدايارخاندىن يۈز ئۆرۈپ ئاكىسى مەللەخاننى تەختكە چىقاردى. خۇدايارخان بۇخاراغا قېچىپ كەتتى.

ئۆت يىلدىن كېيىن موللا ئالىمقۇل دېگەن قىرغىزنىڭ پادىشاه بولغۇسى كېلىپ، ئەتراپىغا برمۇنچە قىرغىز، قىپچاق-لارنى توپلاپ ئىغۋا تېرىپ ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا قىلدى. بۇنىڭ بىلەن مەللەخان ئۆلتۈرۈلدى، پەرغانە دۆلىتى كۈندىن-كۈنگە زاۋاللىققا يۈزلەندى.

ھىجرىيىنىڭ 1270 - يىلى* تاشكەنت ھاكىمى قانائەت شاه دېگەن تاجىكنىڭ مەسلىھىتى بىلەن خۇدايارخاننى بۇخارا-دىن ئېلىپ كېلىپ ئىككىنچى قېتىم تەختكە ئولتۇرغۇزدى.

جاھانگىر خوجا دەۋرىدىن تا ھازىرغىچە قەشقەر، بەلكى پەتتە شەھەر خاقانى جىنىنىڭ قولىدا بولۇپ كەلدى. ئەمما شۇل ئارىدا ۋەلىخان تۆرەم كېلىپ قەشقەر شەھىرىنى قورشاپ مۇھاسىرىگە ئالدى. يېزا-سەھرالارنى ئۆزىگە قارىتىپ، يامان ئىش قىلغان، خەلقنى ئەزگەن زالىملارنى ئۆلتۈرۈپ، كاپىر ۋە زالىم مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىرىنى قوشۇپ ئارىلاش قىلىپ، ئالتە جايغا ئادەم كاللىسىدىن مۇنار قوپۇردى. رىۋايەت قىلغۇچىلار بۇ مۇنارنىڭ ئېگىزلىكى ئون گەز كېلەتتى، دېيىشىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە لۇرغۇن خىتاي، قالماق چېرىكلىرى كېلىپ قەشقەرنى تارتىۋېلىپ ناھايىتى تۇرغۇن ئادەملەرنى قىرىپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن كاتتاخان تۆرەم، كىچىكخان تۆرەملەر كېلىپ قەشقەرنى ئۈچ ئاي قورشاپ ئالالمايى، ئاخىر

---

* ھىجرىيىنىڭ 1270 - يىلى مىلادىنىڭ 1853 - 1854 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتتى. بۇلارنىڭ قىسسە ـ ھېكايىلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلسام سۆزۈم ئۇزىراپ كېتىپ، ئەسلى مەقسەتـ تىن يىراقلىشىپ كېتەرمەنمىكىن دەپ، خاھىشىمنىڭ تىزگىنىنى مەقسەت يولىغا تارتتىم ۋە ئۇلارنىڭ قىسسىسىدىن قايتتىم.

3

خاقانى چىننىڭ قەدىم زاماندا مۇسۇلمان بولغانلىقى؛ تۇڭگانلارنىڭ خاقانى چىن مەملىكىتىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى؛ خىتايلار بىلەن تۇڭگانلار ئوتتۇرىسىدا جېدەل ـ ماجىرا يۈز بېرىپ خاقانى چىن دۆلىتىگە زىيان ـ زەخمەت يەتكەنلىكى

ھىجرىيىنىڭ 1281 ـ يىلى* (يىلان يىلى)، مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرى، شەنبە كۈنى كېچىسى، كۈچادا ئولتۇراقلىشىپ قالغان يەرلىك تۇڭگانلاردىن ماشۇر ئاخۇن، مالۇك، شەمسىدىن خەلىپىلەر باشلىق بىرمۇنچە تۇڭگانلار كۆجە ـ شاك كۆيدۇرۇپ، ئىسرىق يېقىپ ئىسيان كۆتۈردى. ئۇلار كۈچادا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان خىتاي ئەمەلدارلار ۋە چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈپ خاقانى چىنگە بويسۇنۇشتىن باش تارتتى. ئالدى بىلەن تۇڭگانلارنىڭ چىنگە بويسۇنۇشتىن باش تارتقانلىقىغا باھانە بولغان بىرەر سەۋەب، بىرەر ئىشنى نەقىل قىلغۇچى ۋە رىۋايەت قىلغۇچـ لارنىڭ سۆزى بويىچە بۇ قەغەزگە يېزىشنى زۆرۈر تاپتىم. چۈنكى ھەر بىر ئادەم ھەر خىل ھېكايە ۋە رىۋايەت قىلىدۇ. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ ئىچىدە مەزمۇنى بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى

---

* ھىجرىيىنىڭ 1281 ـ يىلى مىلادىنىڭ 1864 ـ 1865 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

كېلىدىغانلىرىمۇ بار. شۇنىڭ ئۈچىدىن ئىشەنچلىك، ئەقىلگە مۇۋاپىق، توغرىراقلىرىنى تاللاپ ئېلىپ تۆۋەندە بايان قىلدىم.

بۇرۇنقى زامانىدا خاقانى چىنده ئادالەتلىك، پۇقرانىڭ «تاڭ ۋاڭ خان» دېگەن خان بولۇپ، بىر كېچىسى چۈشىده، خانىنىڭ ئوردىسىدا بىر ئەجدىها پەيدا بولۇپ، ئوردىنىڭ تۆۋۈرۈكىگە يۆگىشىۋاپتۇ ۋە خانىنى دەم تارتقىلى تۇرۇپتۇ. شۇ چاغدا ئۇستىگە يېشىل چاپان كىيگەن، بېشىغا ئاق سەللە يۆگىگەن ھەيۋەتلىك بىر كىشى پەيدا بولۇپ، قولىدىكى ھاسا بىلەن ئەجدىهانى بىرنى ئۇرغانىكەن، ئەجدىها ئىككى پارچە بولۇپ ئۆلۈپتۇ. خان چۆچۈپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. ئەتىسى ۋەزىر ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرىنى چاقىرىپ، كېچىسى كۆرگەن چۈشىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپ تەبىرىنى سوراپتۇ. ۋەزىرلەردىن داناراق بىرى: «مۇشۇ كۆنلەردە قىبىلە تەرەپتە خۇددى سىلى چۈشلىرىده كۆرگەندەك بىر كىشى پەيدا بولۇپ، پەيغەمبەرلىك دەۋاسى قىلىۋاتقانمىش، چۈشلىرىده كۆرگەنلىرى شۇ كىشى بولغايمىكىن، تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىشكە كىشى ئەۋەتسەك» دەپتۇ. خان قوشۇلۇپ نۇرغۇن تاۋار-دۇردۇن، چاي، سوۋغا-سالاملارنى تەييارلاپ، ئەمەلدارلار ئىچىدىن قابىلىيەتلىك، ئىشەنچلىك بىر ئادەمنى باشلىق قىلىپ، نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش، يول راسخودى بېرىپ، تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ. بۇلار يۇرتىمۇ يىراق، شەھەرمۇ شەھەر ئۆزۈن يوللارنى بېسىپ، ئاخىر خان چۈشىده كۆرگەن سۈپەتتىكى كىشىگە يەنى ئاخىر زامانىنىڭ پەيغەمبىرىگە (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا) ئۇچرىشىپ ۋەقەنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپ، بۇ يەرگە كېلىشتىكى سەۋەب، مەقسەتلىرىنى ئېيتىپتۇ. بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئاخىر زامان پەيغەمبىرى بىر پارچە خەت يېزىپ خاقانىي چىنىدىن كەلگەن كىشىگە بېرىپ: «سىزگە رۇخسەت، ئەمدى قايتىپ كېتىڭ»

دەپتۇ. بۇ كىشى: «مەن ئۆزلىرىنى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېتىشكە كەلگەنىدىم» دەپتۇ. ئاخىر زامان پەيغەمبىرى جاۋاب بېرىپ: «سىز مۇشۇ خەتنى ئېلىپ كېتىۋېرىڭ، يولدا ئاچماڭ. پادىشا-ھىڭىز ئۆز قولى بىلەن ئاچسۇن. شۇ چاغدا مەن ھازىر بولىمەن» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خاقانى چىندىن كەلگەن كىشىلەر قايتىپ بىر مۇنچە ۋاقىت يول يۈرۈپ بىر يەرگە كەلگەندە، شەيتان ئازدۇرۇپ خەتنى ئېچىپ كۆرۈشكە قىزىقتۇرۇپتۇ. ئاقىۋەت شەيتانىنىڭ كەينىگە كىرىپ خەتنى شۇنداق ئېچىشىغىلا خەتنىڭ ئىچىدىن ئاخىر زامان پەيغەمبىرى چىقىپ غايىب بولۇپ كەتكەنلىكى شۇنداق روشەن كۆرۈنۈپتۇ. ئۇلار بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ناھايىتى پۇشايمان قىلىپتۇ، ئەمما ئۇرنىغا كەلمەپتۇ. خەتنى ئەسلىدىكىدەك يەنىلەپ، خانىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ كۆرگەن-بىلگەن ۋەقەلىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپتۇ. خان خەتنى ئېچىپ كۆرسە بۇ خەت چىنىچە (خەنزۇچە) يېزىلغانىكەن. خان ھەيران قىلىپ: «بۇ خەتنى كىم يازدى؟» دەپ سوراپتۇ.

خەتنى ئېلىپ كەلگەن كىشى: «بىلمەيمەن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. دەرۋەقە بۇلار خەتنى كىمنىڭ يازغانلىقىنى كۆرمىگەنىدى. خان: «خەتنى كىم ئاچتى؟ راستىنى دېسەڭ، گۇناھىڭدىن ئۆتىمەن، يالغان ئېيتساڭ، ھەرگىز تىرىك قويمايمەن» دەپتۇ. خەتنى ئېلىپ كەلگەن كىشى ئىلاجسىزلىقتىن راستىنى ئېيتىشقا مەجبۇر بولۇپتۇ. ئادالەتلىك پادىشاھ: «گۇناھىڭدىن ئۆتتۈم، ئەمما قىلغان گۇناھىڭ ئۈچۈن يەنە بېرىپ، يا ئۆزىنى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كەل، يا باشقىدىن خەت ئېلىپ كەل» دەپ ئەمر قىلىپ قايتا يولغا سېلىپتۇ. بۇلار يەنە بىر مۇنچە ۋاقىت يول مېڭىپ، مىڭبىر مۇشەققەتلەرنى تارتىپ يېتىپ بېرىپتۇ ۋە ئاخىرزامان پەيغەمبىرى بىلەن كۆرۈشۈپتۇ. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۇلارنى كۆرۈپلا: «شەيتانىڭ كەينىگە كىرىپ خەتنى

ئىچىپ، ئۆزۈڭگىنمۇ قىلدىڭ، پادىشاھىڭغىنمۇ قىلدىڭ» دەپتۇ. ھەم «قاس»، «ۋەققاس»، «ئاس» ناملىق ئۇچ نەپەر ئۇلۇغ كىشىنى بەلگىلەپ، يەنە يەتتە كىشىنى ئۇلارغا ھەمراھ قىلىپ جەمئىي ئون كىشىنى خاقانىي چىننىڭ ئەلچىلىرىگە قوشۇپ يولغا سالىتۇ. بۇلار يۇرتىمۇ يۇرت، شەھەرمۇ شەھەر يول يۈرۈپ، دەشت-ياياۋانلارنى كېزىپ، «جايۇگۇەن» گە يېتىپ كەلگەندە ئۇچ كىشىدىن بىرى ۋاپات بولۇپ، شۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپتۇ، مازىرى ھېلىمۇ بار. جايۇگۇەندىن ئۆتكەندىن كېيىن يەنە بىر كىشى ۋاپات بولۇپ، شۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپتۇ. مازىرى ھېلىمۇ مەشھۇر.

خاقانى چىننىڭ ئەلچىلىرى «ۋەققاس» دېگەن كىشى بىلەن قوشۇلۇپ قالغان سەككىز كىشىنى ئېلىپ خانىنىڭ پايتەختىگە يېقىن بارغاندا، خان ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئىززەت-ھۆرمەت بىلەن شەھەرگە ئېلىپ كېلىپ كۆرۈشۈپتۇ، ئەمما «مەن تەكلىپ قىلغان كىشىنىڭ ئۆزى كەلمەپتۇ» دەپ خانىنىڭ كۆڭلى يېرىم بولۇپتۇ. ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇش-بولماسلىق ئۈستىدە ۋەزىرلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپتۇ. خانىنىڭ ئون ئىككىي ۋەزىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىلىرى مۇسۇلمان بولۇشقا قوشۇلۇپتۇ، بەزىلىرى قوشۇلماپتۇ، ئەمما خانىنىڭ ئۆزى ۋەزىرلىرىدىن يوشۇرۇن ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمانلىق شەرىپىگە ئېگە بولۇپتۇ.

كەلگەن سەككىز كىشىنىڭ تىلىنى چىن خەلقى بىلمەي، چىن خەلقىنىڭ تىلىنى بۇ سەككىز كىشى بىلمەي ناھايىتى تەڭلىكتە قاپتۇ، بۇ بىرنەچچە ئادەم بۇ يەردە غېرىبسىنىپ قاپتۇ. خان: «قەيەردىن بولمىسۇن، بۇلارنىڭ تىلىنى بىلىپ ئۇلپەت بولىدىغان ئادەم تېپىپ كېلىڭلار» دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ، خانىنىڭ ئىشەنچلىك بىر ئادىمى خىتاي خەلقىدىن

80 تۆيلۈك كىشىنى ئېلىپ سەھەرقەنت دۆلىتىگە يېتىپتۇ. تۇ يەردىن بۇ 80 تۆيلۈك ئادەمگە 40 نەپەر مۇسۇلمانىنى تېگىشىپ ئېلىپ قايتىپ كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھىلىقى سەككىز كىشى قوشۇلۇپ 48 نەپەر كىشى بولۇپتۇ.

سەھەرقەنت پادىشاھى ھىلىقى 80 تۆيلۈك ئادەمگە كەڭرى بىر ياپىلاقنى كۆرسىتىپ بېرىپتۇ. بۇلار شۇ يەرلەردە ئولتۇراقلاشىپ كۈندىن-كۈنگە ئەۋلادى كۆپىيىپتۇ. خىتاي قىپچاقلىرى (تۆڭگانلار) شۇلارنىڭ ئەۋلادى، دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ.

يەنە بىر رىۋايەتتە، ئاخىر زامان پەيغەمبىرى مۇھەممەد مۇستەفا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم ۋاقتىدا سەھەرقەنت دۆلىتى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان، ئەمما شۇ چاغدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ئاخىرزامان پەيغەمبىرىنىڭ شەرىئەتلىرىنى تەلتۆكۈس ئىجرا قىلىۋاتقان بىر ئۇلۇغ كىشى بار ئىكەن. تۆڭگانلار شۇ كىشىنىڭ يولىدا مېڭىپ، ئاخىر زامان پەيغەمبىرىنىڭ ۋاقتىدىن تارتىپ بارلىققا كەلگەن، دېيىلىدۇ.

يەنە بىر رىۋايەتتە، پۈتۈن تۆڭگانلار يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن 48 نەپەر كىشىنىڭ ئەۋلادىدىن تارالغان، يۇرت-يۇرت، شەھەر-شەھەرلەردىكى خىتاي خەلقى يوشۇرۇن ھالدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، مۇسۇلمان بولغان. تۆڭگانلار ئىسلام دىنىنى تاشلاپ بالدۇرقى خىتاي دىنىغا قايتمىغان. شۇڭا تۆڭگانلارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ، دېيىلىدۇ. ھەقىقىي ئەھۋال-نى بىلگۈچى خۇدانىڭ ئۆزىدۇر.

بەخت-دۆلەتلىك خاقانى چىن مۇسۇلمانلىق شەرىپىگە ئىگە بولغانلىقىدىن كېيىن «ھەر كىشى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولسىمۇ ئىختىيارى، ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ دىنى-يوسۇنلىرىدىن چىقمايمىز دەپ مۇسۇلمان بولمىسىمۇ

ئىختىيارى» دەپ، يۇرت - يۇرتقا، شەھەر - شەھەرگە يارلىق چۈشۈرۈپتۇ.

خاقانىي چىنىنىڭ بۇرۇندىن تارتىپ ئىجرا قىلىپ كېلىۋاتقان قائىدە - قانۇنى شۇنداق ئىدىكى، ئۆزىگە تەۋە پۇقرالىرى قايسى دىندا بولسا، ئۇنىڭ بىلەن كارى يوق بولۇپ، ئۇلارنى ئۇ ياكى بۇ دىنغا تەكلىپ ۋە دەۋەت قىلمايتتى. ھەر كىم ئۆز دىن ۋە ئۆز مىللىتىدە مەھكەم تۇرۇپ يۇرتۋەرسە بولاتتى.

خاقانىي چىن ئۆز دۆلىتىگە كەلگەن مۇسۇلمان مۇساپىر - لارنى رام قىلىش ئۈچۈن، بېيجىڭدا تۇرۇپ قېلىشقا كۆپ تەرىشچانلىقلارنى كۆرسەتمەيتۇ، تۈرغۇن يەرلىك ئەر - ئايال، ياش - قېرىلارنى يىغىپ ئۆز رەسىم - قائىدىسى بويىچە چوڭ ئويۇن - تاماشا ئۆتكۈزۈشكە يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. مۇسۇلمانلارغا بولسا: «مۇشۇ ئويۇن - تاماشىغا كەلگەن چوڭ - كىچىك خوتۇن - قىزلاردىن قايسىسى سىلەرنىڭ كۆڭلۈڭلارغا يارىسا، شۇنى سىلەرگە بۇيرۇپ بېرىمىز. سىلەرگە يارىغانىنىڭ ئېرى ياكى بالىسى بولسىمۇ مەيلى» دەپتۇ.

مۇسۇلمانلار خانىنىڭ ئەمرى بويىچە كۆڭلىگە يارىغانىنى ۋە ئۆزى خالىغانىنى تۇتۇپتۇ، ئىسلام شەرىئىتى بويىچە ئەمرىگە ئىلىپ ئۆيى تۈتۈپ ئولتۇراقلىشىپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇلار «تۇڭگان» دەپ ئاتىلىپتۇ. لېكىن ئېرى بار ئايال، يېشى كىچىك قىزلارنى ئۆز ئەمرىگە ئالغانلىقىغا خىتاي پۇقرالار نارازى بولۇپ: «بۇلار (سۇ خوي خوي) ئىكەن» دەپتۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «يۇزى يوق» (يۈزسىز) دېگەن بولۇپ، شۇنىڭدىن تارتىپ خىتايلار بىلەن تۇڭگانلار جېدەل - ماجىرا قىلىشىپ قالسا «سۇخوي خوي» دەپ دەشنام - ھاقارەت قىلىدىغان بولۇپتۇ. 50 خىتاي پۇقرانى بىر تۇڭگان بىلەن تەڭ كۆرۈپتۇ، بىر تۇڭگان 50 تۈرلۈك گۇناھ ئۆتكۈزمىگۈچە جاۋابكارلىققا تارتماپتۇ. تۇڭ -

گانلارنىڭ چوڭچىلىق قىلىپ، خىتايلارنى كۆزىگە ئىلمىغانلىقىنىڭ سەۋەبى تۆۋكانلارغا ئاشۇنداق يۇز ـ خاتىر قىلمىغانلىقتىن بولغانىكەن.

خان بىرنەچچە يىلدىن كېيىن ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلىپتۇ. ئوغلى ئۇنىڭ ئورنىدا خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپتۇ. بىرنەچچە ئەۋلادقىچە ئىسلام دىنىنىڭ راۋاجى بىلەن ئۆتۈپتۇ. ئەمما ئاخىرىغا كېلىپ خان توغرا يولدىن ئېزىپ ئەسلىدىكى دىنىغا يېنىپ كېتىپتۇ. ۋەققاسمۇ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ (مازىرى مەشھۇر). شۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە يۈز يىل ئۆتكۈچە تۆۋكانلار ئەركىن ئۆتۈپتۇ. كېيىنكى چاغلاردا «شىنغۇ» دېگەن ۋىلايەتنىڭ كىچىكرەك شەھىرىدىكى تۆۋكانلار مەدرىسكە ئوخشاش خانىقا بىنا قىلىپتۇ. بىرمۇنچە بىنام زېمىننى خالىدىن سوراپ ئېلىپ، سۇ چىقىرىپ، تېرىلغۇ يەرلەرگە ئايلاندۇرۇپ خانىقاغا ۋەقىچە قىلىپتۇ. ھوسۇلىنى شۇ مەدرىسىدە ئوقۇغان تالىپلارغا بېرىپتۇ. بۇ ۋەقىچە يەرگە تېرىغان زىرائەتلەرگە خىتايلارنىڭ توۋگۇز ـ لىرى كىرىپ چەيلەپ بۇزۇپتۇ. بىرنەچچە قېتىم ھەيدەپ چىقىرىپتۇ. جېدەل ـ ماجىرالارمۇ بولۇپتۇ. ئاخىر بۇغدايىنى خامان قىلىپ تېپىپ جەش قىلغاندا، يەنە توۋگۇزلار كىرىپ چەشنى يەپتۇ. توۋگۇزلارنىڭ ئىگىلىرى بىلەن تۆۋكانلار ماجىرا قىلىشىپ بىر ـ بىرىنى ئۇرۇپ يىقىتىپ قويۇپتۇ. توۋگۇز ئىگە ـ لىرىگە يەنە بىرمۇنچە خىتايلار يار ـ يۆلەك بولۇپتۇ. تۆۋكانلارغا مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان تالىپ تۆۋكانلار يار ـ يۆلەك بولۇپ جېدەل چوڭىيىپتۇ. ۋەقەنى شەھەر باشلىقى ئاڭلاپ، جېدەلنى پەسەيتىپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ كاتتىسىغا: «بۇ ۋەقىچە يەرنى نەچچە يىلدىن بېرى تېرىپ ھوسۇلىنى ئالدى. ئەمدى يەرنى خېنى ـ باجىغا ھېسابلاپ ئېلىپ، سېتىپ پۇلىنى خەزىنىگە ئالساق» دەپ خەت يېزىپتۇ. ئادەم چىقىپ ئۆلچەپ نەرخ توختىتىۋاتقاندا

مەدرىسىدىكى موللىلار ۋە تۇڭگانلار قوزغىلىپ چىقىپ، يەر ساتقىلى چىققان مەنسەپدار ۋە خىزمەتچىلەرنى قوغلاپ چىقىرىپتۇ. شەھەرگە يېتىپ كەلگەن ھامان شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنى ئېتىۋېلىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش - جەڭ بولۇپتۇ. تۇڭگانلار گۇرۇھى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئىچىدە «ما فۇلۇڭ» دېگەن ئاتاقلىق بىر ئۆلىماسى بار ئىكەن. ئۇنى «خان»لىققا تەيىن قىلىشىپتۇ. تۇڭگانلار «چىڭ جۇفۇ» (كىنجاپ) دېگەن كاتتا بىر شەھەرنى بىنا قىلىپ، خانىنى شۇ شەھەردە پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ، ھەر تەرەپكە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپتۇ.

بۇ چاغ خاقانى چىنىڭ مەملىكىتىگە ئىنگلىز ناسارالار تاجاۋۇز قىلىپ كېلىپ، بېرما ۋىلايىتى ۋە 72 شەھەرنى بېسۋېلىپ ۋەيران قىلغان، بىر تەرەپتە «ۋۇ سۈڭگۈي چىن موزا» خانلىق تالىشىۋاتقان، بىر تەرەپتە تۇڭگانلار جېدەل چىقىرىۋاتقان ۋاقىت ئىكەن.

ئاقسۆەت تۇڭگانلار چىڭ جۇفۇدا تۇرالماي چەت ياقا يۇرتلارغا كېتىشنى مەسلىھەت قىلىشىپ، غەرب تەرەپكە يۈزلىنىپتۇ. بۇ ئىش خانغا مەلۇم بولغاندىن كېيىن خان غەرب تەرەپتىكى ۋىلايەتلەرنىڭ باشلىقلىرىغا: «تۇرغۇن تۇڭگانلار نەسىھەت قىلساقمۇ ئۇنىماي، ئىتائەتسىزدىن چىقىپ، ئۆزىنىڭ ئەيىبى ۋە بىئەدەبلىكىدىن قورقۇپ تۇرالماي غەرب تەرەپكە ماڭدى. ئۇ تەرەپكە بارسا، شۇ ۋىلايەتلەردىكى تۇڭگانلارمۇ ئۇلارغا قوشۇلۇپ، پۇقرالارغا زىيان كەلتۈرۈش ئېھتىمالى بار. مۇشۇ يارلىقنى كۆرگەندىن كېيىن شەھەر - شەھەرلەردىكى تۇڭگانلارنى ئۆلتۈرۈپ ماڭا ئۇچۇرىنى بېرىڭلار»، دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ئىلىنىڭ جاڭجۈنى (گېنېرالى) بۇ يارلىقنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئالغاندىن كېيىن ھەيران بولۇپ: «تۇڭگانلار نۇرغۇن خەلق، ئۇلارنىڭ خوي - پەيلىمۇ باشقىچە بولۇپ قالدى. خانىنىڭ يار-

لىقىنىڭ ئازراقلا پۇرىقىنى ئالسا، بىر ئاخشامدا يوقىتىمىز دېگۈچە، ئۇلار ئەتىگىنى قوزغىلىشى مۇمكىن. ئىچكىرىدىن كېلىدىغان تۈگىگانلارنىڭ مەنزىلى ئۇزۇن، ئۇنىڭغىچە تۈگىگانلارنى قىچقىرىپ كېلىپ، مۇلايىم سۆزلەر بىلەن پەند - نەسىھەت قىلىپ توختام تۈزۈشسەك، ئۇلارنىڭمۇ كۆڭلى خاتىرجەم بولۇپ پۇقرادار - چىلىقىنى قىلىدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن تۈگىگانلارنىڭ چوڭ - لىرىدىن بىرنەچچە كىشىنى قىچقىرىپ كېلىپ زىياپەت بېرىپ پەند - نەسىھەت قىلىپتۇ ھەم ئەھدۇ پەيمان، ۋەدە - توختاملار تۈزۈشۈپتۇ. لېكىن تۈگىگانلار خاتىرجەم بولالماي كېچىلىرى ئۇخلىماپتۇ. مازارلاردا تۈنەپ، نەزىر قىلىشىپتۇ، بىر ئايدا بىر قېتىم غۇسۇل - تەرەت قىلمايدىغانلىرىمۇ ھەركۈنى نەچچە قېتىم غۇسۇل تەرەت قىلىپ كۈندىن - كۈنگە غەم - ئەندىشىسى كۆپىيىپ كېتىپتۇ.

جاڭجۈن تۈگىگانلارنىڭ خوي - پەيلىگە قاراپ خانىنىڭ يارلى - قىنى ئىجرا قىلماقچى بولۇپ، شەھەر - شەھەرنىڭ ئامبالىرىغا: «پالانى كۈنى پالانى سائەتتە تۈگىگان تائىپىسىنى قەتلىئام قىلىپ ئۆلتۈرۈڭلار» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ.

ئۇرۇمچىدە سۇ دالويە دېگەن تۈگىگان خىتايلار ئىچىدە مەنسەپدار بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى ئۆتەكدە كاتىپ ئىكەن. بۇ كاتىپ قەتلىئام قىلىش بۇيرۇقىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ دادىسىغا خەۋەر بېرىپتۇ. دادىسى شەھەر - شەھەرلەردىكى تۈگىگانلارنىڭ چوڭلىرىغا جاڭجۈننىڭ بۇيرۇقىنىڭ مەزمۇنىنى مەلۇم قىلىپ خەت ئەۋەتىپ، جاڭجۈننىڭ بۇيرۇقىنى بېسىپ قويۇپتۇ. سۇ - دالويىنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇۋېلىش بىلەن تەڭ كۈچادىكى تۈگىگانلار بۇزۇلۇپ، خىتايلار ئولتۇراقلاشقان جايغا ئوت قويۇپ خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپتۇ.

خاقانى چىننىڭ دۆلىتىگە زىيان - زەخمەت يەتكەنلىكىنىڭ

يەنە بىر سەۋەبلىرى ھەققىدە مۇنداق رىۋايەت قىلىنىدۇ:

داۋگۇاڭ خانىنىڭ خانلىق زامانىدا خاقانى چىن مەملىكىتى ناھايىتى تىنچ، ئاۋات، مەمۇرچىلىق بولغانىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن شەنفېڭ خان تەختكە چىققانىدىن كېيىن زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپتۇ. پەرەڭلەر* نۇرغۇن شەھەرلەرنى ئېلىپ، تاراچ-پاراچ قىلىپ خوجايىن بولۇۋاپتۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، قارا خىتايلار خانلىق تالىشىپ خاقاندىن يۈز ئۆرۈپ، جەڭ-جېدەل توختىماپتۇ. توڭگانلار ئۆز ئىچىدىن خان تەيىنلەپ خاقانىي چىنغا بويسۇنماپتۇ. ئەتراپتىكى قوشنا پادىشاھلارمۇ ھەربىرى بىر تۈرلۈك سۆز پەيدا قىلىپ خاقانى چىننى ئارامىدا قويماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خاقانىي چىن مەملىكىتى ۋە ئۇنىڭ پۇقرا-خەلقلىرى-نىڭ بېشى تىنچ ۋە خاتىرجەم بولماپتۇ.

خاقانى چىن بۇ تەرەپتىكى شەھەرلەرنى كۈۋەي (قاپقىنىڭ سىرتى) دەپ ئاتايدىكەن. يۇقىرىقىدەك پاراكەندىچىلىك بىلەن كۈۋەيدىن خەۋەر ئالالماپتۇ، بەلكى كۈۋەيگە تەۋە يۇرتلاردىكى مەنسەپدار-چېرىكلەرگە: «بۇندىن كېيىن ‹كۈلياڭ› يەنى تەمىنات ئەۋەتىلمەيمەن. نەچچە يىللاردىن بېرى خەزىنىدىن تەمىنات ئەۋەتىپ بېرىپ، نۇرغۇن خەزىنىلەرنى سەرپ ئېتىپ كۈۋەيدىكى مەنسەپدار-چېرىكلەرنى باقتىم. ئەمما خەزىنىگە ھېچقانداق مەنپەئەت-پايدا يەتمىدى. كۈۋەينى تاشلاپ قايتىپ كېلىڭلار» دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ئەمما بۇ تەرەپتىكى خىتاي-لارنىڭ چوڭى جاڭجۈن، مۇسۇلمانلارنىڭ چوڭى قۇمۇل ۋاڭى ئىھلىمەت ۋاڭ بىلەن قاتارلىق كاتتا مەنسەپدارلار مەسلىھەت قىلىشىپ خانغا: «بۇ تەرەپتىكى شەھەرلەرگە ئۇلۇغ خانىنىڭ خەزىنىسىدىن تەمىنات كەلمىسمۇ، كان تېپىپ ئۆز كۈچىمىز

* بۇ يەردە، ياۋروپالىقلار كۆزدە تۇتۇلغان — مۇھەررىردىن.

بىلەن ئالتۇن، كۈمۈش، مىس كولاپ چېرىكلەرنى باقمىمىز. بىز ئاتا-بوۋا ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ ئۇلۇغ خانىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، دۆلىتىنى كۆرگەن. يارلىقا ئەمەل قىلىپ كۈنۈيىنى تاشلاپ كەتسەك، ئۇلۇغ خاقانىي چىنىنىڭ شەنىگە ئوبدان بولماسمىكىن» دەپ خەت يېزىپتۇ. خەتكە يەنە خانىنى ماقۇل دېگۈزىدىغان بىرمۇنچە سۆزلەرمۇ كىرگۈزۈلۈپتۇ. ئەرزنى خاقانىي چىن كۆرۈپ: «جۇنلى (تەستىقلىدىم). ئۇنداق بولسا، ئۆزۈڭلار كان تېپىپ چېرىكلەرنى بېقىڭلار. ئۇششاق پۇقرالارغا جەبىر-زۇلۇم بولمىدىغان ئىشنى زادى قىلماڭلار»، دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شەھەر-شەھەرلەردىكى مەنسەپدارلار پۇقرالارنى ھاشارگەشلىككە ئېلىپ بېرىپ تاغمۇ تاغ، دەشتمۇ دەشت كان ئىزدەپ، تاغ باغرىلىرىنى چاشقان تەشكەندەك ئۆتمىتۆشۈك قىلىۋەتتى. ئەمما كان تاپالمىدى. تاپسىمۇ پۇقرالارغا ناھايىتى جەبىر-جاپا بولۇپ كەتتى، ئىشلىگەنلەرگە ھەق بېرىلمىدى. ئېچىلغان كانلارمۇ كېيىن تاشلىنىپ كەتتى. نەچچە تۈرلۈك باج پەيدا بولدى، پۇقرالاردىن «تۆز پۇلى» دەپ پۇل ئېلىنىدى، ھەر ئايدا يەنە ئادەم بېشىغا «چوقا پۇلى» دەپ پۇل ئېلىنىدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، ئالۋان-ياساق كۆپەيىپ تىنچلىق ۋە ئارامىلىق يوقالدى. پۇلى بار كىشىلەر خىتايلارغا ۋە كاتتا بەگلەرگە پارا بېرىپ ئۇلارنىڭ ھىمايىسىگە كىردى. پۇتۇن ئالۋان-ياساق پۇلى يوق، غېرىب-بىچارىلەرنىڭ ئۈستىگە چۈشتى. ئۇلار كۆتۈرەلمەي يەر-سۇ، ئۆي-سەرەمجان، ئات-ئۇلاغلىرىنى خىتايلارغا گۆرۈ قويۇپ، كۆزلىرىدىن ياش تۆكۈپ تەكرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ يىغا-زارە قىلىشتى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە شەھەردىكى چېرىكلەر داقا-دۇمبىاقلىرىنى چېلىشىپ مەنسەپدارلارنىڭ ئىشىكىگە كېلىپ: «بىزلەرنىڭ

مائاش تەمىناتلىرىمىزنى بەرسۇن! بولمىسا يۇرتىمىزغا قايتىپ كېتىمىز ياكى مەنسەپدارلارنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلاپ - تالايمىز» دەپ غەلۋە قىلدى. مەنسەپدارلار غەمگە چۆشۈپ ئۆزىدىن قورقۇپ «ھەرقانداق پۇلى بار ئادەم كۆمۈش پۇل سوۋغات قىلسا مەنسەپ بېرىمىز» دەپ بازار - گۈزەرلەرگە ئېلان چاپلىدى. بۇنى كۆرۈپ بەزى بېخىل، تۇراقسىز ئادەملەر مەنسەپ تەمە قىلىپ پۇل بېرىپ ئەمەل تاپتى. پۇقرالار زۇلۇم - جاپا تارتتى. ھەرقانداق نامى - نىشانى يوق، ئوغرى - قىمارۋاز، سەرگەردانلار بولسىمۇ پۇل بەرسە ئۇنىڭغا مەنسەپ بېرىلدى. پۇقراغا ۋابال بولىدىغانلىقى مەنسەپدارلارنىڭ خىيالىغىمۇ كەلمىدى. جەبىر - زۇلۇم كۈندىن - كۈنگە زىيادە بولدى. خىتاي مەنسەپدارلارغا ئەرز بېرىلسە: «چەنتۇ (يەرلىك خەلق — ئۇيغۇر) نىڭ ئىشىنى ھاكىمبەگ بىلىدۇ» دەپ سورىمىدى ۋە ئۆز مەقسەتلىرى بويىچە ئۆزى خالىغانىنى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھېچكىم قورقۇپ ئەرز بەرمىدى. تۆكچى - تىلماچلار دەللالغا ئوخشاش، مەنسەپنى سودىلىشىپ باھا قويۇپ، كۆمۈش پۇلغا ئاشكارا ساتىدىغان بولدى. بۇرۇندىن تارتىپ خاقانلىقنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ ئاتا - بوۋا ئەجدادلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ ئابروي تاپقان بەگ ۋە بەگزادىلەر خار بولۇپ ئېتىبارسىز قالدى.

يەنە مۇنداق رىۋايەت قىلىنىدۇ: يەكەنگە ئەپىردۇن ۋالى بەگ ھاكىم، بىلى مۇھەممەد ئىمىن ۋالى بەگ ئىشىكئاغا ئىدى. بىر گۈناھ قويۇپ ئەپىردۇن ۋالىنى يەكەنلىك ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ، خوتەنلىك رۇستەمبەگدىن 2000 يامبۇ ئېلىپ يەكەنگە ھاكىم قىلدى. رۇستەمبەگ دېگەن مۇھەممەد ئىمىن ۋالىنىڭ ئالدىدا قول قوشتۇرۇپ، يۈگۈرۈپ يۈرۈپ خىزمەت قىلىدىغان خىزمەتچى ئورنىدىكى ئادەم ئىدى. ئۇنى پۇل بەردى دەپ ۋالىنىڭ ئۇستىگە ھاكىم قىلىپ، ۋالىنى ئىشىكئاغا -

لىق مەنسەپكە چۈشۈرۈپ قويغانلىقىغا مۇھەممەد ئىمىن ۋاڭ ئومۇس قىلىپ: «مۇنداق تىرىكلىكتىن ئۆلگىنىم مىڭ ياخشى» دەپ ئۆزىنى ھالاك قىلدى.

كۇچالىق ئازاقبەگ ۋە ئەھمەت ۋاڭ بەگلەرنىڭ ئالدىدا خىزمەتكار بولۇپ كەلگەن كۇچالىق قۇتلۇقبەگ قەشقەرگە ھاكىم بولدى. ئىنىسى سايىتبەگ 1500 يامبۇ بېرىپ ئاقسۇغا ھاكىم بولدى. بۇرۇنقى بەگلەر بىكار بولدى، بىكار پۇقرالار بەگ بولۇپ يۈرت سوردى، ياخشى پەزىلەتلىك كىشىلەرنى كۆزگە ئىلمىدى، پۇقرالارنىڭ كۆز يېشىدىن ئېھتىيات قىلماي، «ئۇۋال بولار» دېگەننى يادىغا كەلتۈرمىدى، مەنسەپ ئارزۇ-ھەۋىسى ۋە بەرگەن پۇل - كۈمۈشلىرىنى ئۇندۇرۇۋېلىشنىڭ غېمىدىن باشقىسىنى خىيالىغا كەلتۈرمىدى. كۆرۈنۈشتە ئۇلۇغ خانغا خىزمەت قىلىپ، چېرىكلىرىنى بېقىپ يۈرتقا ئىگىدارچىلىق قىلغاندەك بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە دۆلەتنىڭ بەخ - يىلتىزىنى كېسىپ قۇرۇتۇشقا سەۋەب بولدى. پەزىلەتلىك ياخشى كىشىلەر، بەگزادە، ئېسىل ئادەملەر چەتكە چىقىپ بۇلۇڭ - پۇچقاقتا قالدى. ئاجىز پۇقرالارنى ئاتىنى بالىغا، بالىنى ئاتىغا قوشماي ئالۋان - ياساق، ھاشارغا ھەيدىدى. ئاجىز پۇقرالارنىڭ چىدىغۇچىلىكى قالماي، پۇلنىڭ ۋە جانىنىڭ ئاچچىقىدىن تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ كۆزلىرىدىن قەترە - قەترە، بەلكى دەريا - دەريا ياش ئاققۇزدى. بۇنداق ئاچچىق ياش دۆلەت دەرىخىنىڭ يىلتىزىغا تەسىر قىلىپ، بۇ دەرەخنىڭ قۇرۇشىغا سەۋەب بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇزۇنغا بارماي خىتاي مەنسەپدارلىرى ۋە يۈرتنىڭ ھاكىملىرى زاۋال تېپىپ يەر بىلەن يەكسان بولدى. مەۋلانا جالالىددىن زۇمىنىڭ ئېيتقانلىرى يۈقىرىقى ئىشلارنىڭ راستلىقىغا گۇۋاھ بولالايدۇ.

مەسنەۋی

تا دىلى مەردى خۇدا ئايەد بەدەرد،
ھېچ مەرددرا خۇدا رەسۋانىكەرد*.

دېگـەندەك، دىلى ئاگـاھ، غەپلەتـتە ئەمەس بىرەر كىشىنىڭ سەھەر قوپۇپ قىلغان نالە - پەريـادى، ئاھۇ زارى ھـەممىگە كۆچى يەتكۈچى، رەھىم - شەپقەتلىك ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا ئىجابەت بولغان بولۇشى مۇمكىن. پۈتۈن ئالەمنىڭ تەڭرىسى ئۆزكۈچ - قۇدرىتى بىلەن «پادىشاھلىقنىڭ تاجىنى خالىسا بىراۋغا بېرىدۇ، خالىسا بىراۋدىن ئالىدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە، ئۆزىگە خاس سۈپىتىنى ئاشكارا قىلغانلىقتىن، بۇ موغۇلىستان شەھەرلىرى نام - نىشانسىز مۇسۇلمان ۋە تۈركگانلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن.

توختالغۇسى يوق، ۋاپاسىز پەلەك ئۆزىنىڭ رەڭۋازلىقىنى ئىشقا سېلىپ، ھەمىشە بىر گۈرۇھ كىشىلەرنى پەس ۋە خار قىلسا، يەنە بىر گۈرۇھ كىشىلەرنى ئۈستۈن ۋە ئەزىز قىلىدۇ. ئاقىل ۋە دانا كىشىلەر بۇنداق ئاجايىپ ئىشلاردىن تەجرىبە ھاسىل قىلىپ، چوڭقۇر نەزەرلىرى بىلەن قاراپ، ئىبرەت ئېلىپ، ئېزىلگۈچىلەرنىڭ كۆز يېشىدىن ئېھتىيات قىلىپ، ئاجىز بىچارىلەرنىڭ ھال - ئەھۋالىغا يېتىپ، ئادالەت بىلەن ئىش قىلسا، ئۇلۇغ تەڭرى ئۇنداق كىشىلەرگە ئاكاتتا ئەجىر بېرىدۇ، كىشىلەرمۇ ئۇلارنى چىرايلىق نام، ياخشى سۈپەت بىلەن ماخ -

---

* كىشىنىڭ دىلى بۇزۇق بولمىسىلا، تەڭرى ئۇنى رەسۋا قىلمايدۇ.

تايدۇ. «ئادىللىق بىلەن قىلىنغان بىر سائەتلىك ئىش پۈتۈن ئىنسان ۋە جىنلارنىڭ قىلغان ئىبادىتىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، ئىبادەتنىڭ مۇشۇنداق ئۇلۇغ، كاتتا ساۋابىغا يەتمەت پادىشاھ، ھاكىم، يۇرت چوڭلىرىلا مۇيەسسەر بولالايدۇ؛ باشقىلارنىڭ مۇيەسسەر بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇلۇغ تەڭرىم! ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن پادىشاھ، ھاكىم، يۇرت چوڭلىرىغا ئىنساپ ئاتا قىلىپ، ئۇلارنىڭ يۈزىنگە ئادالەتنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ، زۇلۇمنىڭ دەرۋازىسىنى ياپقىن. ئىككى ئالەم پەيغەمبىرىنىڭ ھەققى - ھۆرمىتى ئۈچۈن، ئامىن!

بدرنچی داستان

1

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ رەھمى - شەپقىتى بىلەن ئىسلام قۇياشى كۆچا شەھىرىنىڭ ئۈستىدە نۇر چاچقانلىقى؛ راشىددىن خوجىنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ غەرب ۋە شەرق تەرەپلەرگە لەشكەر ماڭدۇرغانلىقى ۋە شۇ ئارىدا بولغان ۋەقەلەر

پۈتۈن ئالەمنى يارىتقان ھېكمەتلىك ۋە مەغپىرەتلىك ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قۇدرىتى، پاك - خاسىيەتلىك ئەرۋاھلارنىڭ مەدەت ۋە ياردىمى بىلەن قەدىمدىن بۇ ئالتە شەھەرگە مۇسۇلمان خانلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەنىدى.

ئۇنىڭدىن كېيىن 140 ياكى 150 يىلچە بېيجىڭ خانلىرىغا تەۋە بولدى. بۇ چاغلاردا پۇقرالار يۈرتنىڭ ئالۋان - ياساقلىرى دەستىدىن خار - زار، زالىم خىتاي مەنسەپدارلىرى ۋە بەگلەرنىڭ جەبىر - زۇلمىدىن خانۇەيران بولۇپ، چىدىغۇچىلىكى قالمىدى. پۇقرالار زار - زار يىغلاپ تەڭرىگە سېغىنىپ مۇسۇلمانلارنىڭ نىجاتلىقى، كاپىرلارنىڭ زاۋاللىقىنى تىلەپ دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن تۇرغان بىر ۋاقىتتا، كۆچادىكى تۈڭگانلار خۇددى ئاسماندىن چۈشكەندەك ئۇشتۇمتۇت قوزغىلىپ، شەھەرگە ئوت قويۇپ، خىتايلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشكە كىرىشتى. ئىلىيار بەگ باشلىق بىرمۇنچە دەردمەن مۇسۇلمانلارمۇ تۈڭگانلارغا قوشۇلۇپ يار - يۆلەكتە بولدى.

مۇسۇلمانلار ۋە تۈڭگانلار بىر دىل-بىر نىيەتتە ئىتتىپاقلىشىپ، ئامبال ۋە چېرىكلەرنىڭ يامۇلىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئوت قويۇپ،

تاك ئاتقۇچە نۇرغۇن كاپىرلارنى يوقاتتى. كۈن چىقىشى بىلەن تەك خىتاي مەنسەپدارلىرى بىر مۇنچە چېرىكلەرنى توپلاپ تاقابىل تۇرۇپ سوقۇشقان بولسىمۇ، تەك كېلەلمەي مەغلۇب بولدى ۋە ئاخىر قېچىشقا مەجبۇر بولدى.

مۇسۇلمانلار ۋە تۇڭگانلار ئۇستۈنلۈككە ئېرىشىپ غەلىبە قازاندى. بۇ دەل ھىجرىيىنىڭ 1281 - يىلى*، يىلان يىلى، مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرى، شەنبە كېچىسى بولۇپ، يەكەننىڭ بۇرۇنقى ھاكىمى ئەھمەت ۋاك بىرەر جىنايەت ئۈتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن خانىنىڭ پەرمانى بىلەن ھاكىملىقتىن ئايرىلىپ ئەسلى يۇرتى بولغان كۇچا شەھىرىگە كېلىپ تۇرۇۋاتقان ۋاقىت ئىدى.

مۇسۇلمان ۋە تۇڭگانلار يىغىلىپ ئەھمەت ۋاڭغا ئىلتىماس قىلىپ: «سىلى ئاتا - بوۋىلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەلگەن. ھۆكۈمدارلىقنىڭ قائىدىسى، سىياسەت يۈرگۈزۈشنىڭ ئۇسۇلى ئۆزلىرىگە مەلۇم. بىزگە باش بولۇپ ئاتىدارچىلىق قىلىپ، ھاكىمىيەت ئورنىدا ئولتۇرۇپ بەرسىلە، بىزلەر جان - تېنىمىز بىلەن خىزمەتلىرىنى قىلىپ، بۇيرۇقلىرىغا بويسۇنۇپ، ئۆزلىرىنى خان ئورنىدا كۆرىمىز» دېيىشتى. ئەھمەت ۋاك بولسا: «سىلەر ئاز، خىتايلار ناھايىتى كۆپ، ئۇلارغا تەك كەلگىلى بولمايدۇ. مېنىڭ ئاتا - بوۋام ئۇلۇغ خانىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ چوك مەنسەپكە ئېرىشكەن، خان نۇرغۇن يەر - سۇلارنى ئىلتىپات قىلىپ بېرىپ، ئەۋلادىمىدىن - ئەۋلادىمغىچە بەھرىمەن بولۇشۇمغا پەرمان بەرگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خانىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن. ئاتا - بوۋا، ئەجداد‌ىمىدىن تارتىپ خانىنىڭ دۆلىتىنى كۆرگەنلىكىم ئۈچۈن، ئەمدى يۇز ئۆرۈپ تۇزكورلۇق قىلمايمەن. خان دېنىسز

---

* ھىجرىيىنىڭ 1281 - يىلى مىلادىنىڭ 1864 - 1865 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

كاپىر بولسىمۇ، ئۇنىڭ تۆز ھەققىگە ھۆرمەت قىلىش پەرز، دەپ قارايمەن. مەن قېرىدىم، يېشىم 70 كە يەتتى. كۆرىدىغان دۆلەتنى كۆرۈپ بولدۇم. كىمنى باش قىلساڭلار قىلىڭلار، مەن باش بولمايمەن» دېدى.

بۇنى ئاڭلىغان خالايىقنىڭ ھەممىسى غۇلغۇلا قىلىشىپ، ئەھمەت ۋاڭنى ئۆيىدىن سۆرەپ ئېلىپ چىقىپ، كۆچانىڭ ھاكىمى مۇھەممەد قۇربانبەگ باشلىق سەككىز بەگنى قوشۇپ ئۆلتۈرۈپ، مال-مۈلكىنى تالان-تاراج قىلدى.

كۆچادىكى مەۋلانا ئەرشىددىن ۋەلىينىڭ مازىرىدا ئىنسانىي ھەۋەسلەردىن كېچىپ، دەرۋىشلىك يولىغا كىرىپ، دۇئا-تەلەپ بىلەن ياتقان مۇسۇلمان ۋە تۈركگانلارنىڭ ئىشەنچ ۋە ئىخلاسىغا ئىگە بولغان راشىددىن خوجا دېگەن بىر كىشى بار ئىدى. بۇلار بۇ كىشىنى ئىبادەتخانىسىدىن ئېلىپ چىقىپ: «بۇرۇنقىدىن تارتىپ بىزگە پېشىۋا بولغان، ھېلىمۇ باشلامچى بولۇپ خانلىق مەقامىدا ئولتۇرۇپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ بەرسىلە» دەپ، پادىشاھلىق قائىدىسى بويىچە ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزدى ۋە توختىي ئىشىكئاغا بەگنى ۋەزىر قىلدى. ھەممە كىشى پەرمانغا بويسۇندى.

بۇ ۋەقە بولۇپ ئىككىنچىي كۈنى، راشىددىن خوجا بۇرھانىددىن خوجام (مەشھۇر بولغان ئىسمى خېتىپ خوجام) نى ئەسكەرلەرگە باش (قوماندان) قىلىپ، بايلىق موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى ئەسكەرلەرگە قازى قىلىپ، بۇرھانىددىن خوجىنىڭ كىچىك ئوغلى مەھمۇددىن خوجىنى قوشۇپ، 150 ئەسكەر، 40 نەپەر تۈركگان ئەسكەر بىلەن سەككىز دانە زەمبىرەكنى بېرىپ غەرب تەرەپكە يۈرۈش قىلىشنى بۇيرۇدى. ئۇ مۇنداق دېدى: «بىرقانچە ئون يىللاردىن بېرى مۇسۇلمانلار دىنسىز كاپىرلار ۋە ئەزگۈچى زالىم بەگلەرنىڭ قولىدا خار-زار بولۇپ،

ئەرلەر خوتۇنلىرىدىن، بالىلار ئاتا-ئانىسىدىن ئايرىلىپ، قۇل ئورنىدا جاپا چەكتى. ئۇلار خاھى يېمەك - ئىچمەكنىڭ لەززىتىنى، خاھى كىيىم - كېچەكنىڭ راھىتىنى كۆرمەي، ئالۋاڭ-كەشتىك بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى.

رەھىم - شەپقەتلىك تەڭرى بىز مۇسۇلمانلارغا يار - يۆلەك بولۇپ، ئورنىمىزدىن دەس تۇرۇشقا كۈچ - قۇدرەت بەردى. كاپىرلارنىڭ بېشىدا قىلىچ ئويناتىپ ئۇرغۇنلىرىنى دوزاخقا ئۇزاتتۇق، ‹كاپىرغا يارەم بەرگەن كىشىمۇ كاپىر بولىدۇ› دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، زالىم بەگلەرنىمۇ يوقاتتۇق. بۇنىڭ شۈكرانىسى ئۈچۈن جېنىمىز چىقىپ كەتكۈچە، قالغان ئۆمرىمىزنى غازات يولىغا سەرپ قىلىشىمىز لازىم ۋە زۆرۈر. ئەھمىيەتلىك غازاتلارنى قىلىش پەرزدۇر، شۇنداقلا پەيغەمبەر-رىمىزنىڭ سۈننىتى ۋە كەسپىدۇر.

خۇداۋەندەكبېرىم ئۆزىگە خاس ھېكمىتى بىلەن بىر مەزگىل مۇسۇلمانلارنى كاپىرلارنىڭ قول ئاستىدا مەھكۇم قىلغان بولسا، ھازىر يەنە ئۆز قۇدرىتى بىلەن مۇسۇلمانلارنى ئەزىز قىلىپ، دىنسىز كاپىرلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى. ئۇلۇغ تەڭرىم ‹پادىشاھلىقنىڭ تاجىنى خالىسا بىراۋغا بېرىدۇ، خالىسا بىراۋدىن ئالىدۇ› دېگەن ھېكمەتلىك سۆزىنىڭ ئەمەلىيەتە-تە كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن. گەپنىڭ قىسقىسى، سايىرام ۋە باينى ئېلىپ، بىر مۇنچە ئەسكەر توپلاپ ئاقسۇغا بېرىڭلار، ئۇ تەرەپتە مۇسۇلمان تۇلا، كاپىر ئاز. سىلەر بارغۇچە (يەرلىك) مۇسۇلمانلار بىلەن تۇڭگانلار بىرلىشىپ، كاپىرلارنى يوقىتىپ ئالدىڭلارغا چىقىشى مۇمكىن. مۇبادا كاپىرلار قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ - ئۇرۇش بولۇپ قالسا، ‹دىنسىزلار قەيەردە بولسا، شۇ يەردە ئۆلتۈرۈڭلار› دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا لايىق، ئىككىلەنمەي تېخ تارتىپ يوقىتىڭلار.

چۈنكى ‹جەننەت قىلىچنىڭ سايىسى ئاستىدا›. بۇ ھەدىسنىڭ مەزمۇنى جارى بولسۇن. ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەرنى قولغا كىرگۈزۈش ئىشىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، قوقەن ۋە بۇخارانىڭ پادىشاھلىرى دوستلۇق رەسىم - يوسۇنىنى بەجا كەلتۈرۈپ، بىزگە تەۋە بولىدىغانلىق ئىشەنچىنى بىلدۈرسە ناھا - يىتى ياخشى. ئۇنداق قىلمىسا، دەرھال ياردەم ئەۋەتىمىز. بارلىق كۈچۈڭلار بىلەن غەرب تەرەپتىكى يۇرتلارنى بويسۇندۇ - رۇڭلار! مەملىكەت ۋە ھۆكۈمەتدارلىق ئىشىنىڭ پۈتۈن ئىختىيارىنى سىلەرگە بەردىم» دەپ ئەمر قىلدى. راشىددىن خوجا يەنە ئىسھاق خوجىنى باش (قوماندان) قىلىپ سندىق دادخاھ، مەمۇر باتۇر، توختى مۇھەممەت يۈز بېشىلارنى قوشۇپ 180 يەرلىك مۇسۇلمان ئەسكەر، 50 نەپەر تۈڭگان ئەسكەر بىلەن 12 دانە زەمبىرەكنى بېرىپ يۈقىرىدا بايان قىلىنغان بۇرھانىددىن خوجامغا بەرگەن بۇيرۇقنى قايتا - قايتا چۈشەندۈرۈپ، شۇ بويىچە ئىش قىلىشنى تاپىلاپ، دۈئا - تەگىپ بىلەن شەرق تەرەپكە يولغا سالدى.

راشىددىن خوجىنىڭ نەسەبى

راشىددىن خوجا نىزامىددىن خوجىنىڭ ئوغلى. نىزا - مىددىن خوجا بولسا مەۋلانا ئەرشىددىنىڭ نەۋرىسى. مەۋلانا ئەر - شىددىن بولسا مەۋلانا جالالىددىن كەتىكىنىڭ ئوغلى. مەۋلانا جالالىد - دىن كەتىكى خوجا ئەبۇ ھاپىز كەبىر بۇخارىنىڭ ئەۋلادى ئىدى.

چىڭگىزخان ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ بۇخارانى ئالغان چاغدا، خوجا ھاپىز كەبىر بۇخارىنى شېھىت قىلىپ، بالا - چاقا، ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىنى كەتىك شەھىرىگە پالىغاندى. شۇنىڭدىن كېيىن يەتتە ياكى سەككىز ئەۋلاد ئۆتۈپ، مەۋلانا جالالىددىنىڭ ۋاقتىغا كەلگەن -

ده، كەتمك شەھرى تەڭرىنىڭ غەزىپىگە دۇچار بولۇپ، ئاسماندىن ياغقان قوم بالاسىنىڭ ئاستىدا قالدى. مەۋلانا جالالىددىن تەڭرىنىڭ ئىلھامى بىلەن كىچىچە ئۇخلىماي، بىرنەچچە مۇرىت ۋە مۇخلىسلىرى بىلەن يول يۈرۈپ ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئايكۆل دېگەن يېرىگە كەلدى. بۇ چاغدا ئاقسۇغا تۇغلۇق تېمۇر خان بولۇپ، ئۇ 16 - 17 ياشتا ئىدى. مەۋلانا جالالىددىن تۇغلۇق تېمۇر بىلەن كۆرۈشۈپ بىر مۇنچە ۋەز - نەسىھەت قىلدى. تۇغلۇق تېمۇر تەسىرلىنىپ: «سىزنىڭ سۆزلىرىڭىز قۇلقىمغا تولىمۇ ئوبدان ئاڭلاندى. ئىلىغا قايتىپ بېرىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغىنىمدىن كېيىن قېشىمغا بېرىڭ، شۇ چاغدا سىزنىڭ دىدىڭىزغا كىرىمەن. ھازىر قېشىمدا كاتتا سەركەردىلىرىم يوق. ئەلنىڭ تولىسى ئۇ تەرەپتە قالدى. بۇ يەردە دىققا كېرگىنىم بىلەن ياخشى بولمايدۇ» دەپ ھەدىيە - ئىنئام بېرىپ ياندۇردى.

تۇغلۇق تېمۇر چىڭگىزخانىڭ يەتتىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى ئىدى. مەۋلانا جالالىددىن ۋاقىت چىقىرىپ ئىلىغا بارغۇچە ئەجەل پۇرسەت بەرمەي ئاقسۇدا ۋاپات بولدى ۋە ئايكۆل يېزىسىغا دەپنە قىلىندى. مەۋلانا جالالىددىن ۋاپات بولۇش ئالدىدا ئوغلى مەۋلانا ئەرشىددىنگە: «مەن بىر چىراغقا پىلىك سېلىپ، ياغ قۇيۇپ تەييار قىلغانىدىم. ئەمما ئوت يېقىپ ياندۇرۇش پۇرسىتىگە مۇيەسسەر بولالمىدىم. مېنىڭدىن كېيىن سەن ياندۇرساڭ، بۇ چىراغ پۈتۈن شەرقنى يورۇتسا ئەجەب ئەمەس» دەپ ۋەسىيەت قىلغانىدى. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ ئىلىغا بېرىپ تۇغلۇق تېمۇر بىلەن كۆرۈشتى. «ئاتىڭىز قېنى؟» دەپ سورىغاندا ئۇ: «ئاتام ۋاپات بولدى. مەن ئاتامنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ ھۇزۇرىڭىزغا كەلدىم» دېدى. تۇغلۇق تېمۇر قوبۇل تۇتۇپ مۇسۇلمان بولدى. يېنىدىكى ئېل بەگە باشلىق سەركەردە - قوماندانلىرىنى بىر - بىرلەپ

چاقىرىپ كىرىپ، نەسىھەت قىلىپ مۇسۇلمان قىلدى. شۇ چاغدا 70 مىڭدىن ئوشۇق موڭغۇل مۇسۇلمان بولغان دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

بۇ چاغدا ھىجرىيىنىڭ 756 - يىلى* بولۇپ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن موڭغۇللار ئاربىسىغا ئىسلام دىنى تارقىلىشقا باشلىدى. تۇغلۇق تېمۇر مەۋلانا ئەرشىددىنگە: «قايسى شەھەرنى خالىسىڭىز شۇ يەردە تۇرۇڭ» دەپ يارلىق قىلدى. مەۋلانا ئەرشىددىن كۇچاغا بېرىپ تۇرۇشنى ئىختىيار قىلدى. تۇغلۇق تېمۇر رۇخسەت قىلىپ، ئۇچ ئېرىق سۇنى ھەدىيە قىلىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن مەۋلانا ئەرشىددىن كۇچاغا بېرىپ ئۆيلۇك - ئوچاقلىق بولۇپ تۇرۇپ قالدى. ئاخىر ئەجەل شارابىنى ئىچكەندىن كېيىن كۇچاغا دەپنە قىلىندى. مازىرى مەشھۇردۇر.

نىزامىددىن خوجىنىڭ بىرىنچى ئوغلى نەزىرىددىن خوجا، ئىككىنچى ئوغلى جامالىددىن خوجا، ئۈچىنچى ئوغلى راشىددىن خوجا، تۆتىنچى ئوغلى جالالىددىن خوجا، بەشىنچى ئوغلى پەخرىددىن خوجا ئىدى. جامالىددىن خوجا ئاقسۇغا ھاكىم بولۇپ شۇ يەردە ۋاپات بولدى. راشىددىن خوجا ۋە قالغان ئاكا-ئۇكا بولۇپ تۆت خوجا ئاتىلىق غازى (ياقۇپبەگ) نىڭ قولىدا يوق قىلىندى. بۇرھانىددىن خوجا، ئىسھاق خوجىلارمۇ نىزامىددىن خوجىنىڭ بىر ئۇغلىنى ۋە تاغىلىرىنىڭ پەرزەنتى ئىدى.

---

* ھىجرىيىنىڭ 756 - يىلى مىلادىنىڭ 1355 - 1356 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

2

سەيىدخېتىپ خوجام (بۇرھانىددىن خوجا) كۆز نۇرى مەھمۇدىن خوجا بىلەن ئاقسۇ شەھىرىنى ئېلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ، مەقسىتىگە يېتەلمەي ئارقىسىغا يانغانلىقى ۋە نۇرغۇن مۇسۇلمانلار قۇربان بولۇپ شېھىتلىك شارابىنى ئىچكەنلىكى

مۇھەببەتلىك بۇرادەرلىرىمىزگە مەلۇم بولسۇنكى، راشىددىن خوجام بۇرھانىددىن خوجىنى غەرب تەرەپكە يۈرۈش قىلىشقا ئەمر قىلغانىدىن كېيىن، بۇرھانىددىن خوجا خوشلىشىپ كۇچادىن چىقىپ، قەزىل يېزىسىغا كېلىپ چۈشتى. ئۇ يەردىن سايرامغا كېلىپ، تۆت كىشىنى دارغا ئاستى، بايغا كېلىپ ئىككى كۈن تۇرۇپ ئالتە ئادەمنى دارغا ئاستى، بۇلار پىتنە - پاسات بىلەن يامان يوللاردا يۈرگەن ئادەملەر ئىدى، شۇڭا جازاسىنى تارتتى. راشىددىن خوجام ئەكرەم شاھ ئەلەمنى سايرامغا، موللا ئاپاق ئەلەمنى بايغا ھاكىم قىلدى، ئۇ يەردىن چىقىپ ياقا ئېرىقىغا كەلدى، روزى تۆرە دېگەن كىشىنى 50 ئەسكەرگە باش قىلىپ: «مۇز داۋاننىڭ يولىنى بۇزۇپ، ئۆتەڭ - قورۇللاردىكى خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، چارشەنبە كۈنى جامغا يېتىپ كېلىڭلار. بىز بۇ تەرەپتىن، سىلەر ئۇ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ، جامدا يىڭىڭاڭ (گازارما) ساقلاپ ياتقان خىتايلارنى يوقىتىمىز» دەپ يولغا سالدى.

سايرام ۋە باي ئەتراپىدىكى ئادەملەر ھەممىسى دېگۈدەك قارا كالتەك بولۇپ يۇقىرى ئاۋازدا «ئاللاھ - ئاللاھ» دەپ تەكبىر ئېيتىشىپ: «بىزمۇ ئاقسۇغا بېرىپ، جەبىر - زۇلۇم قىلغان كاپىرلاردىن ئىنتىقامىمىزنى ئېلىپ، ھايات قالساق غازىلىق دەرىجىسىنى تاپىمىز، ئەجىلىمىز يەتسە شېھىتلىك شەربىتىنى

ئىچىپ جەننەتكە سازاۋەر بولىمىز» دەپ ئاتا بالىغا، بالا ئاتىغا قارىماي، بەزىلىرى پىيادە، بەزىلىرى ئاتلىق، ئۆزۈق - تالقانلىرىنى ئېلىپ بۇرھانىددىن خوجىنىڭ تۇغ - ئەلەمىلىرىگە ئەگىشىپ يولغا چىقتى. بۇرھانىددىن خوجا بىرقانچە قېتىم: «سىلەر ئۇچۇن غازاتنى بىز قىلايلى، قايتىپ كېتىڭلار» دەپ نەسىھەت قىلسا، ئۇلار: «جەبىر - زۇلۇمغا چىدىغۇچىلىكىمىز قالمىدى. مۇنداق ياشىغۇچە، يا جان بېرىمىز، يا جان ئالىمىز» دەپ يىغلىشىپ ئۇنىمىدى. بۇلارنى 7000 كىشى دەپ تەخمىن قىلىشقا بولاتتى.

بىرەر پادىشاھ، بىرەر ھاكىمنىڭ پۇقرالىرىغا قىلغان جەبىر - زۇلۇملىرى ھەددىدىن ئېشىپ كەتسە، پۇقرالار شېرىن جانلىرىدىن كېچىپ، تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا كۆز ياشلىرىنى تۆھپە قىلىپ، چىن دىلى بىلەن يىغلىسا، ئىنتىقام ئېلىپ بەرگۈچى تەڭرىنىڭ رەھمى كېلىپ، بىچارە - ئاجىز، قورال - ياراقسىز بەندىلىرىنى كۈچلۈك پادىشاھلار ئۈستىدىن غالىب كېلىپ، ئۇلارغا پادىشاھلىق تەختىنى ئاتا قىلىپ، ئۇلۇغ، سەلتەنەتلىك پادىشاھلىقنىڭ دەرىجە مەرتىۋىلىرىنى بەرسە، ئۆزىنى ھەممىدىن ئۈستۈن چاغلاپ، تەكەببۇرلۇق قىلغان زالىم پادىشاھلارنى قەھرى - غەزەپ بىلەن مەغلۇپ قىلىپ توزۇتۇۋەتسە تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا ئەجەللىنەرلىك ئىش ئەمەس. چۈنكى ئالەمنىڭ ئىگىسى ھەممە ئىشقا كۈچى يەتكۈچى، ھەممە ئىشقا قادىردۇر. «تەڭرى خالىغان ئىش بولىدۇ، ئەمر قىلغان ئىش بولماي قالمايدۇ، بۇ ھەممىگە كۈچى يەتكۈچىدۇر» دېگەن ئايەت بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ.

نەزم

گادايىنى شاھ ئېتەردىن يوق ھەر ئاسان،
ئاڭا شاھنى گاداي قىلماق ھەم ئاسان.

بۇرھانىددىن خوجا ئەسكەرلىرى بىلەن ياقا ئېرىقتىن ئاتلىنىپ نامازغا تەييارلىق قىلىۋاتقان ئەسكەرلەرنى ئۆز ئەتراپىغا يىغىپ ئۇلارغا قاراپ مۇنداق دېدى: «ئەي ئەسكەرلەر! سىلەر ئۆزۈڭلارنى ئىسلام دىنىنىڭ ئەسكەرلىرى دەپ ئاتايسىلەر، ئەمما سىلەرنىڭ ئىشلىرىڭلار ئىسلام دىنىغا خىلاپ ئىشلار. سىلەر ئىسلام دىنىنىڭ ئەسكەرلىرى بولساڭلار، نېمە ئۈچۈن ئۆز ئىچىڭلاردا ئۇرۇش قىلىسىلەر؟ نېمە ئۈچۈن ئۆز ئىچىڭلاردا قان تۆكىسىلەر؟ نېمە ئۈچۈن ئۆز ئىچىڭلاردا ئۆلۈم ئېلىپ كېلىسىلەر؟ ئەگەر سىلەر ئىسلام دىنىنىڭ ئەسكەرلىرى بولساڭلار، ئۇنداقتا ئۆز ئىچىڭلاردا ئۇرۇش قىلماڭلار، ئۆز ئىچىڭلاردا قان تۆكمەڭلار، ئۆز ئىچىڭلاردا ئۆلۈم ئېلىپ كەلمەڭلار!»

بۇرھانىددىن خوجا ئەسكەرلىرى بىلەن ياقا ئېرىقتىن ئاتلىنىپ نامازغا تەييارلىق قىلىۋاتقان ۋاقتىدا قارا يۇلغۇنغا كېلىپ بىرنەچچە خىتاي قورۇلچىسىنى تۇتۇپ سوئال سورىدى. ئەتىسى جامىغا بېرىشقا بەلگىلەنگەن كۈن ئىدى. تاڭ ئاتقاندا يولغا چىقماقچى دەپ تۇرۇشىغا، ھاۋا بۇزۇلۇپ يامغۇر ياغدى ۋە شۇ سەۋەبتىن چىقتى. بۇرھانىددىن خوجا باشلىق ئەمەلدارلار ئۆيگە كىرىپ ئولتۇرىدى. ئەسكەرلەرمۇ دەرەخ ياكى تامنىڭ دالدىسىنى پاناھ قىلىپ ئېگەر-جابدۇقلىرىنى بېشىغا قويۇپ غەم-ئەندىشىسىز ئۇيقۇغا كەتتى. شۇ ھالەتتە ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سەيىتبەگ باشلىق جامدىكى نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى بېسىپ كېلىپ زەمبىرەك ئاتقاندىن كېيىنلا ئويغىنىشتى، قارىسا دۈشمەن چېرىكلىرى قورشاپ بولۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمان ئەسكەرلىرىگە قورقۇش-ئالاقزادىلىك چۈشۈپ، ئۇلگۈرگەنلىرى ئاتلىرىنى ئېگەرلەپ مىندى، ئۇلگۈرمىگەنلىرى ياۋداق مىندى، ھەتتا بەزىلىرى پىيادە ئارقىلىرىغا يېنىپ قاچتى. خىتاي چېرىكلىرى چاپ-چاپ قىلىپ نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنى شېھىت قىلدى. بۇلارنىڭ «ئەجەل شارابىنى ئىچسەكمۇ مەيلى» دېگەن ئارزۇ-ھەۋەسلىرى تەكرىنىڭ دەرگاھىدا قوبۇل بولغان بولۇشى مۇمكىن. ۋاپات بولغانلارنى 2900 دىن كۆپرەك دەپ مۆلچەرلەشتى، شۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمان ئەسكەرلەر پاراكەندە بولۇپ چېچىلىپ كەتتى. ئەسكەرلەرنىڭ قازىسى موللا ئوسمان ئاخۇنۇم ئەسىر چۈشتى. بۇرھانىددىن خوجا قاتارلىقلار كۇچاغا قاراپ قاچتى.

ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سەيىتبەگ ئۇلارنى تۇتۇۋالمىز دەپ ئارقىسىدىن قوغلاپ ئالتە پوتەي يەرگە بارغاندا، خىتاي چېرىكلىرىنىڭ باشلىقى: «قاچقان دۈشمەننى قوغلاش قائىدە ئەمەس. ئارقىسىغا يانسۇن» دەپ خەۋەر ئەۋەتتى. شۇ ئاردا «روزى تۆرە جامنى بېسىۋاپتۇ» دېگەن خەۋەر كەلدى. خىتاي

ئەسكەرلىرى بۇ يامان خەۋەرنى ئاڭلاپ جامىغا كەلسە، روزى تۆرە ۋەدە قىلىشقان ۋاقىتتا كېلىپ جامدا گازارما ساقلايدىغان، ئات باقىدىغان، جەڭگە بارمىغان خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، جامنى قولغا كىرگۈزۈپ بولغان. بۇ چاغدا «خىتاي چېرىكلىرى قارا يۇلغۇنىدا بۇرھانىددىن خوجىنى مەغلۇپ قىلىپ قاچۇرۇپ، مۇسۇلمان ئەسكەرلىرىنىڭ بەزىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بەزىلىرىنى ئەسىر قىلىپ يېنىپ كېلىۋاتىدۇ» دېگەن شۇم خەۋەر تارقالدى. روزى تۆرە بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئەندىشىگە چۈشۈپ، جامنى تاشلاپ قاچتى. ئۆستەڭ بويىغا كەلگەندە ئۇنى تۇتۇۋېلىپ خىتايلارغا تاپشۇردى، خىتايلار ئۇنى شېھىت قىلدى.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتمەكچىمەن، خاقانى چىنىڭ چوڭلۇقى پۈتۈن يەر يۈزىگە قۇياشتەك ئايدىڭ. كۇچا دېگەن كىچىك بىر شەھەردىن مۇسۇلمانلار باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، سايرام، بايغا ئوخشاش كىچىك بازار - ئۆتەڭنى قولغا كىرگۈزۈپلا خۇددى خاقانى چىنىدەك كاتتا ئىقلىم ئۈستىدىن غەلىبە قىلغاندەك بولۇپ كەتتى. ئۇلار غەم - ئەندىشىسىز، بۇرھانىددىن خوجا بىر مەپىگە، ئوسمان ئاخۇنۇم بىر مەپىگە چۈشۈپ، قوناڭ غۇغا كەلگەندە خۇشال - خۇرام كىيىم - كېچەكلىرىنى سېلىپ يېتىپ ئۇخلاپ، ئەسكەرلەرنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالماي، دۈشمەننىڭ خەۋپ - خەتىرىدىن ئەندىشە قىلمىغانلىقتىن نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنىڭ جېنىغا زامىن بولدى.

نەزم

قادالسا بىر تىكەن، يا چۈشسە بىر قىل،
ئىرادىسىز ئەمەس ھېچ ئىش يېقىن بىل.

ھەرقانداق ئىش ۋە ھەرقانداق ھادىسە، مەيلى چوڭ،

مەيلى كەچىك بولسۇن، تەقدىر ئىرادىدىن تاشقىرى بولمايدۇ.

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سايىتبەگ مۇنەددىن بۇرۇن قازى ئەسكەر موللا ئوسمان ئاخۇنۇمغا شاگىرت بولغانىكەن. شۇ سەۋەبتىن سايىتبەگ خىتاي مەنسەپدارلىرىغا: «موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى ئۆلتۈرمەي نەزەربەند قىلساق، كېيىنچە نېمە ئۇچۇن مۇشۇنداق قوزغىلاڭ قىلدىڭلار، دەپ سوراق قىلغىلى لازىم بولىدۇ» دەپ ئەقىل كۆرسەتتى. مەنسەپدارلار قوبۇل كۆرۈپ تۇرمىگە تاشلاپ، بىر نەچچە چېرىكنى ساقلىغىلى قويدى.

بۇرھانىددىن خوجا ساددا كۆڭۈل، رەھمىدىل، تەجرىبىسى كەم ئادەم ئىدى. كۇچاغا قېچىپ بارغاندىن كېيىن، خىجالەتچىلىكتىن زادى بېشىنى كۆتۈرەلمەي، ئاردىدىن بىر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، قايتىدىن ئەسكەر توپلاپ ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ ئاقسۇ شەھىرىنى ئالدى.

«موللا ئوسمان ئاخۇنۇم سايىتبەگ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ» دېگەن گەپ ـ سۆزلەر تارقالغانىدى. ئەمما ئاقسۇ پەتھ قىلىنغاندىن كېيىن، ئەسكەرلەر خىتايلارنى قوغلاپ بىر ئۆيگە كىرسە موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنىڭ پۇتىدا كىشەن، بوينىدا تاقاق، زەنجىر بىلەن سولاقلىق تۇرۇپتۇ. موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى بۇرھانىددىن خوجا ئالدىغا ئېلىپ چىقىپ، كىشەن ـ زەنجىرنى چېقىپ تازا قىلدى. موللا ئوسمان ئاخۇنۇم پىتنە ـ مالامەتتىنمۇ قۇتۇلدى.

موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى ساقلىغان خىتايلار شەھەر قولدىن كەتكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن بەزىلىرى ئېسىلىپ ئۆلۈۋالدى. باشقىلىرىمۇ ھەر تۇرلۈك ئۇسۇللاردا ئۆلۈپتۇ. موللا ئوسمان ئاخۇنۇمغا ھەرگىز دەخلى يەتكۈزمەپتۇ. چۇنكى ئۇلار چوڭلىرىنىڭ سۆزلىرىنى قۇلاقلىرىدا ناھايىتى مەھكەم تۇتىدىكەن. ئەمىلا بولمىسۇن، ئۇلار بىر مۇسۇلمان دۇشمەننى ئۆلتۈرۈپ،

ئاندىن مەن ئۆلەي، دېمەپتۇ.

3

ئىككىنچى قېتىمدا جامالىددىن خوجىنىڭ ئاقسۇغا ئاتلانغانلىقى ۋە ئاقسۇنى پەتھ قىلىپ مەقسىتى ھاسىل بولغانلىقى

شۇ چاغدا كۈچادا تەرتىپ-ئىنتىزام ئورنىتىلىپ، راشىددىن خوجا پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، قامىتىگە ھۆكۈمرانلىق لىباسلىرىنى كىيىپ، بېشىغا پادىشاھلىق تاجىنى كىيىپ، ھەر-قايسى يۇرت، يېزا-كەنتلەرگە، چوڭ-كىچىك پۈقرالارغا «روسۇ-للىلانىڭ ئەۋلادى، غالىب، يېڭىلمەس راشىددەن خان غازى خوجا» دېگەن نام-ئۇنۋان بىلەن يارلىق يۈرگۈزگەنىدى. شۇ ھالەتتە بۇرھانىددىن خوجىنىڭ قارا يۈلغۇندا زەربە يەپ قېچىپ كەلگەنلىك يامان خەۋىرىنى ئاڭلاپ غەزىپى ئۆرلىدى. بىرنەچچە بىگۇناھ كىشىلەرنى سىياسەت يۈزىسىدىن دارغا ئېسىشقا بۇيرۇپ ئاچچىقىنى پەسەيتتى. ھەممە چوڭ-كىچىك پۈقرالار قورقۇنچتىن ئىتائەت قىلىپ بويسۇنغانلىقىنى بىلدۈرۈشكە مەجبۇر بولدى.

راشىددىن خوجا ئاكىسى جامالىددىن خوجىنى لەشكەر-كەشلىكتە، سىياسەت يۈرگۈزۈشتە، پۈقرالارنى ئىدارە قىلىشتا قابىلىيىتى بار دەپ بىلىپ، «بىر مۇنچە توپ-زەمبىرەك بىلەن 800 ئەسكەرنى باشلاپ ئاقسۇ تەرەپكە يۈرۈش قىلسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى.

دەرۋەقە جامالىددىن خوجا چارە-تەدبىرلىك، ئىغىر-

بىسىق، ئەمگەن، ئەيرەت ـ شىجائەتلىك، تىنابەتچىلىك ئىلمىدا لاياقەتلىك كىشى ئىدى.

جامالىددىن خوجا كۆچادىن چىقىپ باي ۋە سايرامنى ئالـ دى. بۇ يەردىن ئىشقا يارايدىغان، ساغلام، كۆچلۈك، جۈرئەتـ لىك، پالۋان ئادەملەرنى تاللاپ، 2000 دىن كۆپرەك ئەسكەر قوبۇل قىلدى. يول ـ يولدا قاراۋۇل ـ خەۋەرچىلەرنى قويۇپ بارلىق ئېھتىيات قىلىش، سەگەك بولۇشنىڭ چارە ـ تەدبىرلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، قارا يۇلغۇنغا ئىلىنىڭ يولى بىلەن كېلىپ ھۇـ جۇم قىلىشنى كۆزلەپ، چوڭ يولنى تاشلاپ ئاراشو دېگەن مەنـ زىلگە كېلىپ چۈشتى. بۇ يەردە 20 كـۈن تۇرۇپ، ئەسكـەر ـ لەرنى تەرتىپكە سېلىپ، قورال ـ ياراقلارنى تۈزەشتۈرۈپ، ئاتـ لىرىدىن ياخشى خەۋەر ئالدى؛ دۈشمەن ئەھۋالىنى تېڭىلاپ، مۇلچەرلەپ، يەر شارائىتىنى تەكشۈرۈپ ئوبدان مۇلاھىزە قىلدى.

مۇشۇ كۈنلەردە ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن ئىلىغا ئەۋەتىلىدىغان سوۋغات ۋە باجلار يۈرتلاردا پاراكەندىچىلىك يۈز بەرگەنلىكتىن، مۇز داۋانغا بېرىپ توختاپ قالغانىكەن.

بىر بۇ يەردە ئىلىغا ئەۋەتىلىدىغان سوۋغات ۋە باج ھەققىدە توختىلىپ ئۆتەيلى: بۇنىڭدىن بۇرۇن مۇسۇلمان خانلىرىدىن ئىسـ مائىلخان ئۆزىنگە قارشى چىققۇچىلار بىلەن ئۇرۇشۇپ تەڭ كېلەلـ مەي ئىلىغا چېقىپ، قالماقلارنىڭ كاتتىسى جايساڭ دېگەنگە: «مەن ئالتە شەھەرنىڭ پادىشاھى ئىدىم، دۈشمەنلىرىم پادىشاھـ لىق مىراسىمنى تارتىۋېلىپ قوغلۇۋەتتى، پادىشاھلىقىمنى تارـ تىۋېلىشىمغا ياردەم بەرسىڭىز» دەپ ھال ئېيتىپ ئىلتىجا قىلـ دى. قالماقلارنىڭ كاتتىسى جايساڭ ماقۇل بولۇپ، بىر مۇنچە

قالماق چېرىكلىرىنى ئۇنىڭغا قوشۇپ بەردى، ئىسمائىلخان بۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئالتە شەھەرنىڭ پادىشاھلىقىنى قايتۇرۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن يارەمگە كەلگەن قالماق چېرىكلىرى ئىلغا قايتماقچى بولدى. «بۇلار بىزگە نۇرغۇن خىزمەت قىلىدى. قۇرۇق قايتىپ كەتسە ياخشى بولمايدۇ» دەپ، ئىسمائىلخان ئالتە شەھەردىن نۇرغۇن ماتا يىغىپ قالماقلارغا سوۋغات قىلىپ قايتۇردى. ھەر يىلى شۇ پەسلىگە كەلگەندە يەنە تەلەپ قىلدى، بەرمەي ئىلاجى بولمىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ تا راشىدىدىن خوجا زامانلىرىغىچە ھەر يىلى ئىلغا ماتا چىقىرىپ تۇردى. ئۇ چاغلاردا بۇ يۇرتلاردا ماتادىن بۆلەك نەرسە يوق ئىكەن، پۇلمۇ يوق بولۇپ، ئىلىش-سېتىش ئىشلىرىدا پۇل ئورنىدا ماتانى لازىم قىلىدىكەن، «قالماققا بۆز (ماتا)، خىتايغا سۆز» دېگەن تەمسىل شۇ چاغدىن قالغانىكەن.

ئەمدى ئەسلى ۋەقەگە كەلسەك، مۇز داۋاندا توختاپ قالغان سوۋغات، ماتالارنى جامالىددىن خوجا ئۆز ئەسكەرلىرىگە ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. جامالىددىن خوجا باشلىق پۈتۈن ئەسكەرلەر كېيىنگە يۆگەنگەندەك ۋە ئېھرام باغلىغاندەك ئاق ماتاغا يۆگىنىپ، بېشىغا ماتانى سەللىدەك ئوراپ تەكبىرنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ، يىغا-زار قىلىشىپ، ھىممەت ۋە جۈرئەت كەمىرىنى بېلىگە باغلىشىپ، ئاپئاق قوي پادىسىدەك بولۇپ تەييار بولدى. بىر كېچىدە ئاراشودىن چىقىپ، مۇز داۋان يولى بىلەن تاك ئاتقۇچە جامغا كېلىپ، قورغان ساقلاپ خەۋەرسىز، غەپلەتتە ياتقان چېرىكلەر ئۈستىگە ئاسماندىن چۈشكەن بالا-قازادەك ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلدى. مەيلى خىتاي چېرىكى بولسۇن، مەيلى يارەمگە كەلگەن مۇسۇلمان چېرىكى بولسۇن، ھەممىسىنى قىرىپ-چىپىپ، يەر بىلەن يەكسان قىلدى، ناھايىتى ئاز ساندىكىلىرى جېنىنى ئېلىپ قۇتۇلدى، شايىتىمەگ قەش-

قەرگە، تۆمۇر خەزىنچىبەگ خوتەنگە قېچىپ كەتتى. ئامان قال-غان خىتايلار ئاقسۇغا قېچىپ كەلدى. جامالىددىن خوجا ئار-قىسىدىن قوغلاپ كېلىپ سەپەر ئېيىنىڭ 12-كۈنى ئاقسۇنى پەتھ قىلدى. ئاقسۇدىكى خان مۇپەتتىشى، دارىن باشلىق ھەممە مەنسەپدارلار بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ بالا-چاقىلىرى بىلەن ئوردىغا يىغىلىپ، ئەتراپىغا (پارتلىغۇچ) دورا قويۇپ، بىيجىڭ تەرەپ-كە قاراپ ئۆز زۇۋانلىرىدا بىر نەرسىلەر دېيىشىپ يىغلاپ، چېكىۋاتقان غاڭزىسىدىكى تاماكىسىنىڭ ئوتىنى دورىغا تاشلىدى. شۇ ھامان دورا پارتلاپ ھەممىسى يەر بىلەن يەكسان بولدى. مۇسۇلمانلارنىڭ تەنتەنە ئاۋازلىرى پەلەككە يەتتى، بۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمانلارغا خۇشال-خۇراملىق، دۈشمەنلەرگە غەم-قايغۇ يۈز-لەندى. جامالىددىن خوجا غالىب سۈپەتتە پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، خىتايلاردىن ئالغان ئولجىلارنى ئەسكەرلەرگە سوۋغات قىلىپ ئۇلەشتۇرۇپ بەردى. ھەر كىشى ئۆز قۇدرىتى ۋە ئۆز دەرىجىسىگە لايىق مال-مۈلۈككە ئىگە بولۇپ دۇنيالىقتىن ھاجەتسىز بولدى.

كۇچالىق ئابدۇراخمان دىۋان بېگىنى دادخاھ، ئاقسۇلۇق قاسىم قازىبەگنى ئەمىر لەشكەر (باش قوماندان) قىلدى. بۇرۇنقى ئەلەم، مۇپتى، قازى قاتارلىقلارغا ئاۋۋالقى مەنسەپلىرىنى بەردى.

جامالىددىن خوجا جامىدىن ئاقسۇغا قاراپ ماڭغان چاغدا، بۇرھانىددىن خوجىنىڭ ئوغلى ھامىددىن خوجىنى 150 ئەسكەر بىلەن مۇز داۋاننى توسۇشقا ئەۋەتكەنىدى. دەرۋەقە، ئىلى جاڭجۈ-نى ئاقسۇنىڭ ئامبىلىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن 7000 خىتاي، 3000 قالماق ۋە سولۇن بولۇپ جەمئىي 10 مىڭ چېرىكنى يېتەكلىگەن ئوق-دورا بىلەن ئەۋەتكەنىدى. بۇلار مۇز داۋانغا كېلىپ، ھامىددىن خوجا توسۇپ ياتقانلىقنى ئۇچۇن ئۆتەلمەي، 50 كۈن يېتىپ نائىلاج ئىلىغا قايتىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن

هامىددىن خوجا ئۆز ئوزىنىدا باشقا كىشىنى قويۇپ ئاقسۇغا قايتىپ كېلىپ دادىسى بىلەن كۆرۈشتى.

جامالىددىن خوجا ئاقسۇنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ خاتىرجەم بولغان بولسىمۇ، ئۇچتۇرپان ۋە قەشقەر تەرەپتىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ سىپىلى مۇستەھكەم، چېرىكلىرى كۆپ ئىدى. شۇڭا جامالىددىن خوجا ئالدى بىلەن بۇرھانىددىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى هامىددىن خوجىلارنى ئۇچتۇرپانغا ئەۋەتىشنى قارار قىلدى.

4

بۇرھانىددىن خوجا ۋە ئوغلى هامىددىن خوجىلارنىڭ ئۇچتۇرپان شەھىرىگە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە غالىبىيەت شامىلى يار بولۇپ مەقسەت گۈلى ئېچىلغانلىقى

بۇرھانىددىن خوجا ۋە چوڭ ئوغلى هامىددىن خوجىلار باش بولۇپ، كۆچالىق تالى خەلىپە، توختى خەلىپە، ئاقسۇلۇق تاھىر دېۋان بېگى، موللا قاسىم مىراپ قاتارلىق ئىش بىلىدىغان، زامانىدىن خەۋىرى بار، قابىلىيەتلىك بەگلەرنى ھەمراھ قىلىپ، ئاقسۇنىڭ قازىسى موللا ئابدۇللا قازىنى قازى ئەسكەر قىلىپ 600 نەپەر ئەسكەر، 16 زەمبىرەك بىلەن ئۇچتۇرپاننى پەتھ قىلىش ئۈچۈن سەپەر ئېيىنىڭ 14 - كۈنى يولغا چىقتى.

ئۇلار ئاقسۇنىڭ ئارال، ئاقيار دېگەن يېزىلىرىدىن پەھلىۋان، قارىغا ئېتىشقا ئۇستا ئادەملەرنى تاللاپ ئەسكەرلىككە ئېلىپ، تۆتىنچى كۈنى ئۇچتۇرپانغا تەۋە ئاچا تاغ دېگەن يەرگە كېلىپ چۈشتى.

ئۇچتۇرپاندىكى خىتاي مەنسەپدارلىرى ئۇچتۇرپان ھا-

كىمى توختىمەيدىغىنى نۇرغۇن ئادەم بىلەن ئاچا تاغدا قورۇلچى قىلىپ توختاتقاندىدى. بۇرھانىددىن خوجا يېتىپ كېلىشى بىلەن توختىمەيدىغان پۇتۇن ئادەملىرى بىلەن كېلىپ بۇرھانىددىن خوجىغا ئىتائەت قىلىپ خىزمەتكارلىق قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇچتۇرپان خەلقىمۇ تۇركۇم-تۇركۇملەپ كېلىپ، خوجىلارنى زىيارەت قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇچتۇرپانىنىڭ خىتاي شەھىرىنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ مەسلىھەت ۋە تەرەددۇتىغا كىرىشىپ كەتتى. بۇرھانىددىن خوجا باشلىق ھەممە ئەسكەرلەر خىتاي شەھىرىنى قورشىۋالدى. خىتايلار سىپىلدىن مىلتىق، زەمبىرەك ئېتىپ نۇرغۇن ئادەملەرنى زايە قىلدى. مۇسۇلمان ئەسكەرلەر مۆلجەر تېغىنىڭ كەينىدىن لەخمە (ئاكوپ) كولاشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلىۋاتقان چاغدا خىتايلارنىڭ ئوق-دورا ئامبىرىغا ئۇشتۇمتوت ئوت كېتىپ، مەيلى ئادەم، مەيلى ئوق-دورا، قورال-ياراق، ئۆي-ئىمارەت، بۇتخانا، ھەتتا مۆلجەر تاغ قوشۇلۇپ توپا-توزانغا ئايلىنىپ ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ، جاھاننى قارا تۈتەك قاپلاپ، كىشىنى كىشى تونۇمىغۇدەك ھالەتتە قاراڭغۇ بولۇپ كەتتى. پارتلىغان دورىنىڭ كۈچى بىلەن خىتايلارنىڭ قول-پۇتلىرى بىر تاش*، ھەتتا ئىككى تاش يىراقلىققا بېرىپ چۈشتى، بەزىلىرىنىڭ باش ياكى تەنلىرى دەرەخنىڭ شاخلىرىغا ئىلىنىپ قالدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، شۇ يوسۇندا ئۇچتۇرپان شەھىرى پەتھ بولدى. بۇرھانىددىن خوجا غالىب دەرىجىسىگە ئىگە بولۇپ، كىشىلەرنىڭ بۇنىڭدىن بۇرۇن قىلغان گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ، ئۆزىنىڭ پادىشاھلارچە ئىنئام ۋە شەپقەتلىرىنى كۆرسەتتى. بۇرۇنقى موللا ئاتائۇللا ئەلەمنى يەنە ئەلەم، باي مۇھەممەد

* تاش — ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى.

قازىبەگنى قازى، توختىبەگنى يەنە ھاكىم قىلىپ، باشقىلارنىڭمۇ ئەمەل-دەرىجىلىرىنى بېرىپ، ھەممىنى خۇشال-خاتىرجەم قىلدى. دوستلار شاد، دۈشمەنلەر غەمكىن بولدى. خۇشاللىق تەنتەنە سادالىرى پەلەككە يەتتى. بەزى پاھىشە خوتۇنلارغا ۋە كاپىرلارنىڭ خۇي-پەيلىنى ئادەت قىلىۋالغان يامان ئادەملەرگە ئۆز جازاسىنى بەردى.

بىلىملىك دانىشمەن كىشىلەرنىڭ رىۋايەتلىرىدىن تارقىلىپ كەلگەن خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ئىلگىرىكى زامانىدا خاقانىي چىن بۇ ئالتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەن چاغدا، ئۇچتۇرپاندىن ئاپتاپ مەسەللىك ساھىبجامال بىر ئايال ئەسىرگە چۈشكەنلىكەن، خىتاي مەنسەپدارلىرىنىڭ كۆزى بۇ ئايالغا چۈشۈپ، خاقانىي چىنغا بۇنىڭدىن لايىقراق ۋە بۇنىڭدىن ياخشىراق سوۋغات تېپىلمايدۇ دەپ ئويلاپتۇ. باشقا تارتۇق، پىشكەش، سوۋغا-سالاملار بىلەن بىرلىكتە بۇ ئايالنىمۇ خاقانى چىنىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. خاقان چىن ناھايىتى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپتۇ. ئۇنى باشقا خانىش، مەلىكىلىرىدىن ياخشىراق كۆرۈپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە خاقان كىرىپ كەلسە، بۇ ئايال يىغلاپ ئولتۇرۇپتۇ. يەر يۈزىدە مېنىڭدىن چوڭ پادىشاھ بولمىسا، نېمە ئۈچۈن يىغلايدىغاندۇ، دەپ ئويلاپ، سەۋەبىنى سوراپتۇ. ئايال «مېنىڭ يۇرتۇمدا يوپۇرمىقى كۆمۈشتىن، مېۋىسى ئالتۇندىن، يېلىمى ئەتىردىن بىر خىل دەرەخ بارئىدى. شۇنى سېغىنىپ يىغلايمەن» دەپتۇ. خان بۇنى ئاڭلاپ دەرھال: «ئۇچتۇرپاندىن شۇ خىل دەرەخ ئېلىپ كېلىنسۇن. مۇنداق دەرەخ مېنىڭ بېغىمغا لايىق ئىكەن» دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ئۇچتۇرپاندىكى خىتاي مەنسەپدارلىرى يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇچتۇرپان

هاكىمى رەھمىتۇللا① بەگكە: «جىگدە كۆچىتىنى يىلتىزى بىلەن قومۇرۇپ پۇقرالارغا كۆتۈرتۈپ، ئۆزۈك باش بولۇپ بېيجىڭغا يەتكۈزۈپ خانىنىڭ ئىلتىپاتىنى كۆرۈپ قايتقايسەن» دەپ ئەمر قىلىپتۇ. رەھمىتۇللا بەگ نائىلاج بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىپ، نۇرغۇن پۇقرالارغا جىگدە كۆچىتىنى كۆتۈرتۈپ، خىتاي چېرىكلىرىنىڭ قوغداپ نازارەت قىلىشى بىلەن بېيجىڭغا قاراپ يولغا چىقىپ، تۆت پوتەي يەرگە بارغۇچە ناھايىتى كۆپ جەبىر-جاپا چېكىپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ جىگدە كۆچىتى كۆتۈرگەن ھاشارچى پۇقرالار بىرلىشىپ: «جىگدە كۆچىتىنى بېيجىڭغا ئېلىپ بارغۇچە نۇرغۇنلىرىمىز نابۇت بولۇپ ئۆلۈپ كېتىدىكەنمىز. قارشىلىق كۆرسىتىپ جىگدە كۆچىتىنى ئېلىپ بېرىشتىن قۇتۇلمىساق بولمايدىكەن» دەپ مەسلىھەت قىلىپ، رەھمىتۇللا بەگنى خەۋەردار قىلىپتۇ. رەھمىتۇللا بەگمۇ قوبۇل تۇتۇپ، جىگدە كۆچىتىدىن كالتەك ياساپ، ئالدى بىلەن نازارەت قىلىپ بىللە ماڭغان خىتايلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپتۇ، ئاندىن ئارقىسىغا يېنىپ ھۇجۇم قىلىپ، ئامبال② باشلىق مەنسەپدارلارنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنى قولغا ئاپتۇ. رەھمىتۇللا بەگ مۇستەقىل ھاكىم بولۇپ توققۇز ئاي ئۆچتۇرپاننى سوراپتۇ③.

---

① رەھمىتۇللا بەگ 1765-يىلى 3-ئاينىڭ 15-كۈنى ئۆچتۇرپاندا پارتلىغان مەشھۇر «جىگدە بېغىلىقى» نىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى. شۇچاغدا، ئۆچتۇرپانغا قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئابدۇللا بەگ ھاكىم ئىدى. رەھمىتۇللا بەگ ئۇنىڭ سىپاھلىرىدىن بىرى ئىدى ـــ مۇھەررىردىن.

② شۇ چاغدا ئۆچتۇرپانغا سۈچىڭ ئامبال ئىدى ـــ مۇھەررىردىن.

③ 1765-يىلى 3-ئاينىڭ 15-كۈنى ئۆچتۇرپاندا پارتلىغان مەشھۇر «جىگدە بېغىلىقى» قوزغىلىڭى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ قوزغىلاڭنىڭ جەريانى مۇنداق: 1765-يىلى 2-ئايدا، سۈچىڭ ئامبالنىڭ ئوغلى

بۇ ۋەقە خاقانىي چىن بۇ شەھەرلەرنى بېسىۋېلىپ 17 يىلدىن كېيىن يۈز بېرىپتۇ. بېيجىڭغا خەۋەر بارغاندىن كېيىن خانىنىڭ ئەمرى بىلەن لەنجۇنىڭ بۇ تەرىپىدىن ھەددى - ھىسابسىز چېرىكلەر كېلىپ ئۇچتۇرپاننى ئىككىنچى قېتىم قولغا ئېلىپ، مۇسۇلمانلارنى قەتلىئام قىلىپتۇ. ئۇلۇمدىن قۇتۇلۇپ قالغان ئادەملەرنى ئۇ تەرىپى قۇمۇل، ئىلىغىچە، بۇ تەرىپى يەكەنگىچە بولغان يول ئۇستىدىكى ئۆتەڭلەردە تۇرۇشلۇق، ئۆتەڭ ساقلايدىغان، خەت توشۇيدىغان خىتايلارنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا تۆت ئۆيلۈك - تۆت ئۆيلۈكتىن تۇتۇپ بېرىپتۇ. ھازىرغىچە شۇ كىشىلەرنىڭ ئەۋلادى ئۆتەڭلەردە بار بولۇپ، ئۇچتۇرپانلىق دەپ ئاتىلار ئىمىش.

مەن موللا موسا سايرامى شۇ زامانلاردىن قالغان بىرنەچچە كونا كىتاب، قورال - ياراق، ئېگەر - توقۇم، بوقۇسا، لېكىن چاقماقتارلىق نەرسىلەرنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم ۋە بۇ نەرسىلەرنىڭ ۋەقەسىنى سورىسام، كىشىلەر: «رەھمىتۇللا بەگنىڭ قوزغىلىڭىنى بېسىقتۇرغاندا، خىتايلار بۇ نەرسىلەرنىڭ ئىگىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، نەرسە - كېرەكلىرىنى جىنايەتچى قىلىپ يىغىۋالغانىدى. ئەسلىدە

بىر دېھقانىنىڭ قىزىغا زورلۇق قىلىپ، يامۇلغا ئەپكىرىۋېلىپ، بىر ئايغىچىلىك چىقىرىپ بەرگىلى ئۇنىمايدۇ. 3 - ئايىنىڭ 15 - كۈنى، خانىنىڭ يارلىقى بويىچە، 300 تۆگىغا ئورنىتىلغان جىڭدە دەرىخىنى ئېلىپ ماڭغان ھاشارچىلار ئۇچتۇرپانىنىڭ يامانسۇ دېگەن يېرىگە كەلگەندە بىر دېھقان ماڭالماي قالىدۇ. ھاشارچىلارنى ئېلىپ ماڭغان چېرىك ئۇنى قاتتىق ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. غەزەپلەنگەن ھاشارچىلار ئاكا - ئۇكا رەھمىتۇللا بەگ، ئەسمىتۇللا بەگلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلىپ، مانجۇ چېرىكلىرىنى ئۆلتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دۇنياغا مەشھۇر «جىڭدە يىغىلىقى» پارتلايدۇ — مۇھەررىردىن.

ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئوق-دورا ئامبىرىغا ئوت كېتىپ پارتـ
لىغاندا يوقالغان. بۇلار ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان شۇ نەرسـ
لەرنىڭ بىر نەمۇنىسى» دەپ جاۋاب بېرىشتى.

خاقانى چىن ئىلگىرى يەتتە شەھەرنى ئۆزىگە قاراتقان چاغدا، ئۇچتۇرپاننى پايتەخت قىلىپ، ئامبالنى شۇ يەردە تۇرغۇزغان بولۇپ، ئالتە شەھەر ئۇچتۇرپانغا قاراشلىق ئىكەن. زەھمىتۇللا بەگنىڭ قورغىلىكى بولغاندا، خاقانى چىننىڭ غەزىپى كېلىپ، ئۇچتۇرپان ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ھەممىدىن كىچىك شـەھەر قىلغانىكەن ۋە خان ئامبال يەكەندە تۇرسۇن دەپ يارلىق قىلـ غانىكەن. ئۇچتۇرپاندا ئادەم قالماي، تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئاۋات قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئاۋۇالقى ئىسمى «ئۇچ» قا «تۇرپان» نى قوشۇپ «تۇرپانلىق كۆچمەنلەر ئولتۇراقلاشقان جاي» دېگەن مەنىدە «ئۇچتۇرپان» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپتۇ. شۇنىڭدىن ھازىرغىچە 200 يىل مىقـدارى ۋاقـىت ئـۆتتى*. ئالەمنىڭ ھەقىقىي پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەكرىم بۇ يەتتە شەھەرنى ئۆزىگە خاس قۇدرىتى بىلەن ھىمايە قىلىپ ئاسراپ مۇھاپىزەت قىلىپ، ئۇچتۇرپان مۇسۇلمانلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەنـ دەك ھادىسىلەردىن ساقلىدى.

پۈتۈن دۇنيانىڭ تەربىيەتچىسى ۋە مۇھاپىزەتچىسى بولغان ئۇلۇغ تەكرىم! ھەر يۇرت، ھەر شەھەر خەلقىنى زالىم پادىشاھـ لارنىڭ غـەزىپىدىن، جەبىر-زۇلۇم قىلغۇچىلارنىڭ جەبىر-زۇلمىدىن ئۆز پاناھىدا ساقلىغايسەن.

بۇرھانىددىن خوجا ئۇچتۇرپاننى قولغا ئالغاندىن كېيىـن زۇلۇمنىڭ ئىشكىنى ئېتىپ، ئادالەتنىڭ دەرۋازىسىنى كەڭ ئېچىپ،

---

* ئۇچتۇرپان «جىگدە يېغىلىقى» يۈز بېرىپ، مۇئەللىپ مۇشـۇ ئەسەرنى يازغانغا قەدەر ئارىلىقتا 100 نەچچە يىل ئۆتكەن ــ مۇھەررىردىن.

پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئىتىنىڭ راۋاج تېپىشى، پۇقرالارنىڭ تىنچ - ئامانلىقى ئۈچۈن نۇرغۇن تىرىشچانلىقلار كۆرسەتتى. ھەممە خوجايىنلارغا نىسبەتەن ھۆكۈمرانلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشتە ئادالەتنى ئۇستۇن قويدى. شۇڭا ھەممىدىن چوڭ ئىززەت - ئابرويغا ئىگە بولدى. ئەمما پەلەكنىڭ چاقى تەتۈر چۆگىلەپ ئۇشتۇمتۇت نەسلىك يۈز بەردى.

ئۇلۇغ تەڭرىم پەيغەمبەر ۋە ئەۋلىيالارغا، ھەشىمەتلىك ئۇلۇغ پادىشاھلارغا ئۆزىگە يېقىنلىق دەرىجىسىنى بېرىپ، شانۇ شەۋكەت ئاتا قىلماقچى بولسا، ئۆزىگە خاس ھېكمەت قۇدرىتى بىلەن ئىلگىرى ياكى كېيىن جۇدالىق، دەرد - ئەلەملەرگە دۇچار قىلىدۇ، جاھانىنىڭ ئىسسىق - سوغۇقلىرىنى كۆرسىتىپ، جاپا - مۇشەققەتنىڭ ئاچچىق - چۈچۈكلىرىنى تېتىتىدۇ، ئاھۇ نادامەتنىڭ لاپىلىرىغا يۇمىلىتىپ، پۇشايمانىنىڭ ئوچاقلىرىدا پىشۇرىدۇ. خارلىق ۋە ئېتىبارسىزلىقنىڭ كوچىلىرىنى ئايلاندۇرۇپ، ئاندىن دەرىجىمۇ دەرىجە، بالداقمۇ بالداق ئىززەت ۋە ھۆرمەتنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە ئېلىپ چىقىدۇ. ئۆزىگە يېقىنلىق دەرىجىسىنى بېرىپ، بەزىلىرىنى ئۆزىنىڭ دوستى قىلىدۇ (پەيغەمبەر قىلىدۇ)، بەزىلىرىنى پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزىدۇ. ئىززەت ۋە مەرتىۋىسىنى پەلەكتىن ئۇستۇن قىلىپ، ئۇلۇغلۇق سۈپىتىنىڭ سايىسىدە ئەڭ ئالىي دەرىجە ئاتا قىلىدۇ، زۇلۇم ۋە مۇشەققەتنىڭ زىندانىغا گىرىپتار بولغانلارنى دۆلەت سىياسىتىنىڭ نۇرى بىلەن قۇتۇلدۇرۇپ پەرۋىش ھەم تەربىيەت قىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، پۈتۈن پادىشاھلار قوي باقىدىغان پادىچىغا ئوخشاش دېيىلىدۇ. بىر پادىچى ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان قوينى ئوبدان بېقىپ، ياخشى خەۋەر ئالسا، قويلار كۆپەيىدۇ، پادىچىنىڭ قوي ئىگىسى ئالدىدا مەرتىۋىسى يۇقىرى بولىدۇ؛ ئەگەر ياخشى باقماي بىپەرۋالىق قىلسا، قوي ئىگىسى قويلىرىنى باشقا پادىچىغا بېرىپ ئىلگىرىكى پادىچىنى ھەيدە-

ۇبتىدۇ. ھەرقانداق پادىشاھ پۇقرالارنىڭ ھالىدىن ياخشى خەۋەر ئالسا، دۆلىتى زىيادە، مەرتىۋىسى ئۈستۈن بولىدۇ، يۇرت ۋە مەملىكىتى ئاۋات، كەڭرى، بايلىقلار بولىدۇ؛ مۇبادا ياخشى خەۋەر ئالماي بىپەرۋالىق قىلىپ، پۇقرالارنى زالىم ـ قانخور ئەمەلدارلارغا تاشلاپ قويسا، پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم يۇرت ۋە مەملىكەتنى يەنە بىر پۇقراپەرۋەر پادىشاھقا تاپشۇرىدۇ. چۈنكى بىر زالىم مىلك بۆرىدىن يامان ۋە بەتتەردۇر. يۇرت ۋە مەملىكەت ئادالەت بىلەن ئاۋات ۋە خاتىرجەم بولىدۇ، زۇلۇم بىلەن خاراب ۋە ۋەيران بولىدۇ.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇرھانىددىن خوجا ئۇچتۇرپاندا ئۇچ ئاي تۇرغاندىن كېيىن، «قەشقەردە سىدىقبەگ قىپچاق باش كۆتۈرۈپ قەشقەرنى قولغا كىرگۈزدى» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، قەشقەرگە بېرىشنى قارار قىلدى.

5

بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ئوغلى ھامىددىن خوجا بىلەن قەشقەرنى بەتەھ قىلىش ئۈچۈن ئاتلانغانلىقى؛ سادىرلىقتىن سىدىقبەگ قىپچاقنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقى ۋە كېيىن قۇتۇلۇپ ئۆز ئورنىغا قايتىپ كەلگەنلىكى

بۇرھانىددىن خوجا قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش مەقسىتىدە جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ ئون ئىككىنچى كۈنى* شەھەردىن چىقىپ، چېدىر ـ بارگاھلىرىنى ئوت بېشى دېگەن يەرگە تىكىپ تەييار

* «تارىخىي ھەمىدىيە» دە جامادىيەلئاخىر، دەپ ئېلىنغان ـ مۇھەررىردىن.

بولدى. ئوغلى هاممددىن خوجىنى غەيرەتلىك، تاللانغان 2000 ئەسكەر بىلەن ئالدىن يولغا سالدى. ئۆزى ئىككى كۈندىن كېيىن 1500 ئەسكەر، مەھرەم - خىزمەتچى، ياساۋۇل - مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن يولغا چىقتى. مەنزىلمۇ مەنزىل يۈرۈپ قارىمۇلاق دېگەن يەردىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا، نادان قىرغىزلار نېيىتىنى بۇزۇپ ئالدىنى توسۇشقا ئۇرۇندى، ئەمما جازاسىنى تارتتى.

جامىدىكى چەكدە جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېچىپ كەتكەن سايىتىبەگ قەشقەرنىڭ ھاكىمى بولغان ئاكىسى قۇتلۇقبەگنىڭ قېشىغا بارغانىدى، ئۇ ئاكىسى قۇتلۇقبەگنىڭ مەسلىھىتى، خىتايلارنىڭ يولىورۇقى بىلەن، خوجىلارغا قارشى ئىلدا تۇرۇشلۇق جاڭجۈندىن ياردەم ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن قاخشال يولى بىلەن كېتىۋاتقانىدا، سايىتىبەگنى بىرنەچچە قىرغىز تۇتۇۋېلىپ هاممددىن خوجىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، هاممددىن خوجىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدار، ئەربابلار ئۇنىڭ خۇنىنى تىلەپ تۇرۇۋالدى. هاممددىن خوجا ئەپۇ قىلىپ سايىتىبەگنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈپ، ئۆز قوشۇنىدا تۇتۇپ قالدى، ئەمما ئىسمائىل كاتىۋال دېگەن تەرجىمانىنى تۇغقا قان قىلىپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەسلى مەقسىتى بويىچە ئالدىغا قاراپ ئۇرغۇن يول مېڭىپ، ئۇستۇن ئاتۇشقا كېلىپ قوندى، ئەتىسى يولغا چىقىپ «بۇگۈن قەشقەرگە كىرىمىز، قۇتلۇقبەگ بولسا ئۆز كۈچالىقىمىز، يۈرتداشلىقىنىڭ يۈز خاتىرى بار. قۇتلۇقبەگ ئۇ تەرەپتىن، بىز بۇ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ سىدىقبەگنى يوقىتىمىز» دېگەن خام خىيال بىلەن كېتىۋاتقاندا، قەشقەر تەرەپتىن كاتتا بىر تۈگ كۆرۈندى. سەپسېلىپ قارىسا ئۇرغۇن قوشۇنىنىڭ كېلىۋاتقانلىقى ئاشكارا بولدى. نائىلاج ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش - جەڭ بولدى. ھەر

ئىككى تەرەپتىن بىرمۇنچە ئادەم ھالاك بولدى. شۇنداق ھا-
لەتتە سەدىقبەگ «خوجاملار بىلەن ئۇزۇشماي، ياخشىلىق بىلەن
شەھەرگە باشلاپ كېلىڭلار، نېمە بولسا بولسۇن، ئىسلام ئاچقان
غازىلار يۇرتىمىزغا كەلگەن مېھمان» دەپ تەكلىپ قىلغان بولۇپ
ئالدىغا كىشى چىقىرىپ، ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن باشلاپ كېلىپ،
ئۇلارنى خۇش ھاۋالىق كەڭرى بىر باغقا چۈشۈردى. كەڭ زېمىا-
يەك بېرىپ مۇلايىملىق بىلەن خىزمەتكارلىق رەسمىيىتىنى بەجا
كەلتۈردى. ئەمما خوجاملارنىڭ چېدىر - بارگاھ، ئەسكەرلەرنىڭ
ئات - ئۇلاغ، قورال - ياراق، خۇرجۇن - قاچىلىرىنى بىرىنى قويـ
ماي يىغىۋالدى، نېمە دېسە شۇنى دەرھال تەييارلاپ ياخشى
كۈتۈۋالدى. ئەمما ئۇلارنى ئاتلىنىپ تالا - تۈزگە چىققىلى
قويمىدى، كىشىلەر بىلەنمۇ كۆرۈشتۈرمىدى. سەدىقبەگ بىر
قېتىم كېلىپ كۆرۈشكىنىچە يەنە كەلمىدى. مۇشۇنداق ھالەتتە
توققۇز كۈن ئۆتتى. ئاخىر قەشقەرنىڭ ياخشىلىرىدىن بىر
نەچچە كىشى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ سۆلھ قىلدى. خوجاملار قەش-
قەرگە دەخلى قىلمايدىغان، سەدىقبەگ ئاقسۇ تەرەپكە قول
ئۇزاتمايدىغان بولۇپ ۋەدىنامە تۈزۈشۈپ ئىتتىپاقلاشتى. خو-
جاملار بىلەن سەدىقبەگ باشقىدىن كۆرۈشۈپ، ئۇرغۇن گەپ-
سۆزلەرنى ئوتتۇرىغا سېلىشىپ، ماقۇل بولۇشۇپ دوستلۇق قائىـ
دىلىرىنى بەجا كەلتۈردى. خوجاملارنىڭ چېدىر - بارگاھلىرىنى
بېرىپ، لايىقىدا تۇن، كېيىم - كېچەك سوۋغات قىلىپ ئۆزرە ئېيتتى.
ئەسكەرلەرنىڭ ئات - ئۇلاغ، قورال - ياراق، خۇرجۇن - قاچىلىرىنى
بەرگەنىڭ سىرتىدا يول خىراجىتىمۇ بېرىپ، چوڭ يول بىلەن
ئاقسۇ تەرەپكە يولغا سېلىپ ئۇزىتىپ قويدى. خوجاملار ئامان-
ئېسەن قۇتۇلغىنىغا كۆپ شۈكرى قىلىپ، رەجەپ ئېيىنىڭ يىگىرمە
سەككىزىدە ئەسلى چىققان جايى ئۇچتۇرپانغا يېتىپ بارىدى ۋە
قىشنى ئۇچتۇرپاندا چىقاردى. بۇرھانىددىن خوجا يۇرتدارچە-

لىق ئىشىنى ئوغلى مەھمۇدىن خوجىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزدى.

6

بۇرھانىددىن خوجا، ئوغلى ھامىددىن خوجا ۋە سەيىد شەيخ نەزرىددىن خوجىلارنىڭ يەكەننى پەتھ قىلىش غازىتىغا ئاتلانغانلىقى؛ غەلىبە گۈلى جامالىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، زامان ھادىسىلىرىنىڭ توسقۇنلۇقىدىن بىر گۈل ئۈزەلمەي ئۆز جايىغا قايتقانلىقى

ئەزىز بۇرادەرلىرىمىزگە ئاشكارا بولغايكى، راشىددىن خوجا كۈچادىن شەيخ نەزرىددىن خوجىنى باش قىلىپ، ھاجى خەزىنىچى بەگ، ياقۇپ دۆڭان بېگى، سىدىق مىراپ باشلىق بىر نەچچە بەگلەرنى ھەمراھ قىلىپ، 4000 ئەسكەر بىلەن يەكەننى پەتھ قىلىش غازىتىغا بېرىشقا يارلىق چۈشۈردى.

ئۇچتۇرپاندىن بۇرھانىددىن خوجا، ئوغلى ھامىددىن خوجىلار 2500 ئاتلىق ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان ئەسكىرى بىلەن قوشۇلۇپ نۇرغۇن يوللارنى بېسىپ، ماراللىقىغا باردى. ماراللىقىدا 2000 چېرىك بار ئىكەن. بۇلار بارلىق قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ، ئىتائەت قىلىپ بويسۇنىدىغانلىقىنى ۋە ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. خوجاملار چېرىكلەرگە شاھادەت كەلىمىسىنى ئۆگىتىپ، مۇسۇلمان قىلىپ قورال-ياراقلىرىنى تاپشۇرۇۋالدى. ئامباردىكى ئاشلىقلارنى ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بەردى. يېڭى مۇسۇلمانلارغا مالنى نامىلىق كەشىنى باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى. شۇنىڭ بىلەن ماراللىقىدىن خاتىرجەم بولدى.

خوجاملار ئەمەلدارلىرى بىلەن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، مارال-بېشىدىن ئاتلىنىپ يەكەنگە باردى. يەكەنىنىڭ بىر تەرىپىدە ئابدۇراخمان ھەزرىتىم ھۆكۈمرانلىق قىلۇاتقان بولسا، يەنە بىر تەرىپىدە تۇڭگانلارنىڭ ئىمامى ھۆكۈم يۈرگۈزۈۋاتاتتى. بىر-نەچچە كۈندىن كېيىن خوجاملار بىلەن ئابدۇراخمان ھەزرىتىم-نىڭ ئوتتۇرىسىدا جەڭ-جېدەل بولدى. ئەسلىدىمۇ تۇڭگانلار بىلەن بەزىدە ئىتتىپاق بولۇپ، بەزىدە ئىتتىپاق بولالماي تۇرۇۋاتقا-نىدى. شۇ ئەسنادا يەكەن بەگلىرىدىن نىيازبەگ دېگەن كىشى بىرنەچچە كاتتا بەگلەرنىڭ نامىدىن، قەشقەرلىكى ياقۇپ* قوشىنىگىنى تەكلىپ قىلىپ نامە يېزىپ ئەۋەتتى. ياقۇپ قوشنىگى خەتنى تاپشۇرۇۋېلىپ نۇرغۇن قوشۇننى باشلاپ، چوڭ ئۈمىد بىلەن يەكەنگە كەلدى. بۇ چاغدا خوجاملار تۇڭگانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ئابدۇراخمان ھەزرەتكە قارشى جەڭ قىلىپ بىر-نەچچە قېتىم غەلىبە قىلىپ، بىرنەچچە قېتىم مەغلۇب بولغا-نىدى. ياقۇپ قوشنىگى ئۇشتۇمتۇت كېلىپلا يەكەن شەھىرىنى ئالدى. بۇنى كۆرۈپ ھامىددىن خوجىنىڭ غەيرەت - شىجائەتلىرى ئۇرلەپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ نۇرغۇن ئادەملەرنى نابۇت قىلدى. ياقۇپ قوشنىگىنىڭ ئەمەلدار، ئەسكەر باشلىقلىرى چىداش-لىق بېرەلمەي سىپىل ئۈستىدىن ئات سەكرىتىپ قاچتى. نۇرغۇنلىرىنىڭ پۇتى ۋە بوينى سۇنۇپ ھالاك بولدى. بىرمۇنچە جىلىرى زەخمە يەپ مېيىپ، ئەيىبناق بولدى. شەھەرنىڭ بىر دەرۋازىسى بوشراق بولۇپ، شۇ يەردىن ياقۇپ قوشنىگى قېچىپ چىقىپ قۇتۇلدى. قوشنىگى ئۆزى مىنىدىغان قارا ئارغامىق ئېتىنى ئېگەر-جابدۇقلىرى بىلەن ھامىددىن خوجا ئولجا ئالدى. ھامىددىن خوجىنىڭ بۇ جەڭدە نامايان قىلغان غەيرەت-جۈر-

---

① ياقۇپ قوشنىگى ــ ياقۇپبەگنىڭ ئەسلىدىكى نام-ئەسلى.

ئەتلىرىگە خالايىق: «ئاندىن ئوغۇل تۇغۇلسا، ھامىددىن خو - جىدەك بولسا» دەپ ئاپىرىدۇ ۋە تەھسىنلەر قىلىشتى.

خوجاملار تۇڭگانلار بىلەن بىرلىشىپ يەكەننىڭ خىتاي شەھىرىنى ئېلىشقا تىرىشتى. ئەمما شەھەر ئىچىدىكى خىتايلار ھېچكىشىنى باش چىقارغىلى قويماي، كۆرۈنگەننى ئېتىپ نابۇت قىلدى. خىتايلار ئاتقان ئوق ھەرگىز زايە كەتمىدى. مۇسۇلمانلار ئاتقان ئوقنى سېپىلنىڭ خوختىلىرى توسۇۋېلىپ تەگمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئەترابتىكى باغ - ۋارانى، ئېتىز - ئېرىقلاردىكى خاھى مېۋىلىك، خاھى مېۋىسىز دەرەخلەرنى مەجبۇرىي كېسىپ كېلىپ سېپىل بىلەن تەڭ قىلىپ، بىرنەچچە يەرگە پەشتاق باغلاپ ئۇستىگە چىقىپ ئوق ئاتتى. بىرتەرەپتىن لەخمە (ئاكوپ) كولاپ يەر ئاستى بىلەن بىرىپ سېپىلنىڭ ئاستىغا دورا كۆمۈپ پارتلاتتى. بۇنىڭ بىلەن سېپىلنىڭ ئون - يىگىرمە غۇلاچ يېرى پارتلاپ ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ كەتسە، چېرىكلەر توپا - قۇم توشقۇزۇپ تەييارلاپ قويغان تاغارلارنى تىزىپ يەنە بۇرۇنقىدەك ئېگىزلىكتە ئېتىۋالدى. نۇرغۇن مۇسۇلمانلار نابۇت ۋە زايە بولۇپ تەڭلىكتەقالدى. لېكىن شەھەر ئىچىدىكى خىتايلارنىڭ ئوق - دورا، ئاشلىق - تۇلۇكلىرى تولا بولۇپ تەڭلىك تارتمىدى، بەلكى كۈندىن - كۈنگە تېخىمۇ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا سەككىز ئاي ئۆتتى.

بەزى ئىش كۆرگەن، ئۆتمۈشتىن خەۋىرى بار پاراسەتلىك كىشىلەر، بۇ يەتتە شەھەر خاقانى چىنغا تەۋە چاغلىرىدا شەھەر-شەھەردىكى ئادەملەرنى تىزىملاپ سانىنى ئالغانكەن. شۇ ھېسابتا يەكەن 32 مىڭ نوپۇس، ئاقسۇ 6000، كۇچا 3000، قەشقەر 16 مىڭ، خوتەن 24 مىڭ نوپۇس ئىكەن. يەكەندىكى خىتايلارمۇ 32 مىڭ بەلكى ئۇنىڭدىن كۆپرەك مۇسۇلمانلارنى نابۇت قىلىپ ئاندىن ئۆزلىرى ھالاك بولدى، دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. بۇ رىۋا-

يەت ھەقىقەتەن راست بولۇپ، ئىشەنمەك لازىم.

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، خىتايلار ئىلاجسىزلىقتىن تەسلىم بولۇپ، شەھەر پەتھ بولدى. ئامباردىكى ئاشلىق ۋە ئوق ـ دورىلار مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا چۈشتى. تەبرىك ۋە تەنتەنە ئاۋازلىرىدىن قۇلاقلار پۈتۈپ كەتتى. ناغرا ـ دۇمباق، سۇناي ـ كانايلارنىڭ شادىيانە سادالىرى پەلەكىكە يەتتى. ئەمما يەنىلا تۈگىنىلار بىلەن پۈتۈشەلمىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئابدۇراخمان ھەزرەت، يەكەندىكى باشقا ھەزرەت ئىشانلار، قاغىلىقتىكى جامالىددىن خوجا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى يەكەن ھاكىمىيىتىنى ئۆز قولىغا ئېلىشنى تەمە قىلغانلىقتىن، ئۆزئارا مۇرەسسەگە كېلەلمەي ئىتتىپاقلىشالمىدى. خوجاملار يەكەنلى ئىدارە قىلىپ ئۆز قولىدا تۇتالمىدى.

يەكەندىكى مىرغىياسىددىن ئىشاننىڭ نەۋرىلىرىدىن بولغان مىرزاجان ھەزرەتنى بۇرھانىددىن خوجا، ئابدۇراخمان ھەزرەتتىن قاچۇرۇپ مەخپىي ئۇچتۇرپانغا ئەۋەتتى. ئۇنداق قىلمىسا ناھەق خۇن تۆكۈلۈشنىڭ ئېھتىمالى بار ئىدى.

شۇ چاغدا ئۇزۇندىن بېرى كۇھىستان تەرەپتە ياشاپ كەلگەن مۇھەممەد ئىلىخانىنىڭ ئوغلى مۇزەپپەرخان، بۇ تەرەپتىكى ئىتتىپاقسىزلىق ۋە پاراكەندىچىلىكىنى ئاڭلاپ ۋاقىتنى غەنىيمەت بىلىپ، ھاكىمىيەت تەمەسى بىلەن كەشمىردىن چىقىپ، تىبەت داۋىنى ئارقىلىق يەكەنگە كەلدى. ئۆزىنىڭ نام ـ نەسەبىلىرىنى ئاشكارا قىلغاندىن كېيىن ھەممە ئاڭا ئىززەت ـ ھۆرمەتنى بەجا كەلتۈرۈپ، لايىقىدا جاي، ئورۇن ـ دەرىجە، مائاش ـ تەمىنات بەلگىلىدى. ئەمما مۇزەپپەرخانىنىڭ ھەربىكىتى باشقىچە بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، بۇرھانىددىن خوجا «بىرىنىڭ ئۇلۇغىمىز كۆچادا، كۆچاغا بېرىپ كۆرۈشۈپ، شۇ كىشىنىڭ يارلىقى بويىچە ئىش قىلسىلا» دەپ ئادەم قوشۇپ كۆچاغا يولغا سالدى. كۆچاغا بارغاندىن كېيىن راشىددىن خان خوجا، مۇزەپپەرخانىنىڭ ئىز ـ

زەت ـ ھۆرمىتىنى قىلىپ قوبۇل قىلدى. ئورۇن ـ ۋەزىپە تەيىنـ لەپ، مۇناسىپ جايدىن خوتۇن ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى خـۇشال ـ خۇرام قىلدى. ئۇ كۆڭلى خالىغان يەرلەردە ئويۇن ـ تاماشا قىلىپ بىرنەچچە كۈن تۇردى. ئاندىن «كورلىغا بارسام» دەپ رۇخسەت ئېلىپ كورلىغا كەتتى. ياقۇپ قوشىنىڭ كۆچانى ئالـ ماندا، كورلىدىن تۇرپانغا كەتتى. مۇزەپپەرخانىنىڭ باشقا ۋەقەلىرىنى كېيىنكى بابلاردا سۆزلەيمىز.

ئاقۇۋەت خوجاملار تۆڭگانلار بىلەن ئىتتىپاق بولالـماي، يەكەننى قولدا تۇتۇپ تۇرالماي ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتتى. بۇنىڭ سەۋەبلىرى مۇنداق ئىدى: يەكەندە تۆڭگانـلاردىـن 25 مىڭ كىشى بار ئىدى. شۇڭـا خـوجـامـلار: «ئاز ئادەم بىلەن كەپتۇق، ياخشىسى پۇختا تەييارلىق قىلىـپ كـۆپ ئادەم بىلەن كېلىشىمىز لازىم ئىكەن» دەپ ئويلىدى. يەنە بىرى نەزىددىن شەيخ خوجىنىڭ مەجەزى تۇرالغۇسىز، تۇتالغۇسى يوق، يېنىڭ تەبىئەتلىك بىر كىشى ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆزىـنى «ئەمىر تىمۇر كوراگان ئىككىنچى» چاغلاپ يەكەندىكى ھەزرەت، ئىشان ۋە تۆڭگانلارنىڭ باشلىقـلىرىـنى، يۇرتـنىڭ ئېسىـل ـ ئابرويـ لۇق كىشىلىرىنى كۆزدىگە ئىـلماي ئادەم ئورنـدا كـۆرمـدى. بۇرھانىددىن خوجا بولسا كۆڭلى يۇمشاق، خۇشخـۇي، خـۇش خۇلق كىشى ئىدى.

نەزم

ئەگەر پادىشاھ بولسا مۇلايىم سۆزلەن،
كى مۇشكۈلىنى ئاسان ئەيلىگەي ھاپىز ھەي*.

---

* پادىشاھ مۇلايىم، يۇمشاق سۆزلۈك بولسا، تەكرى ئۇنىڭ قىيىن ئىشلىرىنى ئاسان قىلىدۇ.

٣

سەيىد جامالىددىن خوجامنىڭ يەكەن بىلەن قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش ھەۋىسى، يەنى بىر ئوق بىلەن ئىككى كىيىكنى ئوۋلاش نىيىتى بىلەن يۈرۈش قىلغانلىقى؛ بىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ يەنە بىرىگە قەدەم قويۇشى بىلەن ھەرئىككىسىلا قولدىن چىقىپ كېتىپ، باشقا بىر چەۋەندەز ئوۋچىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى؛ نەتىجىدە مەيۈس بولۇپ ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتكەنلىكى

دوستلارنىڭ پاك قەلبى ۋە روشەن مۇلاھىزىلىرىدىن مەخپىي قالمىغايكىم، خوجاملار يەكەنىنى ساقلاپ قالالماي يېنىپ كەلگەندىن كېيىن، ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سەيىد جامالىددىن خوجىنىڭ ھىممەت ۋە قەھرىمانلىقى قايناپ، غەيرىتى جۇش ئۇرۇپ:

ــ ئۆزۈم ئاتلىنىپ بېرىپ يەكەن ۋە قەشقەرنى پەتھ قىلىپ، ياقۇپ قوشبېگى دېگەنىنى تىرىك تۇتۇپ باغلاپ، بېشىغا ئىنسان كۆرمىگەن خارلىقلارنى سېلىپ، ئەتىۋارىنى قويماي، ئېتىمنىڭ تۇمشۇقىدا ھەمىشە پىيادە ئېلىپ يۈرمىسەم نىزامىددىن خوجىنىڭ ئوغلى بولماي قالاي، ــ دەپ ئاچچىق، يامان سۆزلەر بىلەن قەسەم ئىچتى. ئۇنىڭ ھەممە دۆلەت ئەركانلىرى ۋە خۇشامەتچىلەر «ۋاي شۇنداق بولماي، يۈرتتىدىن قېچىپ كەلگەن يالىڭاچ بۇلاڭچىنىڭ نېمە ئەتىۋارى بولسۇن» دەپ، ھەددىدىن زىيادە خۇشامەت قىلىپ ئاشۇرۇۋەتتى. قىشىچە ئەسكەر، قورال ـ ياراق تەرەددۇتى، ئوزۇق ـ تۈلۈك، ئات ـ ئۇلاغ غېمىنى بىلەن باھارغا ئۇلاشتى.

يەردىن كۆك چىقىپ باھار باشلانغان مەۋسۈمدە جامالىددىن خوجا ئۆز ئورنىدا ئىنىسى جالالىددىن خوجىنى ۋاقىتلىق

ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، يەكەن تەرەپكە ئاتلىنىشنى قارار قىلدى. بۇچاغدا كۇچانىڭ ئۇلۇغ پېشۋاسى 50 يىل ئەلەملىك مەنسەپنى قوبۇل تۇتۇپ، ئىسلام شەرئىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن سەدىق خوجا ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ باشچىلىقىدا كۇچا، شايار ئەسكەرلىرى يېتىپ كەلدى. بۇرھانىدىن خوجا ۋە ھامىدىن خوجىلار ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئۇچتۇرپاندىن كەلدى.

ئاقسۇدىن موللا باقى مۇپتى ئاخۇنۇم، قاسىم قازىبەگ، باقەش مىراپ، مۇھەممەد شېرىپ ئۆتەڭ بېگى، سابىر مىراپ؛ كۇچا بەگلىرىدىن ھاجى خەزىنىچى بەگ، ياقۇپ دىۋان بېگى، موللاش مىراپ؛ ئۇچتۇرپان بەگلىرىدىن ئاقبەگ، مۇسابەگ، قۇربان مىراپ قاتارلىق كارغا يارايدىغان، ئىشىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان، ۋۇجۇدىدا ھىممەت ۋە غەيرىتى بار بەگ ۋە بەگزادىلەرنى ھەمراھ قىلىپ يەكەن تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. قوشچى، پىلتىرچى، بازارچىلاردىن باشقا نوقۇل ئەسكەرنى 26 مىڭ، دەپ رويخەتكە ئالدى.

خوجاملار يولغا چىقىپ نۇرغۇن يوللارنى بېسىپ، يەكەن شەھىرىگە ئۇچ مەنزىل قالغاندا، يەكەنىڭ ۋالىي ئالىملىرى، ھەزرەت ۋە تۆرىلارنىڭ ئىمامىلىرى، ئۆلىما ۋە پازىللىرى، چوڭ ـ كىچىك پۇقرالىرى سوۋغا ـ سالاملار بىلەن ئالدىلىرىغا چىقتى. يۈزلىرىنى خوجاملارنىڭ غالىب ئۇزەڭگىلىرىگە سۈرتۈپ، قوللىرىنى دۇئاغا كۆتۈرۈپ، تەكبىرنىڭ دەرگاھىغا ئاجىز ۋە بىچارىلىكىنى شەپى كەلتۈرۈپ، خوجام پادىشاھلارنىڭ ئۆمرىنىڭ ئۇزۇن، دۆلىتىنىڭ زىيادە بولۇشىغا ئايەتلەر ئوقۇپ، باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ خىجالەتچىلىك تەرلىرىنى ئاققۇزۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىلگىرىكى قىلغان ئىشلىرىنىڭ پۇشايمىنىغا غەرق بولۇپ تۇرغان چاغدا، خوجاملار پادىشاھلارچە ئىنئام، سېخىيلارچە مەرھەمەت

لىرىنى كۆرسىتىپ، ھەممىنىڭ گۈناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ، دىلى كەشلىك بىلەن خۇشال - خۇرام قىلدى. ئاندىن كاتتا داغ - دۇغا، ھەشەمەت بىلەن يەكەن شەھىرىگە كىرىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. خاھى تۆگىلەر، خاھى ھەزرەت ئىشانلار، خاھى باشقا ھەرقانداق كىشىنىڭ بىرەر نەرسە دېيىشكە ھەددى بولمىدى. پۈتۈن ئەمەلدار، مەنسەپدارلار ئىتائەت كەمىرىنى بېلىگە مەھكەم باغلىدى. ناغرا - دۇمباق، كاناي - سۇنايلارنىڭ ساداسى، گۈرۈھ - گۈرۈھ، توپ - توپ بولۇپ تەبرىكلەشكە كەلگەن خالايىقلارنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭ غوۋغاسى پەلەكتىن ئاشتى. خوجام پادىشاھ ئىنئام - ئېھسان ۋە سەخىلىقنىڭ ئىشكىنى يوغان ئاچتى. ئادالەتنىڭ قانىتىنى كەڭ يايدى. نەتىجىدە قوي بىلەن بۆرە بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچتى. لاچىن بىلەن كەپتەر بىر جايغا ئۇۋا تۇتتى. ئىنسان گۈرۈھى ھەتتا پۈتۈن مەخلۇقات ئارىسىدىمۇ ئىتتىپاقسىزلىق، دۇشمەنلىك ۋە ئاداۋەت تۈگىتىلىپ، دوستلۇق ۋە مۇھەببەت، ئىشەنچ ۋە ساداقەتنىڭ قائىدىلىرى قۇياشقا ئوخشاش نۇر چاچتى. مۇشۇ يول بىلەن ھەممىنى خۇشال - خۇرام، خاتىرجەم - بايا‌شاد، پاراۋان، بىغەم قىلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى نىشانى ۋە مەقسىتى قەشقەرنى پەتھ قىلىش بولغانلىقتىن، يول راسخوتى تەييارلاش كويىغا چۈشتى. يەكەن ۋىلايىتىدىن نۇرغۇن ئەسكەر توپلاپ ياخشى كۈنلەرنىڭ بىرىدە قەشقەرگە يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى.

يەكەنلىكلەر ھۆكۈمىتىنى كۈچالىق سىدىق خوجا ئەلەم ئاخۇنۇمغا تاپشۇرۇپ، مەملىكەت ئىشىنىڭ پۈتۈن ئىختىيارىنى بەردى. قەشقەرگە بېرىشقا تەييىنلەنگەن خاھى مۇسۇلمان، خاھى تۆگىگان ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسىنى تىزىملاپ رويخەتكە

ئالدى. قوشچى، پىلتىرچى، بازارچىلاردىن باشقا 72 مىڭ لەشكەر، چەۋەندازنى ساناق ۋە ھېسابقا ئالدى. ياخشى پەسىل ۋە ئوبدان كۆنلەرنىڭ بىرىدە، پىل قۇيرۇقى بولۇپ ئاتلىنىپ، يەكەن شەھىرىدىن چىقىپ، چېدىر - بارگاھلىرىنى قەشقەر يولىغا تىكتى.

ئەسكەرلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن پوش - پوش ئاۋازى، كوچا - بازارلاردا تاماشا قىلغۇچىلارنىڭ غوۋغاسى، ئەسكەرلىككە ماڭغانلارنىڭ ئۆزىنىڭ خوشلاشقان ۋاراڭ - چۇرۇڭى، كاناي - سۇناي، ناغرا - دۇمباقلارنىڭ سادالىرى، نەغمىچىلەرنىڭ ساز - مۇقام، ناخشا - غەزەللىرىنىڭ ئاھاڭلىرى، ئەسكەرلەرنىڭ ئاتلىرىنىڭ ئايىغىدىن چىققان توپا - تۇپراقنىڭ چاڭ - توزانلىرى پەلەككە ئۆرلىدى. كۆرگۈچىلەرنىڭ كۆزلىرى كۆرمەس، ئىشتىكۈچىلەرنىڭ قۇلىقى ئاڭلىماس بولدى. ئەقىل - ئىدراكتىن تاشقىرى ھەشەمەتلىك داغدۇغا ھاسىل بولۇپ، گويا قىيامەت قايىم بولغاندەك بىر مەنزىرە پەيدا بولدى. خوجاملار دەۋرىدە مۇنداق كۆپ ئەسكەر جەم بولۇپ ئاتلانغان ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ بولمىدى.

ھەممىنى ياراتقۇچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قۇدرەت ئىنايىتى بىلەن جامالىددىن خوجا ئىسپان شەھىرىنى ئېسىپ، رەڭگا-رەڭ تون - سەرۇپايلارنى كىيىپ، پادىشاھلىق تاجىنى بېشىغا قويۇپ، ياخشى ئارغىماق ئاتقا مىنىپ، تولۇق جابدۇنۇپ، نۇر-غۇن تەبرىك، مەدھىيە - ماختاش سادالىرى ئاستىدا مەخسۇس تەييارلانغان شاھانە - بارگاھلىرىغا كېلىپ چۈشتى.* بۇ يەردە ئىككى كۈن تۇرۇپ، چوڭ - كىچىك ئەسكەرلىرىگە قەدىر -

---

* ھىجرىيىنىڭ 1283 - يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ 2 - كۈنى يەنى مىلادى 1865 - 1866 - يىللىرى 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى.

ئەھۋال خىراجەت، ئۆز لايىقىدا كىيىم - كېچەك بېرىپ، ئۇچىنـ
چى كۈنى كۆزلىگەن نىشانغا قاراپ ئاتلاندى. ئاستا - ئاستا
مېڭىپ خانئېرىق يېزىسىغا كېلىپ چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ
چۈشتى. ئەسكەرلەرنىڭ ئالدى - ئارقىسىنى تەڭشەپ ۋە دەڭسەپ
كۆرۈپ مۇلاھىزە قىلدى: «ياقۇپ قوشىنىڭ مۇنداق نۇرغۇن
قوشۇن كەلگەنلىكىنى بىلسە ھەرقاچان قەشقەر ئىقلىمىدا بىر -
دەمۇ تۇرماي قېچىپ، ئۆزىنى تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدە كۆرىدۇ،
لېكىن قەشقەر خەلقى ئاتىنىڭ ئايىغىدا قالىدۇ» دەپ ئەسـ
كەرلىرىنىڭ كۆپلۈكىگە تەمەننا قىلدى. «قەشقەرنى ھايال بولـ
مايلا ئالىمىز» دېگەن خىيال بىلەن ئەنجانلىقلار بىلەن قىر -
غىزلارنى بەنت قىلىپ باغلىغىلى تـۆت ھارۋا كىشەن، زەنجىر
ئېلىپ كەلدى. ئەمما ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىمـ
نىـڭ قۇدرىتىگە ئـىشىنىـش ۋە يـۆلىنىشنى ئۇنتۇدى. بۇ
توختالغۇسى يوق پەلەك ئۇنى ئويلاشقا يول قويمىدى. مۇنداق
ئۇچىغا چىققان ھەشىمەت ۋە داغـدۇغـىنىڭ زاۋاللىققا يۈز
تۇتىدىغانلىقىنى بىلمىدى.

شۇ ئەسنادا يېڭىسار تەرەپتىن ئۇشتۇمتۇت چوڭ تۇغ
نامايان بولدى. تۇغنىڭ ئارقىسىدا ئەلەم - بايراق كۆرۈندى.
قارىسا، ياقۇپ قوشىنىڭ قوشۇنى كېلىۋاتقانلىقى مەلۇم بولـ
دى. ئەتراپقا قويغان قاراۋۇل خەۋەرچىلەرمۇ ئارقا - ئارقىدىن
كېلىپ، كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى مەلۇم قىلىپ، يۇقىرىقى مۇلچەر -
نىڭ توغرىلىقىنى تەستىقلىدى. جامالىددىن خوجا ئۆز ئەسكەر -
لىرىنى كۆپ، ياقۇپ قوشىنىڭ قوشۇنىنى ئاز دەپ قاراپ،
ئۆز ئەسكەرلىرىنىڭ بىرمۇنچىسىنى سول تەرەپكە بۇيرۇپ:

— ئەجدىھاغا ئوخشاش ئىككى تەرەپتىن تەڭ باش
تارتىپ يۇمىلاق چەمبەر بولۇپ، ياقۇپ قوشىنىڭ قوشۇنلىرـ
نى ئوتتۇرىغا ئېلىپ تاش سېپىلدەك قاتتىق قورشاڭلار، ھەر -

قانداق ئادەم قولغا چۈشسە تىرىك تۇتۇپ ئالدىمغا ئېلىپ كېلىشكىلار، ــ دەپ بۇيرۇق بېرىپ، ئۆز كۆڭلىدە غەم ـ ئەندىشىسىز خاتىرجەم بولۇپ، چېدىر ـ بارگاھلىرىدىن چىقمىدى. دەرۋەقە خوجىلارنىڭ ئەسكەرلىرىگە قارىغاندا، ياقۇپ قوشىنىڭ قوشۇنىنى تولىمۇ ئاز ئىدى. ياقۇپ قوشىنىڭ قوشۇنىنى ئاسماندىكى ئۈكەرگە مىسال قىلسا، خوجىلارنىڭ ئەسكىرىنى يەتتە قەۋەت ئاسماندىكى پۈتۈن يۇلتۇزچە بار، دەپ پەرەز قىلسا بولاتتى. مۇشۇ چاغدا، كولاپنىڭ ئۇلۇغى ھەمراخان دېگەن كىشى 250 زەبەردەس پالۋان ئەسكەرنى قورال ـ ياراق ـ لىرى بىلەن ئېلىپ ياردەمگە كەلسە، خوجاملار، بىزگە غەيرىي يۇرتنىڭ ئادەملىرى كېرەك ئەمەس، دەپ قوبۇل قىلمىدى. ھەمراخان نائۈمىد بولۇپ قايتىپ بېرىپ ياقۇپ قوشىنىگە قوشۇلدى.

ياقۇپ قوشىنى خوجاملارنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپلۈكى، ئۆزلىرىنىڭ ئاز ۋە ئاجىزلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ تەڭرىگە تەۋەككۈل قىلدى. قەيەردە غېرىب ـ مۇساپىر بولسا، دۇئاسىنى ئېلىپ تەڭرىگە سېغىندى. خوجاملارنىڭ ئەسكەرلىرى ئوق ۋە سولغا بېرىپ سەپلىرىنى راسلاپ بولغۇچە، ياقۇپ قوشىنىڭ قوشۇنىدىن ئابدۇللا پانسات ناملىق بىر باتۇر ئۆز يىگىتلىرى بىلەن ئۇشتۇمتوت ئاسماندىن چۈشكەن بالادەك، خوجاملارنىڭ چۈۋالچاق، تەرتىپسىز ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن غازىبەك پانسات، ئىزنىزبەگ ۋە چاپارمەنلەر سول تەرەپكە ھۇجۇم قىلدى. ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش ـ جەڭلەر ئەۋجىگە چىقتى. ئارقىدا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپ ئاتقان توپ ـ زەمبىرەكلىرىمۇ ياقۇپ قوشىنىڭ قوشۇنىنى توسۇۋالالمىدى. ئاقىۋەت خوجاملارنىڭ ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي «جەڭدە تەڭ كېلەلمىسە ئارقىغا چېكىنىش، پەيغەمبەرلەرنىڭ سۈننىتى»

دېگەن مەشھۇر سۇرىنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ئوپ - زەمبىرەك، قورال - ياراق، ئوزۇق - تۈلۈك، چېدىر - بارگاھلىرىنى تاشلاپ، بىر ئات، بىر قامچا بولۇپ، ئاقسۇ يولىغا قاراپ قاچتى. «خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن ئازچىلىقمۇ كۆپچىلىك ئۈستىدىن غەلىبە قازىنالايدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى مۇشۇ ۋەقەدە ئەينەن ئاشكارا بولدى.

پارچە

پاراكەندە لەشكەر قولىدىن ئىش كەلمىگەي،
ئىككى يۈز جەڭچى مەردانە ياخشىراق يۈز مىڭدىن.

دېمەك، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، كۇچا، شايار، يەكەنلىك ئىككى يىللىق خىراجىتى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ قان - تەرى بىلەن تەپيار بولغان نۇرغۇن قورال - ياراق، ئوق - دورىلار بىلەن شۇنچىلا ئەسكەر ئىككى سائەتلىك جەڭگە بەرداشلىق بېرەلمەي توزغاق-تەك توزۇپ كەتتى.

رۇبائى

خۇدايىمكىم ئىرۇرلەر مالىكۇلمۇلك،
كى ھەر كىمگە بەرسە توتىيەلمۇلك.
نە ھەد بولغاي كىشىگە مۇلك ئالماق،
شەھەنشاھى كى ئولدۇر تەنزىئۇلمۇلك*

* تەڭرى پۈتۈن ئالەمنىڭ پادىشاھى. ئۇ پادىشاھلىقنى خالىسا بىراۋغا بەردى، خالىسا بىراۋدىن ئالدى. بەندىنىڭ مەملىكەتنى ئېلىپ پادىشاھ بولىمقى مۇمكىن ئەمەس.

خوجاملار یاقۇپ قوشىبگىنى ئاجىز كۆرۈپ نېمىلەرنى دېگەن بولسا، ئۆز باشلىرىغا يېنىپ بالا بولدى. «ئورنىنى كىم كولىسا، ئۆزى چۈشىدۇ» دېگەن ھەدىس بۇ ئىشلارغا دەل مۇۋاپىق كەلدى. بىر مۇنچە ئادەملەر ئۆلۈپ نابۇت بولدى. نەچچىسى ئەسىر چۈشتى. نۇرغۇنلىرى ئات - ئۇلاغ، ئىككى ئىياغلىرىدىن ئايرىلىپ، يالىڭاچ، سۇسىز، تاماقسىز، چۆل - جەزىرىلەردە ئاچ - زار بولۇپ ھالاك بولدى؛ بەزىلىرى ئاران - ئاران جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ، ئۆز يۇرتلىرىغا ئۇلىشۇالدى. بۇ كۈنى خوجاملارغا گويا قىيامەت ئاشكارا بولغانـدەك بولدى. ئۇلار جانلىرىدىن بىزار بولۇپ، چۈشى ياكى ئوڭى ئىكەنلىكىنى پەرق ئېتەلمەي، بەك چېكىپ بېشى ئايلانغان بەڭگىدەك، كۆكنار سۈيى ئىچىپ جىيالغا كەتكەن كۆكنار - چىلاردەك كۆڭۈللىرى پەرىشان، تىللىرى كېكەچ، ئۆزلىرى مالال بولۇپ، جانلىرى تۇمشۇقىغا كېلىپ، ئۆز قارارگاھلىرىغا يېتىپ باردى. پەلەكنىك سېھىرگەرلىكى، زامانىنىك تەتۇرلۇكى، رەڭۋازـلىق ھۈنىرىنى ئاشكارا قىلدى.

سەيىد ئەلەم ئاخۇنۇم پايتەخت يەكەندە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى. خانىشېرىقتىن قېچىپ بارغانلاردىن بولغان ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ خاتىرجەم بولالماي «قەشقەرگە بارىمەن» دېگەن باھانە بىلەن يەكەندىن قۇتۇلۇپ چىقىپ، ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ راۋان بولدى. بىر قېتىمدا ئىككى چوڭ شەھەرنى بىكارغا بەردى. قەشقەرنى ئالمەن، دەپ يەكەندىن قۇرۇق قالدى.

نەزم

خۇدا بەرگەنگە سەن ھەرگىز ئۆچەشمە،
ئاتا ئەيلەپ ئۆزى بەردى خۇداۋەندە.*

* تەكرى بەرگەنگە غەدىك - پىدىك قىلما، چۈنكى تەكرى ئۆزى بىلىپ بېرىدۇ.

تۆگىلەر تۆگەرگە ئوخشاش توپ بولۇۋېلىپ، تا ئامازشام غىچە مىلتىق، توپ ـ زەمبىرەكلەردىن ئوت ئېچىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. تولا ئادەملەر نابۇت بولدى. ياقۇپ قوشىنىڭ يوتىسىغا ئوق تېگىپ ھۇجۇم قىلىشتىن توختاپ قالدى. ئاقتۇمەت تۆگىلەر بىلەن سۇلھ ـ توختامنامە تۈزۈپ قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ، توپ ـ زەمبىرەكلىرىنى ئايرىپ قېلىپ، ھەر بىرىگە ئۆز لايىقىدا تون ـ سەرۇپاي، سوۋغا ـ ئەمەللەر بېرىپ، ئۆزىگە تەۋە ۋە رام قىلىپ قايتۇردى. ياقۇپ قوشىنىڭ چېدىر ـ بارگاھ، ياراق ـ ئەسلىھە، خەزىنە ـ دەپنە، شاھانە كىيىم ـ كېچەك قاتارلىق نۇرغۇن مال ـ مۈلۈكلەرگە ئىگە بولۇپ، خۇشال ۋە پاراۋان بولدى.

نەزم

ھەرچە خالىق خالىغانىن ئول بولۇر،
ئانچە مەخلۇق خالىغان قايدا بولۇر.①

8

بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ۋۇجۇد بېغىنىڭ غۇنچە نەۋباھارى، كۆڭۈل سەدىپىنىڭ دۇررى مارجانى يەنى مەھمۇدىن خوجام پادىشاھنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەھۋالى؛ مەن كەمىنە ② نىڭ سەرگۈزەشتىلىرى؛ غەيرىي سۇلۇكتىكى③ گۇرۇھلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتىقادى

ھۇرمەتلىك دوست ۋە بۇرادەرلەرنىڭ روشەن كۆڭۈللىرىدىن

---

① تەكرى نېمىنى خالىسا شۇ بولىدۇ، بەندىنىڭ خالىغىنى بويىچە بولمايدۇ.

② مەن كەمىنە ـــ ئاپتور ئۆزىنى دېمەكچى.

③ سۇلۇك ـــ يول، سوفىزمنىڭ تارماق مەزھىبى.

مەخپىي قالمىغايكى، بۇرھانىددىن خوجام كىچىك ئوغلى مەھمۇدىن خوجامنى ئۆز ئورنىدا ئۇچتۇرپاننىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ، ئۇچتۇرپاننىڭ ئىلگىرىكى ھاكىمى توختىبەگ ۋە كۇچالىق تەلەپي دادخاھنى ئۇنىڭ خىزمىتىدە قويدى.

مەھمۇدىن خوجام ئۇچتۇرپان ھۆكۈمىتىنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن «ئىسلام ئۆتكەن ئىشلارنى تەكرارلىمايدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ئىلگىرىكى مەنسەپدار، زالىم ئەمەلدارلارنىڭ قائىدىلىرىنى يوق قىلدى، خاھىش پادىشاھلىق قائىدىسى، خاھىش يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا شەرىئەت ھۆكمى بويىچە ئىش ئېلىپ باردى. ئۇچ يىل بىر ئاي ئۆتكۈچە ھېچكىم دەخلى قىلالمىدى. مەھمۇدىن خوجام ھەممە خوجاملاردىن ياشىتا كىچىك بولسىمۇ، پەم-پاراسەتتە، ئىلىم-دىيانەتتە ۋە پەزلى-كامالەتتە ھەممىدىن ئۈستۈن ئىدى. ئۇچتۇرپاندا ئۈزۈندىن بېرى كاپىرلارنىڭ قائىدە-قانۇنى، زالىم بەگلەرنىڭ رەسىم-يوسۇنلىرى جارى بولۇپ، «سۆھبەتدىشىڭ قانداق بولسا سەنمۇ شۇنداق بولسەن» دېگەندەك، ئەل ئارىسىدا يامان ئىشلار ئەۋج ئېلىپ، ياخشى بىلەن يامان پەرقلەندۈرۈلمىگەنىدى. مەھمۇدىن خوجام خالايىقنىڭ قەلبىگە ئورنىشىپ كەتكەن يامان ئىشلارنى تازىلاپ چىقىرىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى تىكىپ ئولتۇرغۇزۇپ، سىياسەت شەمشىرىنىڭ سۇ ۋە تۆپرىقى بىلەن پەرۋىش قىلىپ كۆكەرتىپ، گۈل-گۈلىستان قىلدى. دېمەك، «جەننەت — قىلىچنىڭ سايىسىنىڭ ئاستىدا» دېگەن ھەدىسنىڭ توغرىلىقى ئىسپاتلاندى. شەھەر-سەھرالاردىكى مەسچىتلەرگە ئىمام، مەزىن تەيىنلەپ، بەش ۋاق نامازنى جامائەت بىلەن ئادا قىلدۇردى. ئىسلام شەرىئەتلىرىنى كىتاب ۋە پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرى، ساھابىلەرنىڭ رىۋايەتلىرىگە مۇۋاپىق جارى قىلىپ، ھېچقانداق

كىشىگەيۈز ـ خاتىر قىلمىدى. ھەتتا قىمارۋاز، كەپتەرۋاز، تۈخۈمباز قاتارلىق ھەممە يامان ئىش قىلغۇچىلارنى مەنئى قىلىپ يوقاتتى. ئەمما ئۆزى شەترەنجى (شاھمات) باز ئىدى. ھەر بىر ئىشنى شەرئىەت ھۆكمى ۋە پۇقرالارنىڭ خاھىشى، رايى بويىچە ئادا قىلغانلىقى ئۈچۈن چوڭ ـ كىچىك ھەممە ئۇنىڭدىن رازى ۋە خۇشال ئىدى.

مەن كەمىنە مۇئەللىپ① مەھمۇدنىڭ پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىدا ئولتۇرۇپ ـ قوپۇشتا دائىم بىللە بولىدىغان سىردىشى ۋە ئۇلپەتـ دىشى ئىدىم. خاھى ئۆلىما، خاھى پازىل، خاھى ھاكىم، خاھى دادخاھ② بولسۇن، مېنىڭ مەسلىھەتسىز بىر ئىشنى قىلالمايتتى. چۈنكى مەن كۈچادا مەھمۇدنىڭ خوجام بىلەن بىر مەدرىس، بىر ھۇجرىدا يەتتە ـ سەككىز يىل بىللە يېتىپ قوپقان ھەم قۇرداش③، ھەم ساۋاقداش ئىدىم.

شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇچتۇرپانلىق بايى مۇھەممەد قازىـ بەگ مېنى ئىپتارغا تەكلىپ قىلدى ھەم:

ـــ ئىپتار قىلىپ بولۇپ قونۇپ ئەتىسى قايتىپ كەتسىلە، پادىشاھتىنمۇ شۇنداق رۇخسەت ئالسىلا، ـــ دەپ تەكىتلىدى.

بايى مۇھەممەد قازىبەگنىڭ ھويلىسى شەھەرنىڭ سىرتىدا ئىدى. چۈنكى مەن پادىشاھتىن رۇخسەتسىز بىرەر كېچە باشقا يەردە قونۇپ قالالمايتتىم. بۇنىڭ سەۋەبى پادىشاھلىق ئوردىدا بەش ۋاق نامازغا ئىمام، جۈمە نامىزىغا خېتىپ ئىدىم. پادىشاھنىڭ ھەممە مەخپىي گەپ ـ سۆز، خەت ـ ئالاقىلىرىگە سىرـ داش ئىدىم. ئوردىغا كىرىدىغان توققۇز قاراۋۇل (پوس) غا

---

① مۇئەللىپ ـــ مۇشۇ كىتابنى يازغان ئاپتور.

② دادخاھ ـــ سوتچى، سوراقچى، كىشىلەرنىڭ دادىغا يەتكۈچى.

③ قۇرداش ـــ تەڭ ياشلىق، بىر دېمەتلىك.

مەن مەسئۇل ئىدىم. مېنىڭ رۇخسەتسىز ھېچقانداق كىشى قاراۋۇلدىن ئۆتەلمەيتتى.

مەھمۇدىن خوجا پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغاندا مۆھۈر ئويدۇرۇش لازىم بولۇپ، مۆھۈرگە ئويىدىغان سۆزنى ھەركىم ھەر نەرسە دەپ «سەجئى»① قىلدى. شۇ قاتاردا مەنمۇ:

يافەت ئىززەت زى ھەزرىتى مەئبۇد،
ئىبنى بۇرھانىددىن خوجا مەھمۇد②.

دەپ «سەجئى» قىلدىم. ئاخىر يازغىنىم ياراپ قېلىپ قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مېنى مۆھۈر ئويدۇرۇشقا مەسئۇل قىلدى. مەن مۆھۈرئويغۇچىنىڭ قېشىدا تۇرۇپ ئويدۇرۇپ تەييار قىلدىم. مېنىڭ بۇ خىزمىتىم ناھايىتى ئەرزىگەنلىكتىن مەھمۇدىن خوجا تولىمۇ خۇرسەن ۋە خۇشال بولدى. مېنى مۆھۈردار يەنى مۆھۈر تۇتقۇچى قىلىپ بەلگىلەپ مۆھۈرنى ماڭا تاپشۇردى. ھەرقانداق يارلىق، ئەمر ـ پەرمان، قانۇن ـ دەستەكلەرنى ماڭا تاپشۇراتتى. مەن مۆھۈر باسقانىدىن كېيىن كۆچكە ئىگە بولاتتىم.

خىتايلاردىن ئولجىغا قالغان بۇغداي ئامبىرى، ئۇن ئامبىرى، ئارپا ئامبىرى قاتارلىق ئۆچ خىل ئاشلىق ئامبىرىنى مېنىڭ باشقۇرۇشۇمغا تاپشۇرغانىدى. بۇ ئاشلىقلارنى ئوردىنىڭ مەخسۇس ئالىي ئاشخانىسى، ئاتخانىسى ۋە خاس خىزمەتچى مەھرەملەرنىڭ ئاتلىرىغا ئىشلىتەتتى. مەن ئۆز ئورنۇمدا ئاشلىق ئامبارلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئىنىم مۇھەممەد خەلىپىنى قويدۇم. ئەمما ھەممە نەرسىنى بەلگىلىمە، ئۆلچەم، بۇيرۇق بىلەن سەرپ قىلاتتى. مەخسۇس ئالىي ئاشخانىغا لازىم بولىدىغان گۆش-

---

① سەجئى ـــ قاپىيىلەشتۇرۇش، شېئىر تۇزۇش.

② مەنسىي ـــ تەكرىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىگە ئىگە بولغان بۇرھانىددىن خوجىنىڭ ئوغلى مەھمۇد.

ياغ، گۆرۈچ، سەۋزە ـ پىياز، چاي ـ تۇز، ئوتۇن قاتارلىقلارغا ئامباردىكى ئاشلىقنى سېتىپ خىراجەت قىلاتتى. ئامباردىكى ئاشلىقلار شۇ قەدەر تولا ئىدىكى، ئىككى يىلدىن كېيىن كىرىپ قاراپ باقسام، تۆت ھەسسىسىنىڭ بىر ھەسسىسىمۇ تۈگىمەپتۇ. ئۇزۇمگە بەلگىلەنگەن ئۆلچەمدىن تاشقىرى بىر سەر ئاشلىقنىمۇ ئارتۇق ئالمىدىم. ئىنىم مۇھەممەد خەلىپە بىلەن بىر ھويلىدا بولغانلىقىم ئۈچۈن، بەزى چاغلاردا چىراغ يېغى ياكى شام لازىم بولۇپ قالسا بازار نەرخى ھېسابلاپ پۇل بېرىپ ئالاتتىم. ئاشخانا ۋە ئاتخانىلارغىمۇ ئۆلچەمدىن تاشقىرى كەڭرى ئىشلەتمىدۇق ياكى سېتىپ پۇلنى يانچۇقىمىزغا سالمىدۇق. بۇ مېنىڭ پەر ـ ھىزكار ۋە تەقۋادارلىقىمدىن بولغان ئىش بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىنساپ، ئېھتىيات ۋە دىيانىتىمدىن بولدى. يەنە توققۇز ئامباردا لىقمۇ لىق ئاشلىق بار ئىدى. بۇلار كېيىن ئاتلىق① غازىنىڭ قولىغا چۈشتى.

دېمەك، مەن مەھمۇدىن خوجىدىن مۇھەممەد قازىبەگنىڭ دېگىنىدەك رۇخسەت ئېلىپ ئىپتارغا باردىم. كەڭرى نازۇ نېمەتلەر بىلەن ئىپتار قىلىپ ئاندىن ناماز تاراۋىسىنى ئادا قىلدۇق. تاراۋىدىن يېنىپ مەخسۇس ھازىرلانغان مېھمانخانىغا كىردۇق. كۆڭۈلنى مەپتۇن قىلىدىغان نەغمە ـ ساز، ناخشا ـ ناۋا بىلەن مەشرەپ بولدى. مەشرەپ ۋە مېھماندارچىلىق قائىدىسىنى ھەددىدىن ئاشۇرۇپ بەجا كەلتۈردى. ۋاقىت يېرىم كېچە بولغاندا يالغۇز مېنى چاقىرىپ يەنە بىر خاس مېھمانخانىغا ئېلىپ كىردى. بۇ ئۆيدە ئۇچتۇرپاننىڭ كونا بەگلىرىدىن قۇربان خەزىنىچى بەگ، مولا ئىمىن شەيخ ۋە مولا تۆرە②، مېھمانبەگ

---

① ئاتىلىق غازى ـــ ياقۇپبەگ يەنى بەدۆلەتنى كۆرسىتىدۇ.

② «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «مولا نۇر» دەپ ئېلىنغان ـــ مۇھەررىردىن.

باشلىق 15 كە يېقىن كىشىلەر ئولتۇرغانكەن. مەن كىر - گەندىن كېيىن يەنە زىيارەت قائىدىلىرى تەلتۆكۈس ئادا قىلىنغان- دىن كېيىن يۇرت ئۇلۇغلىرى مۇنداق دېدى: «بۇرھانىددىن خوجامنىڭ كۆڭلى يۇمشاق ياخشى كىشى. ھامىددىن خوجام بولسا ناھايىتى غەيرەتلىك، غەزەپچى زىيادە، ئاچچىقى يامان كىشى ئىكەن. مەھمۇدىن خوجام ھازىر ناھايىتى ياخشى سوراۋاتىدۇ. ئۇنىڭدىن چوڭ - كىچىك، ھەممە خەلق رازى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇرھانىددىن خوجام، ھامىددىن خوجاملار يۇرتدارچىلىق ئىشىغا ئارىلاشماي تىنچ يېتىپ ئىبادەت بىلەن شۇغۇللانسا، مەھمۇدىن خوجام ھۆكۈمرانلىق ئىشى بىلەن مەشغۇل بولسا ياخشى بولىدۇ. مۇبادا خوجاملارنىڭ ھەممىسى يۇرتدارچىلىق ئىشىغا ئارىلىشىپ دەخلى قىلسا ئوبدان بولمايدۇ. بىرنىڭ شۇ ئىشتىماسىمىزلى ئۆزلىرى يەتكۈزۈپ ماقۇل قىلىپ، توختام قىلىپ بەرسىلە، بىز ناھايىتى خۇرسەن بولىمىز. ئەگەر بۇ ئىشتىماسىمىز ماقۇل كۆرۈلمىسە ئىش يامان بولىدۇ، ۋەسسالام» دەپ گەپنى تۈگەتتى.

ئەتىسى، مەن قايتىپ كېلىپ ئۇلارنىڭ غەرەز - مۇددىئا - سىنى مەھمۇدىن خوجامغا بىر - بىرلەپ ئىزھار قىلىپ يەتكۈزدۇم. مەھمۇدىن خوجام «بۇ گەپنى مەيلى دادام، مەيلى ئاكامغا مەلۇم قىلمىسىلا، ئۆزۈم يولى بىلەن ئېيتىپ ماقۇل قىلىمەن» دېدى. ئۇنىڭغىچە ئۇچ كۈن ئۆتۈپ كەتتى. تۆتىنچى كۈنى كېچىسى بولغاندا ئۇچتۇرپان خەلقى قوزغىلىپ قارا كالتەك بولۇپ مەھ- مۇدىن خوجامغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ مازار تېرەك دېگەن جايغا توپلاندى. بۇ خەۋەر يېتىپ كەلگەندىن كېيىن بۇرھانىد- دىن خوجام موللا توختى مۆھتەسىپ دېگەن كىشىنى، مەھمۇدىن خوجام مېنى (ئاپتورنىڭ ئۆزىنى) ئەلچىلىككە تايىن قىلدى. ئەتىسى ئىككىمىز ئەلچىلىك سۈپىتىدە شەھەردىن چىقىپ كۈن چىققان چاغدا مازار تېرەكىكە يېتىپ بارىدۇق. يىراق -

يېقىنىدىكى خالايىق بىرلىشىپ مەھمۇدىن خوجىدىن يۈز ئۆرۈپ مىرزاجان ھەزرەت دېگەن كىشىنى ئۆزلىرىگە ئۇلۇغ قىلىپ سايلاپتۇ.

ھاۋا سوغۇق بولغاچقا ئۇلار بىرنى ئۆيگە باشلاپ كىردى. ئەلچىلىك سۆزىنى تۈرۈپ ئېيتتۇقكى:

— خوجاملار، كىچىك-چوڭ يۇرت ئەھلى بۇ خىل سۆز-ھەرىكىتىدىن يانسۇن، يۇرتدارچىلىققا قايسى ئىش توغرا بولمىغان بولسا ئۇنى ئۆزگەرتىشنىڭ ئىلاجىنى قىلايلى. ئەگەر كۆڭلى ئاغرىغان بولسا، تون كىيدۈرۈپ، چاي قۇيۇپ كۆڭلىنى ئالايلى، دەپ بىرنى چىقاردى، — دېدۇق. بىرنىڭ بۇ گېپىمىزنى ئاڭلاپ مىرزاجان ھەزرەت باشلىق كاتتىلار باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ نېمە دەپ جاۋاب بېرىشنى بىلەلمەي تۇرغانلىرىدا، ئىمىن شەيخ قوپۇپ:

— قىرغىز، قازاقلار مۇ ئۆزىنىڭ يۇرتىنى ئۆزى سوراۋاتىدۇ. بىزمۇ قىرغىز، قازاقلاردىن قالغۇچىلىكىمىز يوق. ئۆزىمىزنىڭ يۇرتىنى ئۆزىمىز سورىساق نېمە بوپتۇ. خوجاملار ھەرقانچە جاپا-مۇشەققەت تارتقان بولسا، ئۇنىڭ ئەجرى قولىغا تەگدى. ياراق-جابدۇقتىن باشقا ھەرقانداق نەرسىلىرى بولسا ئۆزلىرى ئېلىپ كەتسە، ئات-ئۇلاغ تەييارلاپ يولغا سالساق، ئەگەر مۇنداق بولمايدىكەن كىيگەن تونىمىز كېپەن، ئىچىدىغان چېپىمىز ئەجەل شەربىتى بولىدۇ، سۆز تامام، — دېدى. شۇنىڭ بىلەن موللا توختى مۆھتىسىپكە بىر ئادەم قوشۇپ شەھەرگە كىرگۈزدى. مېنى كىرگۈزگەن ئادىمىنىڭ ئورنىغا باريىتاي قىلىپ تۇتۇپ قالدى. شۇ كۈنى جۇمە كۈنى بولۇپ، توپلانغان قوزغىلاڭچىلار مازار تېرەكتىكى مەسچىتتە جۇمە نامىزىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن مىرزاجان ھەزرەتنى ئاق كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ ئۆزلىرىگە پادىشاھ تىكلەپ يىغا-زار بىلەن شەھەر

تەرەپكە قاراپ راۋان بولدى. ئەمما ئاق كىگىز ئۆستىدىن مىرزاجان ھەزرەت يىقىلىپ چۈشتى، نەسلىك باشلاندى. شۇ ماڭغىنىچە بېرىپ بىر دەرۋازىنى ئېچىپ كىرىپ يەنە بىر دەرۋازىغا بارغۇچە ھامىددىن خوجا توپ - زەمبىرەك ئېتىپ، قوزغىلاڭچىلار- نىڭ بىر مۇنچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغانلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ دەرۋازىنى ئېتىۋالدى ۋە سېپىلىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئوق ئېتىپ ھېچ كىشىنى يېقىن كەلتۈرمىدى. قوزغىلاڭچىلار ھېنى بىر ئۆيگە قاماپ قويۇپ بىرنەچچە كىشىنى ساقلاشقا قويدى. قوزغىلاڭچىلار بەش كېچە - كۈندۈز پۈتۈن كۈچى بىلەن جەڭ قىلغان بولسىمۇ شەھەرنى ئالالمىدى. نۇرغۇن ئادەم زايە بولدى. يەتتىنچى كېچىسى بولغاندا مىرزاجان ھەزرەت ھېنى قاماپ قويغان ئۆيدىن ئېلىپ چىقىپ، ئۈچتۇرپاننىڭ ۋە قىرغىزلارنىڭ چوڭ - كىچىك بەگلىرى، تۆرەگانلارنىڭ چوڭلىرىنىڭ ئالدىدا:

— ئۆزلىرى بىز تەرەپكە خوجامنىڭ ئەلچىسى بولۇپ بېرىپ ئىككى تەرەپنى ئەپلەشتۈرۈپ قويسىلا. يۇرت ئەھلىگە مەن پەند - نەسىھەت قىلدىم. ئىلگىرىكىدەك خوجاملار پادىشاھ، بىز يۇرت ئەھلى پۇقرا بولىدىغان بولدۇق، — دېدى.

ھېنىڭ ھېنىپ چىققان ئېتىمنى سابىت يۈز بېگى ئولجا قىلۋالغانكەن. تېپىپ چىقىپ قايتۇرۇپ بەردى. ھېنىڭكەينىمدىن خوجاملار سەمەرقەندلىك موللا قەلەندەر ئاخۇن دېگەن مۆتىۋەر كىشىنى ئەلچى قىلىپ چىقارغانكەن. ئۇ كىشىمۇ ھېنىڭ بىلەن بىر ئۆيدە قاماپ قويۇلغانىدى. ئۇنىمۇ سوراپ ئېلىپ ئۆزۈمگە ھەمراھ قىلىپ شەھەرگە قايتتىم. بىرگە قوزغىلاڭچىلارنىڭ دەخلى قىلماسلىقى ئۈچۈن تۆت بەگنى قوشقانىدى. ئەسلىدە تۇمشۇق تاغىدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇپ قايتىپ كەتمەكچىدى. تۇمشۇق تاغقا كەلگەندىن كېيىن قوشۇلۇپ كەلگەن بەگلەردىن نورۇز-

بەگ مىڭ بېگى قۇلىقىمغا ئاستا مۇنداق دېدى: «مېنى پالاكەت بېسىپ ۋۇلارغا قوشۇلۇپ قاپتىمەن. ئۆزلىرى بىلەن شەھەرگە كىرىپ كەتسەم زايە قىلىۋېتەرمۇ؟» دەپ سورىدى. مەن دەرھال ئەھۋالنى مۆلچەرلەپ ئاشكارىلاپ:

— مېنىڭ بىلەن شەھەرگە بىللە كىرسىلە ھەرقانداق شارائىتتا قۇتۇلدۇرۇپ قالىمەن، بۇ توغرىدا مەن كېپىل، — دېدىم. باشقا بەگلەرمۇ ئاڭلاپ:

— بىزمۇ بىللە كىرسەك، — دېيىشتى. ئۇلارغىمۇ كېپىل بولۇپ شەھەرگە ئېلىپ كىردىم.

ئۇچ دەرۋازىدىن ئۇچ خوجام مۇئەككەل ئىكەن. مەن ھامىددىن خوجام بار دەرۋازا بىلەن كىردىم. ئۇلار بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن ۋەقەنى بىر - بىرلەپ بايان قىلدىم. ھامىددىن خوجام ناھايىتى خۇشال ۋە مىننەتدار بولۇپ سەللە - كۆلاھ*، تون - سەرۇپاي ئىنئام قىلدى. موللا قەلەندەر ئاخۇن باشلىق بەگلەرنى ئېلىپ كىرىشكە ئادەم بۇيرۇدى. شۇ ئەسنادا بىر كىشى كېلىپ مېنى بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ باردى. ئەھۋالنى بىر - بىرلەپ بايان قىلغىنىمدىن كېيىن ھەددىدىن زىيادە خۇشال بولۇپ، كۆزلىرىدىن يامغۇردەك ياش تۆكۈپ يىغلاپ تۇرۇپ دۇئا قىلدى. چۈنكى شۇ كۈنلەردە خوجاملار قورشاۋدا قېلىپ، تاقەتلىرى تاق بولۇپ، شەھەردىن قېچىپ كېتىدىغانلىقى ئىلاجىنى تاپالماي ھەم قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلەلمەي كېلىدىغان بالا - قازاغا رازى بولۇپ تۇرۇشقانىكەن.

شۇ كۈنى ئىپتارغا يېقىن ھامىددىن خوجام توپ - زەمبىرەك بىلەن يىگىت - سەركەردىلىرىنى باشلاپ مازار تېرەككە بېرىپ،

---

*كۆلاھ — سەللە يۆگەش ئۈچۈن يىپ ياكى يىپەك رەختتىن تىكىلگەن بۆك.

مىرزاجان ھەزرەتنىڭ ھويلىسىنى قورشۇپلىپ ئىككى تەرەپتىن زەمبىرەككە تۇتتى. قوزغىلاڭچىلار ئىپتىتار بىلەن بۇلۇپ خەۋەرسىز قالغاچقا ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، مىرزاجان ھەزرەتنى تىرىك تۇتۇپ باغلاپ شەھەرگە ئىلىپ كىردى. شۇ كېچىسى مەيلى ياخشى، مەيلى ياماننى ئۇچرىغان يەردە ئۆلتۈردى. ئۇچتۇرپاننىڭ بۇرۇنقى ھاكىمى توختىبەگ، ئىنىسى ئاقبەگ، باي مۇھەممەد قازى، قۇربان خەزىنىچى باشلىق نۇرغۇن مۆتىۋەر كىشىلەر تىرىك قولغا چۈشتى. قىرغىز بەگلىرى باشلىق بىرمۇنچە كىشىلەر قەشقەرگە كەتتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى يولدا قىرغىزلار تالان-تاراج قىلىپ يوق قىلدى. بەزىلىرى سوغۇقتا توڭلاپ نابۇت بولدى. ئىمىن شەيخ باشلىق بىرمۇنچە ئادەملەر ئىلى تەرەپكە قېچىپ بېرىپ چۆل - جەزىرىلەردە ھالاك بولدى. ئاتا - بالىدىن، بالا ئاتىدىن خەۋەرسىز گويا قىيامەت بولغاندەك ھەممە ئۆز ھالى بىلەن ۋەيران ۋە سەرگەردان بولدى. ئۆلگەنلەرنىڭ سانىنى 2000 دىن زىيادە دەپ ھېسابقا ئېلىشتى. بۇنىڭدىن باشقا تەرەپ - تەرەپكە تارقىلىپ چۆل - باياۋاندا ئۆلگەنلەرنىڭ ھېسابى يوق.

خوجاملار ئۇچتۇرپان شەھىرىنى قولغا كىرگۈزگەندە ھاراق-خانىنىڭ ھاراق قاينىتىدىغان چوڭ قازىنى ئولجا چۈشكەنىدى. بۇ قازاننى خوجاملار قۇتلۇق مازارغا ۋەخپە قىلىپ بەرگەنىدى. قوزغىلاڭچىلار بۇ قازاننى مىرزاجان ھەزرەتنىڭ ھويلىسىغا ئېلىپ بېرىپ غىزا قىلىپ يېيىشكەنىكەن. ھامىدىدىن خوجام كېلىپ زەمبىرەككە ئوت ياققان چاغدا، بۇ قازاندىن ئۇماچ ئۈسۈپ بېرىۋاتقان ئىككى كىشى قازانغا چۈشۈپ كېتىپ ئۇماچقا مىلىنىپ ھالاك بولۇپتۇ.

ھامىدىدىن خوجام، قوزغىلاڭچىلاردىن تىرىك قولغا چۈشكەنلەرنى بىر - بىرلەپ سوراق قىلىپ، ھەر كېچىسى ئۆلتۈرۈپ

قۇدۇققا تاشلاتقۇزدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا يەتتە قۇدۇق ئادەم ئۆلۈكى بىلەن لىقمۇلىق تولدى. ئاغزىنى كۆمدۈرۈۋەتتى.

دېمەك، قوزغىلاڭچىلارنىڭ بېشىغا بۇ ئالەمدە بولىدىغان بالا ـ قازا، ئازاب ـ ئوقۇبەتلەرنىڭ ھەممىسى كەلدى. بۇنى بىر ـ بىرلەپ بايان قىلسام، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ تەبىئىتىگە ئېغىر كېلىشى مۇمكىن.

بۇ قوزغىلاڭچىلارنىڭ مۇنداق ھالاكەتلەرگە دۇچار بولۇشىدا سەۋەب بار ئىدى. سەۋەبسىز بۇنداق ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ سەۋەب شۇكى: ئۇچتۇرپان ئەھلى ناھايىتى ئېتىقادلىق مۇسۇلمان، شەرىئەت ھۆكمىگە قاتتىق رىئايە قىلىدىغان بولسىمۇ، يەنە غەلىتە ئېتىقادتىكى كىشىلەرمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆزىنى كەبىرۇيە سۇلۇكىدا دېسە، يەنە بەزىلىرى ئىسـ ـ ھاقىيە، نەمىتىيە، رەبۇدىيە، دۇۋانىيە* سـۇلۇكىدا بىز دەپ خىلمۇ خىل سۇلۇكـلەرنىڭ ئېتىقادچىلىرى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈـ شەتتى. ھەتتا بەزىلىرى خوجاملارغا بـولـغان ئىخلاسلىرىنى ھەددىدىن زىيادە ئاشۇرۇپ «ئاللا خوجام» دەپ تەڭرى بىلەن خوجاملارنىڭ ئارىسـغا ھېچقانداق كىشىنى سىغدۇرمايتـتى. خوجاملار يېڭى بارغان چاغدا «بىز تەلەپ قىلغان كۆڭلىمىزدىكى خوجىمىز مۇشۇ» دەپ ئەقىدىلىرىنىڭ كۈچلۈكلۈكىدىن ئاتلىرىنى يىلقىسى بىلەن، قويلىرىنى قوتىنى بىلەن، كالىلىرىنى ئېغىلى بىلەن ھەدىيە قىلىپ بېرىپ دۇئاسـنى ئالغانىدى. ئەمما خوجاملار ھەممە خالايىق ئوخشاش پۇقرا دەپ قاراپ، ئۇلارغا باشقىچە كۆز قاراشتا بولمىدى. بۇ گۇرۇھ مۇشۇ توغرىدىن ئاغرىنىپ:

— بىز دېگەن خوجا بۇ ئەمەسكەن، — دەپ ئاخىر يـۈز

---

* كەبىرۇيە، ئىسھاقىيە، نەمىتىيە، رەبۇدىيە، دۇۋانىيە دېگەنلەرـ نىڭ ھەممىسى سوفىزمدىكى خىلمۇ خىل سۇلۇك ـ يوللارنىڭ نامى.

ئۆرۈدى. باشقىلار ئۇلاردىن:

— «ئاللا خوجام» دەپ ئاتايدىكەنسىزلەر، زادى ئىسمى نېمە؟ — دەپ سوردىغاندا، ئۇلارنىڭ خەلىپە ۋە ماشايىخلىرى:

— بىز خوجامنىڭ مۇبارەك ئىسملىرىنى ئاغزىمىزغا ئالالمايمىز، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزمۇ ئاللا خوجام، دەپ كەلگەنىكەن، بىزمۇ ئاللا خوجام دېسەك خوجاملار ئۆزلىرى تېپىۋالىدۇ. بىز تېخى ئىسمىنى ئاڭلاپ باقمىغان، — دېگەنىدى.

سوپى ئالىلايار ئۆزىنىڭ «سۇباتىل ئاجىزدىن» دېگەن كىتابىدا مۇنداق يازغان:

بولۇپتۇر ھەم تەقى بىر پىرقە پەيدا،
ئاتى مۇئمىن ۋەلى نەپسىگە شەيدا.
يىغارلەر پارەئى بويىنى يوغاننى،
سالۇرلەر ئوتراغە قىزۇ ـ جۇۋاننى.
ئالىپ بارسا كىشى ئەھلى ئايالىن،
كۆتەرۇر بەھىمەتلىك ۋەبالىن.
ھارام ئىشنى كى تائەت بىلسە ئىنسان،
ئېرۇر بول ئېتىقادى نا مۇسۇلمان.
بۇ ئەيغان پىرقە كىم زال مەسەلدۇر،
شەرىئەت ئەھلى بۇ ئەلدىن خەجىلدۇر.

بۇ شېئىر مۇشۇلارنىڭ شەنىگە لايىقتۇر.

يەنە بىر سەۋەب، بۇ گۇرۇھتىكى كىشىلەر، ئەر ـ خوتۇن بىر ئۆيگە يىغىلىپ، يوغان قازانغا جىق كۆكچاي سېلىپ، نەچچە قاچا ـ تاۋاقلاردا قايماقنى قۇيۇپ قاينىتىدىكەن. ئىناۋەتلىك مۆتىۋەر ئادەمدىن بىرىنى ئۈسۈپ بېرىشكە تەيىن قىلىدىكەن. ئۇ كىشى غۇسۇل تەرەت ئېلىپ چۆمۈچىنى تۇتۇپ قاچا ـ قاچىلارغا ئۈسۈپ

تەۋەررۈك ـ تەۋەررۈك دەپ بېرىدىكەن. باشقىلار تەزىم ـ تەۋەززۇ بىلەن ئېلىپ ئىچىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن نەغمە باشلىنىپ ئەر-خوتۇن ئۇسسۇلغا چۈشىدىكەن. گاھى يېقىلىپ، گاھى قوپۇپ، مەست ۋە بىھوش بولۇپ، ئاغزىدىن كۆپۈك كېلىپ ھۇزۇر قىلىشىدە-كەن. بۇلار «ھۇزۇرۇم» دەپ بىر مۇقام ئىختىرا قىلغانىكەن. (سازەندىلەر ھازىرمۇ بەزى يىغىلىشلاردا «ھۇزۇرۇم» مۇقامىغا ئويناپىدۇ).

شۇنداق قىلىپ بىرنەچچە سائەتتىن كېيىن ئۇلار ھوشلىرىغا كەلگەن بولۇپ «ئۇھ» تارتىشىپ، كۆزلىرىنى ئېچىپ ئولتۇرۇشىدە-كەن. مۇنداق قىلىقنى «كەبىرۇيە سۇلۇكى» دەپ ئاتىشىدىكەن. ئەمەلىيەتتە بولسا، بۇ پۈتۈنلەي شەرىئەتكە خىلاپ ھەرىكەت.

بىر كۈنى بۇ گۇرۇھنىڭ ئۇلۇغ خەلىپىسى خوجاملارنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ تەۋەررۈك كۆكچاي تىلەپ ئالغاندىن كېيىن:

ــ بىزگە دۇئا قىلىپ بەرگىلى ئۆزلىرىدىن بىر ئادەم تىلەيمىز، ــ دەپ ئىلتىجا قىلدى.

خوجاملار مەن كەمىنە يازغۇچىنى بۇيرۇدى. مەن ئۇلارنىڭ سۆھبەتلىرىنىڭ ئۈستىگە بېرىپ ئەھۋالنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. ئاۋۋال باشلاپ خوتۇنلار بىلەن ئۇسسۇلغا تەكلىپ قىلىپ:

ــ تەۋەررۈك قىلىپ باشلاپ بەرسىلە، ــ دەپ ئىلتىماس قىلدى.

ــ مەن تېخى ياش، ــ دەپ ئۆزرە ئېيتىپ، بىر پىشقەدەم كىشىنى ئۆز ئورنۇمدا تەكلىپ قىلدىم. سۆھبەت ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئۇلار «ئۆزلىرى بىزنىڭ سۇلۇكىمىز بىلەن كەم شۇغۇللانـ-غاندەك تۇرىلا» دېۋىدى، مەن: «ھازىر مەن پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەت سۇلۇكلىرىنى تولۇق ئادا قىلالمىدىم. ئادا قىلىپ بول-ـغاندىن كېيىن سىلەرنىڭ سۇلۇكىڭلارغا ئىشتىراك قىلسام مەسكىن»، دەپ جاۋاب بەردىم.

خوجاملار مېنى بىلمەستىن سۆلۈكلىرىنى ئىزھار قىلغانسىكەن ھەم ئۇقۇشماي تەۋەررۈك چايلىرىغا باشلاپ چىققانسىكەن. بىزنى ئۆز سۆلۈكىدە دەپ گۇمان قىلغانلىرىغا كېيىن پۇشايمان قىلىشتى، ئەمما پايدىسى بولمىدى.

شەرىئەتنىڭ ھىمايىچىسى بولغان خوجام پادىشاھ بۇ گۇرۇھ-تىكىلەرنىڭ ناتوغرا يولىنى توغرا يول دەپ تونۇپ، بىدئەتنى① سۈننەتتىن② پەرقلەندۈرمىگەنلىكىنى بىلىپ، پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەتلىرىگە تەتبىقلاپ مەشھۇر ئۆلىمالاردىن پەتىۋا③ ئېلىپ پەتىۋانىڭ مەزمۇنىنى خالايىققا ئېلان قىلدى ۋە جاكار قىلىپ «ھەممە ئىشتا ئەسسەھەت ۋە توغرىلىقنى تۇتۇشنىڭ ئۆزى دىن دېمەكتۇر» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ياخشى سۆز، شېرىن گەپلەر بىلەن ۋەز-ئەسسەھەت قىلغان بولسىمۇ پايدىسى بولمىدى. يەنە بىگانە ئەرخوتۇنلار بىرىگە يىغىلىپ سۆھبەت قىلغانلىرىنى ئاڭلاپ، چاقىرتىپ كېلىپ شەرىئەت قامچىسى بىلەن دەررە ئۇرۇپ قاتتىق جازالىدى. ئۇلار بۇنىڭدىن ئاغرىنىپ ئاداۋەت تۇخۇمىنى تېرىپ، خۇسۇمەت تىكىنىنى چاچتى. دۇشمەنلىك ئاداۋىتى ئۆرلەپ ئالىتوپىلاك كۆتۈردى. ئاقىۋىتى جەڭ-جېدەلگە ئايلاندى. كۆيۈپ تۇرغان چىراغقا پەرۋانە ئۆزىنى ئۇرغاندەك ئۆزىنى ئۇرۇپ ھالاك بولۇپ تۇگەشتى.

---

① بىدئەت — ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسىگە كىرمەيدىغان ئىشلار بىدئەت دېيىلىدۇ.

② سۈننەت — پەيغەمبىرىمىزنىڭ قىلغان ئىشلىرى، ئادەتلىرى سۈننەت دېيىلىدۇ.

③ پەتىۋا — بىر ئىشنىڭ توغرا ياكى ناتوغرىلىقىنى ئىسلام شەرىئىتى بويىچە ئىسپاتلاپ چىقىرىلغان ھۆكۈم پەتىۋا دېيىلىدۇ.

نەزم

چىراغنىكى ھەق ياندۇردى قويدى،
كىشىكىم «پۇف» دېدى ساقالى كۆيدى.*

دېمەك، بۇ گۈرۈھتىكىلەرنىڭ ئەھۋالى مۇشۇ شېئىرنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق بولدى.

9

خوتەن بىلەن ئىلىغا ئەۋەتىلگەن ئەلچى، مەكتۇپلار ۋە ئۇ تەرەپتىن كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ ۋەقەلىرى

كۆچاشەھىرىدە قوزغىلاڭ بولۇپ راشىددىن خوجامنىڭ غەلىبە قازانغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئالتە شەھەرنىڭ چوڭ - كىچىك ئاھالىلىرىگە ھەتتا ئەتراپ ئالەمگە تارقىلىپ كەتتى. شەھەردىكى مۇسۇلمانلار ۋە تۈركگانلار ئىسلام ئېچىش مۇددىئاسى بىلەن كاپىرلارنىڭ بېشىغا تىغ تارتىپ، كاپىرلارغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتتى. جۈملىدىن ئىلىدىكى تارانچى ۋە تۈركگانلارمۇ كاپىرلارغا ئىتائەت قىلىشتىن يۈز ئۆرۈپ، موللا شەۋكەت ئەلەم ئاخۇنۇمنى ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ سايلىدى. خوتەن جەلقىمۇ كاپىرلارغا بويسۇنۇشنى رەت قىلدى. يەكەن ۋە قەشقەر ئاھالىسىمۇ غەيرىي دىندىكىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق زەنجىرىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. چۈنكى، كۆچا شەھىرى، بۇ ئالتە شەھەرنىڭ دەرۋازىلىرىنى ئېتىۋېتىپ، ئۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئىسلام ئېچىش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن دەپ ئېلان قىلغان ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئىسلام ئېچىش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن دەپ ئېلان قىلغان ئىدى.

* سوپى ئاللايارنىڭ «سۈباتتىل ئاجىزىن» دېگەن كىتابىدىن ئېلىنغان بەيىت.

زىسىغا ئوخشاش بولۇپ، بىرىنچى - كىلىشى ئۇچۇن كۆچادىن ئۆتمەي بولمايتتى. شۇنىڭ ئۇچۇن، بۇ شەھەرلەر قوزغىلىپ ھەرقايسىسى ئۆزلىرىگە يېڭىدىن باشلىق ۋە ھاكىم سايلاپ ئالدى. بولۇپمۇ خوتەن خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ، دامولا ھاجى ھەبىبۇللا مۇپتى دېگەن پەرھىزكار ۋە شەرىئەتپەرۋەر بىر كىشىنى ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ، دىنسىزلار ئۇستىگە تىغ تارتىپ، پات - پۇرسەتتىلا غەلىبە قازاندى. تۆڭگانلارنىمۇ دىنسىزلار بىلەن ئوخشاش، دەپ ھېسابلاپ، ئۇلارنىمۇ يوقاتتى.

شۇ كۈنلەردە نەزىرىدىن خوجا ھاجى خەزىنىچى بەگنىڭ ھەمراھلىقىدا كۆچادىن كېلىپ يەكەننى قولغا كىرگۈزگەنىدى. ھايال بولمايلا نەزىرىدىن خوجا ھاجى خەزىنىچى بەگكە 700 مۇسۇلمان، 300 تۆڭگان جەمئىي 1000 نەپەر ئەسكەرنى قوشۇپ خوتەنگە بېرىشنى بۇيرۇپ مۇنداق دېدى:

— ھەبىبۇللا ھاجى سىلىنىڭ بارغانلىقلىرىنى ئۆزىگە ئابروي دەپ بىلىپ، ئىتائەت كەمىرىنى بېلىگە باغلاپ، قىلىچنى بوينىغا ئېسىپ ئالدىلىرىغا چىقىپ، سىلىنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن شەھەرگە باشلاپ كىرىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ خىزمەتكارلىق قائىدە - رەسمىنى بەجا كەلتۈرسىغۇ ناھايىتى ياخشى. ئەگەر ئۇنداق قىلماي كەينىگە تارتىپ ھايال قىلسا ئۇ چاغدا ئىككىلەنمەيلا كۈچ ۋە زورلۇق بىلەن خوتەننى قولغا كىرگۈزۈپ، ھەبىبۇللا ھاجىنى ئەھلى ئەۋلاد، بالا - چاقىلىرى بىلەن قوشۇپ مېنىڭ ھۇزۇرۇمغا ئەۋەتسىلە، — دەپ بىرمۇنچە ئاچچىق - ئورۇنسىز گەپلەرنى قىلىپ يولغا سالدى.

ھاجى خەزىنىچى بەگ يەكەندىن چىقىپ، يۇرتىمۇ يۇرت، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ سانجۇغا يېتىپ باردى ۋە مەغرۇرانە خەت قىلىپ خوتەنگە كىرگۈزدى. ھەبىبۇللا ھاجى پادىشاھ بۇ خەتنى تاپشۇرۇۋېلىپ مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگەندىن

دېيىشتى:

ــ بۇ خەتتىن دوستلۇقنىڭ پۈرىقى كەلمەي، خۇسۇمەت ناغرىسىنىڭ ساداسى كېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ لايىقىدا ئالدىغا ئادەم چىقىرىشىمىز لازىم، ــ دەپ ئويلاپ، چوڭ ئوغلى ئىبراھىمخان سۇدۇرنى باش قىلىپ 2000 ئەسكەرنى ھاجى خەزىنىچى بەگنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش بولۇپ، ئىبراھىمخان سۇدۇرغا ئوق تېگىپ ۋاپات بولدى. ئاخىردا ھاجى خەزىنىچى بەگنىڭ ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. ھاجى خەزىنىچى بەگ مەغلۇپ بولۇپ نۇرغۇن ئەسكەرلىرىدىن ئايرىلىپ ئازغىنا ئادەم بىلەن يەكەنگە قايتىپ كەلدى. ھەبىبۇللا ھاجى پادىشاھنىڭ ئەسكەرلىرى غالىب بولۇپ خۇشال ـ خۇرام خوتەنگە يانىدى.

بۇنىڭدىكى سەۋەب شۇ ئىدىكى، ھاجى خەزىنىچى بەگ خوجاملارغا ئانا جەمەت تۇغقانچىلىقى بار، خىتاي مەنسەپدارلىرىغا تۆكچى بولۇپ كەلگەن قەدىمىي بەگزادىلەردىن ئىدى. ئۇ يە ـ كەندە تۇرۇشلۇق خان ئامبىلىغا تۆكچى بولۇپ مەنسەپ تۇتقان، خىتايچە سۆزنى ياخشى سۆزلەيدىغان، خىتايچە كلىيىم ـ كېچەك كىيىشكە ئادەتلەنگەن كىشى ئىدى. ھەبىبۇللا ھاجى پادىشاھ: «خوجاملاردىن بىرىنى ئەۋەتمەي، مېنىڭ ئۇستۇمگە ھاجى خەزىنىچى بەگدەك خىتاي يېتىمنى ئەۋەتكىنى نېمىسى، ھېچ بولمىغاندا ئىسلام شەرىئىتى ئىچىدە مۇسۇلمان كىيىمى بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەن، دىندار مۇسۇلمان تېپىلمىدىمۇ؟» دەپ ئويلاپ، ھاجى خەزىنىچى بەگنى ئەۋەتكەنلىكىنى ئۆزىگە نومۇس بىلىپ، ئۆز ئىشلىرىغا مۇستەھكەم بولۇپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى.

يەنە بىرى، ئىلىنىڭ تارانچىلىرى كاپىرلاردىن يۇز ئۆرۈپ، ئىمكانىيىتىنىڭ بارىچە زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ جان پىدالىق بىلەن جەڭ قىلدى. كاپىرلارنىڭ چوڭى جاڭجۈن

كۆرەدە تۇراتتى. كۆرەنىي تارانچىلار قولغا ئالالمىغاندى. مۇشۇ پەيتتە ئىلى مۇسۇلمانلىرىنىڭ چوڭى موللا شەۋكەت ئاخۇن ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى چوڭلارغا مەسلىھەت سېلىپ: «كاپىرلار بىلەن جەڭ قىلىپ بىرمۇنچە ئادەملىرىمىز قۇربان بولدى. نۇرغۇن كاپىرلارمۇ يوقىتىلدى. ئەمما ئۇستىمىزدە تۇرۇپ دۇئا قىلىپ بەرگىلى ئەۋلادى روسۇلىللادىن بىر ساھىبى دۇئا* لازىم ئىدى. ئاۋۋال كۇچادىن باشلاپ ئىسلام ئېچىلىپ شۇلارنىڭ مەدەت ۋە ئىلھامى بىلەن بىزلەرگە كۇچ - قۇۋۋەت ھاسىل بولۇپ، ئىلىدىكى كاپىرلارنىڭ بېشىغا تىغ تارتتۇق. ھېلە - ھەم بولسا راشىددىن خان خوجامنى مۇبارەكلەپ، ئەمر - پەرمان - لىرىغا بويسۇنىدىغانلىقىمىزنى، بىر مىللەت، بىر مەزھەپتە بولغان - لىقىمىز ئۈچۈن، ئىتتىپاقلىشىپ بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، بىرەر مۇشكۇل ئىش يۈز بەرسە ئۆزئارا مەدەت ۋە ياردەمدە بولۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ راھىتى، يۇرتلىرىمىزنىڭ ئاۋاتلىقى ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىدىغانلىقىمىزنى بىلدۈرۈپ نامە بىلەن ئەلچى ئەۋەتسەك قانداق؟» دېدى.

بۇ مەسلىھەت ھەممە چوڭلارغا ماقۇل كەلدى. ئۇلار بىر - لىكتە ئىتتىئەتسىنامە يېزىپ، بىر ساھىبى دۇئا ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلىپ، قۇربان خېتىپ ئاخۇنۇم باشلىق قىرىق كىشىنى ئەلچى قىلىپ نۇرغۇنسوۋغا - سالاملار بىلەن كۇچاغا يولغا سالدى. بۇ ئەلچىلەرنى ئىلىدىن چىقىپ تېز سۈرئەت بىلەن يول يۈرۈپ ئۇچتۇرپانغا كەلدى. ئۇچتۇرپاندىكى خوجاملار ئەلچىلەرنىڭ ئالدىغاكىشى ئەۋەتىپ قارشى ئالدى ۋە ئۆز لايىقىدا ئورۇنتەييار - لاپ كۈتۈۋالدى ۋە راشىددىن خان خوجامغا ئەھۋالنى بىر-بىرلەپ

* ساھىبى دۇئا — دۇئا قىلغۇچى، ئاللادىن ياخشى تىلەكلەرنى تىلىگۈچى.

مەلۇم قىلىشتى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن راشىددىن خوجامدىن: «ئەھۋالدىن خەۋەر تاپتىم، ئەلچىلەر كۈچاغا كەلسۇن» دەپ يارلىق كەلدى. ئۇچتۇرپاندىكى خوجاملار ياخشى خىزمەتچى، ئىشەنچلىك مۇلازىملارنى قوشۇپ ئەلچىلەرنى كۈچاغا يولغا سالدى. راشىددىن خوجا ئەلچىلەرنى كۈچادا ئىككى ئاي توختىتىپ، ھەممىسگە ئۆز لايىقىدا ئىنئام ـ سوۋغاتلارنى بېرىپ، قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە خوجا باھاۋىددىن خوجامنىڭ ئوغلى سايىت خوجامنى باش قىلىپ، ئاللايار ئاخۇننى ئۇنىڭغا ھەمراھ قىلىپ، 150 لەشكەرگە تۇغ ـ ئەلەم، بايراقلارنى كۆتۈرگۈزۈپ ئىلىغا ماڭدۇردى. بۇلار مىڭبىر جاپا ـ مۇشەققەت بىلەن مۇز داۋاندىن ئۆتۈپ مىڭبىر مۇشەققەتلەر بىلەن تىكەشكە يېتىپ بارغاندا، ئۇشتۇمتۇت ئالدىدىن بىرنەچچە ئاتلىق قالماقلار چىقىپ ئالدىلىرىنى توستى ۋە «سىلەر نېمە ئادەم، نەدىن كەلدىڭلار؟ قەيەرگە بارىسىلەر؟» دېگەن بولۇپ بۇلارنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىنى بىلىۋالغاندىن كېيىن، قالماقلارنىڭ چوڭى مۇنداق دېدى: «بۇ يەردە باشباشتاق يامان ئادەملەر بار. ئادەم قوشۇپ بەرسەم سىلەرنى تىنچ ـ ئامان ئۆتكۈزۈپ قويسا مەنمۇ خىزمەت كۆرسەتكەن بولىمەن» دېدى ۋە ئادەملىرىگە قاراپ: «بۇ خوجاملارنى پالان يەرگىچە ئۇزىتىپ بېرىپ ئۆتكۈزۈپ قويۇڭلار، بىرەر ئادەم زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزۈپ قويسا، بىزلەرگە ئوبدان بولمايدۇ» دەپ يالغان، ئىككى يۈزلىمىلىك گەپلەرنى قىلىپ، ئۇلارغا ئوچ ـ تۆت ئادەمنى قوشۇپ يولغا سالدى. سايىت خوجاملار، تەكرىم بۇ ئەندىشىمىزنىمۇ ئاسان قىلدى، دەپ ئويلىشىپ خۇش بولۇپ ئىككى مەنزىل يەرگە بېرىپ چۈشتى. ئات ـ ئۇلاغلىرىنى ئوتقا قويۇپ، ئۆز ـ لىرى ئاش ـ تاماقلىرىنى يەپ بولۇپ، غەم ـ ئەندىشىسىز يېتىپ ئۇيقۇغا كەتتى. بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ بىللە

كەلگەن قالماقلار ئۆز ئادەملىرىگە چەۋەر يەتكۈزدى. نۇرغۇن قالماقلار ئاسمانىدىن چۈشكەن بالا - قازاغا ئوخشاش ئۇشتۇمتۇت باستۇرۇپ كېلىپ، خوجىلارنىڭ بىر مۇنچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بىر مۇنچىلىرىنى ئولجا قىلىپ ئەسىر ئالدى. يەنە بەزىلىرى ئىسسىق كۆل تەرەپلەرگە قېچىپ كېتىپ جېنىنى قۇتۇلدۇردى. ئەمما سايىت خوجام ئاچ - يالىڭاچ، يېرىم جان ھالەتتە مىڭبىر مۇشەققەتلەر بىلەن ئىلىنىڭ يېزىلىرىدىن بىرىگە يېتىشۋالدى. يېزىنىڭ چوڭى كىيىم - كېچەك بىرىپ ئىلىنىڭ سۇلتانى بىلەن كۆرۈشتۇردى. سايىت خوجام باشلىرىغا كەلگەن ھادىسىلەرنى بىر - بىرلەپ بايان قىلغاندىن كېيىن، ئىلىنىڭ سۇلتانى مۇناسىپ تون - سەرۇپاي، كىيىم - كېچەك، تەمىنات بەلگىلەپ، مۇۋاپىق جاي - ماكان قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى. مولا ئالايار ئاخۇنۇمۇ بىر شاگىرتى بىلەن كېلىپ سايىت خوجامغا قوشۇلدى. ئەمما ئىلى خەلقى سايىت خوجامغا ئىشەنچ ۋە ئېتىقاد بىلدۈرمىدى. بەلكى «يالىڭاچ خوجام» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى. چۈنكى بۇلار بار - غۇچە ئىلىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ئالامانلار، مولا شەۋكەت ئاخۇنغا بىر گۇناھنى قويۇپ سۇلتانلىقتىن ئېلىپ تاشلاپ قاپقا سولاپ تىرىكلا دەريا‌غا تاشلۇۋېتىپ، ئورنىغا باشقا بىركىشىنى سۇلتانلىققا ئولتۇرغۇزغاندى. يېڭى بولغان سۇلتانىنىڭ سايىت خوجاملار بىلەن كارى بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن سايىت خوجام ئىلىدا تۇرۇپ قېلىپ، ياقۇپبەگنىڭ زامانىسىگە كەلگەندە ئاندىن ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كەلدى.

ھەبىبۇللا ھاجى پادىشاھ كۇچالىق ھاجى خەزىنىچى بەگنى مەغلۇپ قىلىپ قايتقاندىن كېيىن خۇشال بولغان بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ياخشى ئىش بولمىدى دەپ ئويلاپ كۆڭلى غەش بولدى. بىرنەچچە كۈن مۇلاھىزە قىلغان

دىن كېيىن، «بىر ئىككى تەرەپلا مۇسۇلمان، بىر دىن ۋە بىر مىللەت كىشىلىرى. ھەر قانچە ئىش بولغاندىمۇ ئىتتىپاق بولۇپ، ئەپ ئۆتسەك ياخشى بولاتتى» دېدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەنلىك ياخشى، ئېسىل ماللىرى، ئات، قورال ـ ياراق قاتارلىق نەرسىلىرىدىن سوۋغا ـ سالاملارنى تەييارلىدى ۋە دوستلۇق ئىپادىسى بەلگى ئىتائەت قىلىش ئالامىتىنى بىلدۈرۈپ، ئۆز ـ لىرىدىن ئۆتۈلگەن ئىشلارغا ئۆزرە ئېيتىش ئۈچۈن، ئەھمەت مىراپ نامىلىق ئىشەنچلىك بىر بەگنىڭ باشچىلىقىدا 50 كىشىنى ئەلچى قىلىپ نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملار بىلەن يولغا سالدى. بۇ ئەلچىلەر ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەندە ئاقسۇدىن ئادەم قوشۇپ كۇچاغا ماڭدۇردى. كۇچاغا بىر مەنزىل يول قالغاندا، كۇچادىن ئالدىلىرىغا ئادەم چىقىپ تارتۇق، سوۋغا ـ سالاملىرىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئەھمەت مىراپ باشلىق ھەممە ئەلچىلەرنى ئات ـ ئۇلاغ، ئوق ـ ياراقلىرىدىن ئايرىپ، ھەر بىر ئادەمنى بىردىن ئۆيلۇكىكە چۈشۈرۈپ، ئۇلارنى قاچۇرۇپ قويماي ياخشى مۇھاپىزەت قىلىشقا تاپشۇردى.

ئەلچىلەر سايرام يېزىلىرىدا ئىككى يىلغىچە تۇرۇشتى. ۋە بۇ يەرلەرگە ياقۇپبەگنىڭ قەدىمى يەتكەندىن كېيىنلا ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ، ئالا ـ ئاقىلىرى بىلەن جەم بولۇشتى.

10

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئىسھاق خوجامنىڭ شەرق تەرەپكە قاراپ يولغا چىقىپ، ئۈششاقتالدا نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىنى يوقاتقانلىقى ۋە قاراشەھەرنىڭ پەتھ قىلىنغانلىقى

راشىددىن ئاخان خوجام كۇچادا خانلىق پايتەختىدە مۇلتۇر ـ غاندىن كېيىن، قاراشەھەر ۋە تۇرپانىدىكى كاپىرلاردىن

ئەندىشە قىلىپ خاتىرجەم بولالماي، «خۇدانىڭ يولىدا جېنىنى پىدا قىلىپ غازات قىلىدىغان، شېھىتلىك دەرىجىسىنى ئارزۇ قىلىدىغان باتۇر بارمۇ؟» دەپ جاكار قىلدى. شۇ چاغدا توختى مۇھەممەد يۇز بېشى كېلىپ، «شۇ دەرىجىنى مەن ئارزۇ قىلىمەن. خىزمەتلىرىنى بەجا كەلتۈرىمەن» دەپ ئۆزىنى مەلۇم قىلدى. راشىددىن خوجام توختى مۇھەممەد يۇز بېشىغا 100 لەشكەرنى قوشۇپ ئۇلارغا باھاۋىددىن خوجا، ئايدىن خوجىلارنى باشلىق قىلدى ۋە ئۇلارنى دىنسىزلار بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن يولغا سالدى. بۇلار بۇگۇرگە يېتىپ كەلدى. بۇگۇردە 100 گە يېقىن خىتاي چېرىكى بار ئىدى. ئۇلارنى يوقىتىپ بۇگۇرنى قولغا ئالدى. شۇ ئەسنادا ئارقا تەرەپتىن ئىسھاق خوجام، سىدىق داداخاھ، مەنۇر خەلىپە باشلىق 150 ئەسكەر يارەمگە كەلدى. بۇگۇردىن دۇئايى خەلىپە، سۇمۇللا دېگەن تۇڭگان باشلىق 100 كىشى كېلىپ قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن لەشكەر قوشۇلۇپ بىرلىكتە كورلىغا يېتىپ بېرىپ كورلىنى قولغا كىرگۈزدى. كورلىدىن يەنە نۇرغۇن ئادەم قوشۇلۇپ چوڭ قوشۇن ھاسىل قىلدى. ئۇلار تۇغ - بايراق، ئوق - ساغداق، مىلتىق - زەمبىرەك، نەيزە - ياراق، ناغرا - سۇناي، داقا - دۇمباقلار بىلەن زور داغدۇغا ئىچىدە قاراشە - ھەرگە قاراپ راۋان بولدى. مۇشۇنداق زور ھەشەمەت بىلەن دەريا لېۋىگە يېتىپ بارغاندا، كاپىرلار كېمىنى تارتىۋېلىپ مىلتىق، زەمبىرەك ئېتىپ ئۇلارنى ئۆتكىلى قويمىدى. ئامالاج بولۇپ تۇرغان چاغدا، كورلىدىن قوشۇلغان باتۇرلاردىن ئىسلام خەلىپە مەسلىھەت كۆرۈستىپ: «چوڭ يول بىلەن قاراشەھەرگە كىرگىلى بولمايدىغان ئوخشايدۇ، باغراش كۆلىنىڭ ئايىغى بىلەن ئۆتۈپ، ئۇششاقتالغا چىقىپ، ئاندىن ئارقىمىزغا يېنىپ كېلىپ قاراشەھەرنى ئالساق»، دېدى. خۇددى تەڭرىنىڭ

ئىلهامى بىلەن كۆرسەتىلگەندەك ئاھايىتى ياخشى مەسلىھەت بولدى، دەپ هەممە قوبۇل قىلدى ۋە ئارقىلىرىغا يېنىپ كورلىغا كىلىپ، باغراش كۆلىنىڭ ئايىغى بىلەن ئايلىنىپ ئۆتۈپ توققۇز كۈندە ئۇششاقتالغا چىقتى. بۇ يەردە ئۇرۇمچىدىن چىققان 18 مىڭ خىتاي چېرىكى يامغۇر يېغىپ ماڭالماي، توپ ـ زەمبىرەكـ لىرىنى هۆل بولۇپ كەتمىسۇن، دەپ قۇمغا كۆمۈپ قويۇپ، ئۆزلىرى بىپەرۋا ئارام ئېلىپ ياتقانىدى. شۇ هالەتتە ئىككى لەشكەر ئۇچرىشىپ ئۆز ئارا جەڭگە كىرىشىپ كەتتى.

مۇندىن ئىلگىرى جاھانگىر خوجام ئالتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەن چاغدا، بىيجىڭ تەرىپىدىن «ئاي جاڭجۈن» دېگەن كاتتا مەنسەپدار كېلىپ ئالتە شەھەرنى تارتىۋېلىپ، جاھانگىر خوجامنى تۇتۇپ بىيجىڭغا ئەۋەتكەن بولۇپ، شۇ خىزمىتى ئۈچۈن بىيجىڭنىڭ خېنى ئاي جاڭجۈننى ئالتە شەھەرنىڭ «تەربىيەتگەردىسى»* قىلدىم دەپ يارلىق چۈشۈرگەن ۋە ئۇششاقتالدا ئاي جاڭجۈنگە ئاتاپ بۇتخانا ياساپ هەيكىلىنى توختىتىپ قويغانىكەن. ئۇرۇمچىدىن چىققان 18 مىڭ خىتاي چېرىكلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي، شۇ بۇتخانىنىڭ ئىچىگە قىچىپ كىرىۋېلىپمۇ قۇتۇلالمای ئاخىر هەممىسى نابۇت بولدى. بىيجىڭ تەرىپىگە بېرەرلىمۇ قىچىپ كېتەلمىدى، ئەمما قاراشەھەر تەرەپكە ئازراق قىچىپ كەتتى.

مۇشۇ پەيتتە تۇرپان تەرەپتىن ئىككى ئاتلىق خىتاي بىغەم چىقىپ كېلىۋاتقانىكەن. قالماقلار ئۇلارنى تۇتۇۋېلىپ خوجامنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ئاختۇرۇپ قارىسا يېنىدىن خەت چىقتى. بۇ قاراشە هەرنىڭ ئامبىلىغا يېزىلغان خەت بولۇپ، «خاننىڭ يارلىقى بىلەن، سىلەرگە يارەدەم ئۈچۈن 24

---

* تەربىيەتگەردىسى ـــ باقۇچى، قوغدىغۇچى، باشپاناھ بولغۇچى.

مىڭ چېرىك، 470 زەمبىرەك، 300* ھارۋا ئوق - دورا بىلەن كەلدۇق، ئۇچ كۈندە ئۇششاقتالغا يېتىپ بارىمىز، ئالدىمىزغا نۇرغۇن ئوزۇق - تۈلۈك چىقىرىڭلار» دېگەن مەزمۇندا يېزىلغانىكەن. خەتنىڭ مەزمۇنىنى پۈتۈن قوشۇنغا جاكارلاپ، چۆلنىڭ ئاغزىنى، سۇنىڭ بويىنى توسۇپ تەييار بولۇپ تۇردى. ئۇچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن تۇغ ئامايان بولدى. تۇغنىڭ كەينىدىن چېرىكلەر كۆرۈندى. ئىسلام ئەسكەرلىرىنى كۆرۈپ ئۇلار: «بىزنىڭ ئالدىمىزغا چىققان چېرىكلەر ئوخشايدۇ»، دەپ بىلمەرۋا، غەم - ئەندىشىسىز يېقىنلاپ كەلدى. شۇ ئەسنادا بىر تەرەپتىن ئىسھاق خوجام، توختى مۇھەممەد خەلىپە، بىر تەرەپتىن باھاۋىددىن خوجام، مەمۇر خەلىپە، يەنە بىر تەرەپتىن ئايىددىن خوجام، دۇئايى خەلىپە، سۇمۇلا تۆكگانلار يۇقىرى ئاۋاز بىلەن تەكبىر ئېيتىپ چېرىكلەرنىڭ ئۇستىگە ئات سېلىپ يېزىپ جەڭگە كىردى. باھاۋىددىن خوجام، مەمۇر خەلىپىلەر تەرىپى ئاجىز كېلىپ قاچقىلى تۇردى. ئىش يامان تەرەپكە يۆزلىنىۋاتقان چاغدا، ئىسھاق خوجام ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ لەشكەرلەرگە قاراپ دۇئا قىلىپ «(تەكبىرگە) شېرىك كەلتۈرگۈچىلەرنى ئۆلتۈرۈڭلار» دېگەن ئايەتنىڭ روھى بويىچە ئەسكەرلەرنى چىڭ تۇرۇشقا دالالەت قىلدى. ھەممە بىردەك يىغا - زار بىلەن جەڭگە كىرىپ گاھى ئوڭنى سولغا، گاھى سولنى ئوڭغا سۈرۈپ، ئەتىگەندىن كەچكىچە، كېچىدىن تاڭ ئاتقۇچە جەڭ قىلدى. چاپ - چاپ ئاۋازى، توپ - زەمبىرەك، مىلتىق ساداسى قوشۇلۇپ پەلەكتىن ئاشتى. دېمەك، غەلىبە ئىشىكى ئىسھاق خوجام تەرىپىگە ئېچىلدى. كاپىرلار بىلەن تولۇق بىر

---

* «تارىخىي ھەمىدىيە» دە 200 دەپ ئېلىنغان — مۇھەررىردىن.

كېچه ئىككى كۈندۈز ئۇرۇشتى. ئۇلارنىڭ ئونىنى ئۆلتۈرگىچە 30 ى ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈپ هالاك قىلدى. ئۇلارنىڭ ئادىتىدە دۇشمەن قولىدا ئۆلۈشنى ئۆزى ئۇچۇن نومۇس دەپ بىلمەيدىكەن. ئەگەر كاپىرلار ئۆزىنى ئۆزى هالاك قىلمىسىپ بەرمىگەن بولسا، بەش كېچە ـ كۈندۈزدىمۇ ئۆلتۈرۈپ تۈگەتكىلى بولمايتتى. چۈنكى ئىسلام لەشكەرلىرى 2000 غا يەتمەيتتى. كاپىرلارنىڭ چېرىكى بولسا 24 مىڭ كىشى ئىدى. بۇلاردىن 1000 دەك ئادەم جېنىنى ئېلىپ قېچىپ قۇتۇلدى. قالغانلىرى هالاك بولدى. بۇ چاغلاردا ئىسلام لەشكەرلىرىگە سۇ ئىچكىلى، تاماق يېگىلى پۇرسەت بولمىغانىدى. ئەمدى بىر ئاز خاتىرجەم بولۇپ تاماق يېيىشكە مەشغۇل بولۇپ تۇرۇشىغا، قاراشەھەردىن 7000 خىتاي، 3000 قالماق چېرىكى، 56 هارۋىدا توپ ـ زەمبىرەك، مىلتىق، 150 تۆگىدە ئوق ـ دورا بىلەن تېۋىلغا① دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى، دېگەن خەۋەر كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يەۋاتقان تاماقنى تاشلاپ، هەممە ئىشتىپاقلىشىپ جەڭ قىلىش، ئۆزىنى قوغداپ جېنىنى مۇهاپىزەت قىلىش نىيىتى بىلەن بىردەك ئاتلىنىپ قاراشەھەر تەرەپكە قاراپ راۋان بولدى. ئۇچ پوتەي② مىقدارى يول يۈرۈپ چۈققو دېگەن يەردە خىتاي چېرىكلىرى بىلەن ئۇچراشتى ۋە ئىككى ئوتتۇردا جەڭ باشلىنىپ كەتتى. كاپىرلار تۆگىلىرىنى چۆكتۈرۈپ، هارۋىلىرىنى قاتار قىلىپ ئۇنىڭ دالدىسىدا ئىسلام لەشكەرلىرىگە ئوق ئېتىپ يېقىن كەلتۈرمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئىسهاق

---

① خۇشۇت ناهىيىسىدە. تېۋىلغا بىر چاتقالنىڭ نامى ـــ مۇهەررىر-دىن.

② پوتەي ـــ ئۇزۇنلۇق ئۆلچىلىمى، بىر پوتەي تەخمىنەن تۆت كىلو-مېتىرغا تەڭ كېلىدۇ.

خوجام ئۇجمه چوماقلىرىنى قولىغا ئېلىپ داڭدار باتۇر ۋە پالۋان-لارنىڭ ھەمراھ قىلىپ دۇشمەن ئۇستىگە ئات سالدى. بۇنى كۆرگەن كاپىرلار ئىش يامان بولدى، دەپ تۆگىسىدىكى ئوق-دورىلارغا ئوت قويدى. نۇرغۇن ئوق-دورا پارتلاپ، نۇرغۇن تۆگە، ئادەم، قورال-ياراقلارنى ئاسمانغا ئۇچۇرۇپ كەتتى. دورىنىڭ ئىسسىق، ئاتلارنىڭ ئايىغىدىن چىققان توپا-چاڭ زېمىن يۈزىنى قاپلاپ، قۇياش نۇرىنى خىرەلەشتۈرۈپ، كېچىنى كۈندۈزدىن، كۈندۈزنى كېچىدىن پەرقلەندۈرگىلى بولمايدىغان، گويا قىيامەت بولغاندەك غەلىتە ئەھۋال يۈز بەردى. نەتىجىدە كاپىرلار ئاجىز كېلىپ قاچتى. خوجاملار چاپ-چاپ قىلىپ قوغلاپ تېۋىلغا دېگەن جايغا بېرىپ چۈشتى. غىزا-تاماق يەپ بىر كېچە قونۇپ ئارام ئالغاندىن كېيىن ئەتىسى قالماقلارغا يول باشلىتىپ قاراشەھەرگە قاراپ يولغا چىقتى. قاراشەھەرگە يېقىن بارغاندا چارلىغۇچى خىتاي-لاردىن ئىككىسىنى تۇتۇۋالدى. بۇلارنى سوراق قىلغاندا، چوڭ يولنىڭ ئۈستىگە توپ-زەمبىرەك قۇرۇپ قويدى، دېدى. قالماقلارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن چوڭ يولنى تاشلاپ سول تەرەپ بىلەن يۇرۇپ قاراشەھەرنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، غەرب تەرىپىدىكى تېرەكلىك دېگەن جايغا بېرىپ چۈشتى.

تېرەكلىك دېگەن جاينىڭ بىر تەرىپى دەريا، بىر تەرىپى تاغ، بىر تەرىپى شەھەر بولۇپ، يەنە بىر تەرىپىدە چوڭقۇر ئېرىق بار ئىدى. شۇ كۈنى شەھەر ئەتراپىدىكى يېزا-قىشلاق بازارلارنى تامامەن ئىگىلەپ، ئوت قويغۇدەككە ئوت قويۇپ، ھەددىدىن زىيادە جەڭ-جېدەللەر بولدى. كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكى-نىڭ تولىلىقىدىن ماڭغىلى يول قالمىدى. ئۇرۇش بولغان

يەردە ئىككى چوڭ ئۆستەڭ بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى بىر نەيزە بويى* كېلەتتى. ئىككى ئۆستەڭ كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكى بىلەن توشۇپ كېتىپ، سۇلىرى ئاقالماي ھەر تەرەپكە تېشىپ، سۇيىنىڭ رەڭگى قانغا ئوخشاش قىپقىزىل بولۇپ كەتتى. بىراق شەھەر سىرتىدىكى دۇشمەنلەر يوقىتىلغان بولسىمۇ، شەھەرنىڭ ئىچىدىكى كاپىرلار دەرۋازىنى ئېتىۋېلىپ، سېپىلنىڭ ئۈستىدىن ئوق ئېتىپ، تاش ـ كېسەكلەرنى تاشلاپ يېقىن بارغىلى قويمىدى، بۇ چاغدا ئىسلام لەشكەرلىرى ھارۋىلارنى ئەكىلىپ قاتار قىلىپ، ئۈستىگە تۆگىنىڭ چومىنى سۇغا چىلاپ بېسىپ، ئاستىغا تاللانغان باتۇرلارنى كىرگۈزگەن پېتى ھارۋىنى ئىتتىرىپ بېرىپ دەرۋازىغا ئوت قويدى. بۇنى كۆرگەن كاپىرلار ئەس ـ ھوشىنى يوقىتىپ، ئەقلىدىن ئازدى، كۆزىگە يورۇق جاھان قاراڭغۇ كۆرۈندى. قول ـ پۇتى پالەچ بولۇپ، مىلتىق، قوراللىرى يەرگە چۈشتى. ئۆلۈك يا تىرىكلىكىنى بىلەلمەي ھاڭۋېقىپ قېلىشتى.

خوجەك قازى دېگەن كىشى قالماقلارغا تەرجىمان ئىدى. خوجەك قازى ئۇلارغا: «خوجامىلار ئۇلۇغ كىشىلەر، ئۇلارغا ئوق ئاتماڭلار، دۇئايى بەد قىلۇۋەتسە، ھەممىگىلارغا ئوت كېتىپ، كۆيۈپ تۈگەيسىلەر»، دېدى. قالماقلار: «بىز جاھانگىر خوجا زامانىسىدىن تارتىپ خانىنىڭ يارلىقى بىلەن قەشقەرگە بىرقانچە قېتىم بېرىپ خوجاملارغا ئوق ئېتىپ جەڭ قىلغان، ئەمما بىزگە ياخشىلىق بولمىدى. ئارىمىزغا كېسەل تارقاپ ئۇرغۇن ئادەملىرىمىز ئۆلۈپ كەتتى. چارۋا ـ ماللارغا چېچەك چىقىپ قىرىلىپ كەتتى. ئەمدى خوجاملارغا ئوق ئاتمايمىز»،

---

* نەيزە بويى ـــ ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى بولۇپ، تەخمىنەن ئىككى مېتىرغا تەڭ.

دەپ چىققۇالدى. ئىسلام لەشكەرلىرى شەھەرگە كىرىپ شەھەرنى ۋەيران قىلىپ كاپىرلارنى تارمار قىلدى.

نەزم

شاھقا ئەگەر بولسىلەر دۆلەت، بەخت يار،
بولۇر پەتە نۇسرەتلەرا شاھقا دۇچار.①

مەنسەپدارلار، ئادەتتىكى چېرىكلەر ۋە چوڭ - كىچىك پۇقرا بولۇپ بىر ھەپتە ئىچىدە 200 مىڭدىن ئارتۇق كاپىر يوقىتىلدى. بۇ جەريانداا ئىسلام لەشكەرلىرىدىن 150 چە كىشى قۇربان بولدى. 300 دەك كىشى يارىدار بولدى. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئىسھاق خوجام غالىبىيەت قازاندى. ھەممەيلەن خۇشاللىققا چۆمدى. شادلىق سادالىرى، غالىبىيەت ئاۋازلىرى پەلەكتىن ئاشتى. تارىخ كىتابلىرىدا بايان قىلىنغان جەڭ - غازاتلاردا بۇنداق نۇرغۇن چېرىكلەرنىڭ نابۇت بولغانلىقىنى ھېچكىم كۆرمىگەن ۋە ئىشتىمىگەن. «رەۋزە تۇسسەفا»، «ئاتەشكەدە»، «تارىخىي رەشىدى»، «شەھىرى خىيە»② ۋە باشقا تارىخ كىتابلارىدىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، بىر زامانلاردا بۇنىڭدىنمۇ كۆپ مۇسۇلمانلار ھالاك بولۇپ كاپىرلار غالىب بولغان ۋەقەلەرمۇ كۆرۈلگەن. ئەمما بۇ قېتىمقى جەڭدە كاپىرلار مەغلۇپ بولۇپ، مۇسۇلمانلار غالىب بولدى. شۇنداق قىلىپ بارلىق مۇسۇلمانلار، قالماقلار ۋە باتۇر، پالۋان ئىسلام لەشكەر-

---

① پادىشاھقا بەخت - دۆلەت كەلسە، ھەلمبە - مۇڭۇپىپەقىيەتمۇ قوشۇلۇپ كېلىدۇ.

② «رەۋزە تۇسسەفا»، «ئاتەشكەدە»، «تارىخىي رەشىدى»، «شەھىرى خىيە» ــ مەشھۇر تارىخىي ئەسەرلەرنىڭ نامى.

لىرلى ئىتتىپاقلىشىپ، ئىسھاق خوجامنى ئۆزلىرىگە ئەمىر لەشكەر قىلىپ سايلاپ، ناغرا ـ كاناي، داپ ـ دۇمباق سادالىرى بىلەن تەنتەنە قىلىشتى. ھەممەيلەن قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ، تەزىم بىلەن ئۆزلىرىنىڭ خوجامغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

نەزم

مەسنەدى شاھلىققا ئولتۇردى سەئادەت كۈنلىرى،
تەختكە چىقتى ئاچىلىپ غۇنچە يەكلىغ باغلىرى.

نەتىجىدە يەتتە پۈشتىدىن تارتىپ جىنازىغا ئوخشاش ئورۇق ئاتقا ياغاچ لىگگىرچاق توقۇپ، ياغاچ ئۈزەڭگە، شويىنا قۇشقۇن سېلىپ مىنىپ كەلگەن سەھرالىقلار، ئارغىماق ـ توپچاق ئاتلارغا، 100 سەر كۈمۈشكە ئەرزىيدىغان قىممەت باھالىق بېيجىڭ ئىگەرلىرىنى توقۇپ، ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن ھەل بېرىلگەن ئۈزەڭگە، قۇشقۇن سېلىپ مىنىدىغان بولدى، ياز كۈنلىرى بېشىغا تۈزۈككىنە دوپپا، قىش كۈنلىرى ئىسسىقلىنا ئېرە تۇماق كىيىمگەن، ماتا چاپاندىن باشقىغا قۇدرىتى يەتمىگەن، بەش تەڭگە پۇلنى ئېشىنىپ خىراجىتى ئۈچۈن يېنىغا سالالمىغان كىشىلەرمۇ، ئىسىل، قىممەت باھالىق تۇماقنى، تۈلكە، سۈلەيسۈن تېرىسىدىن قىلىنغان ئالىي جۇۋىلارغا ئېرىشىپ، تاۋار ـ دۇردۇنلاردىن پايتىما قىلىشىپ، خۇرجۇن ـ خۇرجۇنلاردا ئالتۇن، كۈمۈش، تاغار ـ تاغارلاردا تاۋار ـ دۇردۇنلارغا ئىگە بولدى. ئەسكەر باشلىقلىرى، پانسات، يۈز بېشى، ئون بېشى قاتارلىقلار ئىگە بولغان ئالتۇن ـ كۈمۈش، ئات ـ ئۇلاغ، ئىگىن ـ ئاياغلارنىڭ ھېسابى يوق ئىدى.

قاراشەھەر ئېلىنىپ، يۇرت تىنچلانغاندىن كېيىن ئىسھاق خوجا جەڭ ۋەيرانچىلىقى، ئوت ئاپىتىدىن قۇتۇلۇپ قالغان

مىلتىق، توپ ـ زەمبىرەك، ئوق ـ دورا، قورال ـ ياراق، مال ـ مۈلۈكلەرنى، ھەربىي يۈرۈشتە ھېرىپ ـ چارچاپ ياكى جاراھەتـ لىنىپ سەپتىن چۈشۈپ قالغانلارنى يىغىپ ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ئۈششاقتالغا مەخسۇس قوشۇن ئەۋەتتى. بۇلار ئۇششاقتالغا بېرىپ قارىغۇدەك بولسا ئەسلىدىكى ئۇششاقتالنىڭ شەرق تەرىپىدىكى كەڭ قارا ساي كاپىرلارنىڭ خۇنى بىلەن خۇددى قىزىل كىگىز يايغاندەك قىزىللىققا پۈركىنىپتۇ. پەرھات قەبرىسىنىڭ ئۈستىدىكى لالىزار گۈل ـ گۈلىستانلىقىتىنمۇ زىيادە بەرق ئۇرۇپتۇ. ئۇلار بۇ مەنزىرىنى سەيلە ـ تاماشا قىلىپ، تەڭرىنىڭ ئېلىتىپاتىغا شۈكرى ـ سانا ئېيتىپ قورال ـ ياراق، ئالتۇن ـ كۈمۈش، مال ـ مۈلۈكلەرنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى.

ئىسھاق غازى خوجام خۇش خۇي، مۇلايىم، ئادىل، كۆڭلى ـ كۆكسى كەڭ، ساددا، چىقىشقاق، سېخىي، پۇقرالارنىڭ غېمىنى يەيدىغان، غەيرەتلىك بىر ئادەم ئىدى.

«پادىشاھ قايسى دىن، قايسى ئېتىقادتا بولسا خالايىقىمۇ شۇنداق بولىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، شۇ چاغدىكى لەشكەرلەرنىڭمۇ كۆڭۈللىرى ساپ، نىيەتلىرى توغرا ئىدى. «نىيىتى قانداق بولسا ھەرىكىتىمۇ شۇنداق بولىدۇ» دېگەندەك، نىيەتلىرى توغرا بولغانلىقى ئۈچۈن ھەممىلىرى غازىلىق دەرىجىسىگە مۇشەررەپ بولۇشتى. پەرز، ۋاجىپ، سۈننەت ۋە مۇستەھەپ* ئەمەللىرىنى ئورۇندىغاندا نىيەت توغرا بولمىسا، ئۇنىڭ ساۋاب ۋە نەتىجىسى بولمايدۇ. غازات بولسا ئۇلۇغ پەرزلەرنىڭ بىرى بولۇپ، غازات قىلىش ئۈچۈن ئەلۋەتتە

---

* پەرز، ۋاجىپ، سۈننەت، مۇستەھەپ ـــ ئىسلام شەرىئىتى بويىچە مۇسۇلمانلار ئورۇنداشقا تېگىشلىك بولغان ۋەزىپىلەرنىڭ دەرىجىسى ۋە نامىلىرى.

ياخشى نىيەت، ئوغرا مەقسەتىنىڭ بولۇشى لازىم ۋە زۆرۈر، ئىسھاق خوجام باشلىق باتۇرلار ۋە پۇتۇن لەشكەرلەرنىڭ ئولجا ئالاي ياكى باتۇر دېگەن نام كۆتۈرەي ۋە ياكى شۇ باھانە بىلەن بىرەر مەملىكەتكە ھاكىم، پادىشاھ بولاي دېگەندەك يامان خىيال، ناتوغرا غەرەزلىرى يوق ئىدى. ھەممىسىنىڭ بىردەك كاپىرلارنى تارمار قىلماق، ئەجەل يەتسە تەڭرى يولىدا جېنىنى پىدا قىلماقتىن باشقا مەقسىتى يوق ئىدى. ئۇلۇغ تەڭرىم ئۆزىنىڭ پەزلى ـ كەرىمى بىلەن ھايات قالغانلارغا غازىلىق بەختى دۆلىتىنى، ئۆلگەنلەرگە شېھىتلىكنىڭ ئالىي دەرىجىسىنى بەردى. ھازىرغىچە روسۇللىلانىڭ سۈنىنەتلىرىگە مۇۋاپىق غازات قىلغان گۈرۈھ بەلكى مۇشۇ بولۇشى مۇمكىن. ھەقىقىي ئەھۋالىنى تەڭرىنىڭ ئۆزى بىلىدۇ.

ئەي ئۇلۇغ خۇدا: ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن ھەممىگە ئىنساپ، ياخشى نىيەت، خالىس ئەقىدە ئاتا قىلغىن. جىمى ئالەمنىڭ پەيغەمبىرى ــ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھۇرمىتى ئۈچۈن دۇئالىرىمنى ئىجابەت قىلغىن، ئامىن!

11

تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن سىيىت ئىسھاق خوجام تۇرپان غازىلىقىغا يۈرۈش قىلىپ، تۇرپاننى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن يەنە بىرنەچچە شەھەرلەرنى پەتھ قىلغانلىقى ۋە نۇرغۇن قارا خىتاي ئەھلىنىڭ نابۇت بولغانلىقى

دۆلەت ئۇلۇغلىرى ۋە پاراسەتلىك ئەربابلارغا ئاشكارا بولغايكى، ھوقۇق ۋە ئۇلۇغلۇقنىڭ ۋارىسى بولغان سىيىت ئىسھاق خوجام، قاراشەھەردىكى «كاپىر» قالماقلارنىڭ جېڭىدىن

پارىخ بولغاندىن كېيىن، ئەمىر - ئۇمرا، باھادىر، دادخاھلارنى چاقىرىپ كونا تۈرپاننى پەتھ قىلىش نىيىتىنى ئۇلارغا بىلدۈرىدى. ھەممە ئەربابلار بىر ئېغىزدىن: «تۈرپان پولىنىڭ قاتتىق لىقى ھەممە ئىنسانلارغا قۇياشتەك روشەندۇر. بۇ توغرىدا ئارغىمبۇلاق دېگەن جايدىكى تاغنى مەتىن بىلەن ئويۇپ خەتتى جەللى① شەكلىدە مۇنداق مەزمۇندا خەت پۈتۈلگەن: ‹بىرىنچى قېتىم بۇ يولدا ماڭغان كىشى بىلمەسلىكتىن، تىجارەت ۋە نەپەقە، ئەھلى ئايال دەپ نادانلىق بىلەن ماڭغان بولغاي، ئىككىنچى قېتىم ماڭغانلار ناھايىتى زۆرۈرلۈكتىن ياكى ئەسھابۇل كەھەبنى زىيارەت قىلىش نىيىتى بىلەن ماڭغاندۇر، ئۈچىنچى قېتىم ماڭغانلارنىڭ ئۆزى كاپىر، خوتۇنى تالاق›. بۇ خەتنىڭ قايسى زاماندا، قايسى ۋاقىتتا پۈتۈلگەنلىكىنى ھېچ كىشى بىلمەيدۇ. شۇنىڭغا لايىق نان - توقاچ، ئوزۇق - تۈلۈك، قورال - ياراق، ئات - ئۇلاغ راسلاپ ئاندىن يولغا چىقساق ياخشى بولۇرمىكىن» دەپ مەسلىھەت بېرىشتى. بۇ مەسلىھەت ھەممىگە ناھايىتى يېقتى. نۇرغۇنلىغان ھارۋا، تۆگە، ئات - ئېشەكلەرگە ئوزۇق - تۈلۈك، قورال - ياراقلارنى ئارتىپ ياخشى كۈن، ياخشى سائەتتە غەلىبە ئۇچۇن ئاتلاندى. تارىخىي ھىجرى يىلنىڭ 1281 - يىلى② رەبىئۇلئاخىرنىڭ 18 - كۈنى يولغا چىقىپ، تېۋىلغا دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئارام ئالدى. غەلىبە قازانغان بۇ لەشكەرلەر نۇرغۇن «كاپىر» لارنى ئۆلتۈرۈپ يۇرەكلىرى توختىغان، كۆزلىرى قىزارغان، ئاجىزلىرى كۈچلۈك، كۈچلۈكلىرى باتۇر بولغانىدى.

---

① خەتتى جەللى — خەتتاتلىقتىكى بىر خىل ھۆسن خەت شەكلى.

② ھىجرىيىنىڭ 1281 - يىلى مىلادىنىڭ 1864 - 1865 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ھەر بىرى ئۆزىنى گويا ئىسپەندىيار، رۇيىنتەن، قەھرىمان تەھمەتەن چاغلاپ، 'رۇستەم ۋە بەرزۇ* دىنىمۇ پالۋانراق، دەپ ئويلايتتى.

شۇڭا، ئۇلۇغ خۇدانىڭ ئىنايىتىدىگە ئۆزىنى ئاتاپ، خالىس نىيەت بىلەن تەڭرىگە تەۋەككۈل قىلىپ، «دىنىغا ياردەم بەرگەن كىشىلەرنى غالىب قىل، دىنىنى خار قىلغان كىشىلەرنى مەغلۇپ قىل» دېگەن دۇئانى توختىماي تەكرارلاپ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن تەكبىر ئېيتىشىپ يولغا راۋان بولدى. ئەمما كاناي - سۇنايىناك ساداسى، نەغمە - ناۋانىڭ ئاۋازى، لەشكەر - لەرنىڭ ھەيۋەتلىك تاماشىسى، ئوق - ساغداق، نەيزە - قىلىچ، تۇغ - ئەلەملەرنىڭ دەيدەبىسى، پوش - پوش غوۋغىسى كۆك ئاسماندىن ئۆتۈپ يۇقىرىقى ئالەمدىكىلەرنىمۇ پاراكەندە قىلدى. ئۇششاقتالغا يېتىپ بېرىپ قارىغۇدەك بولسا كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكلىرى يولنىڭ ئوستىدە دۆۋە - دۆۋە بولۇپ يېتىپتۇ. بىر تەرىپى تاغ باغرى، بىر تەرىپى سۇنىڭ قىرغىقى بولغانلىقتىن مېڭىشنىڭ ئىمكانىيىتى قالماپتۇ. چۈنكى ئېتىزلىقتىكى دېھقانلار ئورۇپ يىغىتىپ قويغان زىرائەتتەك، بەلكى ساينىڭ تېشىدەك پۈتۈن دەشت - باياۋان ئۆلۈك بىلەن توشۇپ كەتكەنىدى. ھاشار - مەددىكار سېلىپ ئۆلۈكلەرنى بىر تەرەپكە تارتىپ يول ئېچىپ ماڭدى. كېيىنكى قېتىم يەنە خىتاي چېرىكلىرى كەلگۈچە بۇ ئۆلۈكلەر يول ئۈستىدە قۇرۇپ - چېرىپ ياتتى. ئەمما ھاۋانىڭ ئىسسىقلىقىدىن ئۆلۈكلەرنىڭ تېرىلىرى قۇرۇپ تارتىشىپ بەزى - لىرى باش ئۇرۇۋاتقاندەك، بەزىلىرى چاڭگال سالغانىدەك، بەزىلىرى سوراقچى ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرغاندەك قىياپەتتە

---

* ئىسپەندىيار، رۇيىنتەن، تەھمەتەن، رۇستەم، بەرزۇ دېگەنلەر قەدىمكى ئىران ئەپسانىلىرىدىكى پالۋانلارنىڭ نامى.

بولۇپ قالغاندى،

كېيىنكى چاغلاردا بۇ يول بىلەن يۈرگەن يولۇچىلارنىڭ ئات ـ ئۇلاغلىرىغا ئۆلۈكلەرنىڭ ئۇستىخانلىرى سايىنىڭ تېشىدەك پۈتلىشىپ تۇراتتى. بۇنى كۆرگەن مۇسۇلمانلار ئىسھاق خوجام ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ غەيرىتىگە ئاپىرىن ئېيتىپ دۇئا قىلىشاتتى.

كېيىنكى چاغلاردا* ئاتىلىق غازى ھاكىمىيەتنى ئالغاندىن كېيىن سىيىت ئىسھاق خوجامنى كۆچادىن يەكەنگە ئېلىپ بېرىپ مۇھەممەد يۇنۇس دادخاھقا تاپشۇردى. ئۇنىڭ ھەر كۈنلۈك تەمىناتى ئۇچۇن بىر دانە قىزىل تىللا، ھەر ھەپتىدە ئۈز لايىقىدا تون ـ سەروپاي، ھەر يىلدا 2000 چارەك ئاشلىق بېرىشنى تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈرگەندى. بىرنەچچە ۋاقىتتىن كېيىن مۇھەممەد يۇنۇس دادخان ئاتىلىق غازىغا مۇنداق دەپ ئەرز يازدى: «مەرھەمەت پاناھ ئاتىلىق غازى، يارلىق قىلغان تەمىناتنى ئىسھاق خوجىغا بىرنەچچە يىلدىن بېرى بېرىپ تۇردۇم. ئەمدى يېرىمنى بېرىپ، يېرىمنى توپلاپ ئالىيلىرىنىڭ نۇسرەتلىك قوشۇنلىرىغا يەتكۈزۈپ بەرسەم دېگەنىنى ئويلاۋاتىمەن. يەكەن ئىچى ئەرزانچىلىق بولغانلىقتىن شۇمۇ يېتەتتى...»

ئاتىلىق غازى بۇ ئەرزنى كۆرگەندىن كېيىن كايىشلىق بىلەن قايتا غەمخورلۇق يارلىقى چۈشۈرۈپ: «خەسىس، بىخەلـ لىقىمدىن ئىسھاق خوجىغا تەمىناتنى ئاز تەيىن قىلغانىكەنمەن، بۇ ئالىي يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن بۇرۇن تەيىن قىلغان تەمىناتنى ئىككى ھەسسە ئاشۇرۇپ بېرىپ، ئالىي دۆلـ

---

* «تارىخىي ھەمىدىيە» دە «بۇنىڭدىن ئىلگىرى» دەپ ئېلىنغان ـ مۇھەررىردىن.

تىمىز ھەققىگە دۇنيا ئالغايسىز. ئىسھاق خوجىنىڭ ئوششاقتالدا قانداق جەڭ قىلغانلىقىنى بىلمەكچى بولسىڭىز، ئۇ يەردىكى كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكلىرىنىڭ ئۈستىخانلىرىنى كۆرسىڭىزلا بولىدۇ. مېنىڭ ئورنۇمدا سىز بولسىڭىز، ئىسھاق خوجىنىڭ داستىخانىغا پۇتۇن يەكەننى يېزا ـ قىشلاقلىرى بىلەن ئىنئام قىلىپ بەرگەن بولاتتىڭىز» دەپ ئىنساپ بىلەن ئەمر قىلدى. بۇ ئەھۋال ئاتىلىق غازىنىڭ ناھايىتى دىيانەتلىك كىشى ئىكەنلىكىگە، ئىسھاق خوجامنىڭ غەيرەتلىك ۋە باتۇرلۇقلىرىغا گۇۋاھ بولالايدۇ.

ئەمدى ئەسلىدىكى قىسسەسىمىزگە كەلسەك، سىيىت ئىسھاق خوجام پۇتۇن لەشكەر، ھەممە باتۇر، پالۋان، توپ ـ زەمبىرەكلىرى بىلەن ئوت ـ بوغۇز، نان ـ توقاچلىرىنى ئېلىپ ئوششاقتالدىن يولغا چىقىپ دۆڭدىكزا دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى. بۇ يەردىن چىقىپ قارا قىزىلدا* قونۇپ ئاندىن كۈمۈش دېگەن قونالغۇغا يېتىپ باردى. كۈمۈشتە 30 ـ 40 ئۆيلۈك كىشى بالا ـ چاقىلىرى بىلەن تەسلىكتە كۈن كۆچۈرگۈدەك ئازغىنا يەر ـ سۇ بولۇپ، ئۇيەر ئوت ـ خەشەك ھەتتا چىش كولىغۇدەك ياغاچ تېپىلمايدىغان جاي ئىدى.

كۈمۈشتىن چىقىپ ئۇجمە دەڭگە باردى. ئۇ يەردىن چىقىپ ئارغىبۇلاق مەنزىلگە چۈشتى. بۇ يەردىمۇ ئازراق سۇ بولۇپ، ئاتلارنى نۆۋەت بىلەن سۇغارسا ئاران يېتەتتى. بۇ يەردىن چىقىپ سۇبەشىغا كەلدى. بۇ يەردىن ئۇتۇپ توقسۇنغا يېتىپ باردى. توقسۇن خېلى كاتتا يۇرت بولۇپ، ئەتراپىدىكى يېزا ـ قىشلاقلىرىمۇ كەڭرى ئىدى. بۇ يەردىن ئۆتسىلا تۇر ـ

---

* «تارىخىي ھەمىدىيە» دە «قارا قېرىن» دەپ ئېلىنغان ـــ مۇھەررىردىن.

پانغا يېتىپ باراتتى. گەپنىڭ قىسقىسى، مۇشۇنداق ئەھۋالدا مىڭبىر جاپا ـ مۇشەققەت بىلەن تۇرپانغا يېتىپ باردى.

تۇرپاندا تۇرۇۋاتقان سايراملىق خوجىلاردىن مەسۇمخان خوجا ئاتلىق بىر ئۇلۇغ كىشى بولۇپ، سىيىت ئىسھاق خوجامـ نىڭ لەشكەرلىرى يېتىپ بارغۇچە ئۇ تۇرپانلىق قاسىم جەڭچى، ۋايىت ئەلىپە، خوجا زايىت ئەلىپە، ھاجى باقى ئەلىپە دېگەنلەر بىلەن بىرلىشىپ، تۇرپاننىڭ سەھرا ـ قىشلاقلىرىدىكى چېرىك، ئىلىپـ ساتار خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، بىر ـ ئىككى قېتىم شەھەرگە ھۇـ جۇم قىلىپ جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارغا تەڭ كېلەلمـ گەن، خىتايلار شەھەر دەرۋازىسىنى ئېتىۋېلىپ قامىۋالغانىكەن.

تۇرپانغا قاراشلىق سەھرالاردا توققۇز ئورۇندا چېرىك ۋە ئولتۇراقلاشقان خىتايلار بولۇپ، بەزى ئورۇندىكىلىرىنىڭ سانى 7 ـ 8 مىڭ، بەزى ئورۇندىكىلىرى 3 ـ 4 مىڭ كېلەتتى. بۇلارنىڭ ئۆلگەنلىرى ئۆلۈپ، قالغانلىرى شەھەرگە كىرىۋالغانىدى. شۇنداق ھالەتتە خوجا ئىسھاق خوجام ھەشمەتلىك لەشكەرلىرى بىلەن يېتىپ كېلىپ شەھەر ئەتراپىغا چېدىر ـ بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. ھەر تەرەپكە قاراۋۇل خەۋەرچىلەرنى قويۇپ ھوشيار تۇردى. تۇرپان شەھىرىنىڭ سىپىلى مۇستەھكەم، بېكىنىۋالغان خىتايلارنىڭ سانى كۆپ ئىدى. كۈن ئارىلاپ ھەر ئىككى تەرەپ توپ ـ زەمبىرەك ئېتىپ سوقۇشۇپ تۇردى. نۇرغۇن خىتايلار نابۇت بولدى. ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرىدىنمۇ بىرمۇنچە كىشى شېھىت بولدى. ئەمما شەھەر پەتھ بولمىدى، ئاقىۋەت بىرنەچچە يەرگە ئېگىز «شەببە»* باغلاپ، ئۇستىگە بىرنەچچە باتۇرلار چىقىپ شەھەر ئىچىگە ئوق ئېتىپ كاپىرلارنى

---

* شەببە ـــ سىپىلنىڭ تېشىدا تۇرۇپ ئىچىگە ئوق ئېتىش ئۈچۈن ياغاچتىن ياسالغان ئېگىز لاپاس.

باش چىقارغىلى قويمىدى. مۇشۇ ھالەتتە ئۇرۇمچىدىكى سۇ دالۇيە، داۋۇت خەلىپە① لەردىن كىشى كېلىپ «ئۇرۇمچىنىڭ سەھرالىرىدىكى خىتايلارنى قوغلاپ شەھەرگە قامىدۇق. بىزگە مەدەت ۋە ياردەم بېرىپ خوجاملاردىن بىر كىشىنى باشلىق قىلىپ لەشكەر ئەۋەتسىلە دېگەن خەۋەرنى يەتكۈزدى. ئىسھاق خوجام بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال باھاۋۇددىن خوجامنى 1000 لەشكەر بىلەن، مەسۇمخان خوجامغا ۋايىت خەلىپە، زايىت خەلىپىلەرنى قوشۇپ 2000 لەشكەر بىلەن، تۇڭگان مانۇر خەلىپە، ئىلى خەلىپىلەرگە توپ ـ زەمبىرەك، ئوق ـ دورىلار بېرىپ، ئۇلارنى 1000 تۇڭگان لەشكەر بىلەن ماڭدۇردى. ئارقىدىنلا يەنە رەھمەت باتۇر، ھاجى باقى خەلىپىلەرنى 1000 لەشكەر بىلەن ئۇرۇمچىگە يولغا سالدى. بۇلار يېتىپ بېرىپ ئۇرۇمچىنى پۈتە قىلدى. بۇ جەريانىدا 30 مىڭدىن كۆپرەك كاپىر يوقىتىلدى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ جىمسارنى ئالدى. بۇ يەردە 16 مىڭ كاپىرنى يوقاتتى. ئۇ يەردىن «گۈچۈڭزى» غا باردى. گۈچۈڭزى ناھايىتى چوڭ كاتتا شەھەر بولۇپ، كاپىرلارمۇ تولا ئىكەن. «گۈچۈڭزى» دېگەن خىتايچە «ئىت قۇرتى» يەنى، «ھېسابى يوق» دېگەن بولىدىكەن. سەھرا ـ قىشلاقلىرىمۇ كەڭرى بولۇپ، ھەممىسىدە خىتايلار بار ئىكەن. ئۆيلۈك ھېسابىدا تەخمىنەن ئىككى لەك② ئۆيلۈكتىن كەم ئەمەس دېيىشىدۇ. دېمەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى يوقاتتى (بۇيەرگە قاراشلىق بىرقانچە يېزا ـ قىشلاقلار بولۇپ، ئۇ يەرلەردە ئەسلا مۇسۇلمان ئەۋلادى يوق، دېيىشىدۇ. ئەمما يىراق تاغ باغرىغا ئورۇنلىشىۋالغانلىرى قۇتۇلۇپ قالغان بولۇشى

---

① داۋۇت خەلىپە ـــ خەنزۇچە مەنبەلەردە «تۇدىلىك، تۇمىن» دېگەن كىشى ـــ مۇھەررىردىن.

② ئىككى لەك ـــ 200 مىڭ.

مۇمكىن). ئۇ يەردىن سەنتەيگە باردى. ئۇ يەردىمۇ 15 مىڭغا يېقىن كاپىرغا ھالاكەت يەتتى. ئۇ يەردىن فۇكاڭغا بېرىپ 12 مىلڭ كاپىرنى يوقاتتى، ئۇ يەردىن پۇرۇپ جەپەكۇغا بېرىپ 30 مىڭچە كاپىرنى نابۇت قىلدى. ئاندىن قاراباسۇنغا يېتىپ بېرىپ 15 مىڭچە كاپىرنى ھالاك قىلدى، ئۇ يەردىن ماناسقا باردى. ئۇ يەردە 60 مىلڭ كاپىرنى يوقاتتى، جىڭدا قاتتىق جەڭ بولغان بولسىمۇ، كەرەمىلىك تەڭرىم يەنە غەلىبە ئاتا قىلدى. خەلىپىلەر، ئەسكەر باشلىقلىرى ئولجا ـ غەنىيمەتلەرگە تويۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن تۇرپانغا قايتىپ كەلدى. بۇ شەھەرلەرنى ئىككى ئاي ئىچىدە قولغا كىرگۈزۈپ، بىر تەرەپ قىلغان بولسىمۇ، ھەممىسى ۋەيران بولۇپ ھۇقۇشقا ماكان بولدى.

شۇ كۈنلەردە ئابىددىن خوجامنى باش قىلىپ، لۇكچۇنلۇك ھەسەن قاسىم باتۇر، تۇڭگان خۇ خەلىپە، كۇچالىق توختى مۇھەممەد خەلىپە، شايارلىق موللا ئوسمان شەيخ باتۇر، ئىدرىس خەلىپە، موللا يولداش مىرزا، ئاقسۇلۇق ئوشۇر خەلىپە، ھىدايەتۇللا خەلىپە، مۇسا مىلڭ بېگى، قەشقەرلىك قۇربان خەلىپە، مۇسا خەلىپىلەرنىڭ بەزىلىرىنى 700 ـ 800، بەزىلىرىنى 1000 ئادەمگە باش قىلىپ، موري تەرىپىگە چوڭ يول بىلەن يولغا سالدى. ئۇلار بەش مەنزىل يول يۇرۇپ چىقتىم دېگەن جايغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن چوڭ يولنى تاشلاپ، سول تەرەپ تاغ ئارىسى بىلەن يۇرۇپ داۋاندىن ئېشىپ تازبۇلاق دېگەن يەرگە يېتىپ باردى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ، يەسەنگا جىگىزە دېگەن يەردىكى خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ 10 مىڭدەك كاپىرنى نابۇت قىلدى. ئۇ يەردىن يەنا جىگىزغا يېتىپ بېرىپ 12 مىڭچە كاپىرنى ھالاك قىلدى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ تاللىق دېگەن يەر بىلەن موريغا يېتىپ باردى. موري سېپىلى يوق شەھەر بولۇپ، ئەتراپىدىكى يېزىلىرى ناھايىتى چوڭ ئىدى. بۇيەردە خىتايلار

ھېسابسىز دېگۈدەك كۆپ ئىكەن. بۇ يەردىمۇ نۇرغۇن قېتىم جەڭ بولۇپ، كاپىرلارنىڭ كۆپچىلىكى ھالاك بولدى. ئازراقلىرى مۇسۇلمان بولۇپ جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قالدى. موربىدىن چىقىپ دۆڭكىجىن شەھىرىگە يېتىپ باردى. ئۇ يەردىمۇ ناھايىتى كۆپ جەڭ - جېدەللەر بىلەن 40 — 50 مىڭ كاپىر ئۆلدى. ئەمما شەھەر پۈتۈنلەي بولمىدى. ئاقۇۋەت خىتايلار غالىب كەلدى. ئىسلام لەشكەرلىرى سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقىدىن قېينىلىپ بەرداشلىق بېرەلمەي تۇرپانغا يېنىپ كەلدى.

بۇ چاغدا تۇرپان شەھىرى تېخى پۈتۈن بولمىغانىدى. بۇ ئارىلىقتا نۇرغۇن ۋەقەلەر يۈز بەردى. بۇ ۋەقەلەرنىڭ بىرى شۇكى، سۇ خەلىپە دېگەن كىشى بۇگۇردە قالغانىدى. كېيىن كېلىپ تۇرپاننىڭ پۈتۈن بولمىغانلىقىنى كۆرۈپ: «تۇرپان شەھىرىنى پۈتۈن قىلىپ قولغا كىرگۈزمىگۈچە ھېچ نەرسە يېمەيمەن» دەپ قەسەملەر قىلىپ ئادەملىرى بىلەن شەھەرگە قاراپ ئات سالدى. خىتايلارنى قوغلاپ ئۇلار بىلەن ئارىلىشىپ شەھەرگە كىرىپ كەتتى. ئۇلار كاپىرلارنىڭ باشلىرىنى كېسىپ، تاشنى ئاتقاندەك سېپىلدىن ئارتىلدۇرۇپ شەھەرنىڭ سىرتىغا ئاتاتتى. ئاقۇۋەت ئەجەل ئوقى كېلىپ تەگدى. كاپىرلار قورشاپ ئېلىپ سۇ خەلىپىنى ئۆلتۈرۈپ، كېيىم - كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ ئاختۇردى. يانچۇقىدىن مۆھۈرى چىقتى. بۇنى كۆرگەن كاپىرلار ئۇنى چوڭ باشلىق ئىكەن دەپ ئويلاپ، ئوت قالاپ ئۆلۈكىنى كاۋاپ قىلىپ بىر لوقمىدىن يېيىشتى.

تۇرپاننىڭ شەھەر ئىچىگە كىرىۋالغان كاپىرلار ئامباردىكى ئاشلىقلىرىنى باھاردا پۇقرالارغا ئوتنە بەرگەنىدى. شۇڭا ئاشلىق تۇگەپ ئاچارچىلىقتىن ئات، ئىت - ئېشەك، ھەتتا كىچىك بالا، قېرىلىرىنى يەپمۇ يەنىلا ئاچارچىلىققا چىدىماي ناھايىتى بىتاقەت بولىدى. چۈنكى تۆت ئايدىن بېرى شەھەر پۈتۈن بولماي

قاملىپ قالغانلىقى.

بىر كۈنى ئىسھاق خوجام تۈرپان شەھىرىنىڭ بول ئىرىق① تەرىپىدىكى دەرۋازىسىنى توسۇپ ياتقان ئەسكەرلىرىنى ياندۇرۇپ كېلىپ: «خىتايلار بېيجىڭ تەرىپىگە كەتسۇن، يول بېرىمىز» دەپ جاكار قىلدى.

ھەممە خىتايلار يولغا چىقتى. ئۇلارنىڭ ئالدى بول ئىرىقتا يېتىپ بېرىشى بىلەن ئىسلام لەشكەرلىرى قوغلاپ كېلىپ چاپ-چاپ قىلىپ ئۆلتۈرۈپ، تىرىك قالغانلىرىنى ئەسىر قىلىپ، لەشكەر-لەرنىڭ خىزمىتىگە سالدى. شەھەر ئىچىدىكى ئوق-ياراق ۋە ھەممە جەڭ ئەسلىھەلىرىنى غەنىيمەت ئېلىپ، مۇسۇلمانلار شاد-خۇرام، كاپىرلار غەم-پەردىشان بولۇشتى. شۇنداق قىلىپ تۈر-پان شەھىرى ئىچىدىكى چېرىكلەر ۋە ئون توققۇز يېزىدىكى خۇرجا② مەيمەيچىلەر③ بولۇپ 130 مىڭدىن كۆپرەك كاپىرلار ھالاك بولدى. مۇسۇلمانلاردىن 400 چە كىشى شېھىت بولدى.

تۆت ئايدىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئىچىدە بۇ تەرىپى ئۇرۇمچى، ئۇ تەرىپى مورى ۋە دۆڭكىجىن بولۇپ، تۆت لەكتىن كۆپرەك كاپىرلار ھالاك بولدى. بۇ ھەرگىزمۇ مۇبالىغە ئەمەس. مۇبادا خۇش خۇيلۇق بىلەن قەلەمنىڭ تىزگىنىنى مۇبالىغە تەرىپىگە مايىل قىلىپ، بولغان ۋە ئۆتكەن ۋەقەلەرنى تەپسىلىي بايان قىلسام ئوقۇغۇچى ۋە ئىشتكۇچىگە مالاللىق يېتىپ، مۇددىئا

---

① بول ئىرىق — ھازىر بۇلۇق دەپ ئاتىلىدۇ.

② خۇرجا — يېزىدا ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇل-لىنىدىغان خەنزۇلارنى دېمەكچى.

③ مەيمەيچى — سودا-سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەنزۇلار شۇنداق دەپ ئاتىلاتتى.

ۋە مەقسەتتىن يىراقلىشىپ قالارمەنمىكىن دەپ، مىڭدىن يۇزىنى، يۇزدىن ئونىنى، ئوندىن بىرىنى ئىلغاپ ـ تاللاپ بۇ كىتاب سەھىپىسىگە چۈشۈردۇم. گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇ موغۇلىستان يۇرتىغا كۆپۈرلۈقنىڭ* قاراڭغۇلۇقى تەسىر قىلىپ، ھەممە ئادەم قاراڭغۇ زۇلمەت ئىچىدە قالغانىدى. ئىسلام شەمشىرى ۋە خەنجەرلىرىنىڭ قۇياشتەك چاقنىشى بىلەن مۇسۇلمانلار غەلىبە قازىنىپ، قايتىدىن روشەنلىككە ئىگە بولدى. ئەي ئۇلۇغ خۇدا! مۇسۇلمانلارغا تىنچلىق ۋە ئاسايىشلىق ئاتا قىلغايسەن. ئامىن!

12

خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ ئىككىنچى قېتىم مورىغا لەشكەر مارىدۇرغانلىقى ۋە مەقسەتكە يېتەلمەي قايتىپ كەلگەنلىكى؛ قۇمۇلدىن ئىپسىل ھەدىيەلەرنىڭ كەلگەنلىكى ھەم لوكچۇننىڭ يەنە بىر قېتىم پەتە بولغانلىقى

ياخشى نىيەتلىك بۇرادەرلەرگە ئاشكارا بولغايكى، ئابىددىن خوجام ئىسلام لەشكەرلىرى بىلەن دۆڭكېچىندىن يېنىپ تۇرپانغا قايتىپ كەلدى. ئىككىنچى قېتىم باھاۋىددىن خوجامنى باش قىلىپ تۇڭگان جۇ خەلىپە، توختى مۇھەممەت خەلىپە قاتارلىق نامدار، باتۇر، پالۋانلارنىڭ ھەر بىرىنى ئۈزىگە قاراشلىق مىڭدىن ئازتۇق لەشكەر، توپ ـ زەمبىرەك، ئوق ـ ياراق ئەسلىھەلەر بىلەن جابدۇپ، جەمئىي 15 مىڭ لەشكەرنى دۆڭكېچىن غازىتىغا يولغا سالدى. باھاۋىددىن خوجام باشلىق ئىسلام لەشكەر-

---

* كوپۈرلۈق ـ دىنسىزلىق دېگەن مەنىدە.

لىرى نۇرغۇن يوللارنى بېسىپ مورىغا يېتىپ كەلدى. موربنىڭ ئەترابىدىكى يېزا - قىشلاقلاردىن نۇرغۇن «كاپىر» لار توپلىشىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. ئىككى ئوتتۇرىدا قاتتىق جەڭلەر بولۇپ، نۇرغۇن كاپىرلار ھەم مۇسۇلمانلار نابۇت بولدى. ئاقىۋەت يەنە كاپىرلار غالىب كەلدى. ئاخىر ئىسلام لەشكەرلىرى تۇرپانغا قايتىپ كەلدى.

شۇ چاغلاردا قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئاشلىقى تۈگەپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن سۈپۈرگە بەگ دېگەننى 50 ھارۋا، 100 تۆگە بىلەن گۇچۇڭدىن ئاشلىق ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەنىدى. سۈپۈرگە بەگ يول ئۈستىدە ئىسلام لەشكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى، ئىسلام لەشكەرلىرى سۈپۈرگە بەگنى تۇتۇپ تۇرپانغا ئىسھاق خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كەلدى. ئىسھاق خوجام گەپ - سۆز سوراپ ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن، سۈپۈرگە بەگنى كۈچاغا — راشىددىن خان خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى. سۈپۈرگە بەگ قۇمۇلنى ئېلىشقا يارىمىم بېرىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بەردى. راشىددىن خوجام ئىلتىپات قىلىپ سۈپۈرگە بەگنى ئىسھاق خوجامنىڭ ئالدىغا ياندۇردى. سۈپۈرگە بەگ يېتىپ كېلەلگۈچە قۇمۇلنىڭ ئەلەمى* بىرنەچچە كىشى بىلەن لۇرغۇن تارتۇق، سوۋغا - سالاملارنى ئېلىپ ئەلچى تەرىقىسىدە تۇرپانغا يېتىپ كەلدى. سوۋغا - سالاملار ئىچىدە ھەرخىل، ھەرتۈرلۈك نەرسىلەر كۆپ ئىدى. جۇملىدىن جاھانگىر خوجام خىتايلارغا ئەسىر چۈشكەندە كىيىگەن زەر تون ھەم مەپىمۇ بار ئىدى. زەر تونىنىڭ ئىككى جەينىكى، ئىككى تىزى، كۆكسىنىڭ ئىككى تەرىپى ۋە ئۇچا (دۇمبە) سىدە چىنىنىڭ ئاغزىدەك يەرگە

---

* ئەلەم — دىنىي ئەمەل، مەنسەپ نامى.

ئالتۇن قۇببە① ئورنىتىپ، ئۇنىڭغا ئايەت پۈتۈلگەنىدى. ھەربىر قۇببە قۇياشتەك يالتىراپ تۇراتتى. مەپىنىڭ پۈتۈن جايدۇقلىرىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەنىدى. زەرتون ۋە مەپىنى قۇمۇل ۋاڭى تەۋەررۈك، دەپ ئۆز خەزىنىسىدە ساقلىغان بولۇپ، بۇ قېتىم سوۋغات ئورنىدا ئەۋەتكەنىدى. ئىسھاق خوجام ئەلەم ئاخۇنۇملى ئېلىپ كەلگەن سوۋغاتلىرى بىلەن كۇچاغا — راشىددىن خان خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى. بۇلار بېرىپ راشىددىن خان خوجامغا مۇلاقات② بولدى. بىرنەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن راشىددىن خان خوجام قۇمۇل ۋاڭىغا ئالتۇن تالالىق سەللە، كىمخاب تون، ئۆتكۈر خەنجەرلەرنى ئىنئام قىلىپ، ئەلەم ئاخۇنۇم باشلىق ئەلچىلەرگە باشتىن-ئاياغ كىيىم-كېچەك بېرىپ ياندۇردى.

سۈپۈرگە بەگ تۇرپانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىسھاق خوجام ئۇنىڭغا مۇللا تۆمۇر خەلىپە، توختەم باتۇر باشلىق 12 مۇسۇلمان، ئالتە تۈگىگانىنى قوشۇپ قۇمۇلغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. بۇلار قۇمۇلغا يېتىپ كېلىپ، قۇمۇل ۋاڭى بىلەن كۆرۈشتى. قۇمۇلدىكى كاپىرلارغا ھېچكىم تەگمىگەن ۋە دەخلى قىلمىغانىدى. ئەلچىلەر قۇمۇل ۋاڭىغا «كاپىرلارنى بىزلەر يوقاتساق» دېگەن تەكلىپنى بەردى. قۇمۇل ۋاڭ قوبۇل كۆردى، ئەمما ئۆزى بىلمەس بولۇۋېلىپ، خەزىنىسىدىن 500 كىشىلىك چاپان، ساۋۇت ئولپاق③، دۇبۇلغا④ قاتارلىق جەڭ كىيىمى، ئوق-يارىاق ئەس-

---

① قۇببە — يۇمىلاق شەكىللىك زىننەت ئۈچۈن ئورنىتىلغان قاپارتما نەقىش.

② مۇلاقات — كۆرۈشۈش، ئۇچرىشىش.

③ ئولپاق — ئۇماق باش كىيىم.

④ دۇبۇلغا — پولات ياكى تۆمۈردىن ياسالغان، تىمغ ئۇتمەيدىغان باش كىيىم.

لمهەلەرنى چىقىرىپ بەردى. تۇرپاندىن بارغان ئەلچىلەر ئادەم يىغىپ، كاپىرلار بىلەن ئۇرۇشۇپ قۇمۇلنى پەتھ قىلدى.

دۆڭكېچىسى تەرىپىدىن ئىسلام لەشكەرلىرى ئىككى قېتىم مەغلۇپ بولۇپ يېنىپ كەلگەندىن كېيىن لۇكچۇننىڭ خوجىلىرى ۋە بەگزادىلىرىدىن ئىبراھىمخان، ئابدۇۋايىتخان، ھېزۇللا خان، يولۋاسخان، شامەھرەم بەگ قاتارلىق يۇرت كاتتىلىرى جەم بولۇپ مەسلىھەت قىلىشىپ، موربغا خەت ئەۋەتىپ 5 - 6 مىڭ خىتايىنى قېچىرىپ كېلىپ بىراقەرەپتە توختىتىپ قويىدى. ئاندىن ئىبراھىم-خاننى «خان» قىلىپ، ئىسھاق خوجامغا قارشى دۈشمەنلىك دۇمبىقىنى چالدى ۋە خوجا زايىت خەلىپە، ۋايىت خەلىپىلەرنى ئۆزلىرىگە رام قىلدى. ۋاڭىنىڭ بىر قىز نەۋرىسىنى زايىت خەلىپىگە تارتۇق قىلدى. بۇنىڭ خۇشلۇقىدا زايىت خەلىپە ھەر بالا بولسا ھۆددىسى ماڭا، دەپ جەڭگە تەييار بولۇپ تۇردى.

خوجا ئىسھاق خوجام تۇرپاندىن ناسىرىددىن خوجامنى باش قىلىپ، توختى مۇھەممەت خەلىپە، دۇتايى خەلىپە، مولا ئوسمان شەيخ، بەختىمەت دۆبىبەگى، سايراملىق مۇھەممەد ئىلى خەلىپە، قەشقەرلىك مۇسا خەلىپە، قۇربان خەلىپە، ئاقسۇلۇق ھىدايەت خەلىپە قاتارلىق بىرنەچچە باتۇرلارنى لەشكەرلىرى بىلەن لۇكچۇنلۇككە قارشى جەڭگە ئەۋەتتى. ھەر ئىككى تەرەپ بۆزلىرىنىڭ كۆچىنى نامايان قىلىپ ئۇرۇشتى. نۇرغۇن ئادەم زايە بولدى. ئاخىردا ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى چىداش-لىق بېرەلمەي نائىلاج تۇرپانغا قېچىپ كەلدى.

لۇكچۇنلۇكنىڭ غەرىزى بولسا، ئىسھاق خوجىنى يېڭىپ تۇتۇۋالساق، يۇرتىمىزنى ئۆزىمىز سورىساق، مۇبادا ئىچكىرىدىن خىتاي چېرىكلىرى چىقىپ قالسا، خوجىلارنى شۇلارغا تارتۇق

قىلىپ خىزمەت تاپسىاق، دېگەن يامان خىيال بىلەن نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنىڭ جېنىغا زامىن بولدى. يەنە لۇكچۇندە 400 ئۆيلۈك تۇڭگانلار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆي-جايلىرىغا ئوت قويۇپ، خوتۇن، بالا-چاقىلىرىنىمۇ قويماي ئۆلتۈردى.

ئۇرۇمچىدىكى سۇدالۇيە، داۋۇت خەلىپىلەر بۇ ھادىسىلەرنى ئاڭلاپ غەزەپ ۋە غەيرەتلىرى جۇش ئۇرۇپ 3000 تۇڭگانىنى يارەمگە ئەۋەتتى.

بۇ كۈنلەردە مۇشۇ سائادەتلىك زامانىنىڭ پادىشاھى، ياخشى ئەخلاقنىڭ ھامىيسى بولغان خوجا ئىسھاق ئۆزى باش بولۇپ لەشكەر تارتىپ، ئىككىنچى قېتىم لۇكچۇنگە ئاتلاندى. 15 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر بىلەن ئاۋات دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى.

تۇرپاننىڭ ئادەملىرى ھەر ئىككى تەرەپكە يان باسماي ئوتتۇرىدا قاراپ تۇردى. نۇرغۇن لۇكچۇن ئادەملىرى قېچىپ كېلىپ قارىمۇ قارشى سەپ تۈزۈپ جەڭگە كىرىشتى. نەچچە قېتىم غالىب ۋە مەغلۇپ بولۇشتى. ئاقىۋەت ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى تەرىپىدىن غەلىبە شامىلى نامايان بولدى. لۇكچۇن-لۇكنىڭ جېنىنى خەس-خەشەكتەك دەشت-باياۋانلارغا ئۇچۇ-رۇۋەتتى. دۇشمەنلەر يوقىتىلدى. ۋايىت خەلىپە ئىشنىڭ ئۆزى ئويلىغىنىدەك بولماي ئەكسى تەرىپىگە يۈزلەنگەنلىكىنى مۇلاھىزە قىلىپ، لۇكچۇنلۇكنىڭ كاتتىلىرىدىن بىرمۇنچىسىنى تۇتۇپ باغلاپ ئېلىپ كېلىپ، ئىسھاق خوجامغا كېۋرۇنۇش قىلدى. ئىسھاق خوجام ۋايىت خەلىپىنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈپ ئەپۇ قىلىپ تون-سەرۇپاي ئىنئام قىلدى. ئەسكەرلەر شەھەر دەرۋازىلىرىنى ئېچىپ كىرىپ نۇرغۇن ئادەملەرنى ئۆلتۈردى. شەھەر ۋە سەھرالارنى تالان-تاراج قىلدى. خوجا ئىسھاق خوجام پەند-نەسىھەت، ئەمرىمەرۇپ قىلىپ لەشكەرلەرنى بۇلاڭ-تالاڭدىن ئاران توختاتتى. لۇكچۇننىڭ چوڭلىرىدىن بىرمۇنچىسىنى دارغا

ئاستى. يەنە بىر مۇنچىلىرى قۇمۇل، بارىكۆل تەرەپلەرگە جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى. ئاخىر تۇرپان، لۇكچۇننىڭ ئىشلىرىدىن پۈتۈنلەي خاتىرجەم بولدى. لۇكچۇننىڭ ھاكىملىقىنى ھاشىر تاجىبەگكە ئىلتىپات قىلدى. تۇرپاننىڭ ھاكىملىقىنى چوڭ غازىغا مەرھەمەت قىلدى. خوجا ئىسھاق خوجام ئۆزى ئەسھابۇل كەھف ۋە باشقا ئۇلۇغ مازارلارنى زىيارەت قىلىپ، كەڭرى نەزىرلەرنى ئۆتكۈزۈپ، غېرىب - مىسكىنلەرنى تويغۇزدى. خەتمە قۇرئان ئوقۇتۇپ، شۈكرى - سانا بەجا كەلتۈرۈپ دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن بولدى.

13

سەيىت ئىسھاق خوجىنىڭ قۇمۇلغا يۈرۈش قىلىش قارارىغا كېلىپ، بېيجىڭغا قاراپ يولغا چىققانلىقى؛ چىڭۋاڭ خانىنىڭ ئىسھاق خوجامنىڭ ئىستىقبالىغا چىققانلىقى؛ قۇمۇلنىڭ پەتھ قىلىنغانلىقى ۋە ناتوغرا يارلىق كېلىپ قالغانلىقى

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1282 - يىلى① زۇلھەججە ئېيىنىڭ 18 - كۈنى②، ياخشى سائەت، قۇتلۇق ۋاقىتتا ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ ئىگىسى بولغان سەيىت ئىسھاق خوجام، بايراق - ئەلەم، سوناي - كاناي بىلەن خۇشال - خۇرام ھالدا ئۆزى باش بولۇپ، خىللانغان 16 مىڭ لەشكەرنى ھەمراھ قىلىپ قۇمۇل تەرەپكە قاراپ

---

① ھىجرىيىنىڭ 1282 - يىلى مىلادىنىڭ 1865 - 1866 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «ماھى مۇھەررەمنىڭ 18 - كۈنى دېيىلگەن ــ مۇھەررەردىن».

يۇرۇش قىلدى. بۇچاغدا قۇمۇلدىكى مۇسۇلمانلار شەھەرنى خىتايلار-
دىن تازىلاپ خوجاملارنىڭ كېلىشىگە مۇنتەزىر بولۇپ تۇرغانىدى.

تۇرپان بىلەن قۇمۇلنىڭ ئارىلىقى 18 مەنزىل بولۇپ، كۆپ مەنزىللەردە ئوت - چۆپ، سۇ يوق ئىدى. خوجاملار مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ، قۇمۇلغا 8 مەنزىل قالغاندا قۇمۇل ۋالىسى ئەۋەتكەن تۆگە، ھارۋىلارغا يۈكلەنگەن نۇرغۇن چۈشكۈن - قونالغۇ* يېتىپ كەلدى. ئارقىسىدىن چىڭۋاڭ خان ئۆزى يېتىپ كېلىپ سىيىت ئىسھاق خوجام بىلەن كۆرۈشتى. خوجامنىڭ ھەممە لەشكەرلىرىنى ئاش - تاماق، يەل - يېمىشلەر بىلەن تويغۇزۇپ زىياپەت قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھەددىدىن زىيادە تارتۇق، سوۋغا - سالاملارنى يەنى — خۇسۇسەن 400 يامبۇ، 8000 ئاختا ئات قاتارلىقلارنى تارتۇق قىلدى. مۇشۇلاردىنلا قالغان سوۋغا - سالاملارنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇ.

سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلىپ بولغاندىن كېيىن خوجاملارغا يول باشلاشقا ئادەم تەيىنلەپ قويۇپ، چىڭۋاڭ خان ئۆزى ئالدىدا قايتىپ كەلدى. سىيىت ئىسھاق خوجام ۋە غالىب لەشكەرلەر مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ قۇمۇل شەھىرىگە يېقىن بارغاندا چىڭۋاڭ خان يەنە ئىسھاق خوجامنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. ئۇلارنى شەھەرگە باشلاپ كىرىپ، ئالىي ئوردىغا چۈشۈردى. قالغان خەلىپە، لەشكەر بېشى، باتۇرلارغىمۇ ئۆز لايىقىدا ئىنئاملارنى بەردى. ئادەتتىكى لەشكەرلەردىن ھەر تۆت كىشىگە تۆت كۈندە بىر قوي، تۆت جىك چاي كېيىنتىمەي بېرىپ تۇردى. چوڭلارغا ئەلۋەتتە ئۇنىڭدىن كۆپ بەردى. سىيىت ئىسھاق خوجام قۇمۇلدا ئۈچ ئاي بەلكى ئۇنىڭدىن

---

* دوستلۇقنى ئىپادىلەپ كېلىۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىلگەن ئاش - ئوزۇق، يەم - بوغۇز قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇزۇنراق ۋاقىت تۇرغان بولسىمۇ، شۇ مىقدارىدا بېرىپ تۇردى.

قۇمۇل ۋاڭىسىنىڭ مەنسىپى ناھايىتى چوڭ، مال-دۇنياسى نۇرغۇن ئىدى. چىڭۈاڭ تارتۇق قىلغان ئاتلارنى، سىيىت ئىسھاق خوجام لەشكەرلەرگە ئىنئام قىلىپ ئۈلەشتۈرۈپ بەرگەنىدى. ئاتلارنىڭ چىنشلىرىنى كۆرۈپ، ياشلىرىنى ھېسابلاپ كۆرسە، 20 ياشتىن تۆۋەن ئات يوق ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى سۈرۈشتۈرسە، يەرلىك خەلق «چىڭۈاڭ خانىنىڭ يىلقىلىرى ناھايىتى كۆپ، سانىنى بىز بىلمەيمىز، ئەما قويلىرى 260 قوتان بولۇپ، ھەر قوتاندا 700 دىن 1200 گىچە قوي بار. باش باھاردا بىر بەگ، ئۈچ مىرزا ئاتلارنىڭ تىزىمىنى ئالغىلى بىر بەگ، ئۈچ مىرزا قويلارنىڭ تىزىمىنى ئالغىلى چىقىدۇ. ئالتە ئايدا ئاران خەتلەپ كېلىپ مەلۇم قىلىدۇ. يايلاقلىرىنىڭ كەڭلىكى شۇ قەدەركى، ئاخىرىغا بىر ئايدا ئاران يېتىپ بارغىلى بولىدۇ» دېيىشتى.

بىر رىۋايەتتە مۇنداق نەقىل قىلىدۇ: ئۇرۇمچىدىكى دايەلىشەي، شويەنشەي دېگەن تۆڭگانلار 30 مىڭ تۆڭگان لەشكىرى بىلەن قۇمۇلغا باستۇرۇپ كېلىپ بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشنى قەستلىگەنىدە، قۇمۇل ۋاڭ 30 مىڭ تۆڭگان لەشكەرلىرىنىڭ ھەر بىرىگە بىردىن ئاختا ئات، بىردىن يامبۇ بەرسەم، چوڭ ئەمەلدارلىرىغا ئۈز لايىقىدا ئۇنىڭدىن جىق بەرسەم، يۇرتنى پاراكەندە قىلمىسا، دەپ ئەلچى چىقاردى، ئەمما تۆڭگانلار قوبۇل تۇتماي بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. چىڭۈاڭ خانىنى ئۈلتۈرۈپ شېھىت قىلدى. كۆزى كۆرگەن، قولىغا چىققان نەرسىلەرنى بۇلاپ-تالاپ ئېلىپ ئۇرۇمچىگە يېنىپ كەلدى.

يەنە بىر يازغۇچى مۇنداق دەپ يېزىپتۇ: «قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئاغىچىسىنىڭ مەزۇايىتى، زۇمرىدت، زەبەرجەت، لەئەل-ياقۇت، قىممەتبаھالىق تاشلار بىلەن بېزەل-

گەن بىر چۈمبىلى* بولۇپ، بۇ چۈمبەل كۆچالىق ئاق موللا باي دېگەن كىشىنىڭ قولىغا چۈشكەنىكەن. ئاقسۇغا ئېلىپ بېرىپ مەرغىلانلىق مىرمەھمۇد باي دېگەن كىشىگە 17 يامبۇغا ساتقانىكەن، دېمەك، قۇمۇل ۋاڭنىڭ مال ـ دۇنياسىنىڭ كۆپلۈكىنى شۇنىڭدىن مۆلچەرلىسە بولىدۇ.

مەقسەتكە كەلسەك، يەرلىك خەلق ماۋۇلارنى بايان قىلىپ بەردى: «قۇمۇلدا 15 مىڭ ئۆيلۈكتىن كۆپرەك ئادەم بار. ھەممىمىز چىڭگۇاڭ خان ئۈچۈن ئىشلەيمىز. قىش ـ ياز خىتاي مەنسەپدارلىرىغا بىرنەرسە بەرمەيمىز. قۇمۇلغا تەۋە يەرلەردىن خىتايلار بىر كەتمەن توپا ئالسا چىڭگۇاڭ خانىنىڭ خەزىنىسىگە كۈمۈش تۆلەيدۇ. خاقانىي چىندىن باشقا مەنسەپدارلارغا ئېگىلمەيدۇ. خىتاي مەنسەپدارلىرىمۇ چىڭگۇاڭ خانىنىڭ ئور ـ دىسىغا كېلىپ باش ئۇرىدۇ. 10 ئەۋلاد بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك ۋاقىتتىن ئىلگىرىلا خاقانىي چىن بىرلەرنى يارلىق بىلەن چىڭگۇاڭ خانىغا بېرىۋەتكەنىكەن. شۇنىڭدىن بېرى قۇلدەك ئىشلىتىدۇ. چىڭگۇاڭ خان خاقانىي چىنىغا ھەر يىلى 360 قوغۇن، بىر توققۇزدىن توققۇز بىلەي تاش سوۋغات قىلىدۇ. بۇنىڭغا نۇرغۇن ئىنئام ئالىدۇ. ھەر يىلى ئۆزى 75 يامبۇ، ئاغىچىسى پۇجۇڭ خېنىم 36 يامبۇ، نەچچە توپ تاۋار ـ دۇردۇن ئالىدۇ. 3 يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا بارىدۇ. بېرىپ ـ كەلگۈچە بولغان پۈتۈن خىراجىتى خاقانىي چىنىنىڭ خەزىنىسىدىن بولىدۇ. ھەر قېتىم بارغاندا ئاز دېگەندىمۇ 500 يامبۇ پايدا ئېلىپ كېلىدۇ»

---

* چۈمبەل ـــ ئىسلام شەرىئىتى بويىچە ئايالالار ئۆزىنى يات كىشىلەردىن يوشۇرۇش ئۈچۈن يۈزىگە تارتىدىغان پەردە. «تارىخىي ھەمدىيە» دە «ھەمبەل» دەپ ئېلىنغان ـــ مۇھەررىردىن.

دەپ كۆپتىن ـ كۆپ تەرىپلەپ بەردى. ئەمەلىي ئەھۋال، ئۇلار دېگەندىن زىيادە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ تۇرىدۇ. خاقانىي چىنغا تەۋە مۇسۇلمان ۋاكىلارنىڭ ئىچىدە قۇمۇل ۋاكىدىن چوڭى يوق ئىدى.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، سىيىت ئىسھاق خوجام قۇمۇلدا تۇرغان چاغدا ساجۇ تۇققانلىرىدىن: «بىز خىتايلار بىلەن سوۋ-قۇشۇپ، نۇرغۇن خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنى ئالدۇق. ئەمما خىتايلار يەنە بىر دەرۋازىدىن قېچىپ چىقىپ بىزنى شەھەرگە سولىۋالدى. بىزلەر قامىلىپ قالدۇق، ياردەم بېرىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز» دېگەن مەزمۇندا خەت ۋە ئەلچى كەلدى.

باركۆلگە تۇرپان ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەردىن قاچقان خىتايلار قوشۇلۇپ بىر لەكتىن كۆپرەك خىتايلار توپلىنىپ قالغانىدى. قۇمۇلدىن قېچىپ بارغان خىتايلارنى باركۆلگە كىرگۈزمەي بىر مەنزىل يىراقلىقتا يىڭىڭاك* قۇرۇپ، ئاش ـ ئوزۇقلىنى يەتكۈزۈپ بېرىپ قاراۋۇلچى تەرىقىسىدە توختىتىپ قويغانىدى.

سىيىت ئىسھاق خوجام باركۆلنى پەتھ قىلىش ئۈچۈن، خەلىپە، باتۇرلارنى باش قىلىپ 10 مىڭ لەشكەرنى ئەۋەتتى. بۇلار يېتىپ بېرىپ نەچچە قېتىم غالىب، نەچچە قېتىم مەغلۇپ بولۇپ، ئاقىۋەت شەھەرنىڭ سىرتىدا يىڭىڭاك ساقلاپ ياتقان خىتايلارنى تارمار قىلىپ شەھەرگە قوغلاپ باردى.

شەھەرنىڭ بىر تەرىپىدە قالماقلار شەھەر بىنا قىلىپ ئولتۇرۇپ كەتكەنىكەن. باركۆل خىتايلىرى ناھايىتى باتۇر ئىكەن. خىتايلار ئۇرۇشقا چىقسا ھەممىسى ئاتلىرىغا ئەنجانىچە ئىگەر ـ جابدۇق توقۇپ چىقىدىكەن. بۇنىڭ سەۋەبىنى سورۇشتۇر ـ

---

* يىڭىڭاك ـــ خەنزۇچە سۆز بولۇپ، ئەسكەر تۇرىدىغان جاي، گازارما دېگەن بولىدۇ.

بەك، بۇلار قەشقەر تەرەپكە نەچچە قېتىم ئۇرۇشقا بارغانلىكىن، جەڭ راسا قىزىپ، شەھەر پەتە بولىدىغان كۈن، ئاساسلىق ۋە خۇشاللىق يۈز كەلتۈرىدىغان ۋاقىت يېتىپ كېلىپ، خوجاملارنىڭ دۆلەت قۇياشى تېخىمۇ يۇقىرى ئۆرلەۋاتقان، لەشكەرلەر جان بېرىپ، جان ئېلىپ جىددىي تىرىشچانلىق ۋە قەھرىمانلىق كۆرسىتىۋاتقان چاغدا راشىددىن خان خوجامدىن يارلىق كەلدى. يارلىقنىڭ مەزمۇنى: «قىرغىز ۋە قىپچاقلار قەشقەر ۋە يەكەننى بېسىۋالدى. ئۇ يەردىكى خوجىلارنىڭ ھەممىسى قېچىپ كەلدى. نۇرغۇن لەشكەرلەر زايە بولدى. لەشكەرلەرنى ئېلىپ دەرھال يېتىپ كېلىپ، قىرغىز، قىپچاقلارنى ھەيدەپ چىقىرىپ قەشقەر ۋە يەكەننى ئاجىرىتىپ ئالمىسلا، ۋاقىت ئۇزىراپ كەتسە، دۇشمەن كۈچلىنىپ كېتىدۇ. ئۇ چاغدا ئىشنىڭ ئاقىۋىتى ياخشى بولمايدۇ» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. بۇ خەۋەر لەشكەرلەر ئاردىسىغا تارقالدى. ھەممىسى ئاتا-ئانا، ئۇرۇق-تۇغقان ۋە خوتۇن-بالىلىرىنى سېغىنىپ تۇرغاچقا، لەشكەرلەرنىڭ كۆڭلى ئۇرۇش-جەڭدىن پۈتۈنلەي سوۋۇپ، ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كېتىشنىڭ كويىغا چۈشتى. يۇرتىمىزغا بېرىپ بالا-چاقىلىرىمىزنى كۆرۈپ، يەنە ئالاھىدە ئايرىم كېلىپ، قالغان شەھەرلەرنى پەتە قىلساق، دەپ چوڭ-كىچىك خوجاملارنىڭ ئىياغلىرىغا يىقىلىپ يىغلاشتى. بۇ غالىپ، ئىنتىزاملىق لەشكەرلەر بىردەمدىلا پاراكەندە، چۈۋالچاق، بىسەرەمجان بولدى. خوجاملار ھەيران بولۇپ بىرنەرسە دېيىشكە ئامالسز قالدى. بۇ بىۋاپا ئالەم، توختالغۇسى يوق جاھاندا ئەزەلدىن كۈندۈزگە كېچە، ياشلىققا زاۋاللىق ھەمراھ بولۇپ كەلگەندى. مۇشۇنداق دۆلەت ۋە سائادەت يار بولۇپ، خۇرسەنلىك ۋە پاراۋانلىق يۈز كەلتۈرگەن بىر پەيتتە، لەشكەرلەر غەلىبە ۋە نۇسرەت بىلەن ھىممەت ۋە تىرىشچانلىق كۆرسىتىۋاتقان ھالەتتە، راشىددىن خوجامنىڭ

پايدىسىز، ناموۇاپىق يارلىقى كېلىپ، ئەسكى تامدا ھۇۋۇش ساپراغاندەك، ئاۋۋال ئاخشامدا خوراز قىچقارغاندەك جەمئىيەتنى پاراكەندە قىلىپ، ئىستىقبال شامنى ئۆچۈرۈپ، دۆلەت قۇياشىنى ۋاۋالىقسىك بۇلۇتى قاپلاپ، ئالەمنى قاراڭغۇلاشتۇرۇشقا سەۋەب بولدى.

شۇنداق قىلىپ ئۇلار باربكۆلنى چالا تاشلاپ، قۇمۇلنى چىكۈاك خانغا تاپشۇرۇپ، ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەرنى داۋۇت خەلىپە، سۇدالويىلارغا مەرھەمەت قىلىپ، تۇرپاننى ئابدىددىن خوجام، سو يىنشى خەلىپىلەرگە ئىلتىپات قىلىپ، كورلىنى پەرەخشا خوجامغا سۇيۇرغال قىلىپ، بۇگۇرنى تاھىر قازى بەگگە ھاۋالە قىلىپ، تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن دۆلەتنىڭ پاسىبانى، باتۇر، ئەزىمەت ئىسلام لەشكەرلىرىنى يېتەكلەپ، داغدۇغا، داقا ـ دۇمباق، كاناي ـ سۇناي، نەغمە ـ ناۋا ساداسىنىڭ ھەيۋەت ۋە ھەشمىتى بىلەن داربسسەلتەنە ـ كۇچا تەۋەسىگە كىرىپ كەلدى. ئىستىقبال قىلىپ ئالدىغا چىققان ئاتا ـ بالا، قوۋم ـ قېرىنداش، يارۇ بۇرادەرلەرنىڭ ئۇچرىشىشى، ئەجەل شەربىتى ئىچىپ شېھىتلىك ماقامىغا يەتكەنلەرنىڭ ئاتا ـ ئانا، بالا ـ چاقىلىرىنىڭ يىغا ـ زار ۋە ناله ـ ئەفغانى، تاماشىچىلارنىڭ ھاي ـ ھۇي، غۇلغۇلا ئاۋازى يەتتەقات ئاسماندىن ئۆتۈپ پەرىشتىلەر گۇرۇھىنى پاراكەندە قىلدى. خوجاملار ۋە لەشكەرلەر مۇشۇنداق ھەيۋەت ۋە ھەشمەت بىلەن كۇچا شەھىرىگە داخىل بولۇپ، ئۈي ـ ماكانلىرىغا كېلىپ، ئاتا ـ بالا، ئەھلى ئايال، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى بىلەن دەرقەمتە بولۇپ خۇشال ـ خۇرام بولۇشتى. ئاجىز، غېرىب ـ غۇرۋالارغا نەزىر ـ ئۆزۈرات بېرىپ، ئۇرۇق ـ تۇغقان، يار ـ بۇرادەرلىرىگە كىيىم ـ كېچەك، ئۇستباش، تىللا ـ تەڭگە، خەرجى ـ خىراجەت ئىنئام قىلىشتى.

گۈزەل ئەخلاق، ياخشى پەزىلەتلىك ئىسھاق خوجامنىڭ يەكەن، قەشقەر غازاتىغا بېرىشنى قارار قىلغانلىقى ۋە ياقۇپبەگ قوشىنىڭ بىلەن ئەپلىشىپ قالغانلىقى

كۇچا داريسسەلتەنەدە راشىددىن خان خوجام ۋە ئىسھاق خوجاملار بىر - بىرىگە سوۋغا - سالاملارنى ئىنئام قىلىپ، زىيارەت-مېھماندارچىلىقنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئادا قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى مۇراد - مەقسەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن لەشكەرلەرنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ، سەپەر ۋە جەڭ تەييارلىقلىرىنى پۈتكۈزۈپ، ياخشى كۈن، قۇتلۇق ساۋەتتە يەكەن ۋە قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش نىيىتى بىلەن خۇشال - خۇرام يولغا چىقتى.

تارىخىي 1283 - يىلى* مۇھەررەم ئېيىنىڭ 2 - كۈنى (پەيشەنبە) ئۇلار نۇرغۇن مەنزىللەرنى بېسىپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى ۋە مەخسۇس تەييارلانغان جايغا چۈشۈپ ئورۇنلاشتى.

قۇمۇلدىن خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ تۇغ - ئەلەملىرىنى ئەگىشىپ بىللە كەلگەن لەشكەرلەرنىڭ تولىسى كۇچادا تۇرۇپ قالغانىدى. ئىسھاق خوجام بىلەن ئۆزبېكنىڭ خىزمەتچىلىرى، لەشكەر باشلىقلىرى، باتۇر ۋە كۆكلى يېقىنلىرىدىن بولۇپ 3000 دىن كۆپرەك كىشى ھەمراھ بولۇپ كەلگەنىدى. چۈنكى ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان لەشكەرلىرىنى ھامىددىن خوجامنىڭ ئېلىپ بېرىشىغا

---

* ھىجرىيىنىڭ 1283 - يىلى مىلادىنىڭ 1866 - 1867-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە» دە «ھىجرىيىنىڭ 1282-يىلى ماھى بارات...» دەپ ئېلىنغان ـــ مۇھەررىردىن.

پارلىق چۈشۈرۈلگەنىدى.

خوجا ئىسھاق خوجام ئاقسۇدا ئون كۈندەك تۇرۇپ ئۇلۇغ مازار-لارنى زىيارەت قىلىپ، ئاجىز، غېرىب - غۇرۇلارغا نەزىر -نۇزۇراتلار بېرىپ ئۇلارنىڭ دۇئاسىنى ئالغانىدىن كېيىن، توختى مۇھەممەت خەلىپە، ئىبراھىم باتۇرلارنىڭ باشچىلىقىدا 2000 لەشكەرنى بىر كۈن بۇرۇن ئالدىدا ماڭدۇردى. بىر كۈن كېيىن ئۆزلىرى خاس مەھرەم ۋە خىزمەتچى مۇلازىملىرى بىلەن يەكەن تەرەپكە يۇرۇش قىلدى.

قورال - ياراقلىرىنىڭ خىللىقى، داغدۇغا ھەيۋەتلىرى، سۆلەت ۋە شەۋكەتلىرى شۇنچىلىك ئىدىكى، بۇ مۇغۇلىستان يۇرتلىرىدا ئۆتكەن پادىشاھلار بۇنداق ھەشەمەتكە مۇيەسسەر بولمىغان بولۇشى مۇمكىن. لەئەل - جاۋاھىر بىلەن نەقىش قىلىنغان، ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن سىر بېرىلگەن كانايلارنى چېلىپ ئىككى كانايچى ئالدىدا، ئۇنىڭدىن كېيىن لەئەل - ياقۇت بىلەن نەقىشلەنگەن بىر جۈپ كاناي - سۇنايلار بىلەن ئىككى ئاتلىق كاناي - سۇنايچى، ئالتە ئاتلىق ناغرىچى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئىككى ئاتلىق كانايچى ماڭاتتى. كاناي، سۇناي، ناغرىچىلارنىڭ ھەممىسى 12 ئاتلىق بولۇپ، 12 كىشى بۇلارنىڭ ئاتلىرىنى يېتىلەپ ماڭاتتى. ئالدىدىكى كانايىنىڭ ئاۋازى پەسرەك چىقسا، ئارقىدىكىسىنىڭ ئېگىز چىقاتتى. كاناي-سۇناي ئاۋازىغا قوشۇلۇپ ئېيتىلغان مۇڭلۇق مۇقام، يېقىملىق غەزەللەرنىڭ ساداسى قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان نەغمىنىڭ ئاللا-باركاللاسى جاھاننى قاپلاپ پەلەكنى قاپلايتتى.

بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئاتىسىنىڭ خىزمىتىدىن باش تارتقان، ئانىسىنىڭ سۆزىگە گەدەنكەشلىك قىلغان شوخ، باشباشتاق ياش يىگىتلەردىن ئۈچ - تۆت مىڭ كىشى ئۇلارغا ئەگىشىۋالدى. ئۇلار خۇددى باغ سەيلىسى، قىزىلگۈل تاماشىسىغا بارىدىغاندەك خىيال ۋە تەسەۋۋۇر بىلەن ئاتا - ئانىلىرىدىن خەۋەرسىز، خوتۇن-

بالا - چاقىلىرىدىن پەرۋاسىز، مەست - بەھوش بولغاندەك ئۇچ - تۆت مەنزىل يەرگىچە بىللە باردى. بەزىلىرى ئۆزىنى توختىتىپ، ھوشىنى تېپىپ قايتىپ كەلتى. بەزىلىرىنى ئاتا - ئانىلىرى بېرىپ قايتۇرۇپ كەلدى. بەزىلىرى ئاتا - ئانىلىرى مىنىپ بارغان ئاتلارنى مىنىپ لەشكەرلەرنىڭ ئارقىسىدىن بىللە ماڭدى. مۇشۇ خىل ئەھۋال بىلەن يەكەن تەۋەسىگە يېتىپ باردى.

سەيىت ئىسھاق خوجام مەنزىلمۇ مەنزىل يۇرۇپ يەكەنگە يېتىپ بېرىپ ئۆز سەلتەنىتىگە لايىق بىر ھويلىغا چۈشۈپ ئورۇنلاشتى. ئەمما ھامىددىن خوجامدىن ھېچقانداق خەۋەر يوق ئىدى.

بۇنىڭدىن بۇرۇن جامالىددىن خوجام خانىبەرىقتا مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، ئاتىلىق غازى يەكەنىڭ ئۆزىدىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا كىرگۈزۈپ، كىچىكخان تۆرەمنىڭ يەكەنىنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەپ قويغانىدى. سەيىت ئىسھاق خوجام يەكەنگە يېتىپ بېرىشى بىلەن، كىچىكخان تۆرەمنىڭ تۇغقانلار شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ تاشقىرى چىقارماي ئۆزلىرىگە ھەمراھ قىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن يەكەنىنىڭ بىر تەرىپىگە خوجاملار، بىر تەرىپىگە تۇغقانلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇردى.

خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ يەكەنگە يېتىپ بارغانلىقىنى ياقۇپ قوشبېگى قەشقەردە تۇرۇپ ئاڭلاپ، ئۆزىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى كۆرسىتىپ قويۇش نىيىتىگە كېلىپ نۇرغۇن لەشكەرلەرنى باشلاپ مارالبېشىغا باردى. بىر ئات چاپماقلىق بىلەن مارالبېشىنى قولغا كىرگۈزۈپ يەكەنگە يۈزلەندى. يەكەنگە يېتىپ بېرىپ ھەپتە مۇھەممەدخان بۇزرۇكۋار* غا چېدىر - بارگاھلىرىنى

* مۇھەممەد ئاتلىق يەتتە كىشىنىڭ ماۋزىرى دېگەن بولۇپ، بۇ جاي يەكەن شەھىرىنىڭ غەربىي - شىمالىغا جايلاشقان، ھازىر «ھەزرىتى پىر» دەپ ئاتىلىدۇ — مۇھەررىردىن.

تىكىپ ئورۇنلاشتى. قوشىنىڭ شەھەرنىڭ تېشىدا، ئىسھاق خوجا يەكەن كوناشەھەرنىڭ ئىچىدە، كىچىكخان تۆرەم ۋە تۈگىنىلار يەكەن يېڭىشەھەرنىڭ ئىچىدە بىرنەچچە كۈنگىچە جەڭ-جېدەل قىلىشماي بىر-بىرىنى ماراپ تېپتىنچ يېتىشتى. ئاقىۋەت ئىسھاق خوجام بىلەن تۈگىنىلار مەسلىھەت قىلىشىپ، قوشىنىڭ بىلەن ئۇرۇشماقچى بولۇپ جەڭ تەييارلىقلىرىغا كىرىشتى. بۇ ئەھۋالدىن نىياز ئىشىك ئاغا بەگ ۋاقىپ بولدى. ئۇ دەرھال بېرىپ قوشىنىگە: «پالانى كۈنى كېچىسى 7000 تۈگىنى، 2000 يەرلىك لەشكەر بىرلىشىپ قوشۇنىڭىزغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. ئاگاھ بولۇپ تەدبىرىنى ئۆزىڭىز قىلغايسىز. بۇنىڭدىن باشقا خىزمەت مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدۇ»، دەپ خەۋەر يەتكۈزدى. ھۇجۇم قىلىدىغان كېچىسى قوشىنىگە لەشكەرلىرىنى تۆتكە بۆلۈپ، تۆت تەرەپكە يوشۇرۇن ئورۇنلاشتۇرۇپ، چېدىر-بارگاھلىرىنى قۇرۇق قويۇپ ھوشيار بولۇپ تۇردى، مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا تۈگىنىلار بىلەن ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى قوشىنىگە توپ-زەمبىرەك، ئوق-ياراق بىلەن ھۇجۇم قىلدى. قاردىسا لەشكەرلەردىن ئەسەر يوق. چېدىر-بارگاھلىرى قۇرۇق تۇرغان. مۇشۇنداق ھەيرانلىقتا تۇرغان پەيتتە، خۇددى ئاسماندىن بالا ياغقاندەك قوشىنىگە يىگىتلىرى تۆت تەرەپتىن تۈگىنىلارغا ئۆزلىرىنى ئۇردى. كۆپچىلىكىنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى. 600 دەك تۈگىنى، 800 دەك يەرلىك مۇسۇلمانلار جانلىرىنى قوتۇلدۇرۇپ ئامان قالدى. خوجا ئىسھاق خوجام، كىچىكخان تۆرەم ۋە تۈگىنىلار بۇ توقۇنۇشلارغا بەرداشلىق بېرەلمەي سۈلە قىلىپ ئەپلەشمەكتىن باشقا ئىلاجىنى يوقلۇقىنى ھېس قىلىشتى ۋە ئىلاجسىزلىقتىن سۈلە قىلىپ ئەپلىشىش قارارىغا كېلىشتى. چۈنكى لەشكەرلەرنىڭ تولىسى چىقىم بولغان ۋە ئەسىرگە چۈشكەنىدى.

ئاقسۇەت خوجا ئىسھاق خوجام قالغان لەشكەرلەرنى ۋە لەشكەر باشلىقلىرىنى باشلاپ قوشبېگى تۇرۇشلۇق جايغا بېرىپ سۇلە تۇزۇپ ئەپلەشتى. قوشبېگى خوجا ئىسھاق خوجامغا زىيارەتلەر بېرىپ مۇنۇ گەپلەرنى ئاردىغا سالدى: «ئۆزلىرى خىتايلار بىلەن نۇرغۇن جەڭ قىلىپ غازىلىق دەرىجىسىگە مۇشەررەپ بولدىلا. راشىددىن خوجام ئاقسۇنى سىلىگە بەرسۇن. ئاقسۇنى سىلى سورىسىلا. مارالبېشىنىڭ ئۇ تەرىپىنى سىلى، مارالبېشىنىڭ بۇ تەرىپىنى بىز سورايلى. ئىتتىپاق بولۇپ ئارىمىزدا خەت، ئەلچىلەر يۈرۈشۈپ تۇرسۇن. مۇبادا قايسى بىرىمىزگە بىرەر تەرەپتىن دۇشمەن پەيدا بولسا ئۆزئارا مەدەت ۋە ياردەمدە بولايلى. ئەگەر راشىددىن خوجام ئاقسۇنى ئۆزلىرىگە بېرىشكە ئۇنىمىسا، ئۆزۈم راشىددىن خوجا ئۇستىگە لەشكەر تارتىپ بارىمەن. غەلىبە نۇسرەتىنىڭ دەرۋازىسى قايسىمىزنىڭ يۈزىگە ئېچىلسا بەخت ـ تەلىيىمىزدىن كۆرىمىز»، دەپ ئۆز لايىقىدا ئالىي تون ـ سەرۇپاي ۋە ئېگەر ـ جابدۇقلىرى بىلەن ئارغىماق ئات ئىنئام قىلدى. قوشبېگى ئىسھاق خوجامنى قولتۇقىدىن يۆلەپ ئاتقا مىندۈردى. ئەسىر چۈشكەنلەرنى ئازاد قىلىپ، ئات ـ ئۇلاغ، ئوزۇق ـ تۈلۈك، يول خىراجىتى بېرىپ كۇچا تەرىپىگە ئۇزىتىپ قويدى.

ئىسھاق خوجام يەكەندە تۇرغان چاغدا، قوشبېگى مارالبېشىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ھېكىمخان تۆرىنى ھاكىم قىلىپ تەيىنلەپ قويۇپ ئاندىن يەكەنگە بارغانىدى. بۇنىڭ بىلەن يەكەن تەرەپتىن ئاقسۇ، كۇچا تەرىپىگە بېرىپ ـ كېلىپ تۇرىدىغان كىشى بولمىغانلىقتىن، نېمە ئىشلار بولۇۋاتقانلىقىنى ھېچكىم بىلەلمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا راشىددىن خوجامنىڭ يارلىقى بىلەن ھامىددىن خوجام ئۇچتۇرپان ۋە ئاقسۇ لەشكەرلىرىنى ئېلىپ مارالبېشىغا باردى. ئۇلارنىڭ غەرىزى مارالبېشىنى

ئېلىپ ئاندىن يەكەنگە بېرىپ ئىسھاق خوجامغا مەدەت ۋە ياردەم بېرىشنى ئىدى.

ئاقسۇ لەشكەرلىرىگە مۇھەممەد شېرىپ ئۆتەك بېگى باش بولۇپ يولغا چىققانىدى. ھاممىدىن خوجام 700 لەشكەر بىلەن ئۇيغۇر-پاندىن چېقىپ مارالبېشى تەرەپكە ئات سالدى. چارباغ ئۆتكىگە* ھېكىمخان تۆرەم بىرمۇنچە ئادەمنى قاراۋۇل قىلىپ قويغانىدى. ھاممىدىن خوجام يېتىپ كېلىپ قاراۋۇللارنىڭ بەزىلىرىنى تۇتۇپ باغلاپ ئۆلتۈردى. بەزىلىرى قېچىپ بېرىپ ھېكىمخان تۆرەمگە خەۋەر يەتكۈزدى. ھېكىمخان تۆرەم مارالبېشىدىن ئۇرغۇن لەشكەرلەرنى ئەكېلىپ ھاممىدىن خوجام بىلەن جەڭ قىلدى. ھاممىدىن خوجام مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. لەشكەرلەرنىڭ ئۆلگىنى ئۆلدى، قالغىنى سەرسان بولۇپ پىيادە، ئاچ-يالىڭاچ، ئاۋارە ھالدا ئۆز ماكانلىرىغا قېچىپ كېلىپ سالامەت قالغانلىقلىرىغا شۈكرى قىلىشتى.

ئىسھاق خوجام قوشبېگىنىڭ قولىدىن ئامان-ئېسەن قۇتۇلۇپ چىقىپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. ئاقسۇدىكى خوجاملار: «يەكەن بىلەن قەشقەرنى بىر ئەخمەققە سېتىۋېتىپ كەپتۇ»، دەپ تاپا-تەنە قىلىپ خاپا بولۇشتى. قۇمۇلدىن ئىسھاق خوجام بىلەن بىللە كەلگەن لەشكەرلەرنى «ھاممىدىن خوجام بىللە ئېلىپ بارىدۇ»، دەپ كۈچادا ئېلىپ قېلىپ، ئىسھاق خوجامغا ئاقسۇدىنمۇ لەشكەر قوشماي ئازغىنا لەشكەر بىلەنلا يولغا سالدى. مارالبېشىنى قوشبېگى بىسۋالغانلىقتىن يول ئېتىلىپ قېلىپ مەدەت ۋە ياردەم ئۆز ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىغانلىقىنى ۋە ئۆزلىرىنىڭ قىلغانلىرىنى ئۇنتۇپ قېلىپ، گۇناھنى ئىسھاق خوجامغا ئارتىپ

---

* چارباغ — مارالبېشىغا تەۋە بىر يېزىنىڭ نامى.

قويۇشتى.

راشىددىن خان خوجام، ئىسھاق خوجامنىڭ ئارقىسىدىن 1500 لەشكەرنى يولغا سالغان بولسىمۇ يەكەنگە بارماي ئاقسۇدا تۇرۇپ قالغانىدى. بۇ لەشكەرلەر ئىسھاق خوجام قۇمۇل ۋە تۇرپاندىكى چاغلىرىدا خىزمەتتىدە بولغان لەشكەرلەر ئىدى. ئىسھاق خوجامنىڭ كۆڭلى بىرئاز رەنجىپ كۇچاغا قاراپ يولغا چىقىشقا تەييارلاندى. راشىددىن خان خوجام ئەۋەتكەن 1500 لەشكەر ۋە ئەسلىدە كۇچا، بۇگۇر، كورلىدىن بولۇپ ھازىر ئاقسۇدا تۇرۇۋاتقان نۇرغۇن لەشكەرلەرمۇ ئىسھاق خوجام بىلەن بىرلىكتە كۇچاغا قايتىپ كېتىشكە تەييار بولدى. جامالىددىن خوجام بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ ئۆزى ئاتلىنىپ ئىسھاق خوجامنىڭ خىزمىتىگە يېتىپ باردى ۋە ھەممە گۇناھنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ ئۆزىرە ئېيتىپ ئەپۇ سورىدى. سوۋغا-سالام، تارتۇق- پىشكەشلەرنى ئالدىدا قويۇپ، زىيارەت بېرىپ، مېھ- ماندارچىلىقنىڭ قائىدە-رەسىمىيەتلىرىنى بەجا كەلتۈردى. ئىسھاق خوجامنىڭ يەنە بىر نەچچە ۋاقىت تۇرۇشىنى ئىلتىماس قىلدى ۋە يېڭىباشتىن ئىتتىپاقلاشتى. ئىسھاق خوجام جامالىددىن خوجامنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ لەشكەرلەرنىڭ مەسلىھىتى بىلەن تاھىرىددىن خوجام، مۇللاش خەزىنىچى*، ئابدۇرەيىت- بەگ، ئەيسابەگلەرنى باش قىلىپ 1000 لەشكەرنى جامالىددىن خوجامنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇردى. جامالىددىن خوجام خۇشال ۋە مىننەتدار بولۇپ، ھېلىقى لەشكەرلەرگە تون-سەرۇپاي، سەللە-كۆلا، پۇل ۋە تەڭگە بېرىپ ھەممىنى خۇرسەن قىلدى. لېكىن لەشكەرلەرنىڭ غەيرەت ۋە جەڭگىۋارلىقىغا زەخمەت يېتىپ

---

* «تارىخىي ھەمىدىيە» دە «ھوللاش خەزىنىچى» دېيىلگەن- مۇھەررىردىن.

زەئىپلىككە يۈزلەندى. دۆلەت ۋە ھاكىمىيەت ئاجىزلىشىپ زاۋاللىققا قاراپ ماڭدى.

سەيىت ئىسھاق خوجام بولسا ھەشەمەت بىلەن ئاتلىنىپ كۈچاغا يېتىپ باردى. ئۇ: «ھەممىنى يوقتىن بار ئەتكۈچى، ھەممىگە كۈچى يەتكۈچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا بۇنىڭدىن كېيىن نېمە ئىشلار يۈز بېرەركىن»، دېگەن پىكىر-خىيال بىلەن دۈئا ۋە تەلەپتە بولۇپ، بەش ۋاق نامىزنى ئادا قىلىپ، يېتىم-يېسىر، غېرىب-غۇرۋالارغا نەزىر-نىيازلار بېرىپ، ئۇرۇق-تۇغقان، يار-بۇرادەرلىرىگە سەللە-سەرۇپاي، تەڭگە-تىللالار ئىنئام-ئېھسان قىلىپ ئۆز-ئۆزىدىن مەمنۇن بولۇپ ياتتى.

15

كۈچالىق خوجىلارنىڭ ئاردىسىدا قارىمۇ قارشىلىق يۈز بەرگەنلىكى؛ مۇشۇنداق بەخت-ئامەتكە شۈكرى قىلمىغانلىقتىن ئۇلارنىڭ يامان ئاقىۋەتلەرگە قالغانلىقى ۋە ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى

سەيىت ئىسھاق خوجام پۈتۈن ئالەمنى ياراتقۇچى تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن يەكەندە جانابىي ئاتىلىق غازى بىلەن سۆلھ تۈزۈپ، ئاۋام خەلقنىڭ تىنچ-ئاسايىشلىقىنى كۆزلەپ، ۋەدە-قەسەملەر بىلەن ئىشنى ئاخىرلاشتۇردى ۋە كۈچاغا يېنىپ كېلىپ تائەت-ئىبادەتكە مەشغۇل بولدى. ئەمما راشىددىن خان خوجام، جامالىددىن خوجاملار: «يەكەنىنى لەڭگىرچاققا ئوخشاش دېغان بىر قارا ئەخمەققە سېتىپ كەپتۇ» دەپ تاپا-تەنە قىلىپ ئىسھاق خوجامنى ئەيىبلەشكە باشلىدى.

راشىددىن خان خوجامنىڭ ئاكا-ئۇكىلىرى ۋە جامالىددىن خوجامنىڭ ئوغلى يەھيا خوجام باشلىق چوڭ-كىچىك خوجام-لارنىڭ قىلغان-ئەتكەنلىرى ھېچقانداق مەزھەپ يا مىللەتنىڭ ئۆرپ-ئادىتىگە ياكى پادىشاھلىقنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىغا مۇۋاپىق بولمىدى. ئۇلار خالىغىنىچە ئەسكى ئىشلارنى قىلىشقا باشلىدى.

ھاممىددىن خوجام: «نەچچە يىلدىن بېرى يەكەن، قەشقەر-لەردە نەچچە قېتىم دۇشمەنلەرگە زەربە بەردىم، نەچچە قېتىم زەربە يەپ قېچىپ كەلدىم. تولا جاپا-مۇشەققەتلەرنى تارتتىم، ئاقيار يېزىسىنى مېنىڭ تەۋەلىكىمگە قوشۇپ بەرسە»، دەپ جامالىددىن خوجامغا ئەرز قىلدى. جامالىددىن خوجام ماقۇل كۆرمىدى. ئاخىر ھاممىددىن خوجام ئۆز كۈچ-قۇۋۋىتىگە ئىشىنىپ ئاقيارنىڭ نۇرغۇن زېمىنلىرىنى ئۆزىگە تەۋە قىلۋالدى، ئاقسۇدىن ئاقيارغا بارغان دورغا-مۇلازىملارغا قاتتىق جازا بېرىپ قايتۇرۇۋەتتى. ئاقۋەت جامالىددىن خوجام دۇشمەنلىك مەسلىھىتى، ئالدامچىلىق تەدبىرلىرىنى راسلاپ ئۈچتۇرپانغا خەت ئەۋەتتى، خەتتە: «ھاممىددىن خوجام بولسا مېنىڭ ئىنىمدۇر، دەرۋەقە نۇرغۇن مېھنەت-مۇشەققەتلەرنى تارتتى. ئاقيارنى مەن سورىسام، دەپ ئەرز قىلغاندا ماقۇل كۆرمىگەنىدىم. ئويلىنىپ كۆرسەم بۇ قىلغىنىم ياخشى ئىش بولماپتۇ. ھاممىددىن خوجام ئۇ-كام ئۆزلىرى كەلسىلە، مەن بىرنەچچە كۈن تۇرغۇزۇپ زىيا-پەت قىلىپ ئۆز قولۇم بىلەن ئاقيارنى داستىخانلىرىغا تەقدىم قىلسام، ئۆزلىرى خالىغانچە ئىدارە قىلسىلا. بۇ ئىشلارنى يىراق-يېقىنىدىكى دوست-دۇشمەنلەر ئاڭلاپ قالمىسۇن. بىز-نىڭ ئىتتىپاقسىزلىقىمىز ئاشكارا بولۇپ قالسا ياخشى بولماس»، دەپ ھىيلە-مىكىر بىلەن توزاق قۇرۇپ مۇناپىقانە سۆزلەرنى يازغانىدى. ھاممىددىن خوجام بۇنى پۈتۈنلەي راست دەپ

ئىشىنىپ، جامالىددىن خوجىنى ئۆزىگە دوست چاغلاپ، ئۇنىڭغا ئالـ
دىنىپ، ئاقيارنى قولغا كىرگۈزۈش تەمەسىدە چىشلىرىنى بىلەپ
خاس مەھرەم، ئەمەلدار، مۇلازىملىرىنى ئېلىپ ھەيۋەت ـ داغدۇغا
بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى.

جامالىددىن خوجام ھامىددىن خوجامنىڭ كەلگەنلىكىدىن
خەۋەر تېپىپ، ئالدىغا ئادەم چىقىرىپ ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن
ئۆز ئوردىسىغا چۈشۈردى، ھامىددىن خوجىنىڭ ئادەملىرىگىمۇ
ئۆز لايىقىدا چۈشكۈن جاي تەيىن قىلدى. زىياپەت، مېھماندارـ
چىلىقلار ئۆتكەندىن كېيىن جامالىددىن خوجام ئۆزىنىڭ مەھرەم ـ
مۇلازىملىرىنى قوشۇپ: «سىلەر ئارام ئېلىڭلار. بىر ئاكا ـ ئۇكا
ھەرقايسىمىز ھەر جايدا ئۇزۇندىن بېرى بىر يەردە بولۇپ
مۇڭدىشالمىغانىدۇق، ھال ـ ئەھۋالىمىزنى بىر ـ بىرىمىزگە ئايان
قىلىپ، گەپ ـ سۆزلىرىمىزنى تۈگىتىپ ئاندىن ئۇخلايمىز»، دەپ
رۇخسەت بەردى. مەھرەم، مۇلازىملار، ئاي بىلەن يۇلتۇز بىر
يەردە بولغان ئوخشايدۇ، دەپ خاتىرجەم، غەم ـ ئەندىشىسىز چىقىپ
ئۇخلىدى. ئەمما جامالىددىن خوجام ئون نەچچە ئادەمنى تەيـ
يارلاپ مۆكتۈرۈپ قويغانىدى. ھامىددىن خوجامنىڭ كۆزى
ئۇيقۇغا بارغاندىن كېيىن جامالىددىن خوجام ئۆزىنى چەتكە
ئالدى. مۆكتۈرۈپ قويغان ئادەملەر چىقىپ ھامىددىن خوجامنى
ئۇيقۇلۇقتا تۇتتى، ئادەملىرىنىمۇ زىياپەت ئۈستىدە تۇتۇپ
تالان ـ تاراج قىلدى. ھامىددىن خوجامنى باغلاپ ئاتقا مىندۈـ
رۈپ، ئۈچ مۇلازىمنى قوشۇپ كۇچاغا ئېلىپ ماڭدى. ئۇنى بىر
كېچە ـ كۈندۈزدە كۇچاغا ئېلىپ بېرىپ نەزەربەنت قىلدى. ھاـ
مىددىن خوجامنىڭ مۇسابەگ دېگەن ئاقسۇلۇق ئادىمىنى قۇمغا
كۆمۈپ ئۆلتۈردى. بۇ ئەھۋاللاردىن قىرغىزلار ۋاقىپ بولۇپ
دەرھال قەشقەرلىكى قوشىبېگىگە يەتكۈزدى. قوشـبېگى خەۋەر
يەتكۈزگەن قىرغىزلارغا تون ـ سەرۇپاي، ئات ـ ياراق ئىنئام قىلىپ

بۇ ئىشتىن ناھايىتى خۇرسەن بولدى. ئاقسۇ، گۈچانى جەڭ-جېدەلسىزلا قولۇمغا كىرگۈزدىغان بولدۇم، دەپ سۆيۈنۈپ كەتتى.

يەنە بىر ۋەقەنىمۇ ئەسلەپ ئۆتەيلى: بۇنىڭدىن ئىككى ئاي بۇرۇن ئۈچتۇرپان خەلقى يۇرتىمىزنى ئۆزىمىز سورايمىز دەپ توپىلاڭ كۆتۈرگەندە، نۇرغۇن ئادەملەر نابۇت بولغانىدى، بۇ ۋەقەنىڭ جەريانى يۇقىرىدا تەپسىلىي سۆزلىنىپ ئۆتتى. شۇ چاغدا جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەنلەرنىڭ بىر قىسمى قەشقەر-گە بېرىپ قوشىبېگىگە ئەرز-ھالىنى ئېيتىپ، ياقۇبېگنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈپ، ئۇنىڭغا يول باشلاپ ئۈچتۇرپان، ئاقسۇ تەرەپلەرگە كېلىش ئارزۇسى بىلەن تۇرۇۋاتقانىدى. يەنە بىرى، ئاقسۇدىكى جامالىددىن خوجامنىڭ خىزمەتىدە كۆچالىق ئابدۇراخمان دادخاھ، ئاقسۇلۇق ئابدۇللا دېۋان بېگى دېگەن كىشىلەر بولۇپ، جامالىددىن خوجام مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشنى شۇلارنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرۇپ قويغانىدى. بۇلار خوجاملارنىڭ ئەھۋالىنى مۆلچەرلەپ كۆرۈپ، ياقۇبېگنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنى ئۇستۇن چاغلاپ، جېنىنى مۇھاپىزەت قىلىش غەرىزى بىلەن ياقۇبېگنى تەكلىپ قىلىپ ئۇنىڭغا مەخپىي خەت ئەۋەتتى.

كۈچادىكى باش ۋەزىر توختى ئىشكىئاغا بەگمۇ يۇرتىنى ئېلىپ بېرىدىغانلىقىغا ۋەدە بېرىپ خەت ئەۋەتكەنىدى. بۇ خەتلەرنى بىر-بىرلەپ كۆرۈپ ياقۇبېگ قوشىبېگنىڭ غەيرەت تومۇرلىرى قاينىغىلى، مەملىكەتلەرنى بېسىۋېلىش تەمەلىرى مەۋج ئۇرغىلى باشلىدى.

ئەسلىدە بۇ خوجاملار كۈچادىكى مەۋلانا ئەرشىددىن ۋەلىيۇللانىڭ مازىرىنىڭ شەيخلىق دەرىجىسىنى ئۆزىگە پەخرى-ئابروي بېلىپ، شۇ مازارنىڭ دائىرىسىگە سىغىپ كەلگەنىدى. ئەمدىلىكتە بۇ يەتتە شەھەر، ھەتتا پۈتۈن موغۇلىستان ئۆلكىسىگە سىغىشمىدى. يېقىنلىق ۋە ئىتتىپاقلىقلىرى كېلىشەلمەسلىك، ئىت-

تىپاقسىزلىق ۋە زىددىيەتكە ئايلاندى. ئىنتىپاقسىزلىق بارغاد-سېرى ئاداۋەت، خۇسۇمەت ۋە دۇشمەنلىككە ئايلاندى، ئۇلار بۇ ئۇلۇغ دۆلەتنىڭ قەدىر-قىممىتىنى بىلمىدى، شۇكرى قىلمىدى، مەغرۇرلۇق قىلدى. ئاخىر يەتتە شەھەرنى بىكاردىن-بىكار بىر ئەنجانلىقنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ قويدى. بۇنىڭغا ئەپسۇس، مىڭ، يۈز مىڭ ئەپسۇس.

مازارنىڭ ۋەخپە يەرلىرىدىن چىققان مەھسۇلاتلارغا قانائەت قىلىپ، دېھقانلارنىڭ ئۆشرە-سەدىقە بېرىشىگە تەلمۈرگەن، مازارنىڭ ھوجرىلىرىدا بورىنىڭ ئۈستىدە يېتىپ-قوپۇپ، تائەت-ئىبادەت بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەن، كىشىلەر بەرگەن بىر جۈپ نان، بىر تاۋاق گۈلە-قاقا خۇش بولغان خوجاملار، ھەممىنى ياراتقۇچى ۋە رىزقى ئاتا قىلغۇچى خۇدانىڭ مەرھەمەت ئىلتىپاتى بىلەن بىرەمدىلا پادىشاھلىق تەختىگە چىقىپ ھۆكۈمرانلىق تاجىنى باشلىرىغا كىيگەنىدى. بۇ موغۇلىستاندا ھېچقانداق ئادەمزاتقا ئۆمرى ئىچىدە، يەتتە پۈشتى، ئاباـئەجدادى ئارىسىدا بۇنداق دۇنيانىڭ دۆلىتى مۇيەسسەر بولمىغانىدى.

خوجاملارنىڭ ھەر كۈنى ئەتىگەن ناشتىلىقىغا تۇرلۇك-تۇرلۇك ھالۋا، يېمىش، قەنت-قەندالەت، قىسما-قىسما شەربەتلەر، پاخلان گۆشىدە ئەتكەن كاۋاپ، سامسا، پەرمۇدە، مەززىلىك تاماق، خىلمۇخىل نازۇنېمەت، يېمەك-ئىچمەكلەر ئالدىلىرىغا كېلەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىلگىرىكى ئەھۋاللىرىنى ئۇنتۇدى. ئۆز كۈچ-قۇۋۋىتىمىز بىلەن ئىسلام ئېچىپ پادىشاھلىقنى تاپتۇق، دەپ ئويلاپ ئەتراپىدىكى پادىشاھلار بىلەن ياخشى-خوپ بولۇپ ئەپلىشىپ ئۆتمىدى. ئۇلارغا تەڭ-باراۋەر مۇئامىلە قىلمىدى ۋە كۆزىگە ئىلمىدى. خوجا ھاپىز شىرازىنىڭ مۇنۇ شېئىرىغا ئەمەل قىلمىدى:

ئاسايىشى دۇ گىتى تەفسىرى ئىندۇ ھەرف ئەست،
با دوستان مۇرۇۋەت، بادۇشمنان مادارا①.

دېگەن ئومۇمىي قائىدىگە ئەمەل قىلمىدى. ئاكا ـ ئۇكا قېرىنداشلار بىر ـ بىرى بىلەن ئىتتىپاق بولالمىدى. بىر ـ بىرىگە تەڭ ـ باراۋەر مۇئامىلە قىلمىدى، بىر ـ بىرىگە مېھىر ـ شەپقەت قىلمىدى. دۇنيالىقتىن ھاجەتسىز بولدۇق، بىرگە ھېچكىم تەڭ كېلەلمەيدۇ، دەپ مەغرۇرلۇق ـ تەكەببۇرلۇق ناغرىسىنى چالدى.

«ئىنسان ھەممە نەرسىدىن ھاجەتسىز بولغاندا، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئىسيانكارلىق باش كۆتۈرىدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىچە ئىنسان زاتىنىڭ ۋۇجۇدىغا يوشۇرۇنغان ئىسيانكارلىق ئاشكارىلاندى.

پارچە

ئۆزىگە سازاۋاردۇر كىبرىيامەنى②،
كى مۇلكى قەدىمدۇر زاتى غەنى.
بىرىنىڭ باشىغە تەختى ـ تاجنى قويۇپ،
بىرىن تاج ـ تەختىدىن ئېلىپ يەرگە ئۇرۇپ.

مۇشۇنداق بىر ئەھۋالدا ئاسماندىن بالا، تەكرىدىن قازا كەلگەندەك، مۇشۇك چاشقانىنى ئالغاندەك، قۇرغۇي قۇشقاچنى سوققاندەك، بىر چەبدەس، چاققان پادىشاھ يەنى ياقۇپبەگ

---

① ئىككى ئالەمنىڭ خاتىرجەم ۋە خۇشاللىقى ـــ «دوستۇڭغا ياخشىلىق قىل، دۇشمىنىڭ بىلەن ئەپلىشىپ ئۆت» دېگەن ئىككى سۆزگە ئەمەل قىلىشتا.

② مەنى ـــ مەنمەنلىك.

ئاتىلىق غازىنىڭ شەرەپلىك قەدەملىرى يېتىپ كەلدى. خوجام-لارنىڭ دۆلىتىنى ئۆزى بىلەن قوشۇپ تىرىپىرەن قىلىۋەتتى. بۇ كاج پەلەكنىڭ چاقى ئۆزىنىڭ قەدىمكى ئادىتى بولغان ئالدام-چىلىقنى، يەنە ئاشكارا قىلدى. دېمەك، ئاقىل ۋە دانا كىشىلەر بۇ پانىي دۇنيانىڭ بەختى - دۆلىتىنى ۋە ئۇنىڭ زاۋال تېپىپ يەر بىلەن يەكسان بولۇشىنى كۆزىگە ئىلماي، غەم - غۇسسە، شادلىق ۋە پاراۋانلىق، ئاقىۋەت يەر بىلەن يەكسان بولىدۇ، دەپ بىلىشى لازىم.

پانى ئول تاق كىسرائى① گور خورنەق،
بۇ ئالەمدىن ئۇچۇپ كەتتى ھاۋالەق.
ئەگەر ياخشىلىققە يوق ۋەفايى،
ۋەرەق ئۆزرە سۈخەن باردۇر ۋەفالىق②.

ئەسلى ۋەقەگە كەلسەك، جامالىددىن خوجام، توختىخەلىپىنى
150 لەشكەرگە باش قىلىپ چىلان، يايدى③ قاتارلىق جايلارغا قاراۋۇل قىلىپ قويغاندى. بىركېچىسى ياقۇپبەگ قوشىنىڭ يىگىتلىرى④ كېلىپ توختى خەلىپە باشچىلىقىدىكى قاراۋۇللارنى تۇتۇپ باغلاپ قەشقەرگە ئەۋەتتى. ئەمما قاراۋۇللاردىن بىرى

---

① كىسرا — ئىراندا ئۆتكەن ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھ-لىرىنىڭ ئورتاق نامى.

② كىسرادەك پادىشاھلارنى گۆر يەپ كەتتى. ئۇنىڭ ھەشىمەت-لىك ئايۋان - سارايلىرىمۇ يوقلىپ ھاۋاغا ئۇچۇپ كەتتى. ئەسلىدە ياخشىلىققا ياخشىلىق يوق. ئەگەر بار، دېيىلسە قەغەزگە يېزىلغان گەپ-تىلا بار.

③ چىلان، يايدى دېگەن ئاقسۇ بىلەن ماراليېشى ئارىلىقىدىكى يېزىلارنىڭ نامى.

④ ياقۇپبەگنىڭ لەشكەرلىرى شۇ چاغدا «يىگىت» دەپ ئاتالغان.

ئېتىنى سۇغارغىلى كەتكەنمىكەن. بۇ ئەھۋالارنى كۆرۈپ قېچىپ بېرىپ جامالىددىن خوجامغا خەۋەر يەتكۈزدى.

قوشبېگىنىڭ يىگىتلىرى يايىددىن چىقىپ ساي ئېرىقتا قونۇپ، ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. ياقۇپبەگ قوشبېگى چىلاندىن خوجا نەزەربەگ دېگەن كىشىنى 39 يىگىت بىلەن ئۇچتۇرپانغا ئەۋەتكەنىدى. بۇلار قۇرۇق ئۇزۇم يولى بىلەن ئاچا تاغقا كېلىپ چۈشكەندە، يولۇچىلار ئۇچتۇرپانغا خەۋەر يەتكۈزدى. خېتىپ خوجام خوجا نەزەربەگنىڭ ئالدىغا چۈشكۈن، قونالغۇ چىقاردى. ھەم ئاتلىق غازىنىڭ يىگىتلىرى ئۇچتۇرپانغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى مۇبارەكلەش ئۈچۈن، ياقۇپ خوجا ئىشان، مۇھەممەد ئېلى دادخاھلارنى تارتۇق - پىشكەشلەر بىلەن ئەۋەتتى. ئەتىسى خوجا نەزەر بەگ ئادەملىرى بىلەن شەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى تۈگمەن بېشى دېگەن يەرگە كېلىپ چۈشۈپ، ئىككى ئادىمنى شەھەرگە ــ خېتىپ خوجامنىڭ ئالدىغا كىرگۈزۈپ مۇنداق دېدى: «ئاشلىق، قورال - ياراق ئامبارلىرى ۋە خەزىنىنىڭ ئاچقۇچلىرىنى بەرسىلە. ئۆزلىرى بارلىق مەنسەپدارلىرى بىلەن بېرىپ جانابىي ئاتلىق غازى بىلەن كۆرۈشۈپ دۇئا ئېلىپ يانسىلا، ماڭا شۇنداق بۇيرۇق بېرىلگەن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ھەممىمىز شەھەردىن چىقىدىغان بولۇپ، ئاخىرقى پېشىن ۋاقتىدا شەھەرنىڭ دەرۋازىسىغا كەلدۇق. ئىككى خوجامنى①، موللا توختى مۆھتەسىپ② ئاخۇنۇمنى، مەن كەمىنە يازغۇچىنى③، بىر مىراخورنى④ دەرۋازىدىن چىقاردى. باشقىلارنى

---

① ئىككى خوجام ــ خېتىپ خوجام بىلەن بۇرھانىددىن خوجام.

② مۆھتەسىپ ــ دىنىي ئەمەلنىڭ نامى.

③ ئاپتور ئۆزىنى كۆرسىتىۋاتىدۇ.

④ مىراخور ــ ئات باقار.

چىقارمىدى. شۇ چاغدا «زامان - زامان، ئاتىلىق غازىنىڭ زامانى» دەپ جار سېلىپ ناغرا - سۇناي چالغىلى تۇردى.

بىر بەش كىشى خوجا نەزەربەگنىڭ ئالدىغا كەلدۇق. بىزگە يىگىرمە ئاتلىق ئادەمنى قوشۇپ ئاقسۇغا ماڭدۇردى. ياڭىدا قونۇپ ئەتىسى تۇشقان دەرياسىغا كەلگىنىمىزدە مۇھەممەد بابا يۈز بېشى ئۇچرىدى. بۇ ئاردا ئاتلىق غازى ئاقسۇغا كىرىپ مۇھەممەد بابا يۈز بېشىنى ئۇچتۇرپانغا توقسابە① لىككە تەيىنلەپ بۇرھانىددىن خوجامغا يارلىق ئەۋەتكەنىكەن. مۇھەممەد بابا يۈز بېشى يارلىقنى بەردى. بىر يارلىقنى ئوقۇپ ئاتلىق غازى تۇرغان تەرەپكە قاراپ دۇئا قىلىپ ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ ماڭدۇق. مۇھەممەد توقسابە بولسا، ئۇچتۇرپانغا قاراپ راۋان بولدى. مەن بۇ مەرھەمەتلىك يارلىقنى كەم - زىيادە قىلماي تەلتۆكۈس ۋاراق يۈزىگە يازدىم:

ئىنايەتنامە②

سەيىدلەرنىڭ باش پاناھى بۇرھانىددىن خوجام ئىشان ئۇغلىغا! تۆگىمەس دۇئا، كۆپتىن - كۆپ سالامدىن كېيىن مەلۇم بولغايكىم، بۇ ياخشى زاماندا ئۇلۇغ تەكرىنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن ئىسلام ئېچىش، «جەننەت قىلىچىنىڭ سايىسى ئاستىدا» دېگەن ھەددىسىنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق. پەيغەمبىرىمىز شەرىئىتىنىڭ قىلىچىنى چېپىشنىڭ ياخشى نىيىتى بىلەن، بۇ يۇرتلارغا رىزقى، نېسىۋىمىز چۈشتى. گەپنىڭ قىسقىسى

① توقسابە ــ ناھىيە باشلىقىغا تەڭ ئەمەل.

② ئىنايەتنامە ــ بۇيرۇق خېتى، تونۇشتۇروش خېتى.

قىسى شۇكى، مۇھەررەم ئېيىنىڭ 25 - كۈنى ئاقسۇ-
نىڭ پادىشاھىق تەختىدە ئولتۇرغان كۈنلىرىمىزدە
ئىخلاسلىرىنىڭ زىيادىلىكى، دوستلۇقلىرىنىڭ يۇقىرى-
لىقىدىن ياقۇپ خوجا ئىشان، مۇھەممەد ئېلى
دادخاھلار ئارقىلىق ئىتتائەت ۋە بويسۇنىدىغانلىقلە-
رىنى ئىزھار ئەتكەن ۋە «ئۇلۇغلىرىڭلارنىڭ ئەمرىگە
بويسۇنۇڭلار» دېگەن ھەدىسىنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل
قىلىپ ئەۋەتكەن خەتلىرىنى ياخشى سائەتتە تاپ-
شۇرۇۋېلىپ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ كۆپ خۇرسەن
بولدۇم. ئۆزۈمارا بەرىش - كېلىش قىلىش قائىـ-
دىسى بويىچە تۆت ئات، بىر بوخچا كىيىم - كېچەك،
بىر كالام شەرىپ* سوۋغات ئەۋەتكەن ئىكەنلا،
ھەممىسى ساق - سالامەت تەگدى. بۇ يەردە جامالىد-
دىن خوجا بەزى ئىشلاردىن ئەندىشە قىلىپ قاچـ-
قانىكەن، يىگىتلەر بەرىپ تۇتۇپ كەلدى. ئۆزۈمۇ
بۇرۇنقى قىلغان ئىشلىرىغا تەۋا قىلدى. بىزمۇ
«ئاچچىقىنى يۇتۇش ۋە خالايىقنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ
قىلىش ساۋابلىق» دېگەن ھەدىسنىڭ روھىغا ئەمەل
قىلىپ، بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى گۇناھلىرىنى ئەپۇقىلدۇق.
ئۆز لايىقىدا كىيىم - كېچەك مەرھەمەت قىلدۇق.
ئۆزلىرى بولسىلا بۇ ئەتراپتىكى سەيىدلەرنىڭ كۆزىگە
كۆرۈنگەن پېشۋاسى، نىيەتلىرىمۇ پاكىز ۋە ساپ،
ئۆزلىرىگە تەۋە ھەرقانداق كىشىنىڭ گۇناھىنى
ئەپۇ قىلدۇق. بۇ تەرەپتىن كۆڭۈللىرىگە گۇمان
كەلمىسۇن. بىز بولساق ئۆزلىرىنى ھەممىدىن بۇرۇن

---

* كالام شەرىپ — قۇرئان.

تونۇغان، بىلگەن. مۇتلەق غەم - ئەندىشە قىلمىسلا.
بىزنىڭ بۇ دېگەنلىرىمىزگە تەگمىدىم ئۆزى گۇۋاھ
بولغاي ۋەسسالام.

1284 - يىلى (ھىجرىيە)①

بىر شۇ كۈنى ناماز پېشىن ۋاقتى بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ
بېرىپ كونا ئۆتەڭ دېگەن يەرگە چۈشتۇق. ھايال بولماي
ھەممەم باتۇر ئۆزى ئۈستىدە تۇرۇپ، نەچچە پەتنۇسلاردا قەنت،
ناۋات، قەندالات، پىستە - بادام، يېمىش مېغىزلار بىلەن كاتتا
داستىخان سالدى. ئارقىدىنلا يوغان قازانغا دۇملەنگەن پولۇنى
قازان بىلەن كۆتۈرۈپ كىرىپ ئالدىمىزدا ئاغزىنى ئېچىپ
ئاش تارتتى. مۇشۇ تەرىقىدە راۋرۇس ئوچ كۈن زىياپەت
ئۆتكۈزدى. 4 - كۈنى سارايىدىن تون - سەرۇپاي، قەنت - ناۋات
ئېلىپ كېلىپ تارتۇق راسلاپ، مىنىپ كەلگەن ئاتلىرىمىزنى
يېتىلەپ بېرىپ ئاتىلىق غازى ئالىملىرى بىلەن كۆرۈشتۇردى.
ئىككى خوجامنى خىمە خەرگاھ② ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ زىيا-
پەت قىلدى. بىزلەرنى بارگاھنىڭ③ ئىچىگە ئولتۇرغۇزۇپ داس-
تىخان سېلىپ شاھانە زىياپەت قىلدى ۋە ئۆز لايىقىمىزدا
تون - سەرۇپاي، سەللە - كۆلا ئىنئام قىلدى. تەكلىپ بويىچە
ئاقسۇ شەھىرىنى ئايلىنىپ سایاھەت قىلدۇق. پاتمە قىلىدىغان
يەرلەرگە پاتمە قىلىپ ئۆز ئورۇنلىرىمىزغا قايتىپ كېلىپ ئارام
ئالدۇق.

ئەمما بۇ چاغلاردا كۇچا تېخى پەتە بولمىغانىكەن. چۈنكى

① ھىجرىيىنىڭ 1284 - يىلى مىلادىنىڭ 1867 -، 1868 -
يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② خىمە خەرگاھ — پادىشاھلىق چېدىرى، خاس چېدىر.

③ بارگاھ — چېدىر.

كۆچادىكى خوجاملار يۈسۈپ باتۇر، ئىبراھىم باتۇر، تەلەي باتۇر، ياقۇپ باتۇر قاتارلىقلارنى نۇرغۇن لەشكەر بىلەن ياقۇپبەگ قوشىبېگنىڭ ئالدىغا ئۇرۇشقا ئەۋەتكەن بولۇپ، بۇلار ياقائىپ-رىققا يېتىپ كېلىپ يولنى توسۇپ، سۇنى ئۆتكۈزمەي نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلغان. قۇشتېمى، جوغا، ياقائىپرىق دېگەن يەرلەردە قوشىبېگنىڭ نۇرغۇن يىگىتلىرىنى يوقاتقان ۋە باتۇرلۇقلىرىنى كۆرسىتىپ ۋاقتىنچە غەلىبە قىلغانكەن. بىراق ۋاقىتسىز قىلغان باتۇرلۇقلىرى كارغا كەلمىدى. ئاخىردا ياقۇپبەگ قوشىبېگنىڭ يىگىتلىرى غالىب كېلىپ، كۆچا لەشكەرلىرىنى قەھرى-غەزەپ بىلەن سىياسەتنىڭ تىغىدىن ئۆتكۈزۈپ ھالاك قىلدى.

بۇنىڭدىن بىرئاز ئىلگىرى، لۇكچۇنلۇكلەر كونا ئاداۋەت-خۇسۇمەتلىرىنى يېڭىلاپ، ئۇرۇمچى تۈڭگانلىرىنى ئۈزىگە رام قىلىپ، ئابىددىن خوجام باشلىق كۇچا لەشكەرلىرىنى تۇرپاندىن ھەيدەپ چىقارغاندى. تۇرپاننى ئۆزلىرى سورىغاندىن تاشقىرى كۇچا تەرىپىگە يۈزلىنىپ، كورلا ۋە بۈگۈرنى قولغا ئالغان چاغدا، راشىددىن خوجام ھامىددىن خوجامغا ياردەم قىلىپ، 4000 لەشكەرنى تۈڭگانلارغا قارشى ئەۋەتكەندى. بۇ 4000 لەشكەر تۈڭگانلارنى قوغلاپ قاراشەھەر دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈپ تۇرغان چاغدا، راشىددىن خوجام ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ ئاقسۇنى بىسىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ھامىددىن خوجامنى قايتۇرۇپ كەلدى ۋە ئۇنىڭغا كۆپتىن-كۆپ ئۆزرە ئېيتىپ ناماقۇل بولۇپ، تۇن-سەرۇپاي ۋە نۇرغۇن ئىنئاملارنى بېرىپ، ياقۇپبەگ قوشىبېگى بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن 4000 لەشكەر بىلەن ئاقسۇغا ماڭدۇرغاندى. ھامىددىن خوجام لەشكەرلەرنى باشلاپ كۆچادىن چىقىپ بايغا كېلىپ بىر ئوتلۇق، سۇلۇق يەرنى تېپىپ چۈشۈپ ئارام ئالدى ۋە لەشكەرلەرگە ئىختىيار ئۆزۈڭلاردا دەپ جاكارلاپ ئۇلار بىلەن كارى بولمىدى. ئاندىن بارلىق ۋەقەنى بايان

قىلىپ ياقۇپبەگ قوشىنىغا خەت ماڭدۇردى، خەتنى ئېلىپ بارغان كىشى ياقۇپبەگ قوشىنىغا بىلەن ياقائېرىقتا ئۇچراشتى. قوشىنىغا خەتنى كۆرگەندىن كېيىن خۇشال بولۇپ «ھاممىدىن خوجام جانابىي ئالىيلىرى دەرھال كەلسۇن. بىز يولىغا ئىنتىزار- دۇرمىز» دەپ ئالدىغا مەخسۇس خەۋەرچى ئەۋەتتى. ھاممىدىن خوجام يېتىپ كېلىپ ياقۇپبەگ قوشىنىغا بىلەن كۆرۈشتى. ئۇلار ئۆزئارا بىر - بىرىنى تەبرىكلەشتى. قوشىنىغا ھاممىدىن خوجامغا تون - سەرۇپاي ۋە نۇرغۇن ئىنئاملارنى بەردى ھەم «بىز كۇچا- نىڭ ئىشىنى تۈگەتكۈچە قەشقەرگە بېرىپ تۇرسىلا»، دەپ يولغا سالدى. ھاممىدىن خوجام قەشقەرگە بېرىپ تۆرىلەر قاتاردا كاتتا سورۇنلارغا قاتنىشىپ مەئىشەت، كىيىم - كېچەكلەردە ھەممىنىڭ ئالدىدا بولۇپ، ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ دۆلىتە- دىن بەھرىمەن بولدى.

ياقۇپبەگ ياقائېرىقتىن ئاتىلىنىپ مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ كۇچاغا يېتىپ كەلدى. ياقۇپبەگنىڭ بىرنەچچە يىگىتلىرى كىرىپ راشىددىن خان خوجامنى تۇتۇپ چىقتى. قوشىنىغا خوجامغا ئۆز لايىقىدا تون - سەرۇپاي ئىلتىپات قىلىپ ھويلىسىغا كىرگۈزۈۋەتتى. راشىددىن خان خوجام ئوردىسىغا كىرگەندىن كېيىن قولىغا قىلىچ ئېلىپ، ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ بىر مەھرىمىنى چېپىپ ئۆلتۈردى. قولىغا مىلتىق ئېلىپ سېپىلىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ «مېنىڭ باتۇرلىرىم قەيەرگە كەتتىڭلار! بۇ قىپچاق - ئەنجانلىقنى ئۇرۇپ ھەيدەپ چىقىرىپ ئۆلتۈرمەمسىلەر!» دەپ ۋارقىراپ يۈرگەن چاغدا، ئاتىلىق غازىنىڭ ئادەملىرىدىن بىرقانچىسى كېلىپ ئۇنى تۇتۇپ باغلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن نېمە بولغانلىقىنى ھېچكىم كۆرمىدى ھەم بىلمىدى. تارىخىي

همجرییه 1284 - یملی* ماهی سەپەر ئېيىنىڭ 2 - كۈنى مانا شۇنداق بىر ۋەقە يۈز بەردى.

جامالىددىن خوجامنى يەكەندە يوقاتتى. شەيخ خوجام، جالالىددىن خوجام، پەخرىددىن خوجام ۋە باھاۋىددىن خوجام- لارمۇ يوقىتىلدى. خېتىپ خوجام ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مەھمۇدىن خوجاملارنى قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ مەھمۇد خوجا ھەزرەتنىڭ خىزمىتىگە قويدى. بۇلار خوجا ھەزرەتنىڭ ئاشخانىلىرىدىن تاماق يەپ ۋە خوجا ھەزرەتنىڭ تون - سەرۇپاي، كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيىپ ئون بىر يىل ئۆمۈر سۈردى. بېيجىڭ ئەھلى ئىككىنچى قېتىم ئاتا يۇرتلىرىغا ئىگە بولغاندا، بۇلارمۇ ئاتا يۇرتلىرىغا قايتىپ بېرىپ، ئۇرۇق - قاياشلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇلار بىلەن بىللە قالغان ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى.

بۇ دەۋردە ئىسھاق خوجام، ھامىددىن خوجام، مەھمۇدىن خوجاملار سالامەت قالدى. كۈچالىق خوجاملار ئۈچ يىل بىر ئاي يەنى 37 ئاي پادىشاھلىق قىلدى. شەرق تەرىپى قۇمۇل بارد- كۆلگىچە، شىمال تەرىپى قالماق ئىچى يۇلدۇزغىچە، غەرب تەرىپى مارالبېشى - يەكەنگىچە، جەنۇب تەرىپى لوپنۇر، چەر- چەنگىچە ئۇلارغا تەۋە بولغانىدى. نۇرغۇن كاپىرلار ھالاك بول- دى. بۇنىڭدىن باشقا بىرەر نەمۇنە، يادىكار بولغۇدەك ياخشى ئىشتىن خاتىرە قالمىدى. نۇرغۇن مال - مۈلۈك، خەزىنىلەر توپ- لانغان بولسىمۇ، بۇ مال - دۇنيانى ھېچ نەرسىگە سەرپ قىلالمە- دى. شۇ پېتى ئاتىلىق غازىنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ كەتتى.

كۈچالىق خوجاملارنىڭ قىلمىشى - ئەتمىشلىرىگە بۇ تەتۇر

---

* ھمجرىيىنىڭ 1284 - يىلى مىلادىنىڭ 1867 - 1868 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە» دە «14 - كۈنى» دې- يىلگەن — مۇھەررىردىن.

پەلەك يار بەرمەي، ئەزەلدىن كونا ئادەتى بولغان ۋاپاسىز-لىقنى نامايان قىلدى. يەتتە شەھەرنىڭ دۆلەت، ھۆكۈمرانلىقى، ئىززەت-سەلتەنىتنى ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ قولىغا تاپشۇردى.

ئەمدى بۇ قەلەم خۇشال-خۇرام كۆچالىق خوجاملازىنىڭ قىسسە، داستانلىرىنى يېزىشتىن تىزگىنىنى قايتۇرۇپ جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ پادىشاھلىق سەلتەنەتلىرىنىڭ قىسسە، داستان-لىرىنىڭ چەكسىز مەيدانلىرىدا جەۋلان قىلىش ئۈچۈن ئات چاپتى. بۇ مەقسەتنىڭ ئەملگە ئاشۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئۇلۇغ تەكرىنىڭ مەدەت-يارەم بېرىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.

ئەككەنچى داستان

1

یاقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ موغۇلىستان مەملىكىتى ۋە يەتتە شەھەر ئەھلىنى ئىستىلا قىلغانلىقى ۋە بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىقى

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ياقۇپبەگ قوشىنىڭ ئەسلى يۇرتى تاشكەنت ۋىلايىتىنىڭ پىسكەنت دېگەن يېرى بولۇپ، شۇ يەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەنىكەن. ئۇ كىچىكىدىنلا ئەمەلدارلىق قائىدىلىرىنى ئۆگەنگەن ۋە باتۇرلۇق ئىلىملىرىنى مەشق قىلغانىكەن. شۇ چاغلاردا نارمۇھەممەد قوشىنى تاشكەنتكە ھاكىم بولغان بولۇپ، ياقۇپبەگنىڭ ھەمشىرىسىنى نىكاھىغا ئالغانىكەن. شۇ سەۋەبلەر بىلەن ياقۇپبەگ نارمۇھەممەدكە مۇلازىم بولغانىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن تاشكەنتكە تاجىك قانائەت شاھ ھاكىم بولغاندا، ياقۇپبەگ ئۇنىڭغا مۇلازىم بولغان ۋە مەھرەملەر قاتاردا ياخشى خىزمەت قىلىپ كۆزگە كۆرۈنگەنلىكى ئۈچۈن مەھرەملەرگە يۈز بېشى قىلىپ تەينىلەنگەنىكەن. ئاندىن ياقۇپبەگنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈپ ئۇنى ئاق مەسچىت دېگەن شەھەرگە مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ تەينىلىگەنىكەن. ئاق مەسچىت بولسا تاشكەنت ۋىلايىتى ۋە دەشتى قىپچاق ئىچىدىكى تونۇلغان مەشھۇر بىر شەھەر بولۇپ، تاشكەنت بىلەن ئاق مەسچىتنىڭ ئارىلىقى 12 مەنزىل يول ئىدى. ۋە چاغدا تارىخىي ھىجرىيىنىڭ تەخمىنەن 1265 - يىلى* بولسا كېرەك، بۇ چاغدا ياقۇپبەگ 22

---

* ھىجرىيىنىڭ 1265 - يىلى مىلادىنىڭ 1848 - 1849 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ياشتا بولۇپ، بىرنەچچە يىل ئاق مەسچىتتە يۇرت سورىدى. شۇ كۈنلەردە روسىيىلىك ئادەملەردىن بىرقانچىسى بىرىش - كېلىش قىلىپ يۈرۈپ ياقۇپبەگ بىلەن دوست بوپتۇ. ئۇلار ياقۇپبەگكە: مۇشۇ دەريا* دىكى بېلىقلارنى بىزگە ساتسىڭىز، بىز تۇتۇپ قۇرۇ - تۇپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ كەتسەك، دەپتۇ. ياقۇپبەگ قانائەت شاھقا مەلۇم قىلىپ قويۇپ، ئۇلارنىڭ دېگىنىگە ماقۇل بوپتۇ ۋە بېلىقلارنى 40 مىڭ قىمزىل تىللاغا سېتىپ ھۈججەت - توختامنامىلەر تۈزۈشۈپتۇ.

يەنە بىر ئەھۋال شۇكى، ئاق مەسچىت ئەتراپىدىكى قىرغىز، قازاقلار بىرىشكە تېگىشلىك زاكات - باجلارنى ۋاقتىدا بەرمەي كەينىگە تارتىپ، زاكات - باجلارنى يىغقىلى چىققان ئادەملەرنى ئۇرۇپ ھەيدەۋەتكەن، ھەتتا ئۇلارنى بۇلاپ - تالاپ، تالان - تاراج قىلغان. بۇنى ئاڭلىغان ياقۇپبەگ نۇرغۇن قوشۇن بىلەن بىرىپ قىرغىز، قازاقلار بىلەن سوقۇشقانكەن، ئاخىر ياقۇپبەگ غەلىبە قىلىپ قىرغىز - قىپچاق، قازاقلارنى باغلاپ ئەسىر قىلىپ، نۇرغۇن مال - مۈلۈك، ئات - ئۇلاغلارنى ئولجا ئېلىپ ئۆز جايىغا قايتىپ كەلگەنكەن، شۇنىڭ بىلەن كۈندىن - كۈنگە دۆلىتى زىيادە، ئىستىقبالى ياخشى بولۇپتۇ.

شۇ كۈنلەردە ياقۇپبەگ قوقەن پادىشاھلىق ئوردىسىغا: «مەن كەمىنە ئاجىز قۇللىرى خان ھەزرەت ئالىلىرىنىڭ دىدارىنى كۆرۈپ، بوسۇغىلىرىنى تاۋاپ قىلسام، توپىسىنى سۈرمە ئورنىدا كۆزۈمگە سۈرتۈپ، خىزمەتكارچىلىقىمنى بىلدۈرۈپ يانسام دېگەن ئارزۇيۇمنى ئىزھار قىلدىم. قوبۇل قىلىشلىرىغا مۇشەررەپ بولۇشنى ئۈمىد قىلىمەن»، دەپتۇ. خان ھەزرەت ياقۇپبەگنىڭ تەلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ «كەلسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ.

---

* سىر دەريانىڭ دېمەكچى.

ياقۇپبەگ ياولىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، توققۇز ـ توققۇز قىرغىز، قازاق قىزلىرىنى رەڭمۇرەڭ ئېسىل كىيىم ـ كېچەك، زىبۇ زىننەتلەر بىلەن، توققۇز ـ توققۇز ياش، بىسات ـ ال، بەرنا ئوغۇللارنى خىلمۇخىل ئالىي ئۇستىباش، ئۆتكۈر قىلىچ ۋە خەنجەر بىلەن ياساندۇرۇپتۇ. توققۇز قازاق ئېتىنى قالماق ئېگەر ـ جابدۇقلىرى بىلەن ياساپ ـ جابدۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا ھەر تۈرلۈك مال ـ ماتا، ئېسىل رەختلەرنى ھازىرلاپ، تارتۇق ـ پىشكەشلەرنى تەييارلاپتۇ.

ياخشى سائەت، ئۇلۇغ كۈنلەرنىڭ بىرىدە يۇقىرىدا ئىزھار قىلىنغان تارتۇق ـ پىشكەشلەرنى ئېلىپ، قوقەن شەھىرىگە بېرىپ پادىشاھلىق ئوردىسىغا داخىل بولۇپتۇ. خان ھەزرەتلىرى تارتۇق ـ پىشكەشلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپتۇ. ياقۇپبەگنىڭ بۇنداق تارتۇق ـ پىشكەشلىرىگە خان ھەزرەت مەمنۇن بولۇپ، پادىشاھ ـ لارغا خاس سېخىيلىق بىلەن ئىنئام ـ ئېھسانلارنى ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنى ھەممە سەركەردە، قوماندان، ئەمەلدارلىرىدىن دەرىجىسىنى يۇقىرى قىلىپ، يۇرتىغا قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلىپتۇ. بۇ چاغقىچە دەشتى قىپچاق تەرىپىدىن باشقا ئەمەلدارلاردىن بۇ تەرىقىدە پىشكەشلەر كەلمىگەنىكەن.

ياقۇپبەگ ئاق مەسچىتنىڭ ھاكىملىقىغا تەينىلەنگەندىن كېيىن، ھاكىم، ۋەزىر، قوماندان، ئەمەلدارلارنىڭ قىزغىنىش، كۆرەلمەسلىك ئاداۋەتلىرى قوزغىلىپ، ياقۇپبەگكە زەربە بېرىپ ئاجىزلىتىش، بەلكى ئۇنى يەقتىشقا ھەرىكەت قىلىشقا باشلاپتۇ. ياقۇپبەگنىڭ مۇشۇنداق تارتۇق ـ پىشكەشلەرنى ئېلىپ بېرىشتىكى غەرىزى تاشكەنتنىڭ ھاكىملىقىنى قولغا كىرگۈزۈش بەلكى تاشكەنتنىڭ ھاكىملىقى قولغا كەلگەندىن كېيىن غايىبتىن غەلىبە ئاتا قىلغۇچى ئۇلۇغ تەڭرى پادىشاھلىق تەختىنى قولۇمغا كىرگۈزۈشكە مۇيەسسەر قىلسا ئەجەب ئەمەس، دېگەن ئارزۇ

ئۇنىڭ دىلىغا تاشقا ئويۇلغاندەك چوڭقۇر ئورناشقانلىكەن. چۈنكى ئۇلۇغ تەڭرى ياقۇپبەگنى دەسلەپ ياراتقاندا زۇۋۇلىنى يوغان ئۇزۇپ، نىيەت ۋە خۇي - پەيلىنى ئۇستۇن قىلغانىدى.

ئەمما ئۇردا ئەمەلدارلىرى ۋە لەشكەر باشلىقلىرى: «ياقۇپبەگنىڭ پادىشاھلىق ئالىي ئوردىغا ئېلىپ كەلگەن تارتۇقلىرى ئۆزى ئولجا ئالغان مال - دۇنيانىڭ 10 دىن بەلكى 100 دىن بىرىگە تەۋرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ يىغىۋالغان ئولجا - غەنىيمەتلىرى ھەددى - ھىسابسىز بولۇپ، ئۇنىڭ تاشكەنتكە ھاكىم بولۇش تەمەسى بار ئىكەن. مۇبادا خان ھەزرەتلىرى ئۇنىڭغا تاشكەنت ياكى بىرەر كاتتا يۇرتنىڭ ھاكىملىقىنى ئىلتىپات قىلىپ بەرسە، بۇ دۆلەتنىڭ بەخت - پاراۋانلىقىنى خاراب ۋە ۋەيران قىلىپ، تۈزكورلۇق قىلىدىغانلىقى چىرايىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ»، دەپ خان ھەزرەتلىرىگە ئارقا - ئارقىدىن شىكايەت قىلىشقا باشلاپتۇ. خان ھەززەت بۇ تۆھمەت - ھىيلە-مىكىرلىككە ئىشىنىپ، «ئاق مەسچىتكە بېرىپ ياقۇپبەگنى تۇتۇپ، پۈتۈن مال - مۈلكى بىلەن قوشۇپ ئوردىغا ئېلىپ كېلىڭلار»، دەپ 40 ئاتلىق ياساۋۇلغا پەرمان بېرىپتۇ.

ياقۇپبەگ «ئىنسان - ياخشىلىقنىڭ قۇلى» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق خان ھەزرەتنىڭ قېشىدىكى خاس مەھرەم-لەردىن ئابدۇللا يۈز بېشى قاتارلىق بىرنەچچە كىشىگە ئىنئام، ئېھسانلار بېرىپ ئوردىدا قانداق گەپ - سۆز ئۆتۈلسە ئۆزىنى خەۋەردار قىلىپ تۇرۇشقا ۋەدە ئېلىپ ئۆزىگە رام قىلىۋالغان-كەن، بۇ مەھرەملەر «ۋەدىگە ۋاپا قىلىڭلار» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە بۇ يامان خەۋەرنى ياقۇپبەگكە مەلۇم قىلىپتۇ. ياقۇپبەگ بۇيامان خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن «ئوردىدىن مېھمان كېلىدۇ، سىلەر ئالدىغا بېرىپ، ئۇچرىغان يەردە توختىتىپ قويۇپ ماڭا ئۇچۇر بېرىڭلار. ئۆزۈم ئالدىغا چىقىمەن» دەپ

كىشى تەيىنلەپ ئۇچ مەنزىل يەرگە ئالدىددىن ئىەۋەتىپتۇ. بارغان ئادەملەر خان ھەزرەتنىڭ ياساۋۇللىرى بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇلارنى توختىتىپتۇ ۋە ئۇلارغا زىيادە تەلەر بېرىپ ھايال قىلىپ ياقۇبېگكە ئۇچۇر بېرىپتۇ. ياقۇبېگ قالغان ئەمەلدار، يىگىت، مەھرەملىرىگە: «قوقەندىن كەلگەن ياساۋۇللارنىڭ ئالدىغا سىلەرمۇ بېرىڭلار. مەن يېرىم كېچىدە يولغا چىقىپ ئارقاڭلاردىن يېتىپ بارىمەن»، دەپ ماڭدۇرۇۋېتىپ شەھەرنى خالىي قىلىپ، ئۆزى كونا خىزمەتكارى ئالاشبەگنى ھەمراھ قىلىپ، تەڭگە ـ تىللا، نەق ئالتۇنلىرىنى ئېلىپ بۇخارا شەھرىگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ.

ئەمما ياساۋۇللار ۋە يىگىتلەر ياقۇبېگ چىقمىدى، قانداق ھادىسە يۈز بەردىكىن، دەپ شەھەرگە كىرسە، ياقۇبېگدىن ھېچقانداق نىشان ۋە ئەسەر يوق. ياساۋۇللار خان ھەزرەتنىڭ غەزەپلىرىدىن قورقۇپ ياقۇبېگنىڭ ئارقىسىدىن سىر دەريا سىغىچە قوغلاپ بېرىپتۇ. ياقۇبېگ بىرنەچچە ئۆچكىنىڭ تېرىسىنى تۇلۇمچە سويۇپ ئېلىۋالغانىكەن. تۇلۇمنى پۈدەپ ئىچىگە يەل تولدۇرۇپ، ئاغزىنى مەھكەم ئېتىپ سۇغا تاشلاپ، ئۆزلىرى ئۇستىگە چىقىپ ئاتلىرىنى سۇ ئۈزدۈرۈپ بۇ خەتەرلىك دەريادىن بىخەتەر، ساق ـ سالامەت ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ياساۋۇللار ئۆتەلمەي، ئوق ئاتسا ئوق يەتمەي، ئاخىر نائۇمىد بولۇپ ئارقىسىغا يېنىپ كېتىپتۇ. ياقۇبېگ تىنچ ـ ئامان بۇخاراغا يېتىپ بېرىۋاپتۇ.

شۇ ۋاقىتلاردا مەللەخانمۇ بۇخاراغا بېرىپ بۇخارا ئەمىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا تۇرۇۋاتقانىكەن. مەللەخان بىلەن ياقۇبېگ زامانىنىڭ ھادىسىلىرى، دەۋرنىڭ ئىنقىلاب ۋە ئۆزگىرىشلىرىنىڭ زىيان ـ زەخمەتلىرىدىن ساق ـ سالامەت قۇتۇلۇپ، قوقەنگە ـــ پادىشاھلىق ئوردىسىغا قايتىپ بېرىپتۇ.

مۇشۇنداق ئادالەت ئورنىدىكى زامانىدا خۇدايارخاننىڭ دۆلەت قۇياشى غەرب تەرەپكە ئولتۇرۇپ، مىللەخاننىڭ بەخت ئاپتىپى شەرق تەرەپتىن كۆتۈرۈلۈپ ئالەم يۈزىنى يورۇتقىلى تۇردى. بۇ كۈنلەردە ياقۇپبەگكە خوجەنتنىڭ ھاكىملىقى نېسىپ بولدى.

ياقۇپبەگ خوجەنتتە خۇشال-خۇرام ھالدا زامانىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا ھۆكۈمرانلىق سۈرۈۋاتقان چاغدا، بەزى زىددىيەتلىك كىشىلەر خانغا ياقۇپبەگنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ ئىشەندۈردى. خان ھەزرەت ياقۇپبەگنى ئېلىپ كېلىپ سوراققا تارتىش مەقسىتىدە مۇلازىملارنى بۇيرۇدى. ئەمما بەخت-تەلەيلىك، دۆلەتمەن ياقۇپبەگ خەۋەر تېپىپ ئەۋەتىلگەن مۇلازىملار خوجەنت شەھىرىگە كىرىشى بىلەن تەڭ ئارقا ئىشىكتىن چىقىپ، دەريادىن ئۆتۈپ ئامان - ئېسەن بۇخاراغا قېچىپ باردى. ياقۇپبەگ بولسا ئىشتا پۇختا، تۇرمۇشتا سىنالغان، زامانىنىڭ تەجرىبىلىرىدىن خەۋەردار ھوشيار كىشى ئىدى. خوجەنت شەھىرىنىڭ بىر تەرىپى دەريا بولۇپ، ئوردا دەريانىڭ لېۋىدىكى ئېگىزلىككە جايلاشقانىدى. ياقۇپبەگ بۇخارا تەرىپىدىكى يوللارغا ئادەم تەينىلەپ ئاتلارنى باقتۇرۇپ تۇرغانىدى. شۇڭا ھايال بولمايلا بۇخاراغا يېتىپ باردى. ئەمما خان ھەزرەتنىڭ مۇلازىملىرى يارلىقنى ئىجرا قىلالماي مەيۈس ۋە نائۈمىد بولۇپ قوقەن پادىشاھلىق ئورنىغا يېتىپ بېرىپ بولغان ۋەقەنى بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلدى. خان ھەزرەت ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن قاتتىق غەزەپلىنىپ بۇخارا ھاكىمىغا خەت يېزىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

«پىسكەنتلىك ياقۇپبەگ نۇرغۇن گۇناھلارنى ئۆتكۈزۈپ بۇخاراغا قېچىپ كېتىپتۇ. نىيىتىنىڭ يامانلىقى ھەممە شەھەرگە مەلۇم ۋە مەشھۇر. ئەلۋەتتە

ئۇنى تۇتۇپ زىندانغا ھۆكۈم قىلغايلا. مەسلىھەتتىم شۇكى، بۇنىڭ پىتنىسى پاسات ۋە ياماتلىقىنىڭ زىيىنى بۇخارا ئەھلىگە زەرەر كەلتۈرۈشتىن ئىبھتىيات قىلىشلىرى ناھايىتى مۇھىمدۇر».

بۇخارا ھاكىمى بۇئىشتىن ۋاقسىز بولغاندىن كېيىن ياقۇپبەگنى تۇتۇپ زىندانغا تاشلىدى.

ئالاشبەگ ۋە مۇھەممەد بابالار بۇ قېتىممۇ ياقۇپبەگكە ھەمراھ ئىدى. ئۇلار ئاش - نان تۇشۇپ بېرىپ ياقۇپبەگدىن خەۋەر ئالدى. زىندان باققۇچىلارغا تەگكە - تىللا بېرىپ دوستلۇق ئالاقىسى ئورناتتى. مۇشۇ تەرىقىدە يەتتە - سەككىز ئاي ئۆتتى.

ئۇشتۇمتۇت بۇخارا ئەمىرى شەھىرى سەبزىگە لەشكەر تارتىپ بارىدىغان بولدى. زىنداندىكى گۇناھكارلارنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ، زىنداندىن ئازاد قىلىپ ئۇلارنى ئۆز قوشۇنىغا يارەملەشتۇرىدىغان بولدى.

ياقۇپبەگ بۇخارانىڭ چوڭلىرىدىن بىرى بىلەن تىل بىرىكتۇرگەنىدى. شۇ چاغدا بۇكىشى بۇخارا ئەمىرىگە ياقۇپبەگنىڭ ياخشى سۈپەتلىرىنى، كارغا يارامليق ئادەم ئىكەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. بۇخارا ئەمىرى ياقۇپبەگنى ئۆز بارگاھىغا چاقىرتىپ كېلىپ، رەڭگىرويىدىن قايىلىيەتنى بارلىقىنى كۆرۈپ پانسىتلىق دەرىجىسىدە كىيىنىپ - كېچەك، ئات - ئۇلاغ، قورال - ياراق، ئەلەم - بايراقلارنى بېرىپ ياساندۇرۇپ، ئۇرۇشقا قاتناشتۇردى. ئۇرۇشتا ياقۇپبەگنىڭ مەردانە ۋە باتۇرلۇقى ئاشكارا بولدى. ئۇنى ھەممەيلەن ماختاپ ئاپىرىن ئوقۇدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ قەدىر - قىممىتى ۋە مەرتىۋىسى ئۆستى. ئۆزىمۇ خاتىرجەم ۋە خۇشال بولدى.

بۇكۈنلەردە مەللەخان تەختىدىن چۈشۈپ خۇدايارخان

ئىككىنچى قېتىم قوقەنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغانىدى. ئەمما يۇرت سوراش، بۇيرۇق چۈشۈرۈش موللا ئالىم قۇل قىرغىزنىڭ قولىدا ئىدى. ياتۇپپەگ ۋاقىتنى غەنىيمەت بىلىپ «سەمەرقەنتكە بېرىپ ئۇلۇغلارنىڭ مازارلىرىنى زىيارەت قىلىپ خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ، كەمبەغەل - ئاجىزلارغا ھالىمغا يارىشا نەزىر - سەدىقىلەر بېرىپ، ئەمىر ھەزرەتلىرىنىڭ ھەققىدە دۇئا ئېلىپ كەلسەم»، دەپ بۇخارا ئەمىرىدىن رۇخسەت ئېلىپ سەمەرقەنتكە كەلدى. ئىككى كۈن تۇرۇپ ئېتىنى ھاردۇق ئالدۇرۇپ ئۇ يەردىن قېچىپ پەرغانە ۋىلايىتىدىكى موللا ئالىم قۇلنىڭ قېشىغا كەلدى.

مۇشۇ چاغلاردا كۇچا بۇزۇلۇپ، راشىددىن خوجامنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىقىنى شەھەر - شەھەرلەردىكى ھەممە ئادەم ئاڭلىغانىدى.

قەشقەردە سىدىقبەگ قىپچاق باش كۆتۈرۈپ نۇرغۇن قوشۇن تۇپلاپ، خىتاي چېرىكلىرىنى شەھەر ئىچىگە قامال قىلغانىدى. سىدىقبەگ پەرغانىدىكى موللا ئالىم قۇلغا: «خوجاملاردىن بىركىشى كېلىپ دۇئا قىلىپ بەرسە، مەن كەمىنە قەشقەرنى ئېلىپ قوقەنت پادىشاھلىقىغا ئىتائەت قىلدۇرسام»، دېگەن مەزمۇندا ئەرز ئەۋەتكەنىدى.

بۇ ئەرز يېتىپ بارغاندىن كېيىن موللا ئالىم قۇل بۇزرۇكخان تۆرەمنى تەيىن قىلىپ ھەمدەم باتۇر بەشى، ئابدۇللا يۈز بەشى، غازى يۈز بەشى، ھېيىت مۇھەممەد يۈز بەشى، تۇراپ خوجا ياساۋۇل بەشى قاتارلىق 100 دەك ئادەمنى* قوشۇپ قەشقەرگە يولغا سالدى. قوشۇن ئۇشقا كەلگەندە ئۇلارغا ئىزنز جاللات، ياقۇپ كاناي باشلىق 150 ئادەم قوشۇلدى.

* بەزى كىتابلاردا 65 كىشى دېيىلمىدۇ — مۇھەررىردىن.

شۇ ئارىدا بۇخارا ئەمىرىدىن موللا ئالىم قۇلغا خەت كەلدى. خەتتە:

«تاشكەنتلىك ياقۇپبەگ مەللەخانغا بەھۇرمەتلىك قىلىپ قېچىپ كەلگەنىكەن، بىرنەچچە ۋاقىت تۇرمىگە قامىدىم. لېكىن يەنە مۇساپىر ئىكەن، دەپ مەرھەمەت قىلىپ قاماقتىن چىقىرىپ، ئىنئاملارنى بېرىپ ئۆزۈمگە يېقىن قىلدىم. ئەمدى ماڭىمۇ ھىيلە ئىشلىتىپ قېچىپ كەتتى. سىلە تەرەپكە يېتىپ بارغان ھامان ھايال قىلماي بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلۇرلەر. مۇبادا ئارقىغا سۈرۈپ ھايال قىلىشسىلا، ئەمىر ھەزرەتنى غالىبىيەت قازانغۇچى لەشكەرلىرى بىلەن پەرغانە ۋىلايىتىدە كۆرۈشىدىلا. ئاجىز بىچارە، پۇقرالار ئات ئايىغىدا قالسا، ئۇلارنىڭ ۋابالى سىلىگە بولىدۇ. ۋەسسالام، سۆز تامام» دېيىلگەنىدى.

موللا ئالىم قۇل بۇ خەتنى كۆرۈپ ھەيران بولدى ۋە بىر كىچىسى ياقۇپبەگنى ئالدىغا چاقىرتىپ كىرىپ بۇخارا ئەمىرىدىن كەلگەن خەتنى كۆرسىتىپ مۇنداق دېدى: «سىزنىڭ پەرغانە ۋىلايىتىدە تۇرۇشىڭىز ياخشى ئەمەستەك قىلىدۇ. مېنىڭ مەسلىھىتىم شۇكى، بۇزرۇكخان تۆرەمنى سىدىقبەگنىڭ ئىلتىماسى بويىچە قەشقەرگە ئەۋەتكەنىدىم، خوجىلار يۇرتدارچىلىقنىڭ قائىدىسىنى ۋە ئەمەلدارلىق ئىشلىرىنى بىلمەيدۇ. سىز دەرھال بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ ئارقىسىدىن قەشقەرگە بېرىڭ. مەن سىزنى قوشىبېگى قىلىپ بەلگىلىدىم»، دەپ ياقۇپبەگنى قەشقەرگە ماڭدۇردى ھەم بۇزرۇكخان تۆرەمگە ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ خەت يېزىپ بەردى. ياقۇپبەگ داۋانىڭ ئۈستىدە بۇزرۇكخان

تۆرەمگە يېتىشىپ بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراشتى. بۇزرۇكخان تۆرەم ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ، ھەممە يىگىتلەرنى قوشىبىگىنىڭ قوماندانلىقىغا تاپشۇردى.

بۇزرۇكخان تۆرەم تۆرىلىك دەرىجىسىدە، قوشىبىگى خىزمەتكار ئورنىدا تۇرۇپ مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1281- يىلى① جەددى② پەسلى ئىدى.

سىددىقبەگ قىپچاق قوۋقەن خانلىقىغا خەت ئەۋەتكەنلىكىگە پۇشايمان قىلىپ، خاپا ۋە كۆڭلى غەش بولغان ھالەتتە بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ ئالدىغا كىشى چىقاردى. ئائىلاج ئۆزىمۇ ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشتى. قەشقەر خەلقى گۈرۈھ-گۈرۈھ، توپ-توپ بولۇپ، تۆرەمنىڭ ئىستىقبالىغا چىقىپ زىيارەت قىلىپ، خۇشال-خۇرام شەھەرگە باشلاپ كىرىپ، سىددىقبەگنىڭ ئوردىسىغا چۈشۈردى.

مۇشۇ چاغلاردا قەشقەر خەلقى ئىچىدىكى تۆرەملەرگە ئىخلاس قىلىدىغانلاردىن بىرى «تۆرەملەر كەلدى. قىپچاقلارنى ئۇرۇپ شەھەردىن قوغلاپ چىقىرايلى!» دەپ ۋارقىردى. بۇنىڭ بىلەن خەلق ئىچىدىكى ئالامانلار قىرغىز، قىپچاقلارنى تاياق-توقماقلار بىلەن ئۇرغىلى تۇردى. قىرغىز، قىپچاقلار قاچتى. سىددىقبەگمۇ تۇرالماي ئۆزىنى چەتكە ئالدى ۋە ئۆز يۇرتى پاراشقا③ بېرىپ 6-7 مىڭ ئادەمنى يىغىپ ئۇرۇشقا تەييارلاندى. ياقۇپبەگ قوشىبىگى ئۆز يىگىتلىرىنى ئېلىپ چىقىپ

---

① ھىجرىيىنىڭ 1281-يىلى مىلادىنىڭ 1864-، 1865-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② جەددى پەسلى — قىش پەسلى.

③ پاراش — ھازىرقى ئاقتۇ ناھىيىسىگە تەۋە بىر يېزىنىڭ نامى.

ئۇرۇشقا كىرىشتى. تۆرەملەرگە ئىخلاس قىلىدىغان بىرمۇنچە بۇادەملەرمۇ بۇزرۇكخان تەرەپ بولۇپ ئۇرۇشقا قاتناشتى. ئا- قىۋەتتە قىپچاقلار مەغلۇب بولدى. تۆرەم ۋە ياقۇپبەگلەر غالىب بولۇپ، نۇرغۇن مال-مۇلۇكنى غەنىيمەت ئېلىپ غەلىبە - تەنتەنە بىلەن ئۆز ئورۇنلىرىغا قايتىپ كەلدى.

ياقۇپبەگ قوشبېگى بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ رۇخسىتىسىز ھېچقانداق بىر ئىشنى قىلمىدى. بۇزرۇكخان تۆرەم بولسا كاتتا ئوردىنى ئۆزىنىڭ ئارام ئالىدىغان ئورنى قىلىپ، كېچە- كۈندۈز نەغمە - ناۋا، ئويۇن - كۈلكىنى دوست تۇتۇپ، خۇشال- خۇرام، كەيپ - كۆشادە، بىغەملىك بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى. ئەل - يۇرتنىڭ ئەھۋالى، ھاكىمىيەتنىڭ غەم - ئەندىشىسىنى يادىغا كەلتۈرمىدى.

ياقۇپبەگ قوشبېگى بولسا ئۆمەر ھاكىمبەگ مەدرىسىسىنى ئۆزىنىڭ تۇرىدىغان جايى قىلىپ، ھارماي - تالماي يېگىت (لەشكەر) توپلاش ۋە تەربىيىلەشنىڭ ھەربكىتى بىلەن، قورال - ياراق تەييارلاشنىڭ تەرەددۇتى بىلەن بولۇپ، ئاش - تاماقنى ۋە ئۇخلاش، ئارام ئېلىشنى يادىغا كەلتۈرمىدى. سەدىقبەگدىن قالغان خەزىنىلەرنى ۋە يۇرت خەلقىدىن ئالغان غەللە - پاراقنى يېگىتلەرنى تەربىيىلەش، قورال - ياراق ھازىرلاشقا سەرپ قىلدى. يەرلىك بايلار ۋە باشقا جايلاردىن كەلگەن سودىگەرلەردىن خالىغان- خالىمىغانلىقىغا قارىماي، پۇل، يامبۇ - كۆمۈش، ئۆسۈمسىز قەرز ئېلىپ يېگىت تەييارلاشتىن باشقا ئىشنى ئويىمىگە كەلتۈرمىدى.

بۇ چاغلاردا يەكەندىكى نىياز ئىشكىئاغابەگ يەكەنلىك بىرنەچچە كاتتىلىرى ئامىدىن قوشبېگىگە مۇنداق ئەرز خەت ئەۋەتكەنىدى:

«يەكەن خوجىلار بىلەن تۇغقانلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تالاش - تارتىش، جېدەل - ماجىرا ئىچىدە

قېلىپ جاپا تارتىۋاتىدۇ. ئۆزلىرى 4 - 5 يۈز ئادەم بىلەن كەلسىلە، يەكەننى دەرھاللا قولغا كىرگۈزگىلى بولاتتى».

بۇ خام - خىيال بىلەن قىلىنغان مۆلچەر ئىدى. ياقۇپبەگ قوشبېگى ئىشنى سەل چاغلاپ يەكەنگە بارىدى. خوجىلار بىلەن تۆكگانلار ئىتتىپاقلىشىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. ئوتتۇرىدا نۇرغۇن جەڭ - جېدەل، ئۇرۇش - ماجىرالار بولۇپ، ئاخىردا ياقۇپبەگ قوشبېگى بەرداشلىق بېرەلمەي، چېدىر - بارگاھلىرىنى تاشلاپ، جېنىنى ئېلىپ قەشقەرگە قېچىپ كەلدى. قوشبېگىنىڭ ھەممە تەئەللۇقلىرى ھامىددىن خوجامنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى.

ئەسلىدە نىياز ئىشكئاغا بەگنىڭ ھىيلىگەر، يالغانچىلىقىنى ھامىددىن خوجام سېزىپ قېلىپ سالامغا كەلگەن بىر كۈنى توتۇپ يالىڭاچلاپ باغلاپ قويغانىدى ۋە سوراق سوراپ ئىقرار قىلدۇرۇپ گۇناھلىرىنى گەدىنىگە قويۇپ ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، ھامىددىن خوجامنىڭ دادىسى خېشىم خوجام خەۋەر تېپىپ ئاجرىتىپ ئالغانىدى. ئۇنىڭ رىزقى - نېسىۋىسى تۈگىمىگەنىكەن. شۇڭا ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغانىدى. شۇ سەۋەبتىن ئاچچىقىدا ياقۇپبەگ قوشبېگىگە خەت ئەۋەتكەنىكەن. ئەمما بۇ ئۇرۇشتا قوشبېگىگە مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. نىياز ئىشكئاغا بۇنىڭدىن خىجالەت بولۇپ قوشبېگىنىڭ ئارقىسىدىن يېتىپ بېرىپ نۇرغۇن ئۆزرە ئېيتىپ يەنە يەكەنگە قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ بۇ ئىشىدىن خوجاملار خەۋەرسىز قالدى.

بۇزرۇكخان تۆرەم مۇشۇ كۈنلەردە ئېزىزبەگ جاللاتنى يېڭىسارنى قامال قىلىپ بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتكەنىدى، ئېزىز - بەگ جاللاتتىن: «يېڭىسار شەھىرىنىڭ پەتھ قىلىنىشىغا ئاز قالدى، پەقەت بۇزرۇكخان تۆرەم باشلىق ئۇلۇغلىرىمىزنىڭ قەدەم تەشـ

رىپ قىلىشىغا قاراپ قالدۇق»، دېگەن مەزمۇندا خەت كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇزرۇكخان تۆرەم ۋە قوشىنىگى باشلىق چوڭ-لار يېڭىسارغا باردى. ئىزىز بەگنىڭ ئادەملىرى لەخمە كولاپ پارتلاتقۇچ دورىلارنى قويۇپ تەييارلاپ قويغانىكەن. ئۇلار پارتلاتقۇچقا ئوت يېقىشى هامان دورا ئۇشتۇمتۇت پارتلاپ شەھەرنىڭ سېپىل، پوتەيلىرىنى هاۋاغا ئۇچۇردى. غەلىبە قازانغۇچى قوشۇن بىردەك شەھەرگە قاراپ يۈگۈردى. دورىنىڭ پارتلىشىدىن هاۋاغا كۆتۈرۈلگەن سېپىل، پوتەيلەرنىڭ توپە-لىرى يېنىپ چۈشۈپ خىتاي چېرىكلىرى ۋە يەرلىك ئاهالىدىن بولۇپ 1000 دىن ئارتۇق كىشىنى نابۇت قىلدى. بەزىلىرىنى توپىنىڭ ئاستىدىن ئېچىپ قۇتۇلدۇرۇلدى.

شۇنداق قىلىپ يېڭىسار شەهىرى پەتھ قىلىندى. خىتاي چېرىكلىرىنىڭ تولىسى هالاك بولدى. ئازراقى مۇسۇلمان بولدى. دوستلار خۇشال - خۇرام، دۈشمەنلەر هەسرەت بىلەن غەمگە چۆمدى. غالىب قوشۇن ئولجا - غەنىيمەتلەرگە ئىگە بولدى.

بۇ غەلىبە خۇشاللىقىنى موللا ئالىم قۇلغا خەۋەر قىلىش زۆرۈر دەپ قارالدى. شۇڭلاشقا بۇزرۇكخان تۆرەم بىر توققۇز① خىتاي زەمبىرىكى، بىر توققۇز نازىنىن باكىرە قىز②، بىر توققۇز بەرنا ئوغۇل③، بىرقانچە تاختا ئېسىل پۇراقلىق چاي، توققۇز - توققۇز بېيجىڭ يامبۇسى، توققۇز - توققۇز قال-

---

① بىر توققۇز — قەدىمدە موغۇلخانىنىڭ ئەۋلادىدىن سەككىز خان ناهايىتى زور پادىشاه بولۇپ جاهاندىن ئۆتۈپ، توققۇز بىنچىسىغا كەل-گەندە مەغلۇپ بولغان. شۇ چاغدا ئۆتكەن خانلارنى خاتىرىلەپ هەر سەككىز سوۋغا - سالامنى بىر توققۇز دەپ هېسابلىشاتتى.

② باكىرە قىز — ياش قىز بالا، تۈرمۇشقا چىقمىغان قىز.

③ بەرنا ئوغۇل — ياش ئوغۇل بالا.

ماق ئېتى قاتارلىق تارتۇق، پىشكەشلەرنى راسلاپ ئىشەنچلىك مۇلازىم، خىزمەتچىلەر ئارقىلىق قوقەنگە ئەۋەتتى. بۇ تارتۇق-پىشكەشلەر ياخشى سائەت، قۇتلۇق ۋاقىتلاردا يېتىپ‌بېرىپ، موللا ئالىم قۇلىنىڭ نەزىر-ئېتىبارىغا ئېرىشىپ خۇرسەن قىلدى. ئۇ مىننەتدارلىق يۈزىسىدىن تارتۇق-پىشكەشلەرنى ئېلىپ بارغان مۇلازىم، خىزمەتچىلەرگە تون-سەرۇپاي، خىراجىتى ئۇچۇن تىللا ئىنئام قىلدى. بۇزرۇكخان تۆرەمنى خانلىق دەربىسىگە كۆتۈرۈپ، ئالتۇنىدىن ياسالغان تاج، ئالتۇنىدىن ھەل بېرىلگەن ئېگەر-جابدۇقلار بىلەن جابدۇلغان توققۇز ئېسىل ئارغىماق ئات، ئىككى نەپەر شاتۇر*، توققۇز بوخچا مەخسۇس تەييارلانغان تون، ئالتۇن-كۈمۈش يالتىپ ياسالغان توققۇز مىلتىق قا-تارلىق پىشكەشلەرنى ئىنئام قىلىپ ھەددىدىن تاشقىرى ئىلتىپاتلارنى ئىزھار قىلدى. بۇ سۆزۇغا-سالاملارمۇ ياخشى كۆن، قۇتلۇق سائەتتە يېتىپ كەلدى. بۇزرۇكخان تۆرەم پادىشاھلىق تاجىنى كىيىپ، ئېسىل ئارغىماق ئاتقا مىندى. چوڭ-كىچىك ھەممە خالايىق كېلىپ ئۇنى مۇبارەكلىدى. تەبرىكلەش، داغدۇغا سادالىرى پەلەككە كۆتۈرۈلدى. بۇزرۇكخان تۆرەم بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ رەسىم-قائىدىلىرى بويىچە پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. ئاتۇشلۇق مەھمۇتخاننى شاغاۋۇل قىلدى. ھۇدەيچى، پەرۋانىچى، سالام ئاغىسى، ئىشىكئاغىسى قاتارلىق مەنسەپ-لەرگىمۇ ئۆز لايىقىدا كىشىلەرنى تەيىن قىلدى. ئۇلۇغ تەكرىم ئىككىلا ئالەمنىڭ پەيغەمبىرىنىڭ ھەققى ھۆرمىتىدىن، دۆلەت قۇياشىنىڭ نۇرىنى مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىغا چاچقايسەن. ئامىن!

---

* شاتۇر — مەخسۇس تەربىيىلەنگەن، ئادەتتىن تاشقىرى تېز ما-ڭىدىغان، ئوردىدا خەۋەرچىلىك خىزمىتىنى ئۆتەيدىغان كىشىلەر.

جانابي بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ كۈچلىك خوجاملارنى بويسۇندۇرغانلىقى؛ پەرغانە ۋىلايىتىدىن چوڭلارنىڭ قېچىپ كەلگەنلىكى؛ ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ ئەھۋالى ۋە قېچاقلارنىڭ ۋەقەلىرى

پەيغەمبەر ئەۋلادىدىن بولغان جاھانگىر خان تۆرەمنىڭ ئوغلى بۇزرۇكخان تۆرەم ئۆزى پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، قەشقەر ۋە يېڭىسارلارنىڭ ھاكىملىقىغا مۇناسىپ ئادەملەرنى تەيىنلىدى. ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىغا لايىقىدا تون ـ سەرۇپاي، قورال ـ ياراق، تۇغ ـ ئەلەملەرنى بېرىپ، سېخىيلىق بىلەن پادىشاھلارچە ئىلتىپات كۆرسىتىپ خاتىرجەم بولدى. پاراكەندە زامانلار تىنچلىنىپ، تەرتىپ ـ ئىنتىزام جارى بولدى. ياقۇپبەگ قوشبېگى لەشكەر تەييارلاشنىڭ كويىغا چۈشۈپ، بۇزرۇكخان تۆرەمگە ئىلتىماس قىلدى. بۇزرۇكخان تۆرەم پۇقرالارغا جەبىر ـ زۇلۇم بولارمىكىن، دەپ ئانچە ماقۇل كۆرمىدى. قوشبېگى بۇنىڭدىن خاپا بولۇپ كۈندىلىك ئاددىتىگە قارشى ئەتىگەنلىكى سالامغىمۇ كەلمىدى. بىرنەچچە كۈن ئۆتتى. قوشبېگى خاپا بولۇپ، «كېتىمەن» دەپ مېڭىشقا تەمشەلدى. بۇزرۇكخان تۆرەم ئاڭلاپ ياندۇرۇپ كەلدى. بۇ چاغدا مۇغال، تېرىمىلىق مۇقەررەب شاھبەگ، غازى يۈز بېشى، ئېزىز جاللات، موللا ئىبراھىم قاتارلىق تۆت كىشى: «قوشبېگىنىڭ ئەلپازى باشقىچە تۇرىدۇ. بۇ دۆلەت ئالىمىنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، ئۆزى يالغۇز ھۆكۈمرانلىق قىلىش غەرىزى بار. بىزگە يارلىق چۈشۈرۈلسە، بىز كەمىنە قۇللىرى قوشبېگىنىڭ بېشىنى كېسىپ كېلىپ مۇبارەك ئاياغ ـ لىرىنىڭ ئاستىغا تاشلىساق» دەپ ئەرز قىلىشتى. ئەمما بۇز ـ

رۇكخان تۆرەم: «سەۋر قىلىڭلار، بىرنىڭ ئۆزئارا ۋەدىلىرىمىز بار ئىدى» دېدى.

بىر مەھرەم بۇ سىرنى بىلىپ قېلىپ ياقۇپبەگنى خەۋەردار قىلدى. قوشبېگى پۇرسەت تېپىپ بۇ ئىغۋاگەرلەرنى (يۇقىرىدىكى تۆت ئادەمنى) تۇتۇپ ئەدىپىنى بەرمەكچى بولۇۋاتقاندا، بۇزرۇكخان تۆرەم كېلىپ:

— بۇلارنىڭ ئورنىغا نېمە قىلسىلا مېنى قىلسىلا، — دەپ ئۇلارنىڭ گۇناھىنى تىلىدى. قوشبېگى ماقۇل كۆرۈپ بۇ تۆت ئادەمنى قاماقتا بۇيرۇدى. ئۇلار قىلغان ئىشىغا پۇشايمان قىلىپ بۇنداق ئىشلارنى قەتئىي قىلماسلىققا تىۋا قىلغانلىدىن كېيىن ياقۇپبەگ قوشبېگى مەرھەمەت قىلىپ ئۇلارنى تۇرمىدىن ئازاد قىلدى.

مۇقەررەب شاھبەگ ئۆز يۇرتىغا قېچىپ بېرىپ 1000 دەك ئادەمنى توپلاپ جەڭ تەييارلىقىغا كىرىشتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان بۇزرۇكخان تۆرەم ۋە ياقۇپبەگ قوشبېگىلەر ئۇنىڭ ئۈستىگە بېرىپ تالان - تاراج قىلىپ ياندى. مۇقەررەب شاھبەگ تەڭ كېلەلمەي قېچىپ بېرىپ كۇچالىق خوجاملارنىڭ ھىمايىسىگە كىردى. كۇچالىق خوجاملار مۇقەررەب شاھبەگنىڭ كەلگەنلىكىنى ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى، ياخشى پال دەپ پەخىرلىنىپ، مۇقەررەب شاھبەگنى ئۆزلىرىگە يېقىن قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ ياقۇپبەگ قوشبېگى بىلەن ئۇرۇش قىلىش نىيەتلىرى يېڭىباشتىن قوزغالدى.

كۇچالىق خوجاملار نۇرغۇن ئىنتىزامسىز، پاراكەندە لەشكەرلىرى بىلەن خانئېرىقتا بېسىپ كەلگەنىدى. بۇ ۋەقەلەرنى باشتا بايان قىلغانىدۇق. يەنە تەكرار بايان قىلىنسا ئوقۇغۇچىلارغا مالالىق كەلتۈرۈشى مۇمكىن.

ياقۇپبەگ قوشبېگى خوجىلارنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ

تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا تەلەپ ۋە ئىلتىجا قىلىپ: «ئالەمنىڭ پۈتۈن مەخپىي سىرلىرىنى بىلگۈچى ئۇلۇغ خۇدا، مەن كەمىنىڭ كۆڭلىدىكى ئارزۇ - ئارمانلىرى سېنىڭ دەرگاھىڭغا ئاشكارا. ئەگەر ھەقىقەت خوجىلار تەرەپتە بولسا ئۇلارغا پەتھ نۇسرەت ئاتا قىلغايسەن. ئەگەر ھەقىقەت بۇ بەندەڭنىڭ تەرىپىدە بولسا، زېمىن ئۈستىدىكى بارلىق پاك ئەرۋاھلار، ئاسمانلىقى پەرىشتىلەر بەلكى پۈتۈن ئىنسان، جىن، دىۋە، پىرىلەرنى ماڭا مەدەت ۋە ياردەم بېرىدىغان قىلغايسەن»، دەپ مۇناجات قىلدى. ئۇلۇغ خۇدانىڭ زەپەر نۇسرەت ئاتا قىلىشىنى ئۈمىد قىلىپ لەشكەر تەييارلاپ، بۇزرۇكخان تۆرەمنى باش قىلىپ جەڭگە ئاتلاندى. ئەمما لەشكەرلىرى 2000 كىشىگە يەتمىگەنىدى. مۇشۇ چاغدا كۈلاپ ھاكىمى ھەمراھخان 200 لەشكەر بىلەن كېلىپ قوشۇلدى. بۇنى ياقۇپبەگ قوشبېگى ئۆزى ئۈچۈن ياخشى پال، دەپ ھېسابلاپ خۇرسەن بولدى. شۇنىڭ بىلەن لەشكەرلىرىنىڭ سانى 1600 بولدى. خوجىلارنىڭ لەشكەرلىرى بولسا ھەددى - ھېسابسىز كۆپ ئىدى.

شۇنداق قىلىپ ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرى ئۆزئارا جەڭگە كىرىشتى. كۈچا لەشكەرلىرى غالىب كېلىپ نەچچە قېتىم ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ لەشكەرلىرىنى ئارقىغا چېكىنىدۈردى. ئابدۇللا پانسات، غازى پانساتلار كۈچا لەشكەرلىرىنىڭ بىر قانىتىنى چېكىنىدۈردى. بىرنەچچە باتۇرلار غەيرەت قىلىپ كۈچا لەشكەرلىرىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا ھۇجۇم قىلدى. قاتتىق جەڭ بولدى. نۇرغۇن لەشكەرلەر چىقىم بولدى. قوشبېگىنىڭ يوتىسىغا ئوق تېگىپ جاراھەتلىنىپ بىئارام بولدى. ئۇ ئابدۇللا پانساتقا قاراپ: «مەن ئات ئۈستىدە ئولتۇرالمايدىغان بولدۇم» دەپ ئېغىز ئېچىشىغا ئابدۇللا پانسات: «ۋاي نامەرد، مۇشۇ چاغدا شۇنداق سۆزنى قىلامسەن. بىز كىم ئۈچۈن جان بېرىپ، جان ئېلىشۋا-

تىمىز؟ قايسى پادىشاھ، قايسى ئۇلۇغ جەڭگە ئۆزى كىرمىگەن؟ نېمە بولسا ئۇ ئاتتىن چۈشمەن دېمىگىن»، دەپ قېشىبېگىگە ناھايىتى كۆيۈنگەنلىكى ۋە دۆلەتكە خەيرخاھلىق كۆرسەتكەنلىكىدىن بىرمۇنچە قوپال گەپلەر بىلەن دەشنام بېرىپ ئۆزى جەڭگە كىرىپ كەتتى. دەل مۇشۇ چاغدا ئۇشتۇمتۇت ياقۇپبەگ قوشبېگى تەرىپىدىن غەلىبە شامىلى نامايان بولدى. كۇچا لەشكەرلىرى ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. قوشبېگىنىڭ لەشكەرلىرى بىر - ئىككى تاش يەرگىچە ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ ئولجا، ئەسىرلەرنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى.

پارچە

گەر گاداي ۋە شاھقا كەلسە قازادىن چارە يوق،
تارتماي بولماس، ئىلاج - دەفئىنغە ئانىڭ چارە يوق.
سەختلىكنى ئەھلى دۇنياغا مۇقەررەر قىلدىلەر،
بېشىغا كەلسە بىناگاھ سەبرى قىلماي چارە يوق①.

نەزم

لەشكىرى پارا كەندەدىن ئىش كەلمەگەي،
ئىككى يۈز مەردانە جەڭچى ياخشىراق يۈزمىڭدىن②.

---

① مەيلى گاداي بولسۇن، مەيلى پادىشاھ بولسۇن، ئۇنىڭ بېشىغا ئەجەل كەلسە قۇتۇلۇشقا چارە تاپالمايدۇ. ئۇنىڭغا تەن بەرمەسلىكتىن باشقا ئىلاجى بولمايدۇ. جاپا - مۇشەققەت كىشىلەرنىڭ پېشانىسىگە پۈتۈلگەن. ئۇشتۇمتۇت كەلگەن قازاغا سەۋر قىلماقتىن باشقا چارە بولمايدۇ.

② ئىنتىزامسىز، چېچىلاڭغۇ لەشكەرنىڭ قولىدىن ئىش كەلمەيدۇ. مۇنداق پاراكەندە لەشكەرنىڭ يۈز مىڭدىن ئىككى يۈز نەپەر جەڭگىۋار لەشكەر ياخشىراق.

كۆچالىق خوجاملارنىڭ لەشكەرلىرى قاتاردا 12 مىڭچە تۆگىگان بار بولۇپ، توپ ـ زەمبىرەكلەر شۇلارنىڭ قولىدا ئىدى. بۇلار توپلىشۇپلىپ توپ ـ زەمبىرەك ئېتىپ قاچماي تۇردى. قوشىنىڭ ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ نۇرغۇن ۋەدىلەرنى بەرگەندىن كېيىن ئۇلار ئۆزئارا ئەپلىشىپ قېلىشتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تۆگىگانلارنى قەشقەرگە بىللە ئېلىپ قايتتى ۋە نۇرغۇن توپ ـ زەمبىرەك، قوزال ـ ياراق، ئالتۇن ـ كۈمۈش قاتارلىق ھەددى ـ ھىسابسىز ئولجا ـ غەنىيمەتلەرگە ئىگە بولدى. بۇ ۋەقە تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1282 ـ يىلى① جامادىيەلئاخىرنىڭ 20 ـ كۈنى يۈز بەرگەنىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن تەجرىبىلىك ئۇستا بىر جەررا ھنى② تېپىپ كېلىپ ياقۇپبەگ قوشىنىڭ يوتىسىغا تۈرۈپ قالغان ئوقنى ئۇستىرا بىلەن يېرىپ ئالدى. بۇنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆر ـ گۈچىلەر شۇنداق دېيىشىدۇ: قوشىنىڭ يوتىسىنى جەررا ھ تەغ بىلەن يېرىپ ئوقنى ئېلىۋاتقاندا، ئالدىغا بىر مىرزىنى③ چا ـ قىرتىپ كېلىپ بۇيرۇقنامە ئېيتىپ بېرىپ تۇرۇپتۇ. مىرزا قوشىنىڭ ئېيتقىپ بەرگەن بۇيرۇقنامىنى يېزىپ تۇرۇپتۇ. دېمەك قوشىنىڭ پەرۋايىغا ئالماپتۇ، رەڭگىمۇ ئۆزگەرمەپتۇ. مانا بۇنىڭدىن قوشـ ىنىڭ غەيرەتلىك، جۇرئەتلىك ۋە چىدامىلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

بۇزرۇكخان تۆرەم ۋە قوشىنىڭلەر غەلىبە ۋە مۇۋەپپە ـ

---

① ھىجرىيىنىڭ 1282 ـ يىلى مىلادىنىڭ 1865 ـ 1866 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمدىيە» دە: «يىگىرمە ئىككىنچى كۈنى» دېيىلگەن ـــ مۇھەررىردىن.

② جەررا ھ ـــ خىرورگ، تاشقى كېسەل دوختۇرى.

③ مىرزا ـــ پۈتۈكچى، كاتىپ.

قىيەتلەر بىلەن ھاكىمىيەتنىڭ پايتەختتى بولغان قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. مۇلايىم سۆز، تاتلىق گەپلەر بىلەن تۆگىگانلارنى ئۆزلىرىگە رام قىلىپ، جەڭ - جېدەل قىلمايلا تۆگىگانلارنىڭ قولىدىكى توپ - زەمبىرەك، قورال - ياراقلارنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئۇلارغا ئۆز لايىقىدا تون - سەرۇپاي، سەللە - كۆلا، پۇل ۋە تىللالارنى ئىنئام قىلىپ، ۋەدە، ئەھدى - پەيمانلار بىلەن كۆڭۈللىرىنى تىندۇرۇپ، خەۋپ - ئەندىشىدىن خاتىرجەم قىلدى.

بۇ چاغدا قەشقەرنىڭ خىتاي شەھىرى پەتە قىلىنمىغانىدى. ئۇ يەرنى بىرمۇنچە ئەسكەرلەر 13 ئايدىن بېرى قامال قىلىپ تۇرغانىدى. ئۇلارنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكلىرى تۈگەپ، ئاچلىقنىڭ دەردىدىن ياشلىرى قېرىلىرىنى، چوڭلىرى كىچىكلىرىنى، ھەتتا ئىت - مۇشۇكلىرىنى ئۆلتۈرۈپ يەپ تۈگىتىپ، ھايات قالغانلىرى ئۆددى قۇرۇق پانۇسقا ئوخشىشىپ قالغانىدى. شۇڭا جانلىرىغا رازى بولۇپ دەرۋازىنى ئېچىۋېتىپ، ئىمان ئېيتقانغا ئوخشاش بىر نېمىلەرنى دەپ يىغلىشىپ تۇردى. بەخت - تەلەيلىك پادىشاھ بۇزرۇكخان تۆرەم بۇ خىتايلار گۇرۇھىغا رەھىم - شەپقەت قىلىپ، ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇشقا دەۋەت قىلغانىدى، خىتايلارنىڭ ھەممىسى ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمانلىق شەرىپىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەممىسىگە ئۆز لايىقىدا ئىنئام - ئېھسانلارنى بېرىپ خاتىرجەم قىلدى.

خىتايلارنىڭ خۇ دالىۋيە* دېگەن بىر چوڭى بار بولۇپ، ئۇنىڭ ناھايىتى گۈزەل، كېلىشكەن، ياتلىق بولمىغان بىر قىزى بار ئىدى. بۇ قىزنى ياقۇپبەگ قوشىبىگى ئۆز ئەمرىگە (خوتۇنلۇققا) ئالدى. خۇ دالويىنى ھەممە خىتايلارغا باشلىق قىلىپ،

---

* يەنى خې بۇيۇن. ئۇ مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ قەشقەر يېڭىشەھەردىكى قوماندانلىرىدىن بىرى ئىدى — مۇھەررىردىن.

قالغانلىرىنى خۇدالويىغا تاپشۇردى ۋە ئۇلارغا ئۇرغۇن مەر-
ھەمەت، ئىلتىپات بىلەن ئىنئامىلارنى بېرىپ ئۇلارنى رازى
قىلدى.

نەزم

شاھ ئەگەر بەخشەندە بولسا مۇلك ئالۇر،
بىرنى گەر بەرسە ئەگەر مىڭنى ئالۇر.*

قەشقەر شەھىرى پەتھ قىلىنىپ تېخى ھەپتە ئۆتمىگەندىدى.
موللا ئالىم قۇل تاشكەنتنىڭ يۇقىرىسىدىكى مىڭ ئۆرۈك دېگەن
جايدا ئوروسلار بىلەن سوقۇشۇۋاتقان چېغىدا ئوق تېگىپ ۋاپات
بولدى. لەشكەرلىرى قوقەنگە خۇدايارخاننىڭ ئالدىغا بېرىشقا
يول تاپالماي چېچىلاڭغۇ ھالەتتە قەشقەرگە قاراپ يولغا چې-
قىشتى. چۈنكى لەشكەر باشلىقلىرى خۇدايارخاندىن يۈز
ئۆرۈپ موللا ئالىم قۇلغا ئەگەشكەنىدى. شۇ سەۋەبتىن
ئائىلاج ھەرقايسى گۇرۇھ بىر تەرەپكە قاراپ يولغا چىقىپ
جېنىنى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ غېمىگە چۈشتى. بۇ ۋەقە بۇزرۇكخان
تۆرەم قەشقەرگە كېلىپ يەتتە ئاي ۋاقىت ئۆتكەندە يۈز بەردى.

جۇملىدىن كاتتا خان تۆرەم، كىچىك خان تۆرەم، ۋە-
لىخان تۆرەم، ھېكىمخان تۆرەم، ئىسرائىلخان تۆرەم ۋە مىرزا
ئەھمەد قوشبېگى، مۇھەممەد نەزەر قوشبېگى، قادىر قۇلبەگ،
ئۆمەر قۇلى باتۇر بېشى، تۇردى قۇل دادخاھ، بەگ مۇھەممەد

---

* (تەڭرى) پادىشاھقا سېخىيلىق ... بېرىۋەتسە، مەملىكەتنى
قولىغا كىرگۈزىدۇ، تەڭرى بەرنى بەرگەن كىشىگە مىڭنىمۇ بېرىدۇ.

قۇرچى، تاشباي دادخاھ، ئەۋغان جامادار دادخاھ، خەيرى مۇ-ھەممەد دادخاھ، توپچى دار قاتارلىق برمۇنچە مەشھۇر باتۇر-لار، تەجرىبىلىك سەركەردىلەر باشلىق 7000 دەك قەھرىمان لەشكەرلەر قوشۇلۇپ قەشقەر ۋىلايىتىگە يېتىپ كېلىشتى. بۇز-رۇكخان تۆرەم ۋە قوشبېگىلەر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ: «ئەگەر ئىتائەت قىلىپ بۇيرۇقىمىزغا بويسۇنۇش غەرىزى بىلەن كەلگەن بولسا، بىزگە ئۇچۇرىنى بېرىڭىتىپ ئالدىدا يول باشلا ئېلىپ كېلىڭلار. مۇبادا باشقا نىيىتى بولسا ئالدىنى توسۇپ ئۆتكۈز-مەي ئۇرۇش قىلىڭلار ۋە بىزنى خەۋەردار قىلىڭلار. بىز بېرىپ مەدەت ۋە ياردەم بېرىمىز»، دەپ ئىككى پانساتنى قول ئاستى-دىكى لەشكەرلىرى بىلەن قوشۇپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. بۇلار قىزىلسۇ دەريا سىنىڭ بويىدا ئۇچراشتى. كاتتاخان تۆرەم ۋە مىرئەھمەت قوشبېگىلەر ئېيتتىكى: «يۇرتىمىزنى ئورۇسلار بېسىۋالدى. جېنىمىزنى مۇھاپىزەت قىلىش ھەم ئىسلام ئېچىشقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلدۇق. خىزمەتكە سالساڭلار كۆچىمىزگە لايىق خىزمەت قىلىمىز. خىزمەتكە سالمىساڭلار بىر ئامال قىلىپ كۆن ئۆتكۈزەرمىز. سىلەردىن پاناھ تىلەپ كەلدۇق»، دەپ ئۆز-لىرىنىڭ نۇرغۇن ۋەدە - قارارلىرىنى سۆزلىدى. پانساتلار ھوش-يارلىقلىرىنى ئۆستۈرۈپ دەرھال بۇزرۇكخان تۆرەمگە ئۇچۇر بېرىۋېتىپ، ئۆزلىرى يول باشلاپ ئېلىپ كېلىپ ئۇلارنى ئۇچ-راشتۇردى. ئۆزئارا نۇرغۇن ۋەدىلەر قىلىشتى. بۇزرۇكخان تۆرەم ھەممىسگە ئۆز لايىقىدا تون، سەللە - كۇلالارنى ئىنئام قىلىپ خۇرسەن قىلدى. لېكىن ۋەلىخان تۆرەم شەھەرگە كىر-گەندىن كېيىنلا ھېچقانداق تارتىنماي: «زامان - زامان، ۋەلىخان تۆرەمنىڭ زامانلىرى» دەپ كوچا - بازارلاردا جار سالدۇرۇپ، شادىيانىگە ناغرا - سۇنای چالدۇردى. بۇ ئىشتىن ياقۇبېگ قوشبېگى خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ئىككى پانساتنى يىگىتلىرى

بىلەن ئەۋەتىپ ۋەلىخان تۆرەمنى بارگاھلىرىغا ئەكەلدۈرۈپ ئەينىلەپ: «بىز بۇ يەردە خىتاي شەھەرلىرىنى پەتھ قىلالماي قانچىلىك رەنج - مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، نېمە ئىشلارنى قىلدۇق. سىز بەش - ئون باشباشتاق ئادەملەرنى تېپىپ كېلىپ، ئۆزىڭىزچە يۇرتقا ئىگە بولۇشنى ھەۋەس قىپسىز. سىز بۇرۇن قەشقەرگە كېلىپ قامال قىلىپ شەھەرنى ئالالماي، مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئادەم كاللىسىدىن مۇنارلارنى تۇرغۇزۇپ ناھەق قان تۆكۈپ نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ جېنىغا زامىن بولۇپ قېچىپ كەتكەنىدىڭىز. ئەمدى خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ نۇرغۇن جاپا-مۇشەققەتلەرنى تارتىۋاتقان ۋاقتىمىزدا «مەن نېمە ئادەم» دېمەي، شەھەرنى ئۆزىڭىزنىڭ قىلىۋېلىشنى قەستلەپسىز» دېگەندەك نۇرغۇن قوپال، يامان گەپلەرنى قىلدى ۋە غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ ۋەلىخان تۆرەمنى چاپقىلى خەنجەرنى كۆتۈرگەندە، كاتتاخان تۆرەم باشلىق ھەممە چوڭ باشلىقلار ھازىر بولۇپ خەنجەرنى تۇتۇۋېلىپ ۋەلىخاننىڭ گۇناھىنى تىلىۋالدى. ئەمما ئىككى ناغرىچى، ئۇچ مۇلازىمنى ئۆلتۈرگۈزدى. ۋەلىخان تۆرەمنى يېڭىسارغا ئەۋەتىۋەتتى. كېيىن نېمە بولغىنىنى ھېچ كىشى بىلمىدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، خانئىبرىقتىكى جەڭدە كۇچالىق خوجام-لار زەربە يەپ قېچىپ كەتتى. يەكەنگە باشچىلىق قىلىۋاتقان خوجاملارمۇ قورقۇپ يەكەندە تۇرالماي يەكەننى قەشقەرگە قوشۇپ بېرىپ ئۆزلىرى كۇچاغا قېچىپ كەتتى.

ياخشى ئىشلارنى قىلغۇچى، بەخت - سائادەت يار بولغۇچىنىڭ دۆلىتىنى تاماشا قىلماق كېرەككى، ئۇ بىر ئوقتا ئىككى ئۇۋنى ئاتتى. بىر زەربىدە ئىككى شەھەرنى قولغا كىرگۈزدى، ھاكىم ۋە ھۆكۈمران بولدى.

يەكەننىڭ بوش قالغانلىقىنى ئاڭلاپ ياقۇبېگ قوشبېگى

بۇزرۇكخان تۆرەم باشلىق تـۆرەملەرنى ئېلىپ يەكەنگە راۋان بولدى.

يەكەندىكى تۈگىنلار ئىتتىپاقىت قىلماي شەھەرگە كىرىۋېلىپ دەرۋازىنى ئاچمىدى. تۆرەم باشلىق ھەممە قوشۇن يەكەن شەھىرىنى قامال قىلىپ تۇرغان چاغدا، بەگ مۇھەممەد قۇرچى باشلىق بىر مۇنچە قىپچاقلار ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، ئىتتىپاقلىقتىن يۈز ئۆرۈپ، پىتنە - پاسات، ئىغۋالارنى پەيدا قىلدى. بۇزرۇكخان تۆرەمنى ئازدۇرۇپ ئۇنى قورال - ياراقسىز بىر كېچىدىلا ئېلىپ قېچىپ قەشقەر يېڭى شەھەرگە كىرىۋېلىپ دۇشمەنلىك دۇمبىقىنى چالدى. قوشبېگى بۇ پىتنە - پاسات خەۋىرىنى ئاڭلاپ كاتتاخان تـۆرەم ۋە جـامەدار دادخاھنى قەشقەرگە ئەۋەتتى. بۇلار قايتىپ كېلىپ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىـن يېڭىشەھـەرگە ئـەلچى كىرگۈزدى. ئىتتىپاق بولۇپ ئەپلىشىدىغانلىقىنىڭ ئەسىرى كۆرۈلمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئـارىدا جەڭ بولدى. ئارىدىن 10 كۈن ئۆتمەيلا قوشبېگى يەكەنـگە كىچىك خان تۆرەمنى باشلىق قىلىپ قويۇپ ئۆزى قەشقەرگە يېنىپ كەلدى. ھەركۈنى جەڭ - جېدەل بولۇپ تۇردى. ھەر ئىككى تـەرەپتىن تۇرغۇن ئادەملەر چىقىم بولدى. قىش پەسلىنىڭ ئاخىرى بولغانلىقتىن سوغۇقنىڭ شىددىتى ۋە شۇنىڭ - غـانىنىڭ ئاپىتى دوست - دۇشمەن دەپ ئايرىمای، ياراتقۇچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ھەر ئىككى تەرەپنى ئوخشاش ئـازابلىدى. مۇشۇ تـەرىقە بىلەن 60 كۈن ئۆتتى. ئاقىۋەت چارە - تەدبىر ۋە ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن ئىش قىلغۇچى ياقۇبېگ قوشبېگى سۈلھ قىلىپ ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ئۈچۈن دۆلەت مەسـلىھەتچىلىرىدىن بىر كىشىنى ئـەلچـى قىلىپ بەگ مۇھەممەد قۇرچىنىڭ قېشىغا كىرگۈزدى. ئەلچى كىرىپ كېلىشتىكى مەقسەت، مۇددىئالىرىنى بىر - بىرلەپ بايان قىلغاندىن كېيىن، بەگ مۇھەممەد

قۇرچى: «ئاردىمىزدىكى ئىتتىپاقلىق بۇزۇلدى. ئىككىنچى قېتىم ئەپلىشىپ بىرگە ئۆتۈشىمىزنىڭ ئېھتىمالى تۇغىدى. مەسلىھەتنىڭ ياخشىسى شۇكى، قىپچاق ئاتالغان بىزلەرنىڭ ھەممىمىزگە بالا-چاقىلىرىمىزنى ئېلىپ يۇرتىمىزغا چىقىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلسا، قوشىنىگى بىزگە دەخلى-تەرۇز قىلمىسا» دېگەن جاۋابنى بەردى. ئەلچى قايتىپ چىقىپ بەگ مۇھەممەد قۇرچىنىڭ جاۋابىنى ياقۇپبەگ قوشىنىگىگە يەتكۈزدى. قوشىنىگىمۇ بۇ تەلەپنى دەرھال قوبۇل كۆردى. قىپچاقلار جابدۇنۇپ دەرۋازىدىن چىقىشقا باشلىدى. چوڭلاردىن 200 دەك كىشى چىققاندىن كېيىن دەرۋازىنى ئېتىۋالدى. چىققىنى چىقتى، چىقالمىغانلىرى يەنە شەھەرگە قامىلىپ قالدى. بەگ مۇھەممەد قۇرچى باشلىق شەھەردىن چىقىپ كەتكەن كاتتىلارنىڭ بالا-چاقىلىرىمۇ قوشىنىگىنىڭ قولىغا چۈشتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى، بەزىلىرىنى زىندانغا بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن پىتنە-پاسات بىر تەرەپ بولدى. يۇرتتا خاتىرجەملىك پەيدا بولدى. بۇزرۇكخان تۆرەم خىجالەتچىلىكتىن بېشىنى كۆتۈرەلمەي قالدى. قوشىنىگى يىگىتلەرگە ئىنئام-ئېھسانىنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ ئۇلارغا تون-سەرۇپايلارنى كىيدۈردى، تىللا-تەڭگە ئۇلەشتۈردى. «ئىنسان — ياخشىلىقنىڭ قۇلى» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىچە ھەممە يىگىتلەر ياقۇپبەگ قوشىنىگىنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشتى. بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ 650 تەك يىگىتى بار ئىدى. قوشىنىگىنىڭ ئىلتىپاتىنى كۆرۈپ ئۇلارنىڭ 600 ى قوشىنىگى تەرەپكە ئۆتتى. بۇزرۇكخان تۆرەم 50 چە يىگىتى بىلەن قالدى. دۆلەت ئاپتابى خىرەلىشىپ، تەختى-سەلتەنىتى تۆۋەنلەشتى. قوشىنىگىنىڭ بەخت-دۆلىتى كۈندىن-كۈنگە ئۆستى.

ياقۇپبەگ بۇزرۇكخان تۆرەمنى تۆت-بەش مۇلازىم-خىزمەتچىلىرى بىلەن قوشۇپ يېڭىسارغا ئەۋەتتى. ئۇيەرگە بارغانـ

دىن كېيىن ياقۇپبەگ قوشبېگى بۇزرۇكخان تۆرەمنى مۇلازىم-لىرىدىنمۇ ئايرىپ تەنها قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادەم-لىرىنى تەيىنلەپ نەزەربەنت قىلدى.

بەگ مۇھەممەد قۇرچى يېڭىشەھەردىن چىقىپ قوقەن شەھىرىگە قېچىپ باردى. قوقەن خانى بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپ-قاندىن كېيىن: «سەن قىپچاقلار بۇ شەھەرلەرنى بىئارام قىلىپ، خەلقنى تىنچىتماي ئورۇسلارغا تۆتۈپ بەردىڭ ھەم قەشقەرگە قېچىپ بېرىپ قەشقەرنى پاراكەندە قىلدىڭ»، دەپ دەرغەزەپ بولۇپ بەگ مۇھەممەد قۇرچى باشلىق كاتتىلارنى بۇنىڭدىن بۇرۇن بارسا كەلمەس يولغا كەتكەن كارۋانلارنىڭ ئارقىسىدىن يولغا سالدى. شۇنىڭدىن كېيىن قوقەن تەۋەسىگە قەشقەر تەرەپتىن قىپچاقلار قېچىپ كەلمەيدىغان بولدى.

بەگ مۇھەممەد قۇرچى دەشتى قىپچاق ئىچىدىكى ناھايىتى چوڭ ئۆتكەن ۋە ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەل-گەن گۆر ئوغلى باتۇرنىڭ نەۋرىسى ئىدى. شۇ كۈندىن تارتىپ ھەممىلىرى گەدەنلىرىنى ئېگىپ ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ ئەمر-پەرمانلىرىغا بويسۇنۇشنى ئۆزلىرىگە زۆرۈر دەپ بىلىدىغان بولدى. بۇمۇ قوشبېگىنىڭ بەخت-دۆلىتىنىڭ يۇقىرى بولۇشىغا سەۋەب بولدى.

نەزم

شاھقا ئەگەر بولسىلەر دۆلەت-بەخت يار،
بولۇر پەتھ نۇسرەتلەر شاھقا دۇچار*.

---

* پادىشاھقا بەخت-دۆلەت كەلسە، غەلىبە-نۇسرەتمۇ ئۇنىڭغا ئۇچرىشىپ تۇرىدۇ.

3

جانابەي ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ پادىشاھلىق تەختىگە چىققاندىن كېيىن قاراشەھەر ئۆلكىسىنى يوقاتقانلىقى؛ لەشكەر باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى ۋە يەكەن، مارالبېشىلارنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى

ياقۇپبەگ ئاتلىق غازى ھەممە پاراكەندىچىلىكلەرنى تۈگىتىپ قەشقەر ۋە يېڭىسارغا تەۋە يېزا-قىشلاقلارنى قولغا كىرگۈزدى. ئۇ جاي-جايلارغا ھاكىم ۋە سۈيۇرغاللارنى تەيىنلەپ، پۈتۈن يېگىت ۋە باتۇرلارغا ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى بېرىپ ئاندىن خاتىرجەم بولدى. كەرەمىلىك تەڭرىنىڭ مەرھەمىتى بىلەن يۇلتۇزلىرى ياخشىلىققا يۈز كەلتۈرۈپ، مۇراد-مەقسەتلىرى ھاسىل بولۇش تەرىپىگە جەزملەشتى. ئۇنىڭ كۆڭلىدە كېچە-كۈندۈز يېگىت راسلىماق ۋە سەرۋاز* تەييارلىماقتىن باشقا غەرەز ۋە ھەۋەس يوق ئىدى. مۇشۇنداق ھالەتتە «شەرق تەرەپتىكى كۈچالىق خوجىلاردىن ئىسھاق خوجا ھەددى-ھىسابسىز لەشكەر بىلەن يەكەنگە يېتىپ كەلدى»، دېگەن خەۋەر ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىغا يەتكۈزۈلدى. ئۇ دەرھال قوشۇن-سەرۋازلارنى خەتلەپ ھېسابىنى ئېلىشقا پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن 12 مىڭ يېگىت، 3000 پىيادە سەرۋاز تىزىمغا ئېلىنىدى.

3000 سەرۋازغا سەككىز پانىساتنى تەيىنلەپ، جامەدار دادخاھنى باش قوماندان قىلىپ، يېتەرلىك توپ-زەمبىرەك،

---

* ياقۇپبەگ دەۋردە ئاتلىق ئەسكەرلەرنى «يېگىت»، پىيادە ئەسكەرنى «سەرۋاز» دەپ ئاتىغان.

جازايىل①، توغ - بايراق، دۇمباق، كاناياللار بىلەن قوراللاندۇردى. يەنە 3000 يىگىتكە سەككىز پانساتنى تەيىنلەپ مىرزا ئەھمەد قوشىبىگنى قوماندان قىلىپ، توغ - بايراق بىرىپ ئۆز لايىقىدا قوراللاندۇردى. يەنە 3000 يىگىتكە سەككىز پانساتنى تەيىنلەپ، ئۆمەر قۇل پانساتنى قوماندان قىلىپ، يەنە 3000 يىگىتكە سەككىز پانساتنى تەيىنلەپ ئابدۇللا پانساتنى قوماندان قىلىپ، توغ - بايراق، قورال - ياراق ئىلتىپات قىلىپ قوراللاندۇردى. ئاتلىق غازى يەنە سەككىز پانسات ۋەھەرەم، ياساۋۇل، مۇلازىملىرى قوشۇلۇپ 3000 يىگىتنى ئۆزىگە خاس قوشۇنلۇققا قالدۇردى. شۇنداق قىلىپ ھەممە ئىش جاي - جايىدا تەييار بولدى.

مۇشۇنداق سائادەتلىك، تەرتىپ - ئىنتىزاملىق كۆنلەردە، قوماندان مىرزا ئەھمەد قوشىبىگگە قول ئاستىدىكى پانسات ۋە يىگىتلىرىنى ئېلىپ بىرىپ مارالبېشىنى مۇھاسىرىگە ئېلىشقا پەرمان چۈشتى. قالغان قوماندانلارغىمۇ قىل قۇيرۇق بولۇپ ئۇزۇلمەستىن يۇرۇش قىلىشقا يارلىق بېرىلدى. ھەممىدىن كېيىن قوشىبىگى ئۆزى پادىشاھلىق ھەشمىتى بىلەن مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ ئەركانى دۆلەتلەر② قوشۇلۇپ مارالبېشىغا يېتىپ بىرىپ بارگاھ تىكىپ ئورۇنلاشتى.

مارالبېشى شەھىرىنىڭ ئىچىدە تۇتقۇنلار ۋە مۇسۇلمانلار بولۇپ چوڭ - كىچىك 3000 چە كىشى بار ئىدى. ھەممىسى كۆچالىق خوجىلارغا ئىتائەت قىلىپ خاتىرجەم كۈن كەچۈرۈ - رۈۋاتقانىدى. ئۇلار ئاتلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن

---

① جازايىل ـــ شۇ چاغلاردا ئىشلىتىلگەن ئوت چاچىدىغان قورال.

② ئەركان دۆلەت ـــ پادىشاھنىڭ ۋەزىرلىرى، يېقىن، چوڭ ئەمەلدار ۋە قوماندانلار ئەركان دۆلەت دەپ ئاتىلىدۇ.

كەلگەنلىكىدىن خەۋەر ئېلىپ، شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنى تاقىۋالدى، ئۆزلىرى سېپىل ئۈستىگە چىقىپ جەڭگە تەييار بولۇشتى. ئاقسۇەت ئىككى تەرەپ ئۆزئارا جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. شۇ ئوتتۇرىدا بىر ھەپتە ۋاقىت ئۆتتى. ئاتلىق غازىنىڭ يىگىت-لىرى سېپىلنىڭ ئاستىدىن لەخمە كولاپ دورا قويۇپ ئوت ياقتى. دورىنىڭ كۈچى سېپىلنىڭ بىر بۆلىكىنى ئاسمان قەرىگە ئېلىپ چىقىپ كەتتى. بۇ يەردىن بارلىق يىگىتلەر شەھەر ئىچىگە كىرىپ شەھەرنى قولغا ئالدى. تۈركگانلارىدىن مىڭدىن ئارتۇق كىشى، ئاتلىق غازىنىڭ يىگىتلىرىدىن 800 چە كىشى ھالاك بولدى. ئەجەل يەتكەنلىرى ئۆلدى. قالغانلىرى ئامان قالدى. تۈركگانلار ۋە مۇسۇلمانلارغا تۈركگاش ما دالويىنى باشلىق قىلىپ قەشقەرگە ئېلىپ ماڭدى. مارالبېشىنى ھېكىمخان تۆرەمگە ئىلتىپات قىلىپ بەردى. غالىبىيەتچى قوشۇننى تەرەپ-تەرەپ-تىن مۇبارەكلەشتى. ھەممە خۇشال-خۇرام بولۇشتى. بۇ ۋاقىت ھىجرىيىنىڭ 1282 - يىلى① (ئات يىلى)، زۇلھەججە ئېيىنىڭ 22 - كۈنى ئىدى.

جان دوست بۇرادەرلەر! بۇ پادىشاھنىڭ② شەترەنجىباز-لىقىنى③ تاماشا قىلىڭلاركى، «ئات» نى يۈرۈپ «كىشتى» بىلەن

---

① ھىجرىيىنىڭ 1282 - يىلى مىلادىنىڭ 1865 - 1866 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «تارىخ ھىجرى 1283 - يىلى رەبىئۇلئەۋۋەلنىڭ ئىككىنچى كۈنى» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

② بۇ پادىشاھ — ياقۇپبەگنى كۆرسىتىدۇ.

③ شەترەنجىباز — شاھمات ئويىنىغۇچى.

«شاه»نى مات قىلدى.①

دېمەك، ئىسھاق خوجام يەكەندە قالدى. ئاتلىق غازى مارالبېشىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ كۆچانىك يولىنى توسۇۋالدى. يەكەن بىلەن ئاقسۇدىن كىشىلەر ئۆزئارا ئۆتۈشۈپ تۇرالمايدىغان بولدى. بۇ غەلىبىنىك بەختى قولغا كەلگەندىن كېيىن ئاتلىق غازى پۈتۈن غەلبە قازانغۇچى لەشكەرلىرىنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ يەكەنگە بېرىپ ئىسھاق خوجا بىلەن جەڭ قىلىشنى قارار قىلدى.

بۇزرۇكخان تۆرەمنى نەزەربەنت تەرىقىسىدە قوغداپ لەشكەرلەر بىلەن قوشۇپ ئېلىپ ماڭدى. مەنزىلمۇمەنزىل يول يۈرۈپ يەكەنگە يېتىپ باردى. يەكەننىك كوناشەھەر ۋە يېڭىشەھەرنىك دەرۋازىسى ئالدىدىن ھەيۋەت ۋە داغدۇغا بىلەن ئۆتۈپ «ھەفتە مۇھەممەدان»② دېگەن مازارنىك ئالدىدىكى چوڭ مەيدانغا چىقىپ بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتۇردى.

ئىسھاق خوجام يەكەنگە يېتىپ كەلگەندە، تۇڭگانلار كېچىكەن تۆرەمنى ئېلىپ يەكەن يېڭىشەھەر ئىچىگە كىرىۋېلىپ، دەرۋازىنى مەھكەم ئېتىۋالغانىدى.

شۇنداق قىلىپ يەكەن يېڭىشەھەردە تۇڭگانلار ھۆكۈمرانلىق قىلسا، يەكەن كوناشەھەردە ئىسھاق خوجام، شەھەر ئەتراپىدا

---

① ئاتىنى يۈرۈپ كىشتى بىلەن شاھنى مات قىلدى دېگەن جۈملە ئارقىلىق، ئاپتور ياقۇپبەگنىڭ ئۇرۇش تاكتىكىسىغا ناھايىتى ماھىرلىقىنى تەسۋىرلىمەكچى بولىدۇ.

② يەكەن كوناشەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان مازار بولۇپ «چىلتەنلىرىم» مازىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «ھەفتە مۇھەممەدان» دېگەن مۇھەممەد ئاتلىق يەتتە كىشىنىڭ مازىرى، «چىلتەنلىرىم» دېگەن 40 كىشىنىڭ مازىرى دېگەن بولىدۇ.

دىكى يېزىلاردا بولسا ئاتىلىق غازى ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

مۇشۇ چاغلاردا كۇچالىق خوجاملار ئاتىلىق غازىنىڭ مارال-بىشىنى بېسىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ ھامىددىن خوجامنى نۇرغۇن لەشكەرلەر بىلەن مارالبېشىغا ئەۋەتتى. ھېكىمخان تۆرەم ھامىددىن خوجامنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ چارباغ دېگەن يەرگە بېرىپ ئالدىنى توسۇپ جەڭ قىلدى. ئون كۈن ئۇرۇشتىكەندە ھېكىمخان تۆرەمنىڭ لەشكەرلىرى غالىب كەلدى. كۇچالىق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى تەڭ كېلەلمەي ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. ئەجەل يەتكەنلىرى ئۆلدى. ئامان قالغانلىرى مىڭبىرجاپا-مۇشەققەتلەر بىلەن قۇرۇق جانلىرىنى ئېلىپ ئۆز يۇرت-ماكانلىرىغا بېرىۋالدى. ھېكىمخان تۆرەم نۇرغۇن ئولجا-غەنىيمەتلەرگە ئىگە بولۇپ، ئۆز تەختى-بارگاھلىرىغا قايتىپ كەلدى. بۇ غالىبىيەت خۇش خەۋىرىنى نۇرغۇن تارتۇق-پىشكەشلەر بىلەن ئىناۋەتلىك خاس مۇلازىملار ئارقىلىق ئاتىلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا مەلۇم قىلدى. ياقۇپبەگ ياخشى سائەت، سائادەتلىك كۈنلەردە يېتىپ كەلگەن بۇ خۇش خەۋەردىن ھەددىدىن تاشقىرى خۇرسەن ۋە مىننەتدار بولدى. مۇلازىملارغا ئۆز لايىقىدا تون-سەرۇپاي، سەللە-كۇلا، تەڭگە-تىللا، ياراق-ئەسلىھەلەرنى ئىنئام قىلدى. جانابىي ھېكىمخان تۆرەمگە ئۆزىگە خاس تون-سەرۇپاي، ئېگەر-جابدۇقلۇق ئات، قورال-ياراق، تۇغ ۋە بايراق ئىلتىپات قىلىپ، پادىشاھلارغا خاس سېخىيلىق بىلەن ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنى ئۆستۈردى.

يەكەن شەھىرى پەتە بولماي ئۇزۇنغىچە مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى. ياقۇپبەگ تۇڭگانلارنى ھېچقانداق تەدبىر بىلەن سۇلھ قىلىپ ئەپلىشىشكە مايىل قىلالمىدى. چۈنكى تۇڭگانلار 25 مىڭ-دىن كۆپرەك بولۇپ، قورال-ياراقلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئاخىر تۇڭگانلار ئىسھاق خوجاملار بىلەن بىرلىشىپ ئىتتىپاق بولدى. 6000 چەبدەس چەۋەندار تۇڭگان لەشكەرلىرى، 2000

باتۇر يەرلىك مۇسۇلمان لەشكەر جەمئىي 8000 كىشىنى توپ - زەمبىرەك، ئوق - ياراقلار بىلەن قوراللاندۇرۇپ بىر كېچىدىلا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش غەرىزى بىلەن تەييار قىلدى. ھوشيار ئاتىلىق غازى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ شۇ كېچىسى غالىب قوشۇنلىرىنى تۆتكە بۆلۈپ تۆت تەرەپكە مۆكتۈرۈپ قويۇپ، چېدىر - بارگاھلىرىنى بوش - خالىي قالدۇرۇپ چىقىپ كەتتى ۋە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن قانداق ھادىسىلەر يۈز بېرىدىكىن، دەپ دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن كۈتۈپ تۇردى. تۈڭگان لەشكەر - لىرى چۈمۈلىدەك ھەر تەرەپتىن ئۇشتۇمتۇت چىقىپ كېلىپ ئاتىلىق غازىنىڭ چېدىر - بارگاھلىرىغا توپ - زەمبىرەك، مىلتىق ئېتىپ، ئات سېلىپ بېسىپ كەلدى. خۇددى دۈۋە - پەرىلەرنىڭ ماكانلىرىدەك چېدىر - بارگاھلاردا ئادەمزاتنىڭ نام - نىشانلىرى كۆرۈنمىدى. بۇ ئەھۋالدىن تۈڭگان لەشكەرلىرى ھەيران بولۇپ تۇرغان ھالەتتە، ئاتىلىق غازىنىڭ غالىب يىگىتلىرى تەرەپ - تەرەپتىن يۇقىرى ئاۋاز بىلەن تەكبىر ئېيتىپ، پەلەكتىن ئاشقان قىقاس - سۈرەنلەر بىلەن قورشاپ كېلىپ چاپ - چاپ قىلغىلى تۇردى. تۈڭگانلارنىڭ جەسەتلىرى ئېتىزلاردا دېھقانلار ئورۇپ قويغان زىرائەتلەرنىڭ ئۈنچىلىرىدەك دۆۋىلىنىپ كەتتى. بۇ ئەھۋال كېچىدىن چاشكاغىچە داۋاملىشىپ، قارا تۈپراق ئۆلۈكلەرنىڭ قېنى بىلەن بويىلىپ قىپقىزىل گۈلزارلىققا ئايلانغاندەك بولدى. تۈڭگانلاردىن ئاز بىر قىسمى مىڭبىر مۇشەققەت بىلەن جانلىرىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېچىپ كەتتى. ئەسىر چۈشكەن تۈڭگانلارنىڭ چوڭلىرىنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. بۇ ئەھۋاللار يۈز بەرگەندىن كېيىن ئاتىلىق غازى تەرىپىدىن: «2000 سەرۋاز (پىيادە ئەسكەر) يالىڭاچ بولۇپ سېپىلغا

باستۇرۇپ بېرىپ شەھەرنى قولغا كىرگۈزسۇن ھەم قەتلىئام* قىلسۇن» دەپ يارلىق چۈشتى.

بۇ چاغدا لەشكەر باشلىقى مىرزا ئەھمەد قوشبېگى قاتارلىقلار يىغىلىپ ئاتلىق غازىغا: «ھازىر سەرۋازلار يۈگۈرۈپ بېرىپ شەھەرنى ئالسا نۇرغۇن بىگۇناھ كىشىلەرنىڭ قېنى تۆكۈلىدۇ. ئالدى بىلەن ئەلچى كىرگۈزۈپ سۈلھ تۈزۈشكە دەۋەت قىلساق، ئەگەر قوبۇل تۇتمىغاندا ئاندىن باستۇرۇپ بېرىپ شەھەرنى ئالساقمۇ كېچىكمەيدۇ»، دەپ مەسلىھەت بېرىشتى. شۇ كۈنى جۈمە كۈنى ئىدى. ئاتلىق غازى چوڭلارغا: «بۈگۈن جۈمە نامىزىغىچىلىك سۈلھنى قوبۇل قىلىپ بارگاھىمىز ئالدىغا كەلسە جانلىرىغا ئامانلىق، مال - مۈلكىگە خاتىرجەملىك بېرىلىدۇ. مۇبادا، ئارقىغا سۇرەپ سۈسلۇق كۆرسەتسە، چوڭ - كىچىك، ئەر - ئايال ئات ئاستىدا قېلىپ ھالاك بولىدۇ. مال - مۈلكى تالان - تاراج بولىدۇ، گەپ تامام» دېگەن مەزمۇندا خەت بىلەن ئەلچى كىرگۈزدى. تۆكگانلار ۋە كۆچالىق خوجاملار سۈلھنى قوبۇل تۇتماي ئىلاجى بولمىدى. ئۇلار پۈتۈن لەشكەر ۋە مۇلازىم - لىرى بىلەن ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھلىرىنىڭ ئالدىغا بېرىپ توپ - زەمبىرەك، ياراق - ئەسلىھە قاتارلىق پادىشاھلىققا لازىملىق ھەممە نەرسىلەرنى خەزىنە ئالىيلىرىغا تاپشۇردى. ئاتلىق غازى ئىسھاق خوجام بىلەن يېقىن ئولتۇرۇپ كۆپ گەپلەرنى ئارىغا سېلىپ، ئىززەت - ئىكرام، ئۆزىگە لايىق شاھانە تون - سەرۇپاي كىيدۈردى. ئۆزى مىنىدىغان خاس ئارغامچاق ئېتىنى ئىگەر - جابدۇقلىرى بىلەن توقۇپ تەق قىلىپ، مەرھەمەت قىلىپ ئۆز قولى بىلەن يۆلەپ ئاتقا مىندۈرۈپ، كۆچا تەرەپكە يولغا سېلىپ

---

* قەتلىئام — قەھرى - ياش، ئەر - ئايال دەپ ئايرىماي ھەممىنى قىرىپ ئۆلتۈرۈش، دېگەن مەنىدە.

قويدى. قالغان لەشكەرلەرگىمۇ ئۆز لايىقىدا تـون ـ سەرۇپاي، خەرجى ـ خىراجەت بىرىپ ئۆز يولىغا راۋان قىلدى. ھەممىسـ ـنىڭ كۈناھلىرىنى ئەپۇ قىلدى. بىرمۇنچە تۇتقانلارنى قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ ما دالويىنىڭ قومانـدانلىقىغا تاپشۇردى. ئاخىر يەكەننىڭ ھـاكىملىقىنى مۇھەممەد يـۇنۇس شاغـاۋۇل دادخاھقا ئىلتىپات قىلدى. نىيازبەگ ئىشكىتاغانى شاغاۋۇل، كىپەك قۇرـ بېشىنى باتۇر بېـشى، قازى زىيائىددىن دامواللامنى قازى كالان قىلىپ يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇلارنى رازى قىلدى. بۇنىڭ بىلەن يۇرتتا تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك ھاسىل بولدى. ئاتىلىق غازى بىرنەچچە كۈن تۇرغانىدىن كېيىن خۇشال ـ خۇرام ھالدا پايتەخت قەشقەرگە قايتىپ كەتتى. بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1283 ـ يىلى* رەببىيەلئاخىر ئېيىنىڭ 20 ـ كۈنى (قوي يىلى) ئىدى.

4

جانابىي ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ خوتەنىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن تەدبىر قوللانغانلىقى؛ ھەبىبۇللا ھاجى پادىشاھنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى ۋە غەلىبە قۇشى خوتەن زېمىنىدا يۇز كۆرسەتكەنلىكى

جاھان ئىشلىرىغا تەجرىبىلىك ۋە تەدبىرلىك جانابىي ياقۇپبەگ ئـاتىلىق غازى يەكەن شەھىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ خاتىرجەم بولغانىدىن كېيىن پايتەختى قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. يۇرتقا ئادالەت بىساتلىرىنى يېيىپ، زۇلۇمنىڭ ئىشكىنى ياپتى.

---

* ھىجرىيىنىڭ 1283 ـ يىلى مىلادىنىڭ 1866 ـ، 1867 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە»دە: «رەببىئۇلسانىنىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى» دېيىلگەن ـــ مۇھەررىردىن.

خەلقىمىزنىڭ پەرمانلىرىنى تۇزدى. يۇرت چوڭلىرىنىڭ شۇنداقلا پۈتۈن ئاددىي پۇقرالارنىڭ كۆڭۈللىرىنى ئېھسان ۋە ئىنئام بىلەن ئۆزىگە رام قىلىپ، دۇشمەنلىك، خۇسۇمەت ۋە ئاداۋەتلەرنى تۈگىتىپ يۇرتنى تىنچلاندۇردى. ئۇلۇغ مازارلاردا خەتمە-قۇرئان ئوقۇتۇپ، دۇئا ۋە پاتىھەلەرنى ئادا قىلدى. داش قازانلارغا ئۆزى ئوت قالاپ، سۇ قۇيۇپ، كەمبەغەل، تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇللارغا كەڭرى نەزىر-نۇزۇراتلار بېرىپ، ھەددىيە-سەدىقىلەر ئىنئام قىلىپ ھەممىنى شاد-خۇرام قىلدى. ئەمما شەھەرلەرنى بويسۇندۇرۇش ھەۋىسى، يۇرت ئالماق داغدۇغىسى، بولۇپمۇ خوتەننى قولغا كىرگۈزۈش نىيىتى كۆڭلىنى ئارام تاپقۇزمىدى. لېكىن خوتەن خەلقىنىڭ ھاجى پادىشاھقا ئەقىدە-ئىخلاسلىرى ھەددىدىن زىيادە ئىدى. يەتتە ياشتىن-يەتمىش ياشقىچە ھەممە چوڭ-كىچىك پۇقرالار ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن جانپىدا قىلىپ ئۇنىڭغا ئەسكەر بولغانىدى. ئاتىلىق غازى بۇ ئەھۋالنى نەزەرگە ئېلىپ ئېيتتىكى: «پادىشاھنىڭ پۇقرالارغا ئىشەنچى، پۇقرالارنىڭ پادىشاھقا بولغان ئىخلاسى ۋە ئېتىقادى بىرلىشىپ ئىتتىپاق بولسا، بۇنداق شەھەرنى باشقا بىر بىگانە ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قول ئۇزىتىپ مۇراد غۇنچىسىنى ئۇزگەنلىكى ھېچقانداق تاريختا كۆرۈلمىگەن. ئىتتىپاقلىق بار يەردە دۆلەت بار. دۆلەت بار يەردە ئىتتىپاقلىقنىڭ بولۇشى شەرت. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بىر كىشى بىر تەرەپكە كېتىپ بارغانكەن، يەنە بىر كىشى ئۇچراپ ‹قەيەردىن كەلدىڭ، قەيەرگە بارىسەن، ئىسمىڭ نېمە ؟› دەپ سوراپتۇ. كېتىپ بارغان كىشى، ‹ئىسمىم دۆلەتتۇر، قايسى مەملىكەتتە ئىتتىپاقلىق ۋە بىرلىك بولسا شۇ يەرگە بارىمەن، قايسى مەملىكەتتە ئىتتىپاقلىق ۋە بىرلىك بۇزۇلسا ئۇ يەردىن يىراق كېتىمەن›، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ، خوتەن شەھىرىدە ئىتتىپاقلىق، بىرلىك مەۋجۇت. ئۇنى زورلۇق كۈچى، توپ-

زەمبىرەك، قىلىچ - گۈرزىغا تايىنىپ قولغا كىرگۈزمىكىمىز مۇمكىن ئەمەس. ئەمما ھاجى پادىشاھنىڭ يېشى 70 كە يېتىپ، ئۆمۈر قۇياشى غەرب تەرەپكە ئېگىشكەن، ئەقىل - پىكرىگە قېرىلىق تەسىر قىلىشقا باشلىغان كىشى...»، دېگەنلەرنى ئويلاپ، تەپەككۇر بېشىنى خىيال تىزىغا قويۇپ، چوڭقۇر نەزەر بىلەن مۆلچەرلەپ، «بىر تەدبىر قىلسام، تەدبىرىم تەقدىرگە مۇۋاپىق كېلىپ قالسا، خوتەن شەھىرىنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ ئېھتىمالى بولار...» دەپ ئويلىدى ۋە چارە - تەدبىر ئىزدەپ، ھېيلە - مىكىرگە قەدەم قويدى. لوزاق، قاپقانلارنى كەڭ يايدى. ئەنە شۇنداق ئەندىشە ئىچىدە چېكى يوق پىكىر دەرياسىغا غەرق بولدى. پىكىر دەريا-سى ئىچىدە مۇراد گۈلى تەسەۋۋۇر ئالقىسىدا جىلۋە قىلغاندەك بولدى. ئاندىن خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ غالىب لەشكەرلىرىگە نەزەر سېلىپ، «تەييار ۋە ھازىر بولۇڭلار. مازار شېرىپ زىيارىتىگە بارىمىز»، دەپ ئەمىر قىلدى. كاتتا تۇغ - ئەلەم، تۇت نەپەر قوماندان، 1.5 مىڭ يىگىت، سەرۋاز بىلەن ئاتلىنىپ، بۇزرۇكخان تۆرەمنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ يەكەنگە بېرىپ چۈشتى. بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1283 - يىلى① بارات ئېيىنىڭ 8 - كۈنى ئىدى. ئۇلار يەكەندە بىر ھەپتە تۇرۇپ ھەممە يىگىت، سەرۋازلىرىغا كىيىم - كېچەك، ئات - ياراق بېرىپ ھەممە تەييارلىقلىرىنى پۈتتۈرۈپ ھازىر بولدى. ئاندىن بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ نامىدا ھاجى پادىشاھقا ئەۋەتىدىغان بىر پارچە خەتنى تەييار قىلدى. خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

«گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، مەن قەشقەر زېمىنىغا
كەلگىلى خېلى ئۇزۇن بولدى. بۇ جايلاردىكى مازار -

---

① ھىجرىيىنىڭ 1283 - يىلى مىلادىنىڭ 1866 - 1867 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ماشايىخلارنى قەدىر - ئىھۋال كەڭىتاشا زىيارەت قىلدىم. ئەدەبكى ئارزويۇم ئىمام جەئفەرى سادىق رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ تەۋەررۈك قەبرىلىرىنى زىيارەت قىلىش ئىدى. ھاجى پادىشاھ ئاغام مەرھەمەت قىلىپ رۇخسەت ئەيلەپ يول بەرسە، زىيارەت قىلىپ يانسام دېگەن ئۈمىد بىلەن مەقسىتىمنى ئىزھار قىلىپ بۇ نامىنى يازدىم ۋەسسالام».

ئاتىلىق غازى بۇ خەتكە بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ مۆھۈرلىرىنى بېسىپ، ئىشەنچلىك مۇلازىملاردىن ئەۋەتتى ۋە ئارقىدىنلا ئۆزى خوتەنگە يۈرۈش قىلدى.

ئۇلار يەكەن زېمىنىنىڭ ئاخىرى، خوتەننىڭ باشلىنىش جايىغا چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. ھاجى پادىشاھ بۇنى ئاڭلاپ ئوغلى نەمىتۇللاخاننى چۈشكۈن - قونالغۇ، تارتۇق - پىشكەشلەر بىلەن ياقۇپبەگنىڭ ئىستىقبالىغا چىقاردى. ئاتىلىق غازىمۇ بۇنى ئاڭلاپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا كىشى ئەۋەتىپ، ئۇلار - نى ھەددىدىن زىيادە ئىززەت - ئىكرام بىلەن كاتتا زىياپەتلەر قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن نەمىتۇللا خانغا ئالتۇن سەللە، كىمخاب تون، ئالتۇن يالتىلغان ياراق - ئەسلىھە، ئېگەر - جابدۇقلىرىغا ئالتۇن - كۈمۈش يالتىلغان توپچاق ئارغىماق ھەدىيە قىلدى. بىللە كەلگەن يىگىت مەھرەملىرىگىمۇ تون - سەرۇپاي، خىراجەت تەڭگە - تىللا ئىنئام قىلىپ، ئاخىرىدا مۇنداق دېدى: «ئەلھەمدۇلىللا، بۇ يەرگە كەلدىم. شاھزادەمنىڭ جامالىنى كۆرۈپ كۆزۈم - نى روشەن ۋە مۇنەۋۋەر قىلدىم. دېمەك، مۇرادىمغا يەتتىم. ئەمما يەنە بىر ئارزۇ - ھەۋىسىم شۇكى، ھاجى پادىشاھ دادامنىڭ جامالىنى كۆرۈش مۇيەسسەر بولۇرمىكىن. ئەگەر ھاجى پادىشاھ دادامنىڭ مۇبارەك قەدەملىرى مەن كەمىنە خىزمەتكارنىڭ چېدىر - لىرىغا يەتسە، ئاياغلىرىنىڭ توپىسىنى ساقلىم بىلەن سۈپۈرۈپ،

جان ـ دىلىم بىلەن خىزمەتكارچىلىقىمنى ئىزھار قىلسام، مېنىڭ بۇ ئىلتماسىمنى قوبۇل تۇتۇپ ئەڭ تۆۋەن چاكىرى ئىورنىدا كۆرۈپ مەرھەمەت قىلسا، بۇ تىوپا ـ چاڭ باسقان غار بېشىم پەلەككە يەتكەن بولاتتى. مۇشۇ ئارزۇدىن باشقا تەلەپ مۇددىئا كۆڭلۈمدە يوق. ئەگەر ھاجى پادىشاھ دادام بۇ يەرگە قەدەم تەشرىپ قىلىشنى لايىق كۆرمىسە، ئۆزۈم ئالىي ئاستانىلىرىگە بېرىپ بوسۇغىلىرىغا يۈزۈمنى سۈرتۈپ، جامالىنى كۆرۈپ كۆزۈمنى روشەن ۋە مۇنەۋۋەر قىلىپ كەلمىسەم، ئەسلا ئىلاجىم يوق»، دەپ خۇشامەتكويلۇق بىلەن شېرىن سۆزىدىن، مۇلايىم سۆزلەر بىلەن شاھزادىنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە رام قىلىۋالدى ۋە شاھزادە نېمىتۇللا ـ خانغا لەشكەر باشلىقى ئابدۇللا پانساتنى قوشۇپ، قۇلاقلىرىغا كىشىنىڭ كۆڭلىنى مەھلىيا قىلىدىغان ئەپسۇنلىرىنى* گەپلەرنى قىلىپ يولغا سالدى. بىر پارچە كىتابقا ئوخشىشىدىغان خىشنى كالام شېرىپ (قۇرئان) سۈرتىلىدە قىلىپ، ئۇسۇلىنى نەچچە قەۋەت تاۋار ـ ئەتلەسلەر بىلەن ئوراپ، كىمخاب جىلىتكىگە سېلىپ، ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن لەشكەر باشلىقى ئابدۇللا پانساتقا بېرىلىپ مۇقسادىق دېدى: «سىلەر بېرىپ مېنىڭ ئۇچۇن ھاجى پادىشاھ دادامنىڭ ھۇزۇرىدا مېنىڭ ئەقىدە ـ ئىخلاسىمنى بىر ـ بىرلەپ يەتكۈزۈڭلار. ئەگەر ئىشەنمىسە، مۇشۇ تەكرىنىڭ كالامىنى (قۇرئاننى) تۇتۇپ مېنىڭ ئۇچۇن قەسەم ئىچىپ ئىلسىپ چىقىڭلار، قالغان ئىەرز ـ ئىخلاسىمنى شاھزادە مېنىڭ نامىمدىن ئۆزى بايان قىلىدۇ»، دېدى.

بۇلار ھاجى پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ بېرىپ مۇلاقات بولۇپ زىيارەتلەر تۆگىگەندىن كېيىن ئەمىرلەشكەر ئابدۇللا

---

* ئەپسۇن ـ كىشىنى قايمۇقتۇرىدىغان ئىزىتقۇ گەپلەر. ئەپسۇن ـ ھەمما ـ ئىزىتقۇغا ئوخشاش، ئەپسۇنەك.

پانسات ئاتىلىق غازىنىڭ تاپشۇرۇقىنى كېمىتمەي بەلكى ئۇنىڭدىن ئاشۇرۇپراق ھاجى پادىشاھقا يەتكۈزۈپ، ئەدەب بىلەن قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، مۇلازىملار قاتاردا پەگاغا چۈشۈپ قول قوشـ تۇرۇپ تۇردى. سۈت بىلەن سۇنى ئارىلاشتۇرۇۋەتسە ئايرۇـ ۋالالمىغاندەك، بۇ سـۆزلەرنىڭ راست ياكى يالغانلىقىنى پەرق ئېتەلمىگەن ھاجى پادىشاھ ھەيرانلىقتا قېلىپ، ۋەقەنى ئوغلىدىن سورىدى. ئـوغلى نېمىتۇللاخان بولسا پەلەكنىڭ ھىيـلىگەر، مەككارلىقىنى تېخى كۆرمىگەن، زامانىنىڭ تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنى تېتىمىغان، بالىلىق ئۇيقۇسىدىن ئويغانمىغان ياش بالا ئىدى. ئەمىرلەشكەر ئابدۇللا پانسات ھاجى پادىشاھنىڭ ئاتىلىق غازىنىڭ ئالدىغا چىقىشىنى بىر قېتىم تەكلىپ قىلغان بولسا، ياش ـ تەجرۇـ بىسىز شاھزادە تـۇرلۇك تەرىپ ـ ماختاشلار بىلەن مىڭ قېتىم تەرغىپ ـ تەكلىپ قىلدى، گەپنىڭ قىسقىسى ھاجى پادىشاھنىڭ رايى بارىدىغانغا قارار تاپتى.

ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان ئۇلۇغ تـەڭرىم يۇزىگە بەخت ـ دۆلەتنىڭ ئېشىكىنى ئېچىشنى ئىرادە قىلسا، ھەر ياھانە، ھەر سەۋەب بىلەن ئۇنىڭغا دۆلەت ۋە ئىززەت ئاتا قىلىدىكەن، ئاتىلىق غازىنىڭ تەدبىرى، تەڭرىنىڭ تەقدىرىگە مۇۋاپىق كېلىپ قالدى. ئەپسۇن ۋە ئېزىتقۇ گەپلەرنىڭ تەسىرى مەلۇم بولدى. ھاجى پادىشاھقا بەخت ـ دۆلەتنىڭ ئېشىكى ئېتىلدى. زۇلۇم ۋە زالالەتـ نىڭ پـەنجىرىسى ئېچىلدى. ئەقىل كـۆزى يېپىلدى. شاھزادە بىلەن پانسات گويا قازا ۋە قەدەرنىڭ ئىككى چاپارمىنىدەك ھاجى پادىشاھ بىچارىنى زۇلۇم زىندانىغا باشلاپ باردى. ھاجى پادىشاھ بىچارە ئـۆز ئايىغى بىلەن ئازاب، ئاچلىق ۋە ئـۇسسۇزلۇققا گىرىپتار بولدى.

ھاجى پادىشاھ: «چۈشۈم بۇزۇلۇپ قالغانىدى. تەڭرىمنىڭ قۇدرىتىدىن نېمە ئىشلارنىڭ يـۈز بېرىشىنى بىلگىلى بولمايدۇ»

دەپ ئېھتىيات قىلىپ، 1500 مەھرەم يېگىتلىرىنى① ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ ئېلىپ بارغانىدى. ئۇنىڭ چېدىر - بارگاھىغا كۆزى چۈشتى. ئاتىلىق غازى ئۇلارنى كۆرۈپ ئالدىغا يۈگۈردى. يېقىن يېتىپ بارغاندا ھاجى پادىشاھ ئاتىتىن چۈشمەكچى بولدى. ئەمما ئاتىلىق غازى يۈگۈرۈپ بېرىپ ئۆزەڭگىسىنى يۆز - كۆزىگە سۈرتۈپ، تاۋاپ قىلىپ چۈشكىلى قويمىدى. تۆت پانسات ئاتنىڭ چۈلۈۋۇرىنى بويۇنلىرىغا سېلىپ تۆت ئەتراپىدا يۈگۈرۈپ مېڭىپ بارگاھنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ھاجى پادىشاھنى ئاتىلىق غازى كۆتۈرۈپ ئاتىتىن چۈشۈردى. قولتۇقلىرىدىن يۆلەپ بارگاھقا ئېلىپ كىرىپ ئولتۇرغۇزۇپ ئېيتتىكى: «ھاجى دادام يەتتە يىل مەككە مۇكەررەمە، مەدىنە مۇنەۋۋەرە ئىستىقامەت قىلىپ مۇجاۋىر② بولغان. ئۆلىمالاردىن ‹ھاجى ياكى غازى بىلەن بىر قېتىم قۇچاقلىشىپ كۆرۈشكەنلىك پەيغەمبەر بىلەن مىڭ قېتىم قۇچاقلىشىپ كۆرۈشكەن بىلەن تەڭ› دېگەن ھەدىس شېرىپنى ئاڭلىغانىدىم. ھاجى ئاتام بىلەن بىر قېتىم قۇچاقلىشىپ كۆرۈ - شۈشكە مۇيەسسەر بولارمەنمىكىن»، دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇردى. ھاجى پادىشاھمۇ دەرھال ئورنىدىن قوپۇپ قۇچاقلاشتى. ئاتىلىق غازى ھاجى پادىشاھنى قۇچاقلىغان پېتى بارگاھ ئىچىدە ئالدىن تەييارلاپ قويغان چېدىر ئىچىگە كۆتۈرۈپ ئەكىرىپ كەتتى. ئۇ يەرگە مۆكتۈرۈپ قويغان مۇلا - زىملار ھاجى پادىشاھنى كۆتۈرۈپ يىقىتىپ، كىيىم - كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ باغلىدى. بۇنداق بولغانلىقىنى ھېچكىشى كۆرمىدى.

---

① «تارىخىي ھەمىدىيە»دە «1000» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

② مۇجاۋىر — مەككە ياكى مەدىنىگە بېرىپ بىر مەزگىل تۇرۇپ قالغان كىشىلەر مۇجاۋىر، دېيىلىدۇ.

ھەي - ھەي! مانا بۇنىڭدىن ئىنسان گۈرۇھى، ئادەم خەيلىنىڭ ھېيلە - مىكىرلىرىنىڭ تولىلىقىنى تاماشا قىلىڭلار!

نەزم

ئىنسان ئەگەر ئاچسە تەلىبسىغە ئاغىز،
بىچارە بولۇر ئىبلىس لەئىن بى تەمىز*.

يۇقىرىدىكى نەزم ئاتىلىق غازىنىڭ قىلمىشى - ئەتمىشلىرىگە تازا مۇۋاپىق كېلىدۇ.

ھاجى پادىشاھ ئاتىلىق غازىنىڭ بارگاھىنىڭ ئالدىغا ئون نەچچە مەھرەم بىلەن بىللە كەلگەنىدى. ئۇلارنى باشقا چېدىرغا باشلاپ كىرىپ دەرھال پۇت - قولىنى باغلاپ تاشلىدى. قالغان يىگىتلەر ئاتتىن چۈشمەي ھاجى پادىشاھنى مۇھاپىزەت قىلىپ بۈيرۇق كۈتۈپ تۇرغانىدى. ئاتىلىق غازى ھاجى پادىشاھنىڭ نامىدا:

«مەن ئۇكام ياقۇپبەگ قوشبېگى بىلەن بىر كېچە قونۇپ مۇڭدىشىپ، ئەتە ئۆزۈم يول باشلاپ شەھەرگە ئېلىپ كىرىمەن. سىلەر قايتىپ كېتىپ خاتىرجەم ئۆز ئىشلىرىڭلارغا مەشغۇل بولۇڭلار! ئوغلۇم نېمىتۇللاخان پالان - پالانلارنى ئېلىپ ئەتە ئالدىمىزغا چىقسۇن»، دەپ كارغا يارايدىغان پالۋان، سەركەردىلەرنىڭ ئىسىملىرىنى سېلىپ خەت يېزىپ، ھاجى پادىشاھنىڭ مۆھۈرىنى بېسىپ يىگىتلەرگە يەتكۈزۈپ بەردى.

---

* ئىنسان ھېيلە - مىكىرگە ئېغىز ئاچسا، ئۇنىڭ ئالدىدا شەيتانمۇ چارىسىز قالىدۇ.

يىگىتلەر بۇ خەتنى كۆرۈپ ئېتىنىڭ بېشىنى قايرىپ شەھەرگە قاراپ كەتتى. ئەتىسى ئاتلىق غازى خوتەن شەھىرىگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. شەھەرگە بىر پوتەي قالغاندا*، شاھزادە نېمىتۇللاخان كارغا يارايدىغان، بىرەر ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان، يارامـلىق 20 - 30 يۇرت كاتتىلىرىنى ئېلىپ ئاتلىق غازىنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشتى. ئاتلىق غازى بۇلار بىلەن ئوبدان كۆرۈشۈپ «ھاجى دادام ئارقىمىزدىن كېلىۋاتىدۇ، سىلەرمۇ بىرىپ بىللە كېلىڭلار» دەپ ئۆتكۈزۈۋەتتى. بۇلار ئۆتۈپ ياقۇپبەگنىڭ چېدىرىغا يېتىپ بارغان ھامان، ھەرقايسـى باشقا - باشقا چېدىرلارغا باشلاپ كىرىپ باغلاپ نەزەر - بەنت قىلدى. ئاتلىق غازى خوتەن شەھىرىنىڭ يېنىغا بېرىپ چۈشۈپ چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. ئېزىزبەگ جاللاتنى يىگىتلىرى بىلەن قوشۇپ ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنە - دەپتىلىرىنى يىغىشتۇرۇپ كېلىشكە بۇيرۇدى. ئېزىز بەگ جاللات شەھەرگە كىرىپ ھاجى پادىشاھنىڭ بالا - چاقىلىرىنى ئوردىدىن ھەيدەپ چىقىرىپ، خـەزىنە دەپـتىلەرگە ئىگە بولۇپ ساقلاپ تۇردى. ئاتلىق غازى ئەمىر لەشكەر، پانساتلىرىنى قىل قۇيرۇقلىق قىلىپ بىر - بىرلەپ، ئارقا - ئارقىدىن شەھەرگە كىرىشكە بۇيرۇدى. ئۇلار كىرىپ ھاجى پادىشاھنىڭ لەشكەر بېشى، يۇرت كاتتىلىرىنى بىر - بىردىن تۇتۇپ چىقىپ بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى، بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلدى.

ھاجى پادىشاھنىڭ بـالا - ۋاقىلىرى، لەشكەر، رەئىيە - پۇقرالىرى «ھاجى پادىشاھ ئاتىمىز قەيەردىدۇ، نېمە ئۈچۈن كەلمەيدىغاندۇ؟ بۇ ئەنجانلىقلار ئوردىنى بېسىۋالدى. نېمە ئىش

---

* «تارىخىي ھەمىدىيە»دە «ئىككى پوتەي قالغاندا»، دېيىلگەن- مۇھەررىردىن.

بولغاندۇ؟» دەپ ئىشىنىڭ ماھىيىتىنى بىلەلمەي ھەيران ۋە سەرگەردان بولۇپ داڭقىپتىپ تۇرۇپ قېلىشتى. ھەش-پەش دېگۈچە ئىككى كىچىچە-كۈندۈز ئۆتۈپ كەتتى. خالايىق ھوشيار ۋە ئاگاھ بولۇشۇپ، شەھەر ئەتراپىدىن 10 — 15 مىڭ كىشى كالتەك-چوماقلار بىلەن قوراللىنىپ كېلىپ، «ھاجى پادىشاھ ئاتىمىز قېنى، شاھزادىمىز قېنى؟» دەپ، ئاتلىق غازىنىڭ كوچا-بازارلاردا ئۇچرىغان ئاتلىق غازىنىڭ يېگىت، سەرۋازلىرىنى قوغلاپ، ئۇرۇپ، ئۆلتۈرۈپ، ھاقارەت-دەشنام قىلغىلى تۇردى. بۇلارنىڭ قوپال ھەرىكەتلىرى، قەبىھ سۆزلىرىنى يېزىشقا قەلەم ئاجىزلىق قىلىدۇ. خالايىققا قانچە پەند-نەسىھەت قىلسىمۇ كار قىلماي بارغانچە ئۆرلەپ كەتتى. بۇ ئالامانلارنىڭ بىر مۇنچىلىرى كالتەك-چوماقلىرىنى كۆتۈرۈپ ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھلىرىغا يۈگۈردى. ياقۇپبەگ بەرداشلىق بېرەلمەي «ئۇرۇڭلار، ئۆلتۈرۈڭلار!» دەپ بۇيرۇق قىلدى. بىرنى ئۆلتۈرسە، «غولى نېمە دەيتۇبۇ» دەپ يۈزى كەلدى. ئۇلار ئۆلۈكلەرنى دەسسەپ ئىلگىرىلەپ ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھىغا يېتىپ كەلدى. ئاتلىق غازىمۇ چىداپ تۇرالماي ئېتىغا مىنىپ قەتلىئامغا يارلىق چۈشۈردى. ھەممە لەشكەرلەر قەتلىئامغا قول قويۇپ، چاپ-چاپ قىلىپ ھەممىنى قىردى.

ئەتىسى قارىقاشتىن 10 — 20 مىڭ ئالامان بويۇنلىرىغا تولۇمغا قاچىلانغان ئۇزۇق-تالقانلىرىنى ئاسقان، قولىدا چوماقلىرىنى كۆتۈرگەن ھالدا قارا كالتەك بولۇپ كەلدى. بۇلار-نىمۇ قەتلىئام قىلىپ ئۆلتۈرۈپ ئالدىدا كەتكەنلەرنىڭ قاتارىغا قوشتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن چىرالىقلار ئوزۇقلىرىنى بويىنىغا ئېسىپ، كالتەك-چوماقلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ قىل قۇيرۇق بولۇپ كېلىشىپ، كۆرۈپ-بىلىپ تۇرۇپ، كۆيۈۋاتقان ئوتقا ئۆزىنى ئۇرۇپ ھالاك بولدى. خوتەنگە ئالتە شەھەر قارايدىكەن. شۇ تەرىقىدە

ھەر شەھەردىن ئارقا-ئارقىدىن بەش، ئون مىڭلاپ قارا كالتەك بولۇپ كەلدى. ئاتلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى ئۇلارنى بىرىنى بىرىگە ئۇلاشتۇرماي ئۆلتۈرۈپ يەر بىلەن پەكسان قىلدى.

خوتەن ئەھلى بىرەر ئىشنى قىلىش نىيىتىدە ئاسانلىقچە ئورنىدىن قوزغالمايدىكەن. مۇبادا ئورۇنلىرىدىن قوزغالسا شۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلماي توختمايدىكەن. جېنىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ئۆزىنى دالدىغا ئېلىشنى ياكى قېچىشنى بىلمەيدىكەن. شۇڭا، ئۆز ماكانلىرىدىن قوزغالماي تىنچ تۇرغانلىرى سالامەت قالدى. ماكانلىرىدىن قوزغىلىپ چىقىپ بۇ ئىشقا قەدەم قويغانلىرى شەھەرگە كېلىپ «ئاھ! ھاجى پادىشاھىم، ئاھ! ھاجى پادىشاھىم، پادىشاھىمىزدىن ئايرىلىپ تىرىك يۈرگىنىمىزدىن ئۆلگىنىمىز مىڭ ھەسسە ياخشى» دەپ زار-زار يىغلىشىپ، ئۆزلىرىنى ھالاكەت چاڭگىلىغا ئاتتى. بۇلارنىڭ مۇنداق ھەرىكەتلىرى تامامەن نادانلىقتىن بولغانلىقى ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

ئاتلىق غازىنىڭ يىگىتلىرى، سەرۋازلىرى ئادەم ئۆلتۈرۈشتىن چارچىدى. قوللىرى قاپاردى. بۇ ئەھۋالنى ئاتلىق غازىغا مەلۇم قىلىدى. ئاتلىق غازى قوشۇننى ئەگىشىپ كەلگەن قاسساپلارنى ۋە خوتەندىكى ياقا يۇرتتىن كەلگەن مۇساپىر قاسساپلارنى چاقىرتىپ كېلىپ ئادەم ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇدى. قاسساپلار خەندەكنىڭ لېۋىدە تۇرۇپ ئادەملەرنى بوغۇزلاپ خەندەككە ئىتتىرىۋەردى. خوتەندەك شەھەردىكى خەنىدەك ۋە ھەممە چوڭقۇرلۇقلار ئادەم ئۆلۈكى بىلەن لىقمۇلىق توشۇپ كەتتى. لەشكەر باشلىقلىرى، پانساتلار شەھەرنىڭ دەرۋازلىرىنى توسۇپ تۇردى. تۇتۇپ كەلگەن كىشىلەرنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ بىر كىشىنى بىردىن سەرۋازغا تاپشۇردى. بىر سەرۋاز بىردىن كىشىنى يېتىلەپ ئادەم ئۆلتۈرىدىغان يەرگە ئېلىپ ماڭدى. ئۇ يەرگە يېتىپ بارغۇچە ئۇلار ئۆلتۈرۈلىدىغان كىشىلەرگە «بىر نەرسەڭ

بولسا بەر، ئۆلتۈرمەي قويۇپ بېرەي» دېسە، بەزىلىرى ئۇلارنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆرمەي، ئۆلۈمنى لاينىق كۆرۈپ ئۆلۈپ كەتتى. بەزىلىرى 100 تەڭگىدىن تارتىپ ئەقەللى بىر تەڭگىچە پۇل بېرىپ قۇتۇلۇپ قالدى. بەزىلىرى «ھازىر يوق ئىدى، ئۆيۈمدىن ئېلىپ كېلىپ بېرەي ياكى تېپىپ كېيىن بېرەي» دېسىمۇ نېسىبگە ماقۇل دەپ قويۇپ بەردى. ياقۇپبەگنىڭ ئادەملىرى تۆت تاش، بەش تاش يىراقلىقتىكى يېزىلارغا بېرىپ، بۇلاپ، تالان-تاراج قىلىپ قايتىپ كەلدى. مۇشۇ ھال، مۇشۇ يوسۇندا ئۆلۈمنىڭ بازىرى ئۇچ كېچە-كۈندۈز بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزۇنغىراق ۋاقىت تازا قىزىدى. خوتەن خەلقى پۈتۈنلەي ۋەيرانلىق، سەرسانلىققا يۈز تۇتتى. مۇشۇ چاغدا «قەتلىئام توختىتىلسۇن!» دېگەن پەرمان چۇشۇرۈلۈپ قىرغىنچىلىق پەسەيدى. شۇنىڭغىچە ئەجەل چاڭگىل سالغانلىرى كەتتى. قالغانلىرى قۇتۇلۇپ قالدى.

تارىخ كىتابلىرىدا: «بىر جايدا بىرتۇمەن (10 مىڭ)، ئادەم ئۆلسە بىر مۇردا (بىر ئۆلۈك) قولىنى كۆتۈرىدۇ. ئىككى تۇمەن ئادەم ئۆلسە ئىككى مۇردا قولىنى كۆتۈرىدۇ. ئەگەر 10 تۇمەن ئادەم ئۆلسە بىر مۇردا ئورنىدىن دەس قوپىدۇ» دەپ يېزىلىپتۇ. شۇ چاغدا خوتەندە تۆت ئۆلۈك قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرگەنىكەن. دېمەك، شۇ قېتىم 4 تۇمەن (40 مىڭ) ئادەم ھالاك بولغان بولسا كېرەك.

بەدۆلەت ئاتىلىق غازى مۇشۇنداق چارە ۋە تەدبىر قوللانمىغان بولسا خوتەننىڭ ئېلىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى ھاجى پادىشاھقا خوتەن ئەھلى، پۇقرا ۋە رەئىيەلەرنىڭ ئەقىدە-ئىخلاسلىرى ھەددىدىن زىيادە ئىدى.

شۇنداق قىلىپ ياقۇپبەگنىڭ ئادەملىرى قەتلىئامنى توختىتىپ، ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنە-دەپنىلىرىنى رويخەتكە ئېلىپ ئاتىلىق غازىنىڭ خەزىنە ئالىملىرىغا تاپشۇردى. ھاجى

پادىشاھنىڭ خەزىنىلىرى قورال-ياراق، ئەسلىھەلىرى ناھايىتى نۇرغۇن ئىكەن. تىللا، يامبۇ، كۈمۈشتىن باشقا 16 قاپ رەڭ ئالتۇن① توپلىغانىكەن. يىگىت، لەشكەرلىرىگىمۇ تۇزۇككىنە بىرنەرسە بەرمەي، ئۆزى ۋە بالا-چاقىلىرىغىمۇ پادىشاھلىق ھەققىدىن بىر نەرسە خىراجەت قىلماي يىغىپ قويغانىكەن. ھاجى پادىشاھ ئىككى يىرىم يىل پادىشاھ بولغان بولسىمۇ، ئاشخانىلىرىغا ئاتا-بوۋىلىرىدىن قالغان يەر-زېمىنىدىن كەلگەن مەھسۇلاتلارنى ئىشلىتىپ، ئاشقىنىنى سېتىپ پۇلغا ئۆزى، بالا-چاقىلىرى كىيىم-كېچەك ئېلىپ كىيگەنىكەن. ئەزەلدىن سېتىپ ئالغان قوللىرى تېرىپ، تىكىپ تەييار قىلىپ تاپشۇرغان مەھسۇلاتلارنى سەرپ-خىراجەت قىلمىدىكەن. يۇرتتىن شەرىئەتكە مۇۋاپىق ئېلىنغان باج ياكى بۇرۇنقى ھۆكۈمدار بەگلەردىن ئولجا تەرىقىسىدە قولغا چۈشكەن پۇل-مالالارنى بىر-بىرلەپ خەتلەپ، زايە قىلماي خەزىنىلىرىدە ساقلىغانىكەن.

ئاتىلىق غازى بۇنداق ۋەقەلەرنى كۆرۈپ ھەيران قېلىپ: «ھاجى پادىشاھنى مەن ئاتام دەپ ئاتاپ ئۆزۈمگە ئاتا تۇتقانىدىم. راستىنلا ماڭا ئاتا بولغۇچىلىكى بارئىكەن»، دەپ ئاپىرىن ئوقۇدى. بولۇپمۇ 400 نار تۆگىنىڭ چوم، توقۇم، نوخىتا-چۇلۇۋۇرلىرىنى يىپەك-مەشۇتتىن، يوپۇنىغا ئاسقان بويۇندۇق پۆپۈكلىرىنى موۋۇتتىن② ياساپ جابدۇغانىكەن. بۇ دىياردا ھېچقاچان، ھېچ كىشى تۆگىلەرنى مۇنداق ياساپ جابدۇمىغانىكەن. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەنلەر ھەيران قالدى. بۇ تۆگىلەرمۇ ئاتىلىق غازىنىڭ قولىغا چۈشتى. ھاجى پادىشاھنىڭ

---

① رەڭ ئالتۇن — ساپ ئالتۇن، كىپەك ئالتۇن.

② موۋۇت — چۈپۈرسىز ئەڭ ئېسىل يۇمشاق يۈڭ-تىۋىت.

خەزىنە - دەپنىلىرىنى مۇشۇ تۆگىلەرگە ئارتىپ قەشقەرگە ئېلىپ كەتتى.

نەزم

شاھقا ئەگەر بولسىلەر دۆلەت بەخت يار،
بولۇر پەتە نۇسرەتلەر شاھقا دۇچار①.

ئەمىر لەشكەر، پانسات ۋە ئادەتتىكى يىگىت - سەرۋازلار - نىڭ ھەممىسىگە تولۇق يېتىپ ئاشقۇدەك ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى بېرىپ رازى قىلىپ ھاجەتتىن چىقاردى. خوتەنىدە ياتقان شېھىت، مازار - ماشايىخلارغا ئىشەنچلىك كىشىلەرنى تەيىنلەپ، كالا - قوي، ئۇن - گۈرۈچ، تىللا - پۇل ئەۋەتىپ، كەڭرى نەزىر - نۇزۇراتلار قىلىپ ئاچ - يالىڭاچلارنى تويغۇزدى. خەتمە قۇرئان ئوقۇتۇپ، ساۋابىنى مازارلارنىڭ روھلىرىغا بېغىشلىدى. غېرىب - غۇرۇبا، تۇل - يېتىملارنى يوقلاپ، ئۇلارغا تون - سەرۇپاي، كىيىم - كېچەك، پۇل - تىللالارنى سەدىقە قىلىپ دۇئالىرىنى ئالدى. بۇ ئىشلار تۆگىگەندىن كېيىن يەكەنلىك نىياز ئىشكىغا بەگ دېگەن كىشىنى خوتەننىڭ مۇستەقىل ھاكىمى قىلىپ، خوتەنگە تەۋە ئالتە شەھەرنى② 40 كۈنلۈك يىراقلىقتىكى يېزا - قىشلاقلىرى بىلەن قوشۇپ ئىدارە قىلىشنى مەرھەمەت قىلدى.

ئاتىلىق غازىنىڭ نىيازبەگكە بۇقەدەر مەرھەمەت ۋە

---

① پادىشاھقا بەخت - دۆلەت يۈزلەنسە، غەلىبە - مۇۋەپپەقىيەتمۇ ئۇچرىشىپ تۇرىدۇ.

② گۇما، قاراقاش، ئىلچى، لوپ، كېرىيە، چىرالار كۆزدە تۇتۇلغان بولسا كېرەك.

مېهرىبانلىق قىلىشىدا سەۋەب بار ئىدى. ئالدىنقى نۆۋەتتە ئاتىلىق غازى يەكەنگە كېلىپ ھامىددىن خوجا بىلەن ئۇرۇشۇپ تەڭ كېلەلمەي يېڭىلىپ، چېدىر-بارگاھلىرىنىڭ قالغىنىغا قارىماي قەشقەرگە قاراپ قېچىپ كەتكەنىدى. شۇ چاغدا نىياز-بەگ ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ بېرىپ ئىككى تاش مىقدارى يەرگىچە ئاتىلىق غازى بىلەن ئات ئۈستىدە يانمۇيان مېڭىپ نۇرغۇن تەسەللى ئېيتىپ، كۆپ مەسلىھەت تەدبىرلەرنى سەمىگە سېلىپ مۇڭداشقانىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ غەرىزى بىر نەمە قىلىپ نىيازبەگنى قەشقەرگە بىللە ئەكىتىش ئىدى. بۇنى سېزىپ قالغان نىيازبەگ ئېتىنى سۇغارغان بولۇپ ئايرىلىپ قېلىپ، ئارقىسىغا يېنىپ ئېتىنى قامچىلاپ يەكەنگە قېچىپ كەتكەنىدى. ئاتىلىق غازى: «نىياز بەگ ناھايىتى ھوشيار ئادەم ئىكەن. بىزنىڭ يۈز-خاتىرىمىزنى قىلىپ بۇ يەرگىچە بىللە كەلدى. يەكەندىكى بالا-چاقىلىرىدىن ئەندىشە قىلىپ ئارقىسىغا يانىدى. قولىدىن ئىش كېلىدىغان يارامليق كىشىكەن»، دەپ ئاپىرىن ئوقۇپ، ياقتۇرۇپ قالغانىدى؛ يەنە بىرى، تۆڭگانلار ئىسھاق خوجا بىلەن بىرلىشىپ 8000 لەشكەر ئەۋەتىپ بىر كېچىدە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا نىيازبەگ ئاتىلىق غازىغا مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ «پالان كېچىسى 8000 لەشكەر ھۇجۇم قىلماقچى، بۇنىڭ چارە-تەدبىرىنى قىلسىلا، بۇنىڭدىن زىيادە خىزمەت مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدۇ» دەپ خەۋەر يەتكۈزگەندى. شۇ چاغدا ئاتىلىق غازى بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاچقا تاقابىل تۇرۇشنىڭ تەدبىرىنى كۆرۈپ، لاچىندەك ھوشيار تۇرغانلىقتىن غەلىبە قازانغانىدى. بۇ ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى؛ يەنە بىر سەۋەب، نىيازبەگ بىلەن ئاتىلىق غازى چارە-تەدبىردە كەسىپداش، ھىيلە-مىكىردە ساۋاقداش ئىدى. دۇشمەنلىرىگە قارشى تۇرۇشتىكى نەيرەڭۋازلىقى

بىر - بىر دىن پەرقلەنمەيتتى. يۇلتۇزلىرى پەلەكنىڭ بىر بۇرجىكىدىن چىققان، بەخت، تەلەيلىرى باراۋەرلىكتە؛ بىر جايدىن ئورۇن تۇتقانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن نىياز بەگكە خوتەننى ئالتە شەھىرى بىلەن قوشۇپ بىر يولى ئىلتىپات قىلىۋەتتى. قانداق ئىدارە قىلىۋاتقانلىقىنى ئېغىزىغا ئېلىپ سۈرۈشتۈرۈپمۇ قويمىدى. بەلكى كۆڭلىگىمۇ كەلتۈرمىدى. خوتەن ئالتە شەھەرنىڭ ئىختىيارى پۈتۈنلەي نىياز بەگنىڭ قولىدا بولدى. بۇنىڭلىق بىلەن نىيازبەگنىڭ ئاتىلىق غازىغا قارىتا نىيەتلىرى توغرا دېگىلى بولمايتتى. ئاخىر يامان ئاقىۋەتلەرنىڭ يۈز بېرىشىگە نىياز بەگنىڭ ئاق - قارىنى پەرق ئەتمەسلىكى سەۋەب بولدى. ئۇلۇغ تەڭرى مەدەت بەرسە، بۇ ئەھۋاللار كېيىن بايان قىلىنىدۇ.

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، نىيازبەگكە خوتەننى مەرھەمەت قىلىش بىلەن خالمان پانساتنى لەشكەر قوماندانى، موللاجى تۇراپنى ئەسكەرلەرنىڭ قازىسى قىلىپ تەيىنلىدى. ھاجى پادىشاھنىڭ لەشكەر باشلىقى ۋە قازى لەشكىرىنى تۇتۇپ ئازاپ ۋە قىيىن - قىستاقتا مۇپتىلا قىلدى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1283 - يىلى ر (قوي يىلى)، شەۋۋال ئېيىنىڭ 18 - كۈنى ئىدى.

ئاتىلىق غازى پۈتۈن ئەركان دۆلەت بىلەن پايتەخت قەشقەرگە قاراپ يۈزلىنىپ تۆت مەنزىل يول يۈرگەندىن كېيىن ئېغىز جاللاتنى يوقاتتى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئاتىلىق غازى خوتەن شەھىرىگە ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنىلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ھەممىدىن ئىلگىرى ئېغىز

---

* ھىجرىيىنىڭ 1283 - يىلى مىلادىنىڭ 1866 - 1867 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «يىگىرمە سەككىزىنچى كۈنى» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

جاللاتنى كىرگۈزگەنىدى. ئۇ لەشكەرلەرگە بېرىلمىدىغان تەمىناتتىن خىيانەت قىلىپ 200 يامبۇ جۇغلىغانىكەن. يەنە بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئاتىلىق غازىغا قاتناتا نىيىتى بۇزۇلۇپ بۇزرۇكخان تۆرەمنى ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىدا تۇتۇشقا دالالەت قىلغانىدى.

ئېزىز جاللاتنى جاللات دېمەكنىڭ سەۋەبى شۇ ئىدىكى، ئاتىلىق غازىدىن خېلى بۇرۇن ۋەلىخان تۆرەم قەشقەرگە كېلىپ مۇھاسىرە قىلىپ تۇرغىنىدا كاللىسى بىلەن مۇنار قوپارغان چاغدا، ئېزىزبەگ جاللات بولغانىكەن. ئۇ ئاتىلىق غازى بىلەن بۇزرۇكخان تۆرەم دەسلەپ قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلغاندا، ئوشتىن* قوشۇلۇپ بىللە كېلىپ خىزمەت قىلغان بولۇپ، ئەسلى پېشىسارلىق كىشى ئىدى. نىيەتنى بۇزۇپ يامان ئىش قىلىۋىدى، ئاخىر جازاسىنى تارتتى. ھەرقانداق بىر كىشى بۇ ئالەمنىڭ ئېتىلزلىقىغا مەيلى ياخشىلىق ياكى يامانلىقىنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىغان بولسا، بۇ ئالەمدە ئۇنىڭ ھوسۇلىنى كۆرمەي، لەززىتىنى تېتىمايدۇ. ئۇ ئالەمگە كەتمەيدۇ.

ئۇلۇغ تەڭرىم! ئۆز سېخىيلىقىڭ ۋە ئېلتىپاتىڭ بىلەن ھەممە بەندىلىرىڭنى راست، توغرا يولغا باشلاپ، ئەگرى ۋە يامان يوللاردىن ساقلىغايسەن. ئۇلارنى ئادالىتىڭنىڭ سايىسى ۋە ھىمايىسىدە مۇھاپىزەت قىلغايسەن، ئامىن! ئىككى ئالەمنىڭ پەيغەمبىرى — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەققى — ھۆرمىتىدىن بەندىلىرىڭنىڭ دۇئا ۋە تىلەكلىرىنى ئىجابەت قىلغايسەن.

---

* ئوش — سوۋېت قىرغىزىستانىدىكى بىر شەھەرنىڭ نامى.

5

هاجى پادىشاھنىڭ ئەھۋالى ۋە بىرنەچچە ۋەقەلەر

هاجى پادىشاھنىڭ ئەسلى ئىسمى موللا ھەبىبۇللا مۇپتى* بولۇپ، ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تارتىپ خوتەن ۋىلايىتىدە شەرئىەت خىزمىتىدە ئەمەلدار بولۇپ، شەرئىەت ھۆكمىنى ئىجرا قىلىپ، ئۇنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىپ كەلگەن كىشىلەر ئىدى. ئۆزى بولسا ئالىم، ئىھتىياتچان، ئادىل، ئۆمۈر بويى تەرەتسىز يەرگە دەسسىمىگەن، مەيلى شەھەردە ياكى سەپەردە بولسۇن نامازۋە ئىبادەتنى تاشلىمىغان، يىرىم كېچىدىن كېيىن كۆز يۇمۇپ ئۇخلىمايدىغان كىشى ئىدى. «ئۆزۈم ئەمگەك قىلىپ ھالال يەيمەن» دەپ ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن قالغان زېمىنىنى ئۆزى كەتمەن چېپىپ تېرىپ، ئۆزى يىغىپ ئۇنىڭ ھوسۇلىنى يېمەك ـ ئىچمەك ۋە باشقا ئىھتىياجىغا سەرپ قىلاتتى. مەيلى ئەمەلدار، ئاخۇن، بەگ ياكى پۇقرا بولسۇن ئۇلارنىڭ چاي ـ نانلىرىنى ئىچمەيتتى ۋە يېمەيتتى. بىر يەرگە بارسا، بىر خىزمەتچى بىر چۆگۈن چاينى كۆتۈرۈپ بىللە باراتتى. شۇ چاينى ئىچىپ ئۆز نېنىنى يەپ قايتىپ كېلەتتى.

بىر چاغلاردا هاجى پادىشاھ بىر سەۋەب بىلەن ئاقسۇغا بارغان بولۇپ، ئۇ يەردە موللا، ئاخۇن، بەگ، يۇرت چوڭلىرىنىڭ ئۆيلىرىدە پاتمە ئوقۇپتۇ. ئۆزى بىر چۆگۈن چاينى كۆتۈرۈپ

---

* مۇپتى ـــ دىنىي ئەمەلنىڭ نامى بولۇپ، دىنىي قانۇنىنى ئىجرا قىلغۇچى، بىرەر ئىشنىڭ شەرئىەت قانۇنىغا مۇۋاپىق ياكى مۇۋاپىق ئەمەسلىكىگە ھۆكۈم قىلغۇچى.

بىرىپ شۇ چاينى ئىچىپ دۇئا قىلىپ يېنىپتۇ. شۇ زامانداا ئاق-سۇدا ئىشانجان ھەزرىتىمنىڭ خەلىپە* لىرىدىن ئاقسۇلۇق ھادى خەلىپەم ھەممىگە پېشىۋا ئىكەن. ھاجى پادىشاھ ھادى خەلىپەمنىڭ ئۆيىگە پاتمىگە بارغاندا، ئۆزىنىڭ چېيىنى ئىچىپ ھادى خەلىپەمنىڭ چېيىنى ئىچمەپتۇ. كېيىن بەزىلەر: «ھادى خەلىپەم پەرھىزكار، ئېھتىياتچان، تەقۋادار كىشى تۇرسا، نېمە ئۈچۈن چېيىنى ئىچمىدىلە؟» دەپ سوريغاندا، ھاجى پادىشاھ: «سىلەر-نىڭ دېگىنىڭلار راست. ھادى خەلىپەم تەقۋادار كىشى ئىكەن. ئەمما ئۆزى پېشانىسىدىن تەر چىقىرىپ، كەتمەن چېپىپ ئۇنىڭ ھوسۇلىنى يېمەيدىكەن، ھەرقانداق ئادەم نەزىر، ئۆشرە-زاكات، دەپ بىرەر نەرسە ئەكىلىپ بەرسە شۇنىڭ ئاشخانىلىرىغا سەرپ قىلىدىكەن. كىشىلەرنىڭ نەزىرىسىگە قاراپ تۇرغان ئادەم تەمەدىن خالىي بولالمايدۇ. يەنە بىرى، ھادى خەلىپەم ئۆزىمۇ ئۆشرە-زاكات بەرمەك ۋاجىپ ۋە زۆرۈر بولغان كىشى. ئۆشرە-زاكات بەرمەك ۋاجىپ بولغان كىشىنىڭ باشقىلار بەرگەن ئۆشرە-زاكاتنى يېيىشى توغرا ئەمەس. شۇ سەۋەبتىن چېيىنى ئىچمەي ئۆز چېيىمنى ئىچتىم»، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان كىشىلەر ئاپىرىن ئوقۇپتۇ. لېكىن ئۇ ئۆزى تەر تۆكۈپ ھوسۇل ئالغان ۋە ئۆشرە-زاكاتلىرىنى شەرىئەتكە مۇۋاپىق ئايرىپ بەرگەن دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرىدە ئاش-تاماق بولسا ھېچبىر ئىككىلەنمەيلا يەۋېرىدىكەن.

ھاجى پادىشاھ مۇپتى بولۇپ تۇرغان چاغلىرىدا ھەج قىلىش نىيىتىگە كېلىپ، مۇپتىلىق ئەمىلىدىن ئىستېپا سوراپ بىكار

---

* خەلىپە — ئارقىسىدىن كەلگۈچى، ئەگەشكۈچى، ئورۇنباسار دېگەن مەنىدە.

بولىدۇ. ئاندىن ھەرەمگە بېرىپ ھاجى بولۇپ ئىككى ھەرەمدە① يەتتە يىل تۇرۇپ ئىبادەت قىلىدۇ.

ھاجىي پادىشاھ ھەرەمدىن قايتىش سەپىرىدە نۇرغۇن شەھەرلەرگە بېرىپ سەيلە ـ تاماشا قىلغاچ، مازار ـ ماشايىخ، ئۆلىما، پازىل، ئۇلۇغ كىشىلەرنى زىيارەت قىلىپ دۇئاسىنى ئېلىپ ئۆز ۋەتىنى خوتەنگە قايتىپ كېلىدۇ.

دەل مۇشۇ چاغلاردا كۇچالىق خوجىلار قوزغىلىپ ئىسلام ئېچىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالىدۇ. جامدا بولغان جەڭدە كۇچالىق خوجىلار خاقان چېرىكلىرىگە تەڭ كېلەلمەي مەغلۇپ بولىدۇ. مەغلۇپ بولغانلار قاتاردا خوتەنلىك ھاكىمى ئىلىشى② ھاكىم بەگلىك ئوغلى تۆمۈر خەزىنىچى بەگمۇ بولۇپ، ئۇ خوتەنگە قېچىپ كەلگەنىدى. خوتەن خەلقى كۇچادا بولغان ۋەقەلەرنى تۆمۈر خەزىنىچى بەگدىن ئاڭلاپ ئۇلارمۇ ئىسلام ئاچماقچى بولىدۇ. نەتىجىدە تەشكىللىنىپ قوزغىلىپ كاپىرلارنى يوقىتىدۇ. يۇرت خەلقى، كىمنى باش قىلىمىز، دەپ مەسلىھەتلىشىپ ئاقۇۋەت ھەبىبۇللا ھاجى مۇپتىنى پادىشاھ قىلىشقا قارار قىلىدۇ. بۇرۇن ئۆتۈكەن پادىشاھلارنىڭ رەسىم ـ قائىدىلىرى بويىچە ھەبىبۇللا ھاجىنى ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھاجى پادىشاھ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ھۆكۈم سۈرۈپ، پۇقرالارنىڭ ئاسايىشلىقىغا تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ تۇرغان چاغدا، يەكەندىكى شەيخ خوجا ھاجى خەزىنىچى بەگنى قاتتىق سۆزلەر بىلەن نۇرغۇن لەشكەر ۋە تۇڭگانلارنى قوشۇپ ھاجى پادىشاھنىڭ ئۈستىگە ـــ خوتەنگە ئەۋە ـ

---

① ئىككى ھەرەم ـــ مەككە بىلەن مەدىنە شەھىرىنى كۆرسىتىدۇ.

② «تارىخىي ھەمىدىيە»دە «ئەلىشىر» دەپ ئېلىنغان ـــ مۇھەررىردىن.

ئىدۇ. شەيخ خوجىنىڭ خېتى ھاجى پادىشاھنىڭ كۆڭلىگە ئېغىر كېلىپ، نۇرغۇن لەشكەر بىلەن ئوغلى ئابدۇراخمان خان سودۇرنى ئۇلارغا قارشى چىقىرىدۇ. ئوتتۇرىدا نۇرغۇن جەدەل ـ ماجىرالار بولۇپ كەلگەن لەشكەرلەر مەغلۇپ بولىدۇ. كۆپ ئادەملەر چىقىم بولىدۇ ۋە ئابدۇراخمان خان سودۇرغا ئوق تېگىپ ۋاپات بولىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ھاجى پادىشاھ: «ئىنساب بىلەن ئېيتقاندا، بۇ يۇرتلاردا ئىسلامنىڭ جارى بولۇشىغا، بۇنداق كاتتا بەخت ـ دۆلەتكە مۇيەسسەر بولۇشىمىزغا كۆچالىق خوجاملار سەۋەب بولغاندى. كۆچالىق خوجاملار ئىسلام ئاچمىخان بولسا بىزنىڭ ھەددىمىز ئەمەس ئىدى. ئەمما يەكەندىكى شەيخ خوجا خاقانى چىنىنىڭ ئوبدان، تىنچ پۇقرالىرىنى ئۆلتۈرۈپ، يامان ئادەملەر بىلەن شەھرىك بولۇپ يۇرت سوراپتۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن شەيخ خوجىغا ئىشەنچ قىلالماي بويسۇنمىدىم» دېگەن مەزمۇندا نۇرغۇن سۆزلەرنى يېزىپ، ئەھمەد ھىراپ بەگ باشلىق 50 نەچچە ئادەمنى خەت ۋە نۇرغۇن تارتۇق ـ پىشكەشلەر بىلەن كۇ ـ چادىكى ئاشىددىن خان خوجامنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىدۇ. ئەمما ئاشىددىن خان خوجام بۇلارنى قوبۇل قىلمايدۇ.

بۇ ۋەقە يۈز بېرىشتىن ئىلگىرى، ھاجى پادىشاھ ئوغلى ئابدۇراخمان خانىنى نۇرغۇن قىممەت باھالىق تارتۇق ـ پىشكەشلەر بىلەن مەدەت ۋە ياردەم تىلەپ قوقەن خانى خۇدايارخانىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتكەندى. ئابدۇراخمان خان قوقەنگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن خۇدايارخان ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن قوبۇل قىلىپ بىرنەچچە كۈن تۇرغۇزۇپ زىياپەت ۋە مېھماندار چىلىقلارنى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، ئابدۇراخمان خانغا «سودۇر» لۇق مەنسىپىنى مەرھەمەت قىلىپ ئات ـ ياراق ۋە يارلىقلارنى بەردى. بىللە بارغان ئادەملىرىگە تون ـ سەرۇپاي، تەڭگە ـ تىللا ئىنئام

قىلدى. هاجى پادىشاھقىمۇ ھەم ئۆز لايىقىدا شاھانە سەرۇپاي، سەللە - كۆلا، ياراق - ئەسلىھەلەرنى سوۋغات قىلدى. مىربابا دادخاھنى* ئەمىرلەشكەر قىلىپ 200 يىگىتنى قوشۇپ، مىرزا بابا بەگ ھىسارىنى مىرزا بېشى (باش كاتىپ) قىلىپ، 50 يىگىتنى قوشۇپ ئابدۇراخمان سودۇر خانغا ھەمراھ قىلىپ خوتەنگە ئۇزىتىپ قويدى. بۇلار قەشقەرگە كەلسە ياقۇبېگ قوشىبېگى يەكەندە ھامىددىن خوجام بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقان چاغ ئىكەن. ئابدۇراخمان سودۇرخان يەكەندە قوشىبېگى بىلەن كۆرۈشتى. قوشىبېگى مىربابا دادخاھنى يىگىتلىرى بىلەن ۋە مىرزابابا بەگنىڭ يىگىتلىرىنى ئېلىپ قېلىپ، پەقەت مىرزابابا بەگنى ئىككى ئادىمى بىلەن ئابدۇراخمان خانغا قوشۇپ قويۇپ بېرىپ خوتەنگە يولغا سالدى.

مىرزابابا بەگ خوتەنگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن ھاجىپادىشاھ ئۇنى ياخشى قارشى ئالدى. مۇناسىپ جاي تەيىنلەپ چۈشۈرۈپ ھەر كۈنلۈك تەمىناتىنى بېكىتتى. ئىززەت - ئىكرامىنى بەجا كەلتۈرۈپ ئوبدان يەردىن ئۆيلەپ قويدى ۋە ئۇلپەت بولۇپ ياخشى ئۆتتى.

ھاجى پادىشاھ تەختكە چىققاندىن كېيىن قەدىمكى خىتاي شەھىرىنى ئەسكەرخانا قىلىپ ئۆزىگە كاتتا ئالىي ئوردا بىنا قىلدۇردى. مەسچىت، خانىقالارنى ياساتتى. شەھەر ۋە سەھرادىكى چوڭ - كىچىك، ئەر - خوتۇنلارغا، پۇتۇن خوتەن ئەھلىگە شەرىئەت ھۆكمىنى جارى قىلدى. 10 كىشىگە بىر كىشىنى ئۇستاز قىلىپ بەلگىلەپ، خۇدانىڭ بىرلىك سۈپەتلىرىنى ھەم

---

* «تارىخىي ھەمىدىيە» دە «نارمۇھەممەد پەرۋانىچى» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

99 پەرز، ناماز، روزا، زاكات، ھەج، ئىلمىي ھەيىز ـ نىفاس قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەلىم بېرىپ ئوقۇتۇپ ياد ئالدۇردى. بۇ ھەقتە كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. 7 ياشتىن 70 ياشقىچە پۈتۈن خوتەن خەلقى خۇددى مەكتەپ بالىلىرىغا ئوخشاش ساۋاق ۋە مەسىلىلەرنى تەكرارلايتتى.

ھاجى پادىشاھ ھەر جۈمە كۈنى ئۆزىنى تەختىراۋاندا كۆتۈر ـ تۈپ جۈمە نامىزىنى ئوقۇش ئۈچۈن چوڭ مەسچىتكە باراتتى. نامازغا تۇرغان چاغدا ئىككى تەرىپىدە ئالتىدىن 12 ياساۋۇل چوڭ قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ ھازىرلا بىر ئادەمنى چېپىۋېتىدىغاندەك ئەلپازدا ئۆرە تۇراتتى. ياساۋۇللار رۇكۇ ۋە سەجدە قىلماي نامىزىنى ئىما ـ ئىشارەت بىلەن ئوقۇيتتى. ھاجى پادىشاھنىڭ مۇنداق قىلىشى، ناماز ئۇستىدە بىرەر دۇشمەن قەست قىلىپ زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزۈپ قويمىسۇن، دەپ ئېھتىيات قىلغانلىقىدىن بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭغا دىققەت قىلماق لازىمكى، شۇنداق ئېھتىياتكار پادىشاھ ياقۇبېگ ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھىغا ئۆز ئايىغى بىلەن بېرىپ قانداق بالا ۋە ئاپەتلەرگە دۇچار بولغانلىقىغا يۇقىرىدا بايان قىلىندى.

ھاجى پادىشاھ خوتەنىنى «مىسىر» دەپ ھۆكۈم قىلىپ، ئىككى رەكەت جۈمە نامىزىنىلا ئوقۇيتتى، ئېھتىيات ئۈچۈن، ئوقۇلىدىغان پېشىن ۋە سۈننەت نامازلىرىنى ئوقۇمايتتى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر تەرىپىگە «لائىلاھە ئىللەللا، مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللا» يەنە بىر تەرىپىگە «زەربى خوتەن لەتىپ» دېگەن خەت ئويۇلغان بىر مىسقاللىق ئاق تەڭگە (كۈمۈش پۇل) سوقتۇرۇپ تارقاتتى.

ئوغرىلىق قىلغان كىشى تۇتۇلۇپ قالسا، ھايال قىلماي ئۆلتۈرەتتى. بۇ توغرىدا مۇنداق مىسالارمۇ بار، بىر ئادەم سەھرادا بىر كەتمەننى ئوغرىلاپ تۇتۇلۇپ قالدۇ. بۇ ئوغرىغا

هاجی پادىشاه مۇنداق جازا بېرىدۇ. يوغان زەمبىرەكنى ئاغزىنى ئاسمانغا قارىتىپ يەرگە كۆمىدۇ. زەمبىرەكنىڭ ئىچىگە دورا قۇيۇپ بەتلەپ، ئوغرىنى زەمبىرەكنىڭ ئاغزىدا ئولتۇرغۇزۇپ زەمبىرەكنىڭ پىلتىسىگە ئوت ياقىدۇ. ئوغرى دورىنىڭ كۈچى بىلەن ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ خالايىقنىڭ كۆزىدىن غايىب بولىدۇ. بىر مەھەلدىن كېيىن تۆت پارچە بولۇپ يەرگە چۈشىدۇ. شۇ چاغ جۈمە كۈنى بولغاچقا نۇرغۇن خالايىق بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ يۈرەكلىرى قېپىدىن چىقىپ تىترىشىپ كېتىدۇ. يەنە بىر ئادەم سەھرادا قوناقلىقتىن ئالتە باش چۈرۈچ قوناق (كۆكباش) ئۈزۈپ ئالغانكەن. بۇ ئادەمنى ئەكەلدۈرۈپ، سوراپ ئىقرار قىلدۇرغاندىن كېيىن دارغا ئاسىدۇ. ئازغىنا گۇناھ بىلەن بىرەر ئادەمنىڭ خۇنىنى تۆكمەك ھاجى پادىشاھقا ھېچ گەپ ئەمەس ئىدى. ئۇ ئەسلىدە ئادەم ئۆلتۈرۈشنى خىيال قىلمايتتى. ئەمما ئۆزى قېرى بولغاچقا ئاغزىدا بىر تال چىشى يوق ئىدى. ئۇ لېۋىنى شۇنداق چىشلىگەن ھامان ھەرقانداق ئادەم بولسىمۇ ھايال قىلماي يوق قىلىناتتى.

ھاجى پادىشاھ: «سەھرا-سەھرالاردا دېھقانچىلىق قىلىۋاتقان كىشىلەر ئېتىزلىققا ئىشلەتكەن كەتمەن، ئورغاق قاتارلىق ئەسۋابلىرىنى تاشلاپ قويۇپ قايتىپ كېتىپ ئەتىسى يەنە بېرىپ شۇ جايدىن ئېلىپ ئىشلەتسۇن. پۇقرالار كېچىسى ئىشكىلىرىنى ئوچۇق قويۇپ ياتسۇن. دۇكانداrلار دۇكانلىرىنى ئەتىسىسۇن» دەپ يارلىق قىلدى. مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش سىياسەتلىرىنى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتتى. ئەگەر بۇ خىل ئەھۋاللارنى بىر-بىرلەپ تەپسىلاتى بىلەن بايان قىلساق، ئوقۇغۇچى ۋە ئىشتىكۈچىلەرگە مالاللىق يېتىشى مۇمكىن.

خوتەن ئەھلىنىڭ بېشىغا يۇقىرىقى ھادىسىلەر كېلىشتىن ئىككى ئايچە ئىلگىرى بىر كېچىدە ھاجى پادىشاھنىڭ چۈشى

بۇزۇلۇپ قورقۇپ ئويغىنىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. تاڭ ئېتىشى بىلەن سالام رەسمىيەتلىرىنى تۈگەتكەندىن كېيىن مۆتىۋەر، ئۆلىمالارنى قىچقىرىپ:

— بۈگۈن كېچە خوتەن خەلقىنىڭ باشلىرى يوق، تەنلىرى بار چۈش كۆردۈم. بۇنىڭ تەبىرى قانداق؟ — دەپ كۆرگەن چۈشىنى بايان قىلدى. ھەممە ھەيران بولۇپ تەپەككۇر بىلەن بىرنەرسە دېيەلمەي تۇرغاندا، ھاجى پادىشاھ ئۆزى:

— بۇچۈشنىڭ تەبىرى — خوتەن ئەتراپىدىكى تامامى مېۋىلىك-مېۋىسىز دەرەخلەرنى ئادەم بويى قويۇپ، ئۈستىنى كېسىپ كاللەكلىۋېتىلسۇن. بەلكى تەبىرى شۇ بولغاي، — دەپ ھۆكۈم قىلدى. بارلىق ئۆلىما، پازىللار ھاجى پادىشاھنىڭ پاراسىتىگە ئاپىرىن ئوقۇپ ھۆكۈمنى ئىجرا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەن ئەتراپىدىكى مېۋىلىك-مېۋىسىز دەرەخلەرنى ئادەم بويى مىقدارى قويۇپ ئۈستىنى كېسىپ كاللەكلىۋەتتى.

ئەمما ھاجى پادىشاھنىڭ بۇ خىل تەبىر ۋە تەدبىرلىرى، تەقدىرگە مۇۋاپىق كەلمەي ھاجى پادىشاھ ۋە خوتەن ئەھلىنىڭ باشىغا كاللىلىرىغا قانداق بالا ۋە ھادىسىلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى يۇقىرىدا ئازغىنا بولسىمۇ بايان قىلدۇق.

ھاجى پادىشاھنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى دەرۋىشلىكنى كەسىپ قىلىپ، پەرھىزكار ئاتىلىپ ھەممىگە پىشىۋا ۋە مۇقتەدا* بولغانىدى. يۇرتدارچىلىق ۋە سىپاھەرچىلىك ئىلمىدىن بىخەۋەر ئىدى. يەنە بىرى دەرۋىشلىك بىلەن سىپاھەرچىلىك بىر-بىرى بىلەن چېقىشالمايدىغان ئىش ئىدى. بۇرۇندىن تارتىپ بىرەر پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە مۇلازىم بولۇپ سىپاھەرچىلىك ئىشىدىن تەجرىبە ھاسىل قىلغان بولسا، بەلكىم بۇ ھادىسىلەرگە بىرەر

* پىشىۋا ۋە مۇقتەدا — باشلامچى، يول باشلىغۇچى، پېتەكچى.

ئىلاج ۋە تەدبىر قىلغان بولاتتى.

تارىخ كىتابلىرىدا شۇنداق يېزىلغان: ئىلگىرىكى زامانلاردىمۇ، بۇرۇندىن تارتىپ ئۇلۇغ بولۇپ تەجرىبە ھاسىل قىلىپ، ھۆكۈم-رانلىق قىلىپ كەلگەن كىشىلەرنى ياكى ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى تېپىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىپ بويسۇنۇپ كەلگەنكەن. ئۇلارنىڭ شەرابەت ۋە تەسىرىدىن پۈقرالارغا خاتىرجەملىك ۋە ئىتتىپاقلىق ھاسىل بولغان ۋە پادىشاھنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىمۇ ئۇزۇن زامان جارى بولغانىكەن. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى پېقىرلىق، ئاجىز-لىق كوچىسىغا كىرىپ قالغان بولسىمۇ، بىرەر ھاكىمىيەت ۋە دۆلەتنىڭ بېشىغا چىقسىلا يۇرتدارلىق ئىشىنى ئوڭ - تەتۈر قىلماي دەل ئۆز جايىغا كەلتۈرىدىكەن ۋە باشقۇرۇپ كېتە-لەيدىكەن.

«ھەرقانداق شەيئى ئۆز ئەسلىگە تارتىدۇ»، دېگەن ئايەت-نىڭ مەزمۇنى مۇشۇنداق كىشىلەرنىڭ ئەھۋالىغا تەتبىق قىلىنسا مۇۋاپىق بولىدۇ. كونىلارنىڭ: «ئۇۋۇنى ئۇۋچى بىلەن ئوۋلا»، دېگەن سۆزىمۇ مۇشۇنداق ئەھۋالغا قارىتىپ ئېيتىلغان بولۇشى مۇمكىن. كىچىك بالىلار «دۇم - دۇم» ئويۇنى ئويناغان چاغدا «ئاتاڭ نېمە ئىش قىلىدۇ؟» دېسە «دېھقانچىلىق قىلىدۇ» دەپ جاۋاب بەرسە «بىرىپ دېھقانچىلىق قىل» دەيدۇ. ئەگەر «ئاتام تۆمۈرچىلىك قىلىدۇ» دەپ جاۋاب بەرسە، «بېرىپ تۆمۈرچىلىك قىل» دەيدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ بىكار ئېيتىلغان سۆز ئەمەس. بۇنىڭدىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، ھەربىر ئادەم ئۆزىنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ كەسىپ - ھۈنەرلىرىنى ئۆزىگە مۇۋاپىق كۆرۈپ، شۇ-نىڭ بىلەن شۇغۇللىنىشى، تەڭرى بەرگەن نازۇ نېمەتلەرنىڭ شۈكرانىسىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ئۆز دەرىجىسى ۋە ئورنىدىن ئارتۇق ئىشلارغا قەدەم تاشلاشتىن ۋە ئۆز ھالىغا مۇناسىپ

بولمىغان سۆزلەرنى سۆزلىمەكتىن ساقلىنىشى ۋە ئېھتىيات قىلىشى لازىم. مۇبادا ئۆز مەرتىۋە ـ دەرىجىلىرىگە باقماي قەدەملىرىنى يوغان ئالسا، ئىلگىرىكى هالىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويسا، ئۇنداق كىشىلەرگە هاجى پادىشاهنىڭ بېشىغا كەلگەن ئىش كەلمەي قالمايدۇ.

نەزم

ئۆرگىنەي دەپ قاغا كەكلىك مېڭىشىن،
ئۆرگىنەلمەي ئۇنۇتتى ئۆز مېڭىشىن

هاجى پادىشاهنىڭ ئابا ـ ئەجدادلىرىنىڭ تۇتقان يولى ۋە ئۆزىنىڭ دەرۋىشلىكى كەم ـ كۈتمىسز دۆلەت، تۇغمەس راهەت ئىدى. ئەمما قەدىمنى بىلمەي ئۆتكەن ئۆمرى ۋە بۇرۇنقى ئەهۋالىنى نومۇس بىلىپ، پۈشايمان قىلدى. ئەمما كېيىن ئىز-دەپمۇ تاپالمىدى. كېيىن قولغا كەلگەن پادىشاهلىقنىڭ ۋاپاسىز-لىقىنى بىلمەي، ئۇنى ئۆز قامەت ـ سالاپىتىگە لايىق كۆرۈپ خۇرسەن بولدى ۋە كەتمەس دۆلەتكە ئۇلاشتىم، دەپ مەغرۇر-لىنىپ ئالدى.

ئاقىۋەت بۇ پادىشاهلىق چوڭ بىر بالا ـ قازا بولۇپ، ئەهلى ئايال، چوڭ ـ كىچىك، قەۋم ـ قېرىنداشلىرىغا بەلكى ئۆز جېنىغا، خوتەن، قاراقاش، هەتتا پۈتۈن خوتەندىكى ئالتە شەهەر خەل-قىنىڭ هەممىسىنىڭ جېنىغا زامىن بولدى.

6

جانابي بەدۆلەت ئاتىلىق غازى ئاقسۇ ۋە كۇچانى بويسۇندۇرۇش ئۇچۇن ئات چاپتۇرغانلىقى؛ بىر زەربە بىلەن نەچچە شەھەرنى پەتھ قىلغانلىقى؛ مۇراد باغچىلىرىدىن غۇنچىلارنى ئۇزۇپ، ئۆز قارارگاھ - لىرىغا قايتقانلىقى ۋە باشقا بىرمۇنچە ۋەقەلەر يۈز بەرگەنلىكى

جانابي بەدۆلەت ئاتىلىق غازى خوتەن، يەكەن، قەشقەر، يېڭىسار، مارالبېشى قاتارلىق شەھەرلەرنى بۇ چايلارغا تەۋە يېزا - سەھرالار بىلەن قوشۇپ ئۆزىگە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، خوتەنگە نىياز بەگنى*، يەكەنگە مۇھەممەت يۇنۇسخان شاغا- ۋۇلنى، قەشقەرگە ئالاش بەگنى، يېڭىسارغا ئاملىخان تۆرەمنى، مارالبېشىغا ھېكمىخان تۆرەمنى مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ تەيىنلەپ، بۇ تەرەپنىڭ ئىشلىرىدىن پاراغ بولۇپ، يېگىت ۋە سەرۇازلارنى ھازىرلاش ۋە قورال - ياراق، ئەسلىھەلەرنى تەييارلاش بىلەن بولدى.

ئىشلار مۇشۇنداق ئۆز قائىدىسى بىلەن يۈرۈشۈپ كېتە- ۋاتقان بىر چاغدا، ئۇچتۇرپاندىن بىرنەچچە كىشى كۇچالىق خوجىلارغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، ئاتىلىق غازىنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈشنى نىيەت قىلىپ، ئاتىلىق غازىنى ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ئاقسۇدىن ئابدۇراخمان دادخاھ، ئابدۇللا دىۋان بېگىلەر تەكلىپنامە ئەۋەتتى. كۇچادىن توختى ئىشىكئاغا بەگ: «بۇ شەھەرلەرنى مەن ئېلىپ بەرسەم»، دەپ ھۆددە قىلىپ خەت ئەۋەتتى ھەم كۇچالىق

---

* نىياز بەگ — نىياز ھېكمىبەگنى كۆرسىتىدۇ.

خوجىلار تارىسىدىكى ئىتتىپاقلىق دۇشمەنلىككە تايىلانغانلىق، خۇش خەۋەرنى ئاتىلىق غازىغا يەتكۈزدى. ئاقسۇ، كۇچانلىق ئۆزىگە قارىتىپ بويسۇندۇرۇشنىڭ ئالزۇ ـ ھەۋىسى ئاتىلىق غازىنىڭ كۆڭۈل سەھىپىلىرىدە يېڭىباشتىن پەيدا بولدى.

جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ ئۆزىگە خاس مەھرەم ياساۋۇللىرى قوشۇلۇپ 3000 يېگىت، ئەمرىلەشكەر مىرزا ئەھمەد قوشبېگىگە تەۋە 3000 يېگىت، ئەمىر لەشكەر ئۆمەر ئاقۇل دادخاھقا تەۋە 3000 يېگىت، ئەمىر لەشكەر ئابدۇللا پاتساتقا تەۋە 3000 ئەسكەر، جامەدار دادخاھقا تەۋە 3000 سەرۋاز ۋە جانبازلارنى دۇمباق، كاناي ـ سۇناي، توپ ـ زەمبىرەكلەر بىلەن جابدۇپ تەييار قىلدى ۋە ھەممە ئەمىر لەشكەرلەرگە: «مارالبېشى قورغىنى بۇزۇلغان پېتى تۇرۇپ قالدى. ھەممە غالىب قوشۇنلىرىمىز بىلەن بىللە بېرىپ تۈزىتىپ كەلسەك قانداق؟»، دەپ مەسلىھەت تەرىقىسىدە ئاردىغا سالدى. ھەممە ئەمىر لەشكەرلەر بىرلىكتە، ناھايىتى ياخشى بولىدۇ، دەپ بىجانىدىل قوبۇل قىلدى.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1284 ـ يىلى* مايمۇن يىلى، مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئىككىسى، ياقۇبېگ شانۇشەۋكەت بىلەن ئاتىلىنىپ مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ، مارالبېشىغا يېتىپ كېلىپ، چېدىر ـ بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى.

تۆت كۈن ئۆتتى. بۇ ئاردا ھېچقانداق ئەمر ـ پەرمان بولمىدى. ئاخىر ئاتىلىق غازى ئۆزى ئەمىر لەشكەرلەرنى قىچقىرىپ: «ئاقسۇ كۇچاغىچە بېرىپ ئۇلۇغ مازارلارنى زىيارەت قىلىپ كەلسەك نېمە دەيسىزلەر؟» دېدى. ھەممەيلەن: «جان

---

* ھىجرىيىنىڭ 1284 ـ يىلى مىلادىيىنىڭ 1867 ـ، 1868 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «تۆتىنچى كۈنى» دېيىلگەن ـــ مۇھەررىردىن.

دەلمىز بىلەن خىزمەتلىرىدە،» دەپ خىزمەتكارچىلىقنى ئىزھار قىلىشتى. ئەمىر لەشكەر مىرزا ئەھمەد قوشىبىگنى ئىلگىرى ماڭ-ھۇردى. غازى پانسات بىلەن ھەمدەم باتۇرنى چىغاۋۇل قىلدى. ھەربىر ئەمىر لەشكەرگە 8 دىن پانسات تەيىن قىلدى. ئۇلارغا تۇغ - ئەلەملەرنى ئىنئام قىلدى. ھەربىر ئەمىر لەشكەرگە ئالتۇن جابدۇقلۇق ئىككى ياۋىداق ئات، كۈمۈش جابدۇقلۇق ئالتە ياۋىداق ئات، ھەر بىر پانساتقا كۈمۈش جابدۇقلۇق ئىككى ياۋىداق ئات مەرھەمەت قىلدى. ئەمىر لەشكەر ۋە پانساتلار ئالتۇن جابدۇق ۋە كۈمۈش جابدۇقلۇق ياۋىداق ئاتلارنى ئالدىلىرىدا سۆلەت ئۇچۇن يېتىلەپ، ھەربىر ئەمىر لەشكەر ۋە پانساتلارغا تەيىنلەپ بەرگەن مۇرەتتەپ قارىي①، ئىمامىلار كالامۇللانى بويۇنلىرىغا ئېسىپ ھەممىدىن ئىلگىرى ماڭدى.

ھەربىر ئەمىر لەشكەرنىڭ دەبدەبىسى گويا كاتتا ئۇلۇغ پادىشاھقا ئوخشىشاتتى. ئەمىر لەشكەر ۋە پانساتلارنىڭ تەرتىپ ۋە سۆلەتلىرىنى بىر - بىرلەپ بايان قىلىشقا قەلەم ئاجىز ئىدى.

ئۇلار مۇشۇنداق سۆلەت ۋە ھەيۋەت بىلەن مارالبېشىدىن ئاتلىنىپ چىقىپ چىلاقىغا كەلدى. ئۇ يەردە بىر دولانىنى② تۇتۇۋېلىپ: «يولدا خوجىلارنىڭ چېرىكلىرى بارمۇ؟» دەپ سوردى. بۇ كىشى: «يايدى دېگەن جايدا 200، سايىبويى دېگەن يەردە 50 چېرىكى بار» دەپ جاۋاب بەردى. غازى پانسات بۇ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، كېچىلەپ يايدىنىڭ ئايىغى بىلەن ئاقسۇ تەرەپكە ئۆتۈپ، كۆچالىق خوجىلارنىڭ چېرىكلىرى خەۋەرسىز ياتقان ۋاقتىتىن پايدىلىنىپ ھەممىنى

---

① مۇرەتتەپ قارىي — قۇرئانىنى باشتىن ئاياغ ئۆز تەرتىپى بىلەن يادلىۋالغان كىشى.

② دولان — دولانلىق، يەرلىك كىشى.

تۇتۇپ باغلاپ، چېرىكلەرنىڭ چوڭى توختىتى خەلىپىنى ئۆلتۈردى. باشقىلارنى مارالبېشىغا ئەۋەتىۋەتتى. بۇ چاغدا بىر چېرىك ئېتىنى سۇغارغىلى كەتكەنىكەن، ئۇ قېچىپ بېرىپ خوجىلارغا خەۋەر يەتكۈزدى. غازى پانسات ئۇ يەردىن مېڭىپ سايىبېرىقتىكى چېرىكلەرنىمۇ تۇتۇپ باغلىدى. ئاقسۇ ئاقۋەت ئاقسۇ دەريا سىنىڭ بويىغا كەلدى.

ئاقسۇدىكى جامالىددىن خوجا ئاتلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى بىسىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئوغلى يەھيا خوجىنى 3000 چېرىك بىلەن دەريا بويىغا چىقىرىپ: «كېمىنى تارتىۋېلىپ ئۇرۇشۇپ ئۇلارنى دەريادىن ئۆتكۈزمەڭلار»، دەپ يارلىق قىلدى. ئاتلىق غازىنىڭ يىگىتلىرى كېمىنىڭ بار - يوقلۇقىغا قاراپمۇ قويماي قەيەر توغرا كەلسە شۇ يەردىن دەريانى كېچىپ ئۆتۈپ ھۇجۇم قىلدى. كۈچالىق خوجىلارنىڭ چېرىكلىرى بىر ھۇجۇم بىلەن ئارقىسىغا قاراپ قاچتى ۋە جېنىنى ئېلىپ ھەر تەرەپكە چېچىلىپ كەتتى. غازى پانسات بىلەن ھەمدەم باتۇر بېشى ئۇلارنى قوغلىغان پېتى ئاقسۇ شەھىرىگە كىرىپ ئوردىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ: «زامان - زامان، ياقۇپ قوشبېگىنىڭ زامانى، تەنچ بول، خاتىرجەم بول» دەپ ۋارقىراپ جار سېلىپ ناغرا چالدى. جامالىددىن خوجا بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ئاغىچىسى بىلەن ئوردىنىڭ ئارقىسىدىن قېچىپ چىقىپ ئالتۇن بۇزرۇكۋارغا بېرىپ پاناھلاندى. ئاغىچىسىنىڭ پۇتى چىقىپ كېتىپ ماڭالماي بىر ئادەمنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇندى.

گۇرۇھ - گۇرۇھ، تۈركۈم - تۈركۈم غالىب قوشۇنلارنىڭ كاناي - سۇناي ساداسى ۋە ئۇلارنىڭ ئاللا - پاركاللا غوۋغىسى، سەرۋاز، جانبازلارنىڭ تاماشىسى بىلەن جانابىي ئاتلىق غازى ئاقسۇ شەھىرىگە كىرىپ ئورۇنلاشتى. شۇ ھالەتتە جامالىددىن خوجىنى تۇتۇپ ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھىغا ئېلىپ كىردى.

ئاتىلىق غازى بىرمۇنچە دەشنام - ئازار بەرگەندىن كېيىن گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ يەكەنگە ئەۋەتىپ جامالىددىن خوجىنى ھاجى پادىشاھقا ھەمخانە*، ھەمسۆھبەت قىلىپ، بىر لەھەتكە كۆمدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇنىڭ پۈتۈن شەھەر - سەھرالىرىنى بويسۇندۇرۇپ قولىغا كىرگۈزۈپ خاتىرجەم بولدى. چىلانغا كەلگەندە خوجا نەزەربەگنى باش قىلىپ مۆمىن يۈز بېشىنى ئوتتۇز سەككىز يىگىتنى بىلەن قوشۇپ «ئۇچتۇرپان ئەھلى خوجىلاردىن، خوجىلار ئۇچتۇرپان خەلقىدىن زېرىكىپتۇ. بۇرھانىددىن خوجىنىڭ بىرگە خېلى ئىشەنچىسى بار. خوجىنى ئوغلى بىلەن ئازار بەرمەي، چىرايلىقچە مېنىڭ بارگاھىمغا ئەۋەتىپ، يۇرتتىن خەۋەر ئېلىپ تۇرۇڭلار» دېگەن پەرمايىشى بىلەن ئۇچتۇرپانغا يولغا سالدى. خوجا نەزەربەگ ئۇچتۇرپانغا يېتىپ بېرىپ قورال - ياراق، خەزىنە، ئاشلىق ئامبارلىرىنىڭ ئاچقۇچلىرىنى تاپشۇرۇۋالدى. ئاندىن مۆمىن يۈز بېشىغا بۇرھانىددىن خوجىنى ئوغلى ۋە ئۈچ نەپەر مەھرىمى بىلەن 20 نەپەر كۆچمەننى قوشۇپ ئاقسۇغا يولغا سالدى. ئاقسۇغا كەلگەندىن كېيىن ئولارنى ئۈچ كۈنگىچە مېھمان قىلدى. تۆتىنچى كۈنى بۇرھانىددىن خوجا، جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ دىدارىنى زىيارەت قىلىپ ھەققىگە دۇئا قىلساق، دەپ ئىلتىماس قىلدى ۋە قەدىرلىھۆزال تارتۇق - پىشكەش راسلاپ ياقۇپبەگ بىلەن كۆرۈشتى. ئاتىلىق غازى ئۆز بارگاھىمغا باشلاپ داستىخان سېلىپ كىمخاب تون، سەللە - كۆلالار ئىنئام قىلدى.

ئاتىلىق غازى ئاقسۇغا بېرىپ ئىشنى سەرەمجانلاشتۇرغاندىن كېيىن، ھېكىمخان تۆرەمنى ئاقسۇغا ھاكىم قىلىپ باي ۋە سايراملارغىچە سۈيۈرغال قىلىپ مەرھەمەت قىلدى. ھەمدەم

---

* ھەمخانە — بىر ئۆيدە ياكى يانداش ئۆيدە بىللە تۇرماق.

باتۇرنى باتۇر بېشى، خوتەنلىك موللا ئابدۇللا ئاخۇنۇم قازى كالان قىلىپ يارلىق چۈشۈردى. بۇرھانىددىن خوجىنى ئوغلى بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتىپ مەھمۇد خوجا مەزرەتتىكى خانىقاسىغا تاپشۇردى. تاش خوجا پانساتنى بايغىچىلىك چىغاۋۇل قىلىپ 200 يىگىتنى بىلەن ئالدىن ماڭدۇردى. بۇلار بايغىچە بىر يېرىم تاش مىقدارى كېلىدىغان سايلەنگەر دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە كۇچا تەرەپتىن ئىبراھىم تۆرە، باقى تۆرە، تالى خەلىپە باشلىق 4000 لەشكەر كېلىپ قوشتام دېگەن يەردە تاش خوجىنى 160 ئادىمى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئىككى ئايدىن كېيىن تاش خوجا بىلەن يەنە بىر مۆتىۋەر كىشىنىڭ ئۇستىخانلىرىنى تېپىپ دەريادا يۇيۇپ تازىلاپ خالتىغا سېلىپ قەشقەرگە ئاپىرىپ ھەزرىتى ئاپاق خوجا مازىرىغا دەپنە قىلىشتى.

كۇچا لەشكەرلىرى شۇ تەرىقىدە ئاتىلىق غازىنىڭ يىگىتلىرىنى ئارقىسىغا ياندۇرۇپ جوغا دېگەن مەنزىلدىن ئۆتكۈزۈۋېتىپ ئۆزلىرى جوغادا چۈشكۈن قىلىپ ياتتى. نۇرغۇن لەشكەرلىرىنى ياقائىرىقتا توختىتىپ، تاغ ئىچىدىكى جىلغا، غارلارغا بۆكتۈرمە قىلىپ قويۇپ ئۆزلىرىگە دۈشمەن بولغان نۇرغۇن ئادەملەرنى يوقاتتى. تىرىك قولغا چۈشكەنلىرىنى تېرەككە ئېسىپ، ئاستىدىن ئوت قالاپ كاۋاپ قىلىپ ئۆلتۈردى.

ئاتىلىق غازى بۇ ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ غەزىپى ئۆرلەپ نۇرغۇن سەرۋاز، جانبازلارنى قىل قۇيرۇق بولۇپ ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە پەرمان قىلدى. ئارقىسىدىن ئۆزى پۈتۈن ئەركان دۆلەت بىلەن غەلىبە ئارغىماقلىرىنىڭ ئۈزەڭگىلىرىگە ئايىغ قويدى. ئەمر لەشكەر، پانسات ۋە يىگىتلەر ئاتىلىق غازىنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ بىردەك ئات سالدى. ئۇلار شۇ مېڭىشىدا جوغانى ئېلىپ ياقائىرىققا يېتىپ باردى. ساينىڭ لېۋىدە شۇنداق قاتتىق

جەڭ بولدىكى، ئۆلگەن ئۆلۈكلەرنىڭ مۇردىسى ساينىڭ تېشىدىن زىيادە پېتىپ كەتتى. ئاخىر يەنە نۇسرەتلىك قوشۇن غەلىبە قىلدى. كۇچا لەشكەرلىرىدىن ئىبراھىم تۇرە باشلىق ئازغىنا كىشى جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى. قالغانلىرىنى تۇتۇۋېلىپ بەزىلىرىنى سىياسەت قىلىچىدىن ئۆتكۈزدى. بەزىلىرىنى نەزەر - بەنت قىلىپ ئاقسۇغا ئەۋەتتى. كۇچا لەشكەرلىرىدىن 3000 دىن كۆپرەك كىشى ھالاك بولۇپ، ئاتلىق غازىنىڭ يىگىتلىرىدىن 800 دىن ئارتۇق كىشى زايە بولدى. بۇ چاغدا ئاتلىق غازى چېدىر - بارگاھلىرىنى ياقائېرىق يېزىسىغا تىكىپ قارار تاپتى.

كۇچا تەرەپتىن راشىددىنخان خوجام ھاممىددىن خوجىنى باش قىلىپ يەنە 4000 لەشكەر ئەۋەتتى. ھاممىددىن خوجام بايغا كېلىپ جەڭ قىلىشنىڭ غەرىزىدە بولماي بەلكى ئەل بولۇپ ئىتائەت قىلىشنى ئۆزىگە لازىم بىلدى ۋە ئاتلىق غازىنىڭ ئالىي بارگاھلىرىغا ئۆز مەقسەتلىرىنى بايان قىلىپ ئېھت ئەۋەتتى. ئاتلىق غازى ئەرزىنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇشال بولۇپ دەرھال ھاممىددىن خوجىنىڭ ئالدىغا مەھرەملەرنى چاپتۇردى. مەھرەملەر ھاممىددىن خوجىنى ئېلىپ كېلىپ ئاتلىق غازى بىلەن كۆرۈشتۈردى. ئاتلىق غازى ھاممىددىن خوجامدىن ناھايىتى خۇش بولۇپ، تون - سەرۇپاي، سەللە - كۆلا، تەڭگە - تىللالارنى ئىنئام قىلدى. ئاندىن كېيىن: «بىز كۇچانى سەرەمجانلاشتۇرۇپ ئايتقۇچە سىلى قەشقەرگە بېرىپ تۇرسىلا. بىر نان تاپساق تەڭ يەيمىز»، دەپ ۋەدە - قەسەملەر قىلىپ، مۇلازىم خىزمەتچىلەرنى قوشۇپ ھاممىددىن خوجىنى قەشقەرگە يولغا سالدى، ئىككى يىلغىچە ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ ھاممىددىن خوجىغا تۇرلىلەر قاتاردا ئورۇن، تەمىنات، سەرۇپاي بېرىپ، ئىززەت - ئىكرامنى بەجا كەلتۈردى. كېيىن ئۇنىڭدىن كايىپ ھەزرىتى ئاپاقنا تاشلىدى.

جانابىي ئاتلىق غازى ياقائېرىقتىن ئاتلىنىپ مەنزىلمۇ

مەنزىل يول يۈرۈپ قەزىل يېزىسىغا كەلدى. بۇ يەردىن خەيرى مۇھەممەد پانسات توپچىنى چىغاۋۇل قىلىپ كۆچاغا ماڭدۇردى. كۆچادىن راشىددىنخان خوجا يەنە بىر مۇنچە لەشكەرنى چىقارغانىكەن. خەيرى مۇھەممەد توپچى بىر ھۇجۇم بىلەن ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ، شۇ ماڭغىنىچە كۆچانى قولغا كىرگۈزۈپ، شامالباغ يېزىسىغا ئورۇنلىشىپ، ئۇ يەردىن ئاتلىق غازىغا ئەھۋالنى بايان قىلىپ خەت ماڭدۇردى. ئارقىدىن جاتابىي ئاتلىق غازى داغدۇغا بىلەن كۆچاغا يېتىپ كەلدى. ئاندىن شامالباغ يېزىسىدىكى بۇلاق بېشىغا چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكتى ۋە مۇلازىم يىگىتلەرنى كىرگۈزۈپ راشىددىنخان خوجىنى تۇتتۇرۇپ چىقتى ۋە ئۇنىڭغا بىرمۇنچە غەزەپ، دەشنام - ھاقارەتلەرنى قىلغاندىن كېيىن گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ ئۆز لايىقىدا تون - سەرۇپايىلارنى ئىنئام قىلىپ، مۇلازىم يىگىتلەرنى ھەمراھ قىلىپ ئوردىسىغا كىرگۈزۈۋەتتى. راشىددىنخان خوجا ئوردىسىغا كىرگەندىن كېيىن قولىغا قىلىچ ئېلىپ بىر مەھرەمنى چېپىپ تاشلىدى. ئاندىن قولىغا مىلتىق، قىلىچ ئېلىپ سېپىل - نىڭ ئۈستىگە چىقىپ «مېنىڭ لەشكەرلىرىم نەگە كېتىشتىڭ؟ بۇ ئەنجانلىق قېپچاقلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ شەھەردىن قوغلاپ چىقارمامسەن؟» دەپ ۋارقىراپ - جارقىراپ دىۋانىنىڭ ئىتىدەك ھەر تەرەپكە يۈگۈرۈپ يۈردى. بۇ چاغدا لەشكەرلىرىنىڭ ھەممىسى جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەنىدى.

ياقۇپبەگ بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ يىگىتلىرىنى كىرگۈزۈپ راشىددىنخان خوجىنى تۇتتۇرۇپ چىقىپ يوقاتتى. راشىددىنخان خوجىنىڭ ئىنىسى جالال خوجا بىر كىشىنىڭ ئەقىدىنىكاھىدىكى بىر خوتۇننى ئۆز ئەمرىگە ئالغانىكەن. پەخرىددىن خوجا پولسا شەرىئەتنىڭ ھۆكۈملىرىگە بويسۇنماي، قازى - مۇپتىلارنى ھاقارەت ۋە دەشنام قىلغانىكەن. ياقۇپبەگ بۇرۇن ئۆتكەن

پېشىۋا ئالىملارنىڭ ھۆكمى بويىچە ئۇلىمالاردىن پەتىۋا ئېلىپ، پەتىۋانىڭ مەزمۇنلىرىنى خوجىلارغا بىلدۈرۈپ، ئۆز ئىقرارى بىلەن گۇناھلىرىنى گەدىنىگە قويۇپ ئاممىغا ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن ئۇلارنى قەتلى قىلدى. ئىبراھىم تۆرىنىمۇ قەتلى قىلدى.

ئىشەنچلىك مۇلازىم، خىزمەتچىلەرنى بەلگىلەپ خان خوجىنىڭ خەزىنە - دەپنە، ياراق - ئەسلىھە، توپ - زەمبىرەك ۋە پۇتۇن پادىشاھلىققا تەئەللۇق نەرسە - كېرەكلىرىنى خەتلەپ دۆلەت خەزىنىسىگە تاپشۇردى. قۇمۇلدىن تارتىپ بۇ ئالقە شەھەرلەردىكى لىتاياللارنىڭ قورال - ياراقلىرى، خەزىنىلىرى راشىدە دىنخان خوجىنىڭ خەزىنىلىرىگە يىغىلغانىدى. ئۇنىڭ ھەممىسى جانابىي بەدۆلەتنىڭ خەزىنىلىرىگە كىرىپ كەتتى. ئۇ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى قەشقەرگە ئېلىپ كەتتى.

ياقۇبېگ كۇچانىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجان قىلىپ تۈگىتىپ، ئىسھاق خوجامغا كۇچا، شايار، بۈگۈرلەرنىڭ مۇستەقىل ھاكىملىقىنى مەرھەمەت قىلدى. كۇچادا ئىككى ئاي مىقدارى تۇرۇپ، ئۇلۇغ مازارلارغا نەزىر - نۇزۇراتلار قىلىپ، غېرىب - غۇرۇالارغا سەدىقە - ئېھسانلار بېرىپ، خەتمە - قۇرئان قىلدۇرۇپ ساۋابىنى ئەرۋاھلارغا بېغىشلاپ، ياخشى كۆنلەرنىڭ بىرىدە قەشقەر دارىسىلتەنەتى①گە قاراپ يولغا چىقتى. ئاقسۇغا كېلىپ بىر ئاي مىقدارى تۇرۇپ، ئاقسۇنىڭ كاتتىلىرىدىن باقى مۇپتى ئاخۇنۇم، مۇھەممەد ئابدۇللا ئىشىكئاغابەگ، قاسىم قازى باشلىق 17 ئۆيلۈك ئادەمنى ئاق ئۆيلۈك② قىلىپ يەكەنگە ماڭدۇردى.

جانابىي ياقۇبېگ ئاقسۇدىكى تەۋەررۈك مازارلارنىڭ ھەققىدە خەتمە - قۇرئان ئوقۇتۇپ، كەڭرى نەزىر - چىراغ، خەيرى -

---

① دارىسىلتەنەت — پادىشاھ ئوردىسى جايلاشقان شەھەر، مەركەز.

② ئاق ئۆيلۈك — سۈرگۈن قىلىش، يات يەرلەرگە پالاش.

سەدىقلەرنى بېرىپ، داشلارنى قاينىتىپ، غېرىب - غۇرۇالارنىڭ دۇئالىرىنى ئېلىپ ئۇچتۇرپانغا قاراپ ئاتلاندى. ئۇچتۇرپانغا يېتىپ بېرىپ 20 كۈندەك تۇرۇپ، مۇھەممەد بابا توقسابەگكە ئالائىددىن بەگنى سەركار* قىلىپ تەينىلەپ قويۇپ، ئۆزى قاخشال يولى بىلەن قەشقەرگە قاراپ راۋان بولدى.

ئاتىلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ، ئاتۇشقا يېقىنلىشىپ، سۇغۇن قورۇل دېگەن مەنزىلگە كەلگەندە تاغ باغرىدىكى تاشقىن سۇ ئاققان بىر جىلغىغا چۈشۈپ ئارام ئالدى. كېچىسى ھاۋا بۇزۇلۇپ، چاقماق چېقىپ ھاۋا گۈلدۈرلىگىلى تۇردى. شۇ ئەسنادا ئازغىنا يامغۇرمۇ ياغدى. بۇنىڭغا ھېچكىم پەرۋا قىلمىدى. يېرىم كېچە بولغاندا جىلغىغا تاشقىن سۇ كېلىپ خەزىنە - دەپنە، ئات - تۆگە، زەمبىرەك، سەرۋاز - جانبازلارلىرىنىڭ تولىسىنى ئېقىتىپ كېتىپ چوڭ پالاكەت يۈز بەردى. زايە بولغان خەزىنە، قورال - ياراق، يىگىت-سەرۋازلارنى ئىزدەپ بەزىلىرى بىر كۈنلۈك ھەتتا ئىككى كۈنلۈك يەردىن تېپىپ كەلدى. كۆپلىرىنى تاپالمىدى. جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ بارگاھى ئېگىز يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغانىكەن. سەلەب سۇ تەسىر قىلالمىدى. جانابىي ئاتىلىق غازى بۇ چوڭ ھادىسە تۈغرۇلۇق ھېچكىمگە بىلدۈرمىدى. ھايات قالغانلارغا تون-سەرۋىپاي، سەللا - كۆلا، ئات - ياراق ئىنئام قىلدى.

كۈز پەسلىنىڭ باشلىرى ئىدى. ئۇلار قەشقەر تەرىپىدىن بىرنەچچە 100 ئېشەكتە قوغۇن - تاۋۇز، يەل - يېمىشلارنى ئېلىپ چىقتى. ئاتىلىق غازى قوغۇننى ئېلىپ، ئۆز قولى بىلەن پىچىپ بىر تىلىمنى يەپ، قالغىنىنى چوڭ - كىچىك يىگىت، سەرۋاز، مۇلازىم، ياساۋۇللارغا مۇلايىم ۋە ياخشى سۆزلەر بىلەن

---

* سەركار — ئىش بېشى.

بىر تىلىمدىن بېرىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە رام قىلدى. بۇ مەنزىلدىن قوزغىلىپ ئاقسۇغا پايتەخت قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيە-نىڭ 1284 - يىلى① (مايمۇن يىلى) جامادىيەلئاخىرنىڭ 22 - كۈنى ئىدى.

ياقۇبېگ قەشقەردىكى مازارلاردىمۇ نەزىر - سەدىقە ئۆتكۈزۈپ غېرىب- غۇرۇڭا، تۇل خوتۇن - يېتىم ئوغۇللارنىڭ دۇئالىرىنى ئالدى. ئەمىرلەشكەر، پانسات، يۈز بېشى، يىگىت - سەرۋاز، چوڭ-كىچىك ھەممىسىگە مەنسەپ بېرىپ، تون - سەرۇپاي، تەڭگە - تىللا-لارنى ھەددىدىن زىيادە ئىنئام قىلدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئاتىلىق غازى بۇزرۇكخان ئۆرەمگە 10 مىڭ تىللا بېرىپ بەدەخشان يولى بىلەن ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن پەرغانىگە ئۇزىتىپ قويدى②. 12 ئاي مىقدارى ۋاقىت ئىچىدە خوتەن، يەكەن، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، كۇچا ۋە كورلىغىچە قولغا كىرگۈزۈپ بۇ موغۇلىستان مەملىكە-تىنىڭ پادىشاھى بولۇپ ھەممىنى ئۆز بۇيرۇقى ئاستىغا ئالدى.

---

① ھىجرىيەنىڭ 1284 - يىلى مىلادىنىڭ 1867 - 1868 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② بۇزرۇكخان خوجا پەرغانىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قاراۋۇل تۆپە دېگەن يەرنىڭ قاشتۇگىمەن كەنتىگە يېقىن كونا ئېغىز كەنتىدە ياشىغان ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولغان ـــ مۇھەررىردىن.

7

ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ يەتتە شەھەر ۋە موغۇلىستاننى ئۆزىگە بويسۇندۇرغانلىقى؛ رۇم خەلىپىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ يارلىققا ئېرىشكەنلىكى ۋە باشقا ئىچىنىشلىق ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى

جانابىي ئاتىلىق غازى ئاقسۇ، كۇچالارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن دارىسسەلتەنە قەشقەرگە قايتىپ بېرىپ خاتىرجەم بولدى. شۇنىڭ بىلەن موغۇلىستان زېمىنى ئىچىدە ئۆزئارا دۇشمەنلىك ۋە ئاداۋەت تۇغىتىلىپ، «پادىشاھلارنىڭ ئەمرىگە ئىتائەت قىلىڭلار» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ھەممە ئادەم بىراللىرىگە ئىتائەت كەمىرىنى مەھكەم باغلىدى. بۇ قېتىنى ئۇلار مۇشۇ تەرىقىدە تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك بىلەن ئۆتكۈزدى. يىل ئۆرۈلۈپ باھار يېتىپ كەلدى. گۈل رەيھانلار كەڭ زېمىنىنىڭ قارا تۇپراقلىرىدىن باش كۆتۈردى.

ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى ئاقسۇ، يەكەن ۋە خوتەنلەردە ھەر تۈرلۈك ھۈنەرۋەنلىك ئىشخانىلىرى قۇرۇشقا پەرمان چۈشۈردى. جۈملىدىن زەرگەرلەر ئالتۇن-كۈمۈشتىن كەمەر، ئوقدان، يۈگەن، قۇشقۇن قاتارلىق ئات جابدۇقلىرى ياسىدى؛ تۆمۈرچىلەر مىلتىق، قىلىچ، شەمشەر، ئۆزەڭگە، يۈگەن قاتارلىق تۆمۈرلەرنى ياسىلىدىغان نەرسىلەرنى تەييارلىدى؛ قازانچىلار چوڭ-كىچىك توپ-زەمبىرەك، چاچما ئوق قاتارلىقلارنى تەييارلىدى؛ كېيىم تىككۈچىلەر كىمخاب، تەتىلا، تاۋار، بەقەسەم، شايى، ئەتلەس، باناردس*، چىت، چەكمەنلەردىن تون، يەكتەك، تامبالارنى

---

* باناردس — يوللۇق يىپ، رەخت.

ئىككىلى تۇردى؛ تۇماقچى ۋە تېرىپۇرۇشلار بۇلغۇن، سۈلەيسۇن، تۈلكە تېرىلىرى ۋە كۆرپىلەرددىن يۈمشاق جۇۋا چاپان، رۇمچە شاھانە تۇماق، تەلپەكلەرنى ھازىرلىدى؛ موزدۇز ـ سەرراچلار① تۇرلۇك ئۆتۈك، توۋرا②، يۇگەن، قۇشقۇن، ئۇزەڭگە بېغى، ئېيىل ـــ تارتما تىكتى. ياغاچچى، قوندۇاقچى، مىخچى، قۇيمىچى قاتارلىق كاسىپلارمۇ ھۈنەرلىرىدە ئۆز ماھارەتلىرىنى نامايان قىلدى. يەنە قوقەن خانلىرىنىڭ ئىشخانىلىرىدىن تەربىيىلىنىپ چىققان ماھىر، كامىل ئۇستىلارنى ئەكەلدۇرۇپ، مەللەخانىنىڭ نامىدا تىللا سوقتۇرـ دى. بىر ياقتىن مىس پۇل قۇيۇشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلىپ، ۋاڭ ـ خان نامىدا مىس پۇل قۇيدۇردى. ھەرخىل كەسىپ ئۇستىدە، ئۇستا بېشى ۋە ھەممە ئۇستا بېشىلىرىنىڭ تۆۋەندە ئىش بېشى تەيىنلىدى. ھەممە كاسىپ ـ ھۈنەرۋەنلەرگە ماڭاش بەلگىلىدى. ھېچقانداق بىر كىشىگە زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلمىدى. ھەر ئادەم ئۆز ئىختىيارى بىلەن كېلىپ، ئۆز ھۈنەرلىرىنى قىلىپ، قىلغان ئىشلىرىغا لايىق ھەقلىرىنى ئالدى.

دېمەك، جانابىي ئاتىلىق غازى ئادالەتنىڭ ئىشىكىنى ئاچتى. زۇلۇم ۋە زورلۇقلار سۇمرۇغقا ئوخشاش كوھىقاپ تېغىغا يوشۇرۇندى. شۇڭا پۈتۈن پۇقرالار دۆلەتلىرىنىڭ زىيادە بولۇشى ئۈچۈن قوللىرىنى ئىختىيارسىز كۆتۈرۈپ ئاتىلىق غازىغا دۇئا قىلىشتى. ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى ئېھتىياتچانلىق بىلەن سىياسەتلەرنى ئادىل يۈرگۈزدى. لەشكەرلەر ۋە پۇقرالارنىڭ مېلى ياكى جېنىغا قول ئۇزىتىپ قالماسلىقى ئۈچۈن قاتتىق تەدبىرلەرنى يولغا قويدى. بىر قېتىم ئاتىلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى يەكەندىن قەشقەرگە كېلىۋاتقان

---

① سەرراچ ـ ئات جابدۇقلىرىنى تىكمىدىغان ئۇستا.

② توۋرا ـــ ئاتقا بوغۇز بېرىدىغان تېرە قاپ.

چېغىدا چۆلدىن چىقىپ، ئاۋات بىر يۇرت* ئىچىگە يېتىپ كېلىدۇ. بۇ يەردە بىر كەمپىر بىرنەچچە قاچا قېتىقنى يولغا ئاچقىپ سېتىۋاتقانكەن. قوشۇن ئىچىدىكى بىر يۈز بېشى بىر قاچا قېتىقنى ئىچىپ پۇلىنى بەرمەي كېتىپ قالىدۇ. ئارقىدىن ئاتلىق غازى بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندە ھېلىقى كەمپىر «بىر سىپاھ بىر قاچا قېتىقمنى ئىچىپ پۇلىنى بەرمىدى» دەپ يىغلاپ ئەرز قىلىدۇ. ئاتلىق غازى كەمپىردىن «قېتىق ئىچكەن سىپاھنى تونۇمسىز؟» دەپ سورايدۇ. كەمپىر «تونۇيمەن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. كەمپىرنى قوشۇن ئىچىگە ئەكىرىپ كۆرسىتىشكە ئەمر قىلىدۇ. كەمپىر قوشۇن ئىچىگە بىر قۇر قاراپ چىققاندىن كېيىن قېتىق ئىچكەن سىپاھنى «مانا مۇشۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ سىپاھنى ئاتلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كېلىدۇ. ئاتلىق غازى كەمپىرگە قاراپ: «ئەي ئانا! بۇ يىگىتنىڭ قورسىقىنى ھازىر يېرىپ كۆرىمەن. ئەگەر قورسىقىدىن قېتىق چىقمىسا سىزنى ئۆلتۈرىمەن. ئۇ چاغدا ۋابال بولامدۇ، بولمامدۇ؟» دەيدۇ. كەمپىر «ۋابال بولمايدۇ» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئاتلىق غازى دەرھال سىپاھنىڭ قورسىقىنى يېرىشقا بۇيرۇيدۇ. قارىغۇدەك بولسا قېتىق ھېچقانداق بۇزۇلماي ئۆز پېتى چىقىدۇ. ئاندىن ئۇنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنى كەمپىرگە بېرىدۇ.

يەنە مۇنداق بىر ۋاقە بولغان: ئاتلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەندە قوشۇن ئىچىدىكى بىر يىگىت بىر ئادەم ـ نىڭ ئىككى باغ بېدىسىنى تارتىۋېلىپ ئېتىغا بەرگەنكەن. بېدىنىڭ ئىگىسى ئەرز قىلغاندىن كېيىن بۇ يىگىتنىمۇ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قوشۇن ئىچىدىكى يىگىت ۋە سەرۋازلار كىشىلەرنىڭ نەرسە ـ كېرەكلىرىگە زورلۇق قىلىشقا ياكى بازار

* يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى خانئېرىق يېزىسى ـــ مۇھەررىردىن.

نەرقىدىن تۆۋەن سوراپ قوپاللىق قىلىشقا ئەيمىنىدىغان بولۇشتى. سودا ـ سېتىقتا ناھايىتى مۇلايىم، شېرىن سۆزەن بولۇپ، ئەدەب بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان بولدى.

مۇنداق بىر ۋەقەمۇ يۈز بەرگەن: ياقۇپبەگ ئاتلىق غازى ئاقسۇغا يۈرۈش قىلغاندا قەشقەردىن چىقىپ مارالبېشىغا كېلىدۇ. ئوغلى ھەيدەرقۇلىبەگ باشقا بىرنەرسىگە ئوق چىقارسا ئاتقان ئوقى خاتا كېتىپ شۇ تەرەپتە ئوتلاۋاتقان بىر ئېشەككە تېگىپ ئېشەك ئۆلۈپ قالىدۇ. ئېشەكنىڭ ئىگىسى ئەرز قىلىدۇ. تەكشۈرۈپ كۆرسە بۇ ئىشنى سادىر قىلغان ئۆز ئوغلى ھەيدەر قۇلىبەگ ئىكەن. ئاتلىق غازى قاتتىق غەزەپلىنىپ: «مەن ئاتلىق غازىنىڭ ئوغلى دەپ سەۋەبسىز ئوق چىقىرىپ پۇقرالارنىڭ ئېشىكىنى ئېتىپ ئۆلتۈرەمسەن؟» دەپ ئۇنى تاياقتا تۇتۇپ ئەدىبىنى بەرگەنتىكەن. شۇ سەۋەب بىلەن ھەيدەر قۇلىبەگ ئۇزۇن ئۆتمەي ۋاپات بولغان. بۇنى كۆرگەن ئەمىر لەشكەر، پانسات باشلىق چوڭ ـ كىچىك ھەممىسىنىڭ دىللىرىغا قورقۇنچ چۈشۈپ يېڭىباشتىن توۋا ـ ئىستىغپار ئېيتىشىپ ياقۇپبەگكە بولغان ئىتائىتىنى تېخىمۇ زىيادە قىلغانىدى. گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، پۈتۈن خالايىق ۋە يېگىت ـ سەرۋازلار ئىچىدە بىر ـ بىرىگە زورلۇق ۋە تەئەددى قىلىدىغان ئىشلار تامامەن تۈگىدى.

جانابىي ئاتلىق غازى مەيلى بار بولسۇن ياكى يوق بولسۇن، مەيلى يىراقتا ياكى يېقىندا بولسۇن، مەيلى كېچە ياكى كۈندۈزدە بولسۇن ھېچبىر كىشى بانا ـ سەۋەبسىز ھېچقانداق ئىشنى قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى، بەلكى قىلىشنى يادىغىمۇ كەلتۈرەلمىدى. جانابىي ئاتلىق غازى يوق بولسۇن ياكى يىراقتا بولسۇن خۇددى ھازىر قاراپ تۇرغاندەك بىلدى ھەم يۈز بەرگەن چوڭ ـ كىچىك ۋەقەلەرنى يېزىپ تۇرىدىغان كاتىپلارمۇ ھەر زامان، ھەر ماكاندا تەييار ئىدى.

يىگىت ۋە سەرۋازلارنىڭ سانى 50 مىڭدىن ئاشتى. ئىشخانىلاردا ماۋاش ئالىدىغان ئۇستا-ھۈنەرۋەنلەر 50 مىڭغا يېقىنلاشتى. خەزىنە-دەپنىلەرنىڭ سانىمۇ تولۇپ تاشتى. بۇ ۋاقىتتا ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ دۆلەت ھۆكۈمرانلىقى شەرق تەرەپتە ئۇششاقتال ۋە كۈمۈشكىچە، شىمال تەرەپتە مۇز داۋان ۋە زوق داۋانغىچە، غەرب تەرەپتە ئەركەشتام ۋە بەدەخشانغىچە، جەنۇب تەرەپتە قاراڭغۇ تاغ ۋە چەرچەنگىچە كېڭەيدى. بۇ چېگرا ئىچىدىكى تاغ ۋە يايلاق، سەھرا ۋە قىشلاق، جاڭگال ۋە دەشت-تاشلىقلارنى، خۇسۇسەن ئولجا ۋە «خېنى يەر-زېمىن»*لارنى ئىشەنچلىك مۇلازىم-خىزمەتچىلەرنى ئەۋەتىپ سېتىشقا كىرىشتى. بۇ ئىشنى يېجىرىش ئۈچۈن ئاقسۇلۇق موللا ئابدۇللا دېۋان بېگىنى باشلىق قىلىپ مۇھەممەد نەزەر قوشبېگى، مىرزا قاسىم مىھتەر، مىرزا ئىزىز بۇخارىلارنى ئاقسۇغا ئەۋەتتى.

بۇ يۇرتلارغا خىتاي ئەھلى ۋالىي بولغان چاغلاردا خاقانى چىن تەرىپىدىن ئاقسۇنىڭ ھاكىمى ۋە ئىشكىئاغىسى باشلىق 46 بەگكە پادىشاھلىق خەزىنىدىن بېرىلىدىغان ماۋاش تەمىنات ھېسابىغا چوڭ-لىرىغا جىق، كىچىكلىرىگە ئازراق يەر-زېمىن تەقسىم قىلىپ بېرىلگەنىكەن. ئاقسۇغا ھاكىم بولغان كىشىگە 100 ئۆيلۈك، ئىشكىئاغا بولغان كىشىگە 60 ئۆيلۈك، مەرتىۋىسىگە قاراپ ئەڭ تۆۋەن بەگكە تۆت ئۆيلۈكتىن دېھقانىنى بەگلەرنىڭ دېھقانچىلىقىنى قىلىپ خىزمىتىگە سالسۇن، دەپ ئىنئام قىلىپ يارلىق چۈشۈرگەنىكەن. تا ئىسلامىيەتكىچە شۇ يارلىقنىڭ ھۆكمى بويىچە ھەرقانداق ئادەم بۇ مەنسەپكە ئېرىشسە، مەنسەپ ئۈچۈن ئىنئام قىلىپ بەرگەن يەرنى شۇ ئادەملەرگە تېرىتىپ ئۇلارنى خىزمىتىگە سېلىپ كەلگەنىدى.

---

* خېنى يەر-زېمىن ـــ پادىشاھلىق يەر، دېگەن مەنىدە بولۇپ، «بەگلىك يەر» دەپمۇ ئاتالغان.

بۇ قائىدە يەتتە شەھەرنىڭ ھەممىسىدە بىردەك جارى قىلىنغانىدى. بەگلەر ئىنئام قىلىنغان بۇ ئادەملەرنى نەق پۇل بىرىپ سېتىۋالغاندەك ياكى ئاتا مىراس قۇلدەك ھەقسىز ئىشلىتەتتى. ئۇلارنى ئىشلىتىپ يەر تېرىتىپ، ئاشلىق ئالسا ئۇنى ئۆزىگە ھالال دەپ بىلەتتى. بۇنداق كىشىلەر ھەرقانچە پۇل سەرپ قىلىپ يۇرت خەلقىگە ئارىلاشسىمۇ ئەقەللىي كۆك بېشى، ئون بېشى ياكى مۇئەززىن، جارۇپكەش① قاتارلىق تازىلىق ئەھەللەرگىمۇ ئىگە بولالمايتتى. خەلق ئىچىدە «تامغىلىق يانچى» دەپ ئاتىلىپ، ھەرگىز ئېتىبارى يوق ئىدى. بەگلەرگە ھاقارەت چىن تەرىپىدىن ئىنئام قىلىپ بېرىلگەن يەرلەرنى «خېنى زېمىن» دەپ ئاتايتتى. يەنە بۇ شەھەرلەر خېتايغا تەۋە بولغانىدىن كېيىن خىتاي ئەمەلدارلىرى پۇقرالارنى ئىشلىتىپ سۇ چىقىرىپ ئاۋات قىلغان يەرلەرنىمۇ «خېنى زېمىن» دەپ ئاتايتتى.

مۇشۇنداق خېنى يەر، قىشلاق ۋە يايلاقلارنى، ئىگىدارچىلىق قىلىپ تۇرغان كىشىلەرگە ۋە شۇ خېنى يەرلەر تەۋە بولغان مەھەللە-كەنتلەرنىڭ ئاھالىلىرىگە سودا قىلىپ سېتىپ پۇلىنى ئالمي خەزىنىگە تاپشۇردى. ئاقسۇغا تەۋە ئاقيار، كەلپىن، مىرزا تام، ئونباشقىچە بولغان جايلاردىن بەش لەك، 46 مىڭ تەڭگە② پۇل ھاسىل بولدى. باي، سايرامدىن سەل كەم تۆت لەك تەڭگە پۇل كىرىم بولدى. قالغان ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالىمۇ مۇشۇ تەرىقىدە بولدى.

ياقۇبېگ ئاتلىق غازىنىڭ بەخت-دۆلەتلىرى كۆندىن-

---

① جارۇپكەش — مەسچىت-خانىقا قاتارلىق دىنىي مۇئەسسەسىلەرنىڭ تازىلىق خىزمەتچىسى.

② «تارىخىي ھەممىدىيە» دە «ئەللىك ئالتە مىڭ تەڭگە» دېيىلگەن— مۇھەررىردىن.

كۈنگە يۈقىرى ئۆرلەپ ئەۋجىگە چىقتى. دۈشمەنلىرىنىڭ ئەھۋالى خارلىققا يۈزلەندى. مۇشۇنداق ئادالەت قانات يايغان، تەرتىپ ۋە ئىنتىزام راۋاج تاپقان كۈنلەردە ھەر تەرەپتىن ئەلچىلەر كەلگىلى تۇردى. جۈملىدىن تاشكەنتلىك قازىخانتۆرەم ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىپ شەرەپ بىلەن قەشقەرگە قايتىپ كەلدى.

بۇ زات ئاتىلىق غازىنى «رۇم خەلىپىسى»* گە ئەلچى ئەۋەتىشكە دالالەت قىلدى. ئاتىلىق غازى بۇ پىكىرنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، «رۇم خەلىپىسى بولسا مۇسۇلمانلارنىڭ پېشۋاسى، رويى زېمىننىڭ يېتەكچىسى. مېنىڭ ئۇ كىشىگە ئەلچى ئەۋەتىپ سالامىمنى يەتكۈزمىكىم زۆرۈر» دېدى. بۇ چاغدا قازىخانتۆرەم مۇنۇلارنى يەتكۈزدى: «تاشكەنتنى ئورۇسلار بېسىۋالغاندىن كېيىن يۇرتنىڭ ئۆلىما، پازىل، ئېتىقادلىق كىشىلىرى، بىرگە بۇ يۇرت ھارام بولدى، دەپ ئورۇسلارغا ئىتائەت قىلىشنى ئۆزلىرىگە نومۇس بىلىپ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈننەتلىرىنى جارى قىلىپ ھىجرەت قىلىشنى ئىختىيار قىلدى. شۇ جۈملىدىن مەنمۇ ھىجرەتنى ئىختىيار قىلىپ ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن قايتىپ رۇمغا كەلدىم. بىرنەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن رۇمنىڭ ئەركان دۆلەت، ئۆلىما، پازىللىرى بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشقا مۇيەسسەر بولدۇم. ئۇلار: ‹پەرغانە ۋىلايىتىنى ئورۇسلار بېسىۋاپتۇ. خاقانى چىن ۋىلايەتلەرىددىمۇ بىر مۇنچە مۇسۇلمانلار خاقانى چىنىنىڭ ئىتائىتىدىن چىقىپ، ئىسلام ئېچىپ راۋاج تېپىپتۇ، دېگەن گەپلەرنى ئاڭلىدۇق› دېدى. شۇنىڭدىن كېيىن خەلىپە ھەزرەتلىرى شەرق تەرەپتىكى ئىسلام ئاچقان مۇسۇلمانلارنىڭ راۋاجى ئۈچۈن مەسچىت-مەسچىتلەردە بەش ۋاق نامازدىن كېيىن دۇئا قىلىنسۇن، دەپ يارلىق قىلدى

* ئوسمانلى تۈرك خەلىپىلىكىنى دېمەكچى — مۇھەررىردىن.

ۋە ئۆزى باش بولۇپ شەرق تەرەپكە قاراپ دۇئا قىلدى. ئەمما ئىسلام ئېچىشقا باشچىلىق قىلغان ئۇلۇغلارنىڭ نامىنى ھاجىلاردىن سورىسا، بەزىلىرى خوتەن پادىشاھىنىڭ ئىسمىنى ئېيتتى. بەزىلىرى كۇچالىق خوجىلارنىڭ نامىلىرىنى ئېيتتى. بەزىلىرى ئىلى سۇلتانىنىڭ نامىنى زىكرى قىلدى. باشلىق بولۇپ ئىسلام ئاچقان كىشىنىڭ نامىنى خەلىپە ھەزرەتلىرى بىلەلمىدى. زېمىن يۈزىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ پۇشتى پاناھى بولغان رۇم خەلىپىسى بولغاچقا، بىرەر جايدىكى مۇسۇلمانلار باش كۆتۈرسە، ئۇ خۇشال بولۇپ دۇئا قىلىدۇ. مۇبادا مۇسۇلمانلارغا زىيان - زەخمەت يەتكەنلىكىنى ئاڭلىسا، مالال ۋە غەمكىن بولۇپ، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇشقا دۇئا- تەگبىر قىلىدۇ. ھەر تەرەپتە تۇرلۇك يول بىلەن باش كۆتۈرگەن مۇسۇلمانلارنى بىلىپ دەپتەرگە خەتلەپ قويۇش ھەر زامانىدىكى خەلىپىلەرنىڭ ۋەزىپىسى ئىكەن. بۇ موغۇلىستان يۇرتىنىڭ ھەممىسى جانابىڭىزغا قاراپتۇ. ئەلۋەتتە ئۆزىڭىزنى مەلۇم قىلىپ رۇم خەلىپىسىگە خەۋەر قىلمىغىڭىز لازىم» دېگەندە، بۇ گەپلەر ياقۇبېگ ئاتىلىق غازىغا ماقۇل كەلدى. خاقانى چىنىنىڭ مەرغۇب مالىلىرىدىن تاۋار - دۇردۇن، پاكىز - ئېسىل چاي، چىنە، ئالتۇن، يامبۇ، بىر توققۇز قالماق ۋە قازاق ئېتى، بىر توققۇز باكىرە پاكىزە گۈزەل بەرنا قىز، بىر توققۇز نەۋ جۇۋان، زىبا ياش يىگىت قاتارلىق تارتۇق پىشكەشلەرنى راسلاپ ھاجى قازى- خانتۆرەمنى باش قىلىپ بىرنەچچە ئىشەنچلىك مۇلازىم، خىز - مەتكارلارنى ھەمراھ قىلىپ قۇتلۇق زامان، سائادەتلىك كۈنلەردە رۇمغا سالدى.

شۇ كۈنلەردە پەرغانە ۋىلايىتىدىن سەيىد پازىل ئەھرارخان تۆرەم، قوقەندىن سەيىد ئەردىلاتى دامۇللىلار قەشقەرگە كەلدى.

كۇچالىق خوجىلارنىڭ زامانىلىرىدا كەشمىر تەرەپتىن مۇھەممەد ئېلىخاننىڭ ئوغلى مۇزەپپەرخان يەكەنگە كەل-

گەندى. ئۇ يەردىن كۇچاغا بارغان ۋە كۇچادىن ئۆتۈپ كور-لىغا بارغان چاغدا، ئاتلىق غازى تۇسرەتلىك قوشۇنلىرى بىلەن كۇچاغا يېتىپ كەلدى. مۇزەپپەرخان كورلىدىن ئۇرۇمچىگە بېرىپ بىرنەچچە زامان غۇربەتچىلىك بىلەن ئۆمۈر كەچۈرۈپ تۇرغان چېغىدا، ئىلى تەرىپىدىن كەلگەن بەزى مۇساپىر بايلار مۇزەپپەرخان بايىنى تونۇپ ئىززەت - ئىكرامىنى قىلدى. تۇڭ-گانلارنىڭ ئۇلۇغى لوردىنجا خەلىپىمۇ* خەۋەر تېپىپ ئۇنىڭ كۆپ ئىززىتىنى قىلىپ نەچچە ساندۇق چاي ۋە كۆمۈش ھەدىيە قىلدى، باشقا تۇڭگانلارمۇ قولىدىن كېلىشىچە ياردەم قىلدى. مۇزەپپەرخاننىڭ قولىغا پۇل كىرگەندىن كېيىن ئەتراپىغا ئادەملەر توپلاندى، مۇشۇ كۈنلەردە خوتەندىن قېچىپ كەلگەن، مۇھەممەد ئىلىخاننىڭ خىزمىتىدە بولغان كونا سىپاھلاردىن مىرزا ئەھمەد قوشبېگى، مۇھەممەد بابا دادخاھ، غازى پانسات قاتارلىقلار: «ئىلاج بولسا ئاقسۇ ۋىلايىتىگە، ھېچ بولمىغاندا كۇچا تەۋەسىگە قەدەم تەشرىپ كەلتۈرسىلە، بىز ئۆزلىرىنى ئىسالتە شەھەرگە خان قىلاتتۇق. چۈنكى سىلى ھەممىمىزنىڭ ئۇلۇغىمىز، مەۋلانىمىز ۋە خوجىمىز» دەپ ئىسرقا - ئارقىدىن خەت ئەۋەتكىلى تۇردى. بۇنى كۆرۈپ مۇزەپپەرخاننىڭ ئابا ۋە ئىەجدادلىرىنىڭ كەسىپ - ھۈنەرلىرىنى قىلىپ، يۇرت سوراپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇش ئارزۇسى كۆڭۈللىرىنى بىئارام قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە پاراكەندە - باشباشتاق تۇڭگان ۋە مۇساپىر نەمەنگانلىقلارنى ئەتراپىغا توپلاپ جەمئىيەت قۇردى. بىرنەچچە بايلار ھۆكۈمەت تۇتۇپ ئەمەلگە ئىگە بولۇشى تەمە قىلىپ قوللىرىدىكى دەسمايىسىنى قەرز بەردى ۋە باشقىلاردىنمۇ قەرز ئېلىپ بەردى. بۇنىڭغا ئات - ياراق، قورال

* تۇدىلىك (داۋۇت خەلىپە)نى دېمەكچى ـــ مۇھەررىردىن.

ئەسلىمە تەييارلاپ بىردىنلا كورلىغا بېسىپ بېرىپ، ناغرا-كاناي چېلىپ كورلىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. كورلىنىڭ ھاكىمى ھاجىبەگ قېچىپ كۆچاغا كېلىپ بولغان ۋەقەنى بايان قىلدى. كۆچادىن بۇ ۋەقەنى خەۋەر قىلىشقا كېينكىتەك چاققان بىر خەۋەرچىنى قەشقەرگە چاپتۇردى.

جانابىي ئاتىلىق غازى مۇزەپپەرخاننىڭ كورلىغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، كونا سىپاھ ۋە يىگىتلەردىن ئەندىشە قىلدى. چۈنكى مۇزەپپەرخان خانزادە بولۇپ، ھەممىسىنىڭ چوڭى ئىدى. ئاتىلىق غازى دەرھال ئىسھاق خوجىغا قارىتىپ: «ئۆز يىگىتلىرىڭىزنى ئېلىپ كورلىغا بېرىپ ئىلاج بولسا مۇزەپپەرخاننى تىرىك قولغا چۈشۈرۈڭ، بولمىسا ھەر تەرىقە بىلەن يوقىتىپ، ماڭا مەلۇم قىلغايسىز». دېگەن مەزمۇندا نامە ئەۋەتتى. نامە يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭ ئىسھاق خوجام قېشىدا تەييار تۇرغان 2000 يىگىتى بىلەن كورلىغا يېتىپ بېرىپ مۇزەپپەرخاننىڭ بارگاھلىرىنى قورشۋالدى. بىرمۇنچە قالماق-لار مۇزەپپەرخانغا قوشۇلغانىكەن. ئۇلار قېچىپ ئۆزلىرىنى چەتكە ئالدى. مۇزەپپەرخان ئازغىنا ئادەم بىلەن قېلىپ ئىسھاق خوجىغا تەڭ كېلەلمەي چېدىرلىرىغا يوشۇرۇندى. ئىسھاق خو-جىنىڭ باتۇرلىرى تەرەپ-تەرەپتىن ئوق ئېتىپ مۇزەپپەر خوجىنى ھالاك قىلدى. چېدىر-بارگاھلىرىنى غەلۋىردەك ئۆتمەتۆ-شۈك قىلىۋەتتى. بۇ ۋەقە تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1285 - يىلى* كۆز پەسلىدە بولغانىدى.

ئاقسۇنىڭ ھاكىمى ھېكىمخان تۆرەم بۇيرۇق بويىچە قىزىل يېزىسىغا بېرىپ قارا كۆرستېپ ياردەم يەتكۈزۈپ تۇردى.

---

* ھىجرىيىنىڭ 1285 - يىلى مىلادىنىڭ 1868 - 1869 يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

مۇساپىر پانسات① ۋە يىگىتلەرنى كۇچاغا كىرگۈزمىدى. ئاتلىق غازى ناھايىتى ئېھتىيات قىلغانلىقىدىن شۇنداق قىلىشقا پەرمان چۈشۈرگەنىدى. مۇزەپپەرخان بىر تەرەپ بولمىغۇچە قەشقەردىكى ئەمرلەشكەر ۋە پانساتلارغىمۇ زادى بىلىنىدۇرمىدى. ئۇ مۇزەپپەرخان بىلەن بىللە كەلگەن نەمەنگانلىق مۇسا كۇلال باي بىلەن يەنە ئىككى نەمەنگانلىقنى قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ مۇزەپپەرخاننىڭ ئۇستىدىن غەلىبە قازىنىپ خاتىرجەم بولدى. ئۇنىڭغىچە قىش پەسلىمۇ يېقىنلىشىپ قالدى.

جانابىي ئاتلىق غازىغا تەۋە ۋىلايەتلەرنىڭ ھاكىملىرى، ھەر دەرەجىلىك ھۆكۈمەت باشلىقلىرى، ئەمەلدار، ئىش بېشىلىرى توقسان تارتۇق② نىڭ تەرەددۇتىغا كىرىشتى. ھەرقايسىسى جان - دىلى، پۈتۈن كۈچى بىلەن بىساتلىرىدا بارلىكى نەرسىلەرنى ھەتتا ئۇنىڭ ئۇستىگە قەرز ئېلىپ، زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ قەدىمكى خان، خاقان، پادىشاھ ۋە سۇلتانلارنىڭ رەسىم - قائىدىلىرىدىن تېخىمۇ ئاشۇرۇپراق سوۋۇغا - سالاملارنى تەييارلاپ پايتەخت قەشقەرگە ئاتلىق غازىنىڭ دەرگاھىغا قاراپ راۋان بولۇشتى.

شۇ جۈملىدىن خوتەننىڭ ھاكىمى نىياز ھېكىمبەگ، سەككىز چارەك كېپەك ئالتۇن، 1000 يامبۇ، 400 ئات (200 ئاتنىڭ ئىگەر، ئەبزەل، قامچىلىرىغىچە ھەممە جابدۇقلىرى تەييار) 400 ئاتقا سۇلەيسۇن، تۇلكە تېرىلىرى، كۆرپىدىن

---

① ئاپتور مۇساپىر پانسات دەپ ياقۇپبەگكە ئەگىشىپ پەرغانىدىن بىللە كەلگەنلەرنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

② توقسان تارتۇق ــ ياقۇپبەگنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن ئەمەلدارلار تەييارلىغان تارتۇقلارنى كۆرسىتىدۇ.

قىلىنغان تون، شىم، تۆماق - تەلپەك؛ تەتىللا، كىمخاب، تاۋار، بەقەسەم، شايى - ئەتلەس، باناردىس، چەكمەن، كىيىم - كېچەك؛ لازىملىق باغ - بۇغۇچ يانچۇقلىرى بىلەن؛ خۇرۇم، كۆن ئۆتۈك - لەر پايتىمىلىرى بىلەن ۋە يەنە تۇققۇز - توققۇز نەقىشلىك چۆگۈن، توققۇز - توققۇز ئاپتۇۋا - چىلاپچا، توققۇز - توققۇز مىس قازان كەپكۈر - چۆمۈچلىرى بىلەن، توققۇز - توققۇز قىرمە لىگەن قاتارلىق تارتۇقلارنى ئاتىلىق غازىنىڭ ئالىي نەزەرلىرى - دىن ئۆتكۈزدى. قانچە كۈن تۇرغان بولسا شۇنچە كۈن ئەتە - گەنلىكى ناشتا ۋاقتىدا بىر تۇققۇز يامبۇ، مەخسۇس تىكىلگەن تونلارنى بوغچىلىرى بىلەن ئەكىرىپ ئاتىلىق غازىغا تەزىم تەۋا - زۇئىلار بىلەن دۆلەتلىرىنىڭ ئەلچىدىي بولۇشىغا دۇئالار قىلىپ ياندى. ھەممە ئەركان دۆلەتلەر بۇ ئىشلارغا ئاپىرىنلار ئوقۇ - شۇپ، بارماقلىرىنى چىشلىشىپ قالدى.

قالغان بارچە ۋىلايەتلەرنىڭ ھاكىملىرىمۇ ئۇشبۇ تەرىقىدە ئۆز ئەھۋاللىرىغا ياردىشا تەييارلىغان تارتۇقلىرىنى ئارقا - ئارقا - دىن ياقۇپبەگنىڭ نەزەرىدىن ئۆتكۈزدى. جانابىي ئاتىلىق غازى ھەممە سەركەردىلىرىدىن خۇشال بولۇپ، ھەر بىرىگە نەچچە قەۋەت تون، سەللە - كۆلا، قورال - ياراق، يارلىق، نىشانلار ئاتا قىلىپ شاھانە ئىنئاملارنى قىلىپ مەرھەمەتلەرنى كۆرسەتتى. ھاكىم ۋە سەركەردىلەرگە ھەمراھ بولۇپ كەلگەن مەھرەم - مۇ - لازىملارغىمۇ سەرۇپاي، خىراجىتىگە تىللالارنى بېرىپ ھەممىسىنى رازى قىلىپ ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىش ئۇچۇن رۇخسەت بەردى.

سوغۇق قىش يېڭى يىل قەدەم تەشرىپ قىلدى. باھار كۈنلىرى يېتىپ كەلدى. زېمىن يۈزىدىن ئۆسۈملۈكلەر باش چىقاردى. قۇشلار سايرىشىپ، گۈل ۋە رەيھانلار ئېچىلدى. ھەمە - مىگە خۇشاللىق يۈزلەندى. مۇشۇ تەرىقىدە ئۇلۇغ تەكرىنىڭ دەرگاھىغا ھەمدۇ - سانا ۋە شۈكرىلەرنى قىلىپ دۇئا ۋە ئىلتىجا

بىلەن بولۇپ تۇرغان كۆنلەردە، ھاجى قازىخان تۆرەم مۆمىنـ
لەرنىڭ پادىشاھى رۇم خەلىپىسىنىڭ ھۇزۇرىدىن پايتەخت قەشـ
قەرگە يېتىپ كېلىپ جانابىي ئاتىلىق غازى بىلەن كۆرۈشتى.

رۇم خەلىپىسى ئابدۇلئەزىزخان ئاتىلىق غازى ئەۋەتـ
كەن سوۋغاتلار ۋە ئەلچىلەرگە ھەددىدىن زىيادە خۇرسەن
بولۇپ، بۇ يەتتە شەھەرنى رۇمغا تەۋە قىلىپ، ئاتىلىق غازىغا
«مىراخور باشى»لىق ئەمەل بېرىپ، ئاتىلىق غازىنى كاتتا
پادىشاھلار دەرىجىسىدە كۆرۈپ، ئالتۇن تاج، ئالماس، ياقۇت،
جاۋاھىراتلارنى تىزىپ كۆز قويغان شاھانە تۇماق، چۆرىلىرىگە،
ياقا ۋە كۆكرەكلىرىگە ئالتۇن ـ ئالماس، ياقۇت، لەئەل جاۋاھىـ
راتلار نەقىشلەنگەن رۇمچە نىمچا* باغ ۋە غىلاپلىرىغا ئالتۇن،
ئالماس، لەئەل ـ ياقۇت، قىممەت باھا تاشلارنى قاتار ـ قاتار
تىزىپ كۆز قويغان قىلىچ، سۇمبىلىرىگىچە ئاتالتۇن ـ كۆمۈش
بىلەن راسلانغان مىلتىق قاتارلىق قىممەت باھالىق گۈزەل ۋە
مەرغۇب ئىنئاملار ۋە ئالەمشۇمۇل يارلىقلار بىلەن ئەلچىلەرنى
ياندۇرغانىكەن. ئەلچىلەر سائادەتلىك كۆنلەردە يېتىپ كېلىپ
رۇم خەلىپىسىنىڭ ئىنئاملىرىنى ئاتىلىق غازىنىڭ نەزەر ئالىيـ
لىرىدىن ئۆتكۈزدى.

ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى ھەددىدىن زىيادە خۇشاللىقىنى
ئىچىگە سىغدۇرالماي غۇنچىغا ئوخشاش گۈلقەلبى ئېچىلىپ
كەتتى. شاھانە ئالتۇن تاجنى بېشىغا، تەۋەررۇك نىمچىنى ئۇچـ
سىغا كېيىپ، قىلىچىنى بەللىرىگە ئېسىپ، مىلتىقنى قوللىرىغا
ئېلىپ رۇم تەرەپكە قاراپ تەزىملەر بىلەن دۇئا قىلدى. گويا
ئاي بىلەن كۈن ھەتتا يەتتە قەۋەت ئاسماندىكى يۇلتۇزلار
ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ۋۇجۇدىدا جىلۋە قىلىپ نۇر چېچـ

---

* نىمچا ـــ ئۇزۇن تون، ئۇزۇن چاپان.

ۋاتقانىدەك بولدى. چوڭ - كىچىك ھەممەيلەن مۇبارەكلەش سادالىرىنى پەلەكتىن ئاشۇردى. جانابىي ئاتىلىق غازى نەچچە كۈن توي - تاماشا ئۆتكۈزۈپ، ئۆلىما ۋە ئەملەر - ئۇمرا، لەشكەر - يىگىت، سەرۋاز، چوڭ - كىچىكلەرنىڭ ھەممىسىگە تون - سەرۇپاي ئاتا قىلىپ مەمنۇن قىلدى. ئاندىن كېيىن خەلىپە ئابدۇلئەزىز خاننىڭ ئىسىملىرىنى خۇتبىدا قوشۇپ ئوقۇيدىغان بولدى. ئابدۇلئەزىز خاننىڭ نامى چۈشۈرۈلگەن تىللا، تەڭگە، چاقا (مىس) پۇللارنى قۇيدۇرۇپ تارقاتتى. بۇ يەتتە شەھەرنى رۇم تەۋەسى دەپ ئاتىدى. بۇ چاغدا تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1286 - يىلى* ئىدى.

بۇ يىل ياز ۋە قىش شۇ تەرىقىدە خۇشال - خۇرام، غەم - ئەندىشىسىز، تىنچلىق بىلەن ئۆتتى.

8

ئۇرۇمچى تۆڭگانلىرىنىڭ كورلا ۋە كۇچا خەلقىنى بىسىرەمجان قىلغانلىقى؛ ئاتىلىق غازى غالىب قوشۇنلىرى بىلەن تۆڭگانلارنى يوقىتىش غەرىزىدە شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە مۇراد بېغىدىن مەقسەت گۈل - غۇنچىلىرىنى ئۈزۈپ تەختى ئالىيلىرىغا قايتقانلىقى

جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ بەخت - دۆلەتلىرى كۈندىن - كۈنگە تەرەققىي قىلىپ چېكىگە يەتتى. دۆلەت ۋە سەلتەنەتتە لەشكەر - كەشلىك ۋە سىياسەتتە گۈيا ئەمىر كەبىر ساھىبقىران تېمۇر

---

* ھىجرىيىنىڭ 1286 - يىلى مىلادىنىڭ 1869 - 1870 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

كۆراگان ئىككىنچى بولدى①، يىل ئۆرۈلۈپ باھار يېتىپ كەلدى، بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1287 - يىلى② ئىدى.

تۆرپان ۋە ئۇرۇمچىدىكى تۆڭگانلاردىن يەنشەي، لەنشىڭ يەنشەي باشچىلىقىدىكى 20 مىڭ تۆڭگان ئاتارمەن - چاپار - مەنىلەر ئۇشتۇمتۇت كورلا تەۋەسىدە پەيدا بولدى.

بۇنىڭدىن بىر ئاي ئىلگىرى ئاتىلىق غازى پەرمان بېرىپ غازى مۇھەممەت بابا دادخاھ بىلەن ھاجى مىرزىنى كورلىغا ئەۋەتىپ ھاجى مىرزىنى كورلىغا زاكاتخانا③ بىنا قىلىشقا مەسئۇل قىلغانىدى. غازى مۇھەممەت بابا دادخاھنى ئۇششاقتىال ئەترايىغا چوڭ بىر قاراۋۇلخانا سېلىپ، قاراۋۇل بېگى بىلەن قاراۋۇلچى يىگىتلەرنى توختىتىپ، تۆڭگانلار بىلەن بولغان چېگرىنى ساقلاشقا بەلگىلەپ ئەۋەتكەنىدى. ئۇلارنىڭ يىگىتلىرى ئاز بولغانلىقتىن ئۇچۇن تەڭ كېلەلمەي، كورلىنىڭ ھاكىمى ھاجىبەگ باشلىق ھەممىسى كۆچاغا قېچىپ كېلىپ، بۇ يامان خەۋەرنى خۇددى پەلەكتىكى ئاقار يۇلتۇزلاردەك تېز ماڭىدىغان چاپار - مەندىن ئاتىلىق غازىغا يەتكۈزدى. خەۋەر يېتىپ بارغان ھامان ئاتىلىق غازى ھېكىمخان تۆرەمنى ئالدىدىكى 1500 يىگىت، 500 سەرۋازلىرى بىلەن تۆڭگانلارغا ھۇجۇم قىلىشقا، ئىسھاقخان تۆرەمنى ئۇلارغا ياردەم بېرىشكە بۇيرۇدى. ھېكىمخان تۆرەم يارلىقنى كۆرۈش بىلەن تەڭ، ئاقسۇنى مىرزا بابابەگ زاكاتچى

---

① ئاپتور بۇ يەردە ياقۇپبەگنى 1336 - يىلى تەختكە چىققان ئەمىر تېمۇر كوراگانغا ئوخشاتقان.

② ھىجرىيىنىڭ 1287 - يىلى مىلادىنىڭ 1870 - 1871 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

③ زاكاتخانا — خەلقتىن يىغىۋالغان ئۆشرە - زاكات، باجلارنى ساقلايدىغان ئورۇن — مۇھەررىردىن.

بىلەن مۇھەممەت سەئىد قۇر بەشىغا تاپشۇرۇپ قويۇپ، يىگىت-سەرۋاز، توپ-زەمبىرەكلەرنى ئېلىپ كۆچاغا يېتىپ باردى. ئۇلار كۆچادىن بىر پوتەي يىراقلىقتىكى قارايىغاچ دېگەن مەنزىلدە تۈگىگانلارغا دۇچ كەلدى. بۇ يەردە ئۇرۇش ۋە جەڭلەر بولدى. ئاتلىق يىگىتلەر ۋە سەرۋازلارنىڭ غەيرەتلىرى ئۆرلەپ توپ-توپ بولۇپ تەرەپ-تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ زەربە بېرىپ ۋاتقان چاغدا، ئۇشتۇمتۇت ئاتلىق سىپاھلار قاچتى. سەرۋازلار بىر باغنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ پاناھلىنىپ توپلىشىپ جەڭ قىلىپ تۈگىگانلارنى يېقىن كەلتۈرمەي تۇرغان چاغلىرىدا ئوقلىرى تۈگەپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇلار ئىلاجسىز قالدى. بۇ چاغدا تەرەپ-تەرەپتىن تۈگىگانلار قورشاپ كېلىپ سەرۋازلارنىڭ ھەممىسىنى يوقاتتى. ئاقىۋەت تۈگىگانلار كۆچانى بېسىۋالدى. 2000غا يېقىن يىگىت ۋە سەرۋازلار چەقىم بولدى. ھېكىمخان تۆرەم ۋە ئىسھاق تۆرەم قاتارلىق باشلىقلار ئاتلىق قېچىپ ئاق-سۇغا كېلەلمەي بايدا تۇرۇپ قالدى. كۆچا خەلقىنىڭ كۆپچىلىكى بالا-چاقىلىرىنى ئېلىپ يۇلتۇز باغ، موقۇر بىلەن ئاقسۇغا قېچىپ كەلدى. مىرزا بابا زاكاتچى كۆچادىن ئاقسۇغا قېچىپ كېلىپ ئىغۋا پەيدا قىلغان بىرنەچچە ئادەمنى تۈتۈپ نەزەر-بەند قىلدى. ئاقسۇدا يىگىت قالمىغانىدى. شۇنىڭ بىلەن ئاق-سۇنىڭ ئىچىدە ئىككىلىنىش ۋە تەۋرىنىش كەيپىياتى پەيدا بولدى.

مىرزا بابا زاكاتچى مۇساپىر سودىگەرلەرنى ۋە ياش سودا-گەرلەرنى يىغىپ كېلىپ، يىگىت قاتاردا ياراق-ئەسلىھەلەرنى بېرىپ كېچە-كۈندۈز يۇرتتىن خەۋەر ئېلىپ تۇردى. بۇ چاغدا بىر ئادەم «ئاقسۇدىكى تۈگىگانلار بىرەر ئىش تېرىپ قويارمىكىن، ھازىرلىق كۆرۈپ ھوشيار تۇرۇش لازىم» دېدى. مىرزا بابا زاكاتچى بۇ گەپنى ئاڭلىغاندىن كېيىن «قەيەردە تۈگىگانلار بولسا تۈتۈپ كېلىڭلار!» دەپ يىگىتلەرنى بۇيرۇپ، تېنچ-ئامان

ئۆز هۈنەر-كەسىپلىرىنى قىلىۋاتقان، ئۆز ئىشلىرىنىڭ ئاۋارە-چىلىكى بىلەن يۈرگەن 19 تۇغقانىنى ئەكەلدۈرۈپ بىر ئۆيگە سولاپ قويىدى. سۈرۈشتۈرۈپ كۆرسە ئۇلار تىنچ تۇغقانلار ئىكەن. سولاپ قويۇپ يەنە قويۇپ بېرىشتىن ئىبارەت قىلدى. تۇتۇپ كەلمىسەك بوپتىكەن، دەپ پۇشايمان قىلدى. ئەمدى نېمە بولسا بولسۇن، ئىبتىدائى ئۇچۇن قەشقەرگە ئەۋەتسە ئاتىلىق غازىغا «تىنچ تۇغقانلار ئىكەن»، دەپ مەلۇم قىلساق، دېگەن مەسلىھەتنى ماقۇل كۆرۈشۈپ، ئۇلارنى ئىككى ھارۋىغا سېلىپ، ئىككى يىگىتنى قوشۇپ يولغا سالدى.

مۇشۇنداق ئۇنلەردە ئاتىلىق غازىنىڭ غەيرىتى ئۆرلەپ قەشقەردىن يولغا چىقىپ قاراقىلچىن دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە ئاقسۇ تەرەپتىن ئېلىپ كېلىۋاتقان ئىككى ھارۋىدىكى تۇغقانلار ئۆچرىشىپتۇ. ياقۇپبەگ: «نېمە تۇغقانلار ئىكەن؟» دەپ سوراپتۇ. بىللە ئېلىپ ماڭغان ايىگىتلەر: «ئاقسۇدىكى تۇغقانلار ئىكەن، مىرزا بابا زاكاتچى قۇلىڭىز ئەۋەتتى»، دەپ مەلۇماتنامىنى تۇتۇپ بەرگۈچىلىك، بىر ھارۋىدىكىنى يولنىڭ ماۋۇ تەرىپىگە، بىر ھارۋىدىكىنى يولنىڭ ئاۋۇ تەرىپىگە ئاچىقىپ، سويىۋەت (ئۆلتۈر)! دەپ پەرمان قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن گۇناھسىز 19 تۇغقانىنى ئۆلتۈرۈپتۇ. ئەرز-مەلۇماتنى ئوقۇپ كۆرمەكتە يوق، ھەتتا قۇلىقىغىمۇ ئالماپتۇ. بۇ ۋەقەنى ھېكايە قىلىشتىن مەقسەت، پادىشاھنىڭ غەزەپ ئاتەشلىرىنى بايان ۋە مەلۇم قىلىش ئۇچۇندۇر. ئەزىز يارانلار، پادىشاھنىڭ غەزىپىدىن ھەزەر ئەيلەپ، يۈز قېتىم ۋە مىڭ قېتىم پاناھ تىلىمەك ھەممىزگە زۆرۈر ۋە لازىمدۇر.

شۇنىڭغىچە، تۇغقانلار كۇچادا توققۇز كۈن تۇرۇپ ھەلقىنى بۇلاپ-تالاپ، مۇسۇلمانچىلىقنىڭ دائىرىسىدىن تاشقىرى پۈتۈنلەي يامان ئىشلارنى قىلىپ، بىر كېچىدە چىقىپ تۇرپانغا قاراپ كېتىپتۇ. بۇگۈر ۋە كورلىنىمۇ شۇ تەرىقىدە بۇلاپ-تالاپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ،

دېگەن خەۋەر كەلدى.

ئاتىلىق غازى ماراللېشىنىڭ ھاكىمى دەرۋىش مىراخورغا يىگىتلىرىنى ئاپىرىپ ھېكىمخان تۆرەمگە يارەدەم بېرىشكە پەرمان چۈشۈرگەنىدى. ئاقسۇلۇق ھېكىمخان تۆرەم ۋە دەرۋىش مىراخورلار كۆچاغا يېتىپ بېرىپ، ۋاپات بولغان يىگىت-سەرۋازلارنى دەپنە قىلىش بىلەن بولدى. ئاتىلىق غازى بۇ كۈنلەردە ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى ۋە تۈگىگانلارنىڭ يېنىپ كەتكەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ غەزەپ ئاتەشلىرى بىرئاز پەسكويغا چۈشكەن بولسىمۇ، ئەمما تۈگىگانلار ئۆلتۈرۈپ ۋەيران قىلغان مۇسۇلمانلارنىڭ جان ۋە پۇل-مالىلىرىغا ئىچى كۆيۈپ ناھايىتى خاپا بولدى، ئاقسۇلۇق شەمسىددىن ئەلەم ئاخۇنۇم ۋە ئوغلى باھاۋىددىن ئاخۇن، ھادى خەلىپە، مۇھەممەد خېتىپ ئاخۇنۇم قاتارلىق كەشىلەرنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ قەشقەرگە ماڭدۇردى. ئاقسۇنى موللا ھېيان مىرزا بېشىغا مەرھەمەت قىلىپ بەردى. ئاقسۇدا كاتتا ئالىي ئوردا بىنا قىلىشقا پەرمان چۈشۈردى ۋە بۇ يەردە ئون كۈن مىقدارى تۇرۇپ بىرنەچچە ئەمىرلەشكەرنىسى ئالدىن ماڭدۇرۇپ، ئارقىسىدىن غەلىبە ئارغىماقلىرىغا مىنىپ ئۆزى راۋان بولدى. ھېكىمخان تۆرەمگە كايىپ تۇرپانغا ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭدى. ھەمدەم باتۇر بېشى، مىربابا دادخاھلارغا غەزەپ قىلىپ تاپا قىلدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى سەكسەز ئەمىرلەشكەر، ھەر بىر ئەمىرلەشكەرگە تەيىن قىلىنغان سەككىزدىن پانسات ۋە ئۇلارغا قاراشلىق يىگىت-سەرۋازلار ئۆزىگە خاس مەھرەم-ياساۋۇللار قوشۇلۇپ تىزىمغا ئېلىنغان 25 مىڭ يىگىت-سەرۋاز، توپ-زەمبىرەكچى بولۇپ زەبەردەس چوڭ قوشۇن بىلەن يولغا چىقتى. قوشچى، پىلتىرچى، بازارچىلارنىڭ ھېسابى يوق ئىدى.

ئەمىر-لەشكەرلەرنىڭ ھەربىرى گويا شانۇشەۋكەتلىك

پادىشاھقا، پانساتلارنىڭ سۆلەتلىرى بىر ۋىلايەتنىڭ ھاكىمىغا ئوخشىشاتتى. ئارقىلىردا قۇر بېشى، جاللاتلار، جازا ئىجرا قىلغۇچى يىگىتلەر، نەچچە ھارۋىدا گەدەنلىرىگە غۇل - زەنجىر سېلىنغان، تۆمۈر ھالقىلار بىلەن ھارۋىغا باغلانغان، سىم تورلۇق ھارۋىغا سولانغان ۋە بەزىلىرى پىيادە گۇناھكارلار، ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئاي پالتىلىرىنى كۆتۈرگەن مىرشەپلەر ماڭىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن بىر پانسات، قوشۇن مىقدارى كېلىدىغان دىۋانە - قەلەندەر، بەڭگىلەر توپ بولۇپ ماڭىدى. بۇ دىۋانىلار توپىي بايراق - ئەلەملىرىنى كۆتۈرۈپ قوشۇننىڭ ئارقىسىدىن يۈرۈپ، چۈشكۈن مەزگىلدە بىر چەت ياقىغا ئورۇنلىشىپ، ھەر ئەتىگەنلىكى قوشۇننىڭ ئارىلىرىغا كىرىپ «شەيئى لىللاھ» دەپ ئاجىز - بىناۋالىقىنى بىلدۈرۈپ، خەير - سەدىقە ئېلىپ ئۆز جايلىرىغا قايتىپ ئۆز ئۇلۇغلىرىنىڭ ئىتتا - ئىتتىدە بولاتتى. ئاتلىق غازى بوش - ئازادە ۋاقىتلىردا بۇلارغە - مۇ جەندە كۆلا، تەڭگە، تىللا ئاتا قىلىپ ھەرقايسىسىغا ئۆز لايىقىدا خۇلقى - مۇھەببىتى ئىزھار قىلىپ دۇئالىرىنى ئالاتتى. ئۆلار مۆھتىسىپلارنىڭ تەكشۈرۈشلىرىدىن ئازاد قىلىنغانىدى.

قوشۇنغا ئەگىشىپ يۈرىدىغان بازارچىلار چېدىر - بارگاھنى تىكىدىغان جايغا بىر كۈن بۇرۇن بېرىپ رەستە - بازارلارنى تۈزەيتتى. گۆش - ياغ، گۈرۈچ، يەم - بوغۇز، بېدە، نان - توقاچ، ھالۋا - مۇرابا، قەنت - قەندالات، كۆكتات - ئوتياشلار، نازۇ - نېمەتلەر، ھەر تۈرلۈك دورا - دەرمان، مەجۇن، شاراب - شەربەت - لەرنى تەييار قىلاتتى.

ئاتلىق غازىنىڭ ئۆزى ئۈچۈن مەخسۇس ھارۋىلاردا توخۇ - تۇخۇم، نەچچە ھارۋا قوي يېغى، سۇ يېغى، نەچچە ھارۋا تونۇر، نەچچە ھارۋا كەتمەن، پالتا - كەكە، چىراغ - شامدان، نەچچە ھارۋا چوڭ - كىچىك سۆپۈرگە، نەچچە ھارۋا كاتتا تۇغ - ئەلەم قاتارلىق نەرسىلەر بىللە ئېلىپ مېڭىلاتتى. ئەمىرلەشكەر،

پانساتلارنىڭ قوشۇلۇپ 200 مىشكاپچى ساقلار يوغان مىشكاپ-لاردا① سۇنى ئاتقا يۈكلەپ ئېلىپ يۈرەتتى. مەپلى سەپەردە ياكى جەڭدە، كۆلدە ياكى چۆلدە، مەيلى دەريا مەيلى دەشتتە بولسۇن مىشكاپلاردا سۇ زادى كەم بولمايتتى. قاچان بارگاھ تىكىلسە ئاشقان سۇنى بارگاھنىڭ ئالدىغا سېپەتتى. 4 - 5 مىڭ قوي، سېغىن كالا، موزاي - توپاقلارنى بىللە ئېلىپ يۈرەتتى. چوڭ باشلىقلارغا ھەر ئەتىگەنلىكى يېڭى قايماق بىلەن تەييار-لانغان ناشتىلىق مەززىلىك شىرى چاي②، ئىسسىق نان، تاتلىق توقاچ، ھالۋا - رىشالە، تەملىك شېرىن تاماقلار، پاكىز خۇش بۇي سىنچايلار بېرىلەتتى. چايخانا ۋە ئاشخانىلىرى ئىككى گۇرۇپپا ئە-دى. ھەر مەنزىلگە يېتىپ بارغۇچە ئاشپەزلەر بىرنەچچە قازانلاردا قوي يېغى بىلەن دۇملەنگەن ئاشلارنى (پولۇ) تەييارلاپ تۇراتتى. ھەر كۈنى بىر گۇرۇپپا ئاشپەزگە نۆۋەت كېلەتتى. ئەمما ئاتلىق غازىنىڭ خاس ئاشخانىلىرىغا ھەر كۈنلۈكى 50 چارەك گۈرۈچ سەرپ بولاتتى. مەنزىلگە يېتىپ بارغان ھامان ھەممە چوڭ - كە-چىك، مەھرەم - ياساۋۇللارغا باراۋەر ئاش تارتىلاتتى. ئەمرلەشـ كەر ۋە پانساتلارنىڭ ئاشخانا - چايخانىلىرىمۇ شۇنداق قىلاتتى.

يۇرت ھاكىملىرى، ۋىلايەت ۋالىيلىرىدىن ھەر كۈنلۈكى 200—300 ئېشەكتە گۈرۈچ، 400—500 ئېشەك ياكى ھارۋىدا ئۇن - بوغۇز ئۆكسىمەي كېلىپ تۇراتتى.

دۇنيانىڭ ئىشلىرىغا قابىل بولغان ياقۇپبەگ ئاتلىق

---

① مىشكاپ — سەپەردە سۇ قاچىلاپ ئېلىپ يۈرىدىغان تېرىدىن قىلىنغان قاپ - تاغار.

② شىرى چاي — سۈت قايماق بىلەن تەييارلانغان سۈتلۈك چاينى شىمالىي شىنجاڭدا «ئەتكەن چاي» دېسە، جەنۇبىي شىنجاڭدا «شىرى چاي» دەيدۇ.

غازی مۇشۇنداق ھەيۋەت ۋە داغدۇغا بىلەن سەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ كۇچاغا يېتىپ كېلىپ، چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى.

پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ زامانىدىن تا ھازىرقى كۈنگىچە بۇ يەتتە شەھەر موغۇلىستان يۈرتىدا ئىسلام پادىشاھلىرىنىڭ بۇ تەرىقە ھەيۋەت، داغدۇغىلار بىلەن بۇ يوللاردا يۈرۈش قىلغانلىقىنى ئىنسان قۇلقى ئېشىتمىگەن، پەلەك كۆزى كۆرمىگەن بولۇشى مۇمكىن.

ياقۇپبەگ ئىسھاق خوجامنى كۇچانىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ، تەئەللۇقاتلىرى بىلەن يەكەنگە ئاپىرىپ شاغاۋۇل دادخاھغا تاپشۇرۇپ مائاش بەلگىلەپ بەردى. توختى ئىشىكئاغا بەگلى بىكار قىلىپ ئادەتتىكى يىگىتلەر قاتارىغا چۈشۈرۈپ قويدى. نارمۇھەممەد پەرۋانىچىنى كۇچاغا ھاكىم قىلدى. ئاندىن ئۇيەردىن يۈرۈپ كورلىغا يېتىپ باردى. ھاجى مىرزىنى كورلىغا ھاكىم قىلىپ تەيىنلىدى.

مۇشۇنداق ئادالەت ۋە تەرتىپ - ئىنتىزام كۈچەيگەن كۈنلەردە كۇچا ۋە كورلىدا بۇلىنىپ - تالىنىپ، پۇل - مالىلىرىدىن ئايرىلىپ پاراكەندىچىلىك كوچىسىغا كىرىپ قالغان سودىگەرلەر ياقۇپبەگكە يىغلاپ ئەرز - ھالىنى مەلۇم قىلدى. ئاتىلىق غازى مەرھەمەت قىلىپ بەزىلىرىگە تون - سەرۇپاي، بەزىلىرىگە پۇل - تىللا ياردەم قىلىپ: «سىلەرگە ئۇۋال بولغانلىقىنى ئاڭلىدىم. سەۋر قىلىپ تۇرۇڭلار، مەن مىرزا ئەۋەتىمەن. شۇ چاغدا زىيانغا ئۇچرىغان دەسمايىلىرىڭلارنى راستى بىلەن تىزىملاپ بېرىڭلار، شۇنىڭغا قاراپ پۇلۇڭلارنى خەزىنىدىن بېرىمەن»، دېدى. پازىل زەينىلئابىددىن مەخدۇمنى مىرزىلىققا بەلگىلەپ پەرمان قىلدى. سودىگەرلەرنىڭ تالانغان دەسمايىلىرىنى مىرزا زەينىلئابىددىن سودىگەرلەرنىڭ ئاغزىدىن چىققىنى بويىچە تىزىملاپ ئاتىلىق

غازىنىڭ كۆرۈپ چىقىشىغا سۈندى. بەزىلىرى راستى بىلەن خەتلەتتى. بەزىلىرى بىرنى ئون قىلىپ كۆرسەتتى. ئاتىلىق غازى رويخەتكە نەزەر سېلىپ بەزىلەرنىڭ يالغاندىن كۆپەيتىپ خەتلەتكەنلىكىنى بىلىپ، تۇرپان پەتە بولغاندىن كېيىن بىردەم، دۇئا قىلىپ تۇرۇۋىلار، دەپ پەرمان قىلدى.

شۇنداق قىلىپ تۇرپان پەتە بولغاندىن كېيىن سودىگەر-لەرنىڭ قولىدىكى دۆلەت خەزىنىسىگە زاكات تاپشۇرغان خېتىنى كۆرۈپ ئۇلارنىڭ بەرگەن زاكاتلىرىنىڭ مىقدارىدىكى پۇلنى بەردى.

ئاتىلىق غازى تۇرپانغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ ئۇششاق-تالدىن ئۆتۈپ قاراقۇچىنغا* بارغاندىن كېيىن ئەمىرلەشكەر ئۆمەر قۇل لەشكەربېشىنى ئۆزىگە قاراشلىق پانسات ۋە يېگىتلە-رىنى ئېلىپ ئارغىبۇلاق يولى بىلەن، ئەمىرلەشكەر ئابدۇللا لەشكەر بېشىنى ئىلانلىق يولى بىلەن توقسۇنغا بېرىشقا پەرمان قىلدى. ئىككى ئەمىرلەشكەر بىرلا ۋاقىتتا يولغا چىقىپ، ئىككى تەرەپتىن تەڭلا توقسۇندىكى تۆڭگانلارنىڭ ئۈستىدىن چۈشتى. ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ-جېدەللەر يۈز بېرىپ ئاخىر ئاتىلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى غەلىبە قازىنىپ توقسۇننى ئالدى. توقسۇندا 2000 چە تۆڭگان بولۇپ، 200 چىسى قېچىپ تۇرپانغا كەتتى. قالغانلىرى ھالاك بولدى. جانابىي ئاتىلىق غازى يېتىپ كېلىپ چېدىر-بارگاھلىرىنى دادۇك دېگەن يەرگە تىكىپ ئورۇنلاشتى. بىر-ئىككى كۈندىن كېيىن تۇرپاندىن 6000 تۆڭگان قورال-ياراق بىلەن يەتمىش دېگەن يەرگە چىقىپ ئۇرۇش باشلىدى. بۇ قېتىم ناھايىتى قاتتىق جەڭ بولدى. ئاخىر، تۆڭگانلار مەغلۇپ بولۇپ كۆچىلىكى يوقىتىلدى. ئاز بىر قىسمى قېچىپ

---

* قارا قەزىل بولسا كېرەك — مۇھەررىردىن.

تۇرپان شەھىرىگە كىرىۋالدى.

دادۇك شامالىنىڭ كانىي بولغانلىقتىن بۇ يەردە تۇرۇش مۇمكىن بولماي قالدى. شۇڭا ئاتىلىق غازى چېدىر - بارگاھلىرىنى يار ئېگەن جايغا يۆتكەپ تىكتى.

ئۇرۇمچىدىكى لاۋ رېنجا خەلىپە ئاتاقلىق 1.7 مىڭ تۇڭگانىنى تۇرپانداكى تۇڭگانلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئەۋەتكەنىدى. تۆت كۈندىن كېيىن بۇلار يېتىپ كېلىشتى. تۇرپان شاھىرىدىكى تۇڭگانلارمۇ بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولۇپ، 8000 تۇڭگان شەھەرىدىن چىقتى. تۇڭگانلار ئىككى تەرەپتىن ئاتىلىق غازىنىڭ غالىب قوشۇنلىرىنى قىستاپ ئوتتۇرىغا ئالدى. ئۇلارنىڭ قاتتىق ئېتىلىشىدىن بىلەن ئابدۇللا ئەمىرلەشكەر ئىككى قاناتقا ئۆتۈپ جەڭگە كىرىشتى. بارلىق پانسات، يۈز بېشى ۋە يىگىتلەرنىڭ ھەربىرى گويا رۇستەمنىڭ داستان ۋە سام نەريمانىدەك① پالۋانلىق-باتۇرلۇق ھۈنەرلىرىنى كۆرسىتىپ غەلىبە قازاندى. ئىككى تەرەپتىن كەلگەن تۇڭگانلارنىڭ ئازغىنىسى جانلىرىنى ئېلىپ، كەلگەن يېرىگە قاچتى. كۆپىنچىسى غالىب قوشۇنىنىڭ قولىغا ئەسىر چۈشتى، ئۇلارنىڭمۇ ئالدىدا ماڭغانلارنىڭ ئارقىسىدىن بارسا كەلمەس يولغا ئۇزىتىپ قويدى. ياقۇپبەگ قوشۇنى ئۇ يەردىن ئۆتۈپ تۇرپان شەھىرىگە بەش يول مىقدارى يىراقلىقتىكى جايغا چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. چۈرە - ئەتراپىنى خەندەك كولاپ سېپىل - قوختالار②نى ياساپ، دەرۋازىلارنى ئورناتتى. چوڭ - كىچىك پۈتۈن قوشۇن شەھەرنىڭ ئىچىگە

---

① رۇستەمنى داستان، سام نەريمان — قەدىمكى ئىران رىۋايەتلىرىدىكى داڭلىق پالۋانلارنىڭ نامى.

② خوقتا — سېپىلنىڭ ئۈستىگە بەلگىلىك ئارىلىقتا سەرتقا مىلتىق، توپ - زەمبىرەك ئېتىش ئۈچۈن ياسالغان كەڭ ئورۇن.

گه ئورۇنلاشتى. ھەر كېچىسى 500 ئاتلىق يىگىت شەھەرنى ئايلىنىپ پاسىبانلىق قىلدى. بىر قىسىم بازارچىلار شەھەرنىڭ ئىچىگە، تولىراقى قار - يامغۇر، بوران - چاپقۇن، سوغۇق - شىۋىر- غانىدىن پاناھ بولغۇدەك ماكان تېپىپ شەھەرنىڭ سىرتىغا ئورۇنلاشتى. تۇرپان شەھىرى پەتە بولماي مۇھاسىرىسى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتتى. ھەپتە - ئون كۈندە بىر قېتىم شەھەردىن نۇر- غۇن تۈڭگانلار چىقىپ، ئۇرۇشۇپ تەڭ كېلەلمەي، يەنە قېچىپ شەھەرگە كىرىپ كېتىپ تۇردى.

مۇشۇنداق ئەھۋالدا تۇرغان كۈنلەردە، لۈكچۈنلۈكلەر تۈڭگانلار بىلەن بىرلىشىپ ئاتلىق غازىغا ئىتائەت قىلىشتىن يۈز ئۆرۈدى. ئاتلىق غازى ئۆمەرقۇل ئەمرلەشكەر بىلەن ئابدۇللا ئەمرلەشكەرنى پانسات ۋە يىگىتلىرى بىلەن لۈكچۈنگە ئەۋەتتى. بۇلار يېتىپ بېرىپ قاتتىق جەڭلەرنى قىلىپ ئاخىر غالىب كېلىپ لۈكچۈننى تارتىۋېلىپ خاتىرجەم بولدى ۋە ئەمدى غىزا - تاماقتا ئېغىز تېگىپ تۇرغان چاغدا «ھايال بولماي دەرھال قايتىپ كېلىڭلار»، دەپ ئاتلىق غازىدىن پەرمان كەلدى. چۈنكى ئۇرۇمچى تەرەپتىن 12 مىڭ تۈڭگان يېتىپ كەلگەنىكەن. ئەمرلەشكەر، پانساتلار قايتىپ كېلىپ تۈڭگانلار بىلەن جەڭ قىلىپ ئاخىر غالىب كېلىپ بۇ تۈڭگانلارنىمۇ يوقاتتى.

بۇ كۈنلەردە ئاۋغان خەيرى مۇھەممەد توپچىدار پانسات ئاتلىق غازىدىن يۈز ئۆرۈپ تۇرپان شەھىرىگە قېچىپ كىرىپ تۈڭگانلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. تۈڭگانلارمۇ باتۇرلۇق ۋە پالۋانلىق بىلەن جەڭ قىلىپ نۇرغۇن ھەربىكەتلەرنى قىلىپ كۆردى. بىر كېچىدە خەيرى مۇھەممەد توپچىدار نۇرغۇن تۈڭگانلارنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ شەھەردىن چىقتى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئاتلىق غازىنىڭ چېدىر-بارگاھلىرىنىڭ ئەتراپىغا بىناقىلغان سېپىل- نىڭ ئۈستىگە چىقىۋاتقاندا، جامەدار دادخاھ بىلەپ قېلىپ ئالدى-

راشلىقتا توپ-زەمبىرەكلەرگە (ئوق يېتىپ كەلگۈچە) ئاق تەڭگە، چاقا پۇللارنى سېلىپ ئېتىپ بىرمۇنچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، بىرمۇنچىسىنى تىرىك قولغا چۈشۈردى. ئەمما خەيرى مۇھەممەد توپچىدار قېچىپ تۇڭگانلار ئارىسىغا ئۆزىنى ئالدى. لېكىن بۇ قېتىم ئاتلىق غازىنىڭ غالىب قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىشقا يېتەرلىك قالغانىكەن. كەرەملىك تەڭرىم ئۆز مۇھاپىزىتى بىلەن ئۇنى يەنە ساقلاپ قالغانىدى. ھەممىسى نەزىر - چىراغ، خەير - سەدىقىلەرنى بېرىپ تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتىغا شۈكرىلەر قىلىشتى.

تۈرپاننىڭ ئېسىل ئادەملىرىدىن ئابدىقادىربەگ، خوجا ئابدۇللابەگلەر ئاتلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرىغا ئۆز مەسئۇلاتلىرىدىن نۇرغۇن ئاق - قارا ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىپ جەڭ خىزمىتىنى قىلدى. بۇلارنىڭ خىزمىتى ئاتلىق غازىنىڭ نەزەر ئىلتىپاتلىرىغا ئېرىشىپ، ھەر بىرىنى يارلىق ۋە پەرمانلار بىلەن رازى قىلدى.

گەپنىڭ خۇلاسىسى، تۈرپان شەھىرى تولۇق توققۇز ئاي مۇھاسىرە ۋە قورشاۋدا بولدى. تۇڭگانلار قامال ئىچىدە قېلىپ ھالى تەڭ بولدى. ئۇلار ھەممىسى خانىقالىرىغا يىغىلىپ ئەھدۇ پەيمان، قەسەمياتلار قىلىشىپ، ئاتلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرىغا پەرۋانىدەك ئۆزلىرىنى ئۇرماقنىڭ مەسلىھىتىنى قىلىشىپ تۈرغاندا، جامەدار دادخاھ چاچما ئوقى قازانداغ كېلىدىغان، تۈرپاندا قۇيدۇرغان كاتتا توپقا ئوق سېلىپ شەھەرگە قارىتىپ ئاتقانىدى. چاچما ئوق بېرىپ تۇڭگانلار مەسلىھەت قىلىشىپ تۇرغان خانىقانىڭ ئىچىگە ۋە ئۇ يەردىن ئۆتۈپ خانىقانىڭ ئەتراپىغا چۈشۈپ، نۇرغۇن تۇڭگانلارنى نابۇت قىلىپ، بىرمۇنچىلىرىنى يارىدار قىلدى. بۇنىڭ بىلەن تۇڭگانلارنىڭ دىللىرىغا قورقۇنچ ۋە ئەندىشە چۈشتى. ئۇلار: «بۇ پادىشاھ ئۇلۇغ كىشى ئىكەن. بىزنىڭ يامان نىيەت بىلەن مەسلىھەت قىلىشىپ تۇرغانلىقىمىزنى

بىلىپ ئوپ ئاتتى، ئەمدى بولمىدى، ئامانلىق تىلەپ كىشى چىقرايلى» دەپ مەسلىھەت قىلىشتى ۋە مۇددىئالىرىنى بايان قىلىپ كىشى چىقاردى. ياقۇپبەگ ئۇلارنىڭ ئىلتىماسلىرىنى قوبۇل قىلدى. تۆكگانلارنىڭ ئۇلۇغى سۇ يەنشەي باشلىق پۇتۇن تۆكگانلار ئوق ـ ياراق، ئەسلىھەلىرىنى تاشلاپ ئاتلىق غازىنىڭ يارگاھىنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئۇلارنى مەھرەم ۋە مۇلازىملار ئىلىپ كىرىپ جانابىي ئاتلىق غازى بىلەن كۆرۈشتۈردى. جانابلي ئاتلىق غازى سۇ يەنشەي باشلىق ھەممە تۆكگانلارغا زىياپەتلەر بېرىپ، تون ـ سەرۇپاي، سەللە ـ كۆلالار ئىنئام قىلىپ رازى قىلدى. بۇنىڭ بىلەن تۆكگانلارنى ئۆزلىرىگە مىراس قالغان قۇل ـ دىلدەكلىرىدەك ئىتائەتچان ۋە پەرمانبەردار قىلۋالدى.

ياقۇپبەگ تۇرپاننى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن ھېكىمخان تۆرەمنى ھاكىم، ھەيدەر قۇل پانساتنى ئەمىرلەشكەر، تۇرپانلىق خوجا ئابدۇللابەگنى سەركار، قازى سۇرخ ئابىنى قازى كالان قىلىپ تەيىنلەپ ئىشلارنى بىر قۇر رەتكە سالدى.

تۇرپانلىق ۋايىت خەلىپىنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىدا بىرنەچچى داستاندا بايان قىلىنغانىدى. ئۇ تۆكگانلارنىڭ ئىچىگە كىرىپ ئۇلارغا كۆپ خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن ۋە نۇرغۇن يىگىتلەرنى نابۇت قىلغانىدى. شۇ سەۋەبتىن ياقۇپبەگ ۋايىت خەلىپىنى گۇناھكار قىلىپ بايىنىڭ ھاكىمى ئەھمەد بەگكە ئەۋەتىپ «ۋايىت خەلىپە يېتىپ بارغان ھامان ئۆز قولۇڭ بىلەن يوقات!» دەپ بۇيرۇق بەردى. بۇيرۇق ئىجرا قىلىنىدى.

بىر كېچىسى ئەھمەدبەگ چۈشىدە ئۆلگەن ۋايىت خەلىپە قولىغا پىچاق ئىلىپ قوغلاپ يۈرگەنلىكىنى كۆردى ۋە قورقۇپ ئويغىنىپ كەتتى. ئاردىدىن يەتتە كۈن ئۆتكەندە ئەھمەد بەگمۇ ئۆلدى. ئاتلىق غازىنىڭ پەرمان ئالىلىرى بىلەن ئەھمەد بەگنىڭ خوتۇنى ئىرىنىڭ ئورنىغا ھاكىم بولۇپ باي بىلەن

سايرامنى 16 ئاي سوردى. ئۇنىڭدىن كېيىن بايغا مۇھەممەد ئىمىنبەگ توقسابە ھاكىم بولدى.

9

بەدۆلەت ئاتىلىق غازى ئۇرۇمچى تەرەپكە ئاتلىنىپ، ئۇرۇمچىنى پەتھ قىلغانلىقى ۋە نەسەندىكى خىتاي شى شىكۇڭنىڭ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغانلىقى؛ ئۇرۇش - جېدەلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى ۋە ئاخىر غەلىبە بىلەن ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كەلگەنلىكى

جانابىي ئاتىلىق غازى تۇرپان ۋە لۈكچۈننىڭ ئىشلىرىدىن پاراغ ۋە خاترجەم بولۇپ، ئون ئاي تۇرپاندا تۇرۇپ قالدى.

ئۇرۇمچىدىكى لاۋ رەنجا يەنى داۋۇت خەلىپە بولسا تۇڭگانلار ئاردىدا ۋە ئۇرۇمچى، تۇرپان ۋىلايەتلىرىدە گويا شانۇ شەۋكەتلىك پادىشاھ ئىدى. ئاتىلىق غازى بىلەن بىرنەچچە قېتىم لەشكەر ئەۋەتىشىپ جەڭ ۋە ئۇرۇشلار قىلىشقانىدى. بىرنەچچە مەرتىۋە ئۆزئارا خەت، ئەلچىلەر ئەۋەتىشىپ بېرىش-كېلىشلىرىمۇ بولغانىدى. شۇ مۇناسىۋەتلەردە بىر - بىرلىرىگە دوستلۇق ئالاقىلىرىنى ئىزھار قىلىشقانىدى. شۇ ئەسنادا ئاتىلىق غازى ئەزىم قۇل پانسات باشچىلىقىدا تۆت پانسات بىلەن 1500 يىگىتنى ئۇرۇمچىگە داۋۇت خەلىپىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. داۋۇت خەلىپە پانساتلارنىڭ ئالدىغا كىشى چىقىرىپ ئىززەت ۋە ھۆرمەت بەجا كەلتۈرۈپ شەھەرنىڭ سىرتىغا چۈشۈردى. قونالغۇ تەمىناتلىرىنى كەڭرى چىقارتىپ خاترجەم قىلىپ قويۇپ، نامازشام ئاردىلىقىدا پانساتلارنىڭ ئۇستىگە ئوق - ياراقلار بىلەن قوراللانغان نۇرغۇن تۇڭگانلارنى چىقىرىپ تۈيۇقسىز تۇرغان يىگىتلەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە جەڭگە قول قويدى. نۇرغۇن يىگىتلەر ھالاك بولدى. پانساتلار 400 يىگىت بىلەن جانلىرىنى جايلاپ قوشۇنغا

ئاران قېچىپ كېلىۋالدى.

يەنە بىر ۋەقە، ئۇرۇمچى بىلەن يۇلتۇز ئاردىسىدىكى نەنسەن دېگەن جايدا 6000 ئۆيلۈكتىن كۆپرەك خىتاي بولۇپ، بۇلار كۈچالىق ئىسھاق خوجىنىڭ قەتلىئام قىلىشىدىن قۇتۇلۇپ قالغانىدى. بۇلارنىڭ چوڭىنى شى شىكۇڭ دەپ ئاتايتتى. ئۇ دائىم تۆڭگانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇراتتى، گاھى تۆڭگانلار غالىب كېلىپ، گاھى شى شىكۇڭ غالىب كېلىپ تۇرغانىدى. شۇ ئەسنادا شى شىكۇڭ ئاتىلىق غازىنىڭ تۇرپانغا كەلگەنلىكىنى ۋە تۆڭگانلارنى يوقاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ئىنىسى ماشويىنى ھەمراھ قىلىپ قورال - ياراق بىلەن قورال-لانغان 2500 خىتاي چېرىكىنى باشلاپ ئاتىلىق غازىنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈشنى ئارزۇ قىلىپ، 9000 قوي، 800 ئات، 800 كالا، نەچچە يۈز تۆگە، يامبۇ - كۈمۈش قاتارلىق سوۋغا - سالاملارنى ئېلىپ تۇرپانغا كەلدى. ئاتىلىق غازى بۇلارغا ھەددىدىن زىيادە مەرھەمەتلەر كۆرسەتتى. شى شىكۇڭ تۇرپاندا بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ، ئىنىسىنى 1500 چېرىك بىلەن ئاتىلىق غازىنىڭ خىزمىتىدە قويۇپ، ئۆزى 1000 ئادىمى بىلەن نەنسەنگە قايتىپ كەتتى. بۇ خىتاي چېرىكلىرى تۇرپانىدىكى تۆڭگانلار بىلەن بولغان جەڭدە نۇرغۇن خىزمەت كۆرسەتتى. ئاتىلىق غازىنى ئۇرۇمچىگە يۈرۈش قىلىشقا كۈچ دالالەت قىلدى ھەم جىق تىرىشچانلىقلار كۆرسەتتى. ئاتىلىق غازىمۇ تۇرپاننى بېسىۋالغان بىلەن ئۇرۇمچىنى قولغا كىرگۈزمىگۈچە ھېساب بولمايدىكەن، دەپ ئويلاپ ئۇرۇمچىگە يۈرۈش قىلىش قارارىغا كېلىپ يولغا چىقتى. بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1287 - يىلى، ماھى رەجەپنىڭ 4 - كۈنى* قىش پەسلى ئىدى.

* ھىجرىيىنىڭ 1287 - يىلى مىلادىنىڭ 1870 - 1871 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «ئون تۆتىنچى كۈنى» دېيىلگەن ــ مۇھەررىردىن.

ئابدۇللا ئەمرلەشكەرنى چىغاۋۇل قىلىپ ئالدىدا ماڭدۇردى. ئارقىسىدىن ياقۇپبەگ غەلىبە ئۇزەكگىسىگە ئاياغ قويىدى. داۋانـ چىڭ تۈگىگـانلىرى تارتۇق ـ پىشكەشلەر بىلەن ئـۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئىشەنچ بىلدۈرۈپ ئامانلىق تىلىدى. ئۇلار بۇ يەردىن مېڭىپ ئۇرۇمچى تەۋەسىگە بېرىپ، ئۇرۇمچىگە سۇ كىرىدىغان دەريانىڭ بېشىدىكـى تاغ باغرىغا جايلاشقان «دەقيانۇسنىڭ شەھىرى» دەپ ئاتالغان جايغا ئورۇنلاشتى ۋە ئەتراپىغا سېپىلـ خەندەكلەر بىنا قىلىپ ياتتى. بۇ يەردىن ئۇرۇمچى شەھىرىگە 30 يـول كېلەتتى. ئەمما قىش پەسلى بولـغاچقا سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقى، قار ـ شۈدرغانىڭ ئازابىدىن يىگىتلەر قىيىنچىلىقتا قالدى. بىرنەچچە پىلتىرچى، بازارچىلار هالاك بولدى. مۇشۇ ئەھۋالدا 27 كۈن ئۆتتى. لاۋ رىنجا داۋۇت خەلىپىنىڭ يارلىقى بىلەن 60 مىڭ تۈگگان تەييار بولۇپ، كېچىسى تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش نىيىتى بىلەن نامازشام ۋاقتىدا ئاتلىق غازىنىڭ قوشۇنـ لىرى ئورۇنلاشقان تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. شۇ كېچىسى قار يېغىپ كېچە ناھايىتى قاراڭغۇ بولدى. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن ئاتلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى ئورۇنلاشقان جايىنىڭ ئارىلىقىدا تاغ ۋە ئېدىرلار كۆپ بولغاچقا تۈگگانلار يولدىن ئېزىپ بىرمۇنچـ سى بىر تاغنىڭ ئېغىزىغا، بىرمۇنچىسى يەنە بىر تاغنىڭ ئېغىزىغا كىرىپ كېتىپ ئايلىنىپ يۈرۈپ يول تاپالماي ۋەيران بولدى. ئۇلار ئۈچ ھەتتا تۆت بۆلەك بولۇپ ھەرقايىسىسى بىر تاغنىڭ جىلغىسىغا كىرىپ كەتكەچكە، شۇنچە ئۇزۇن كېچىدە 30 يول ئارىلىقتا يېتىپ بارالمىدى. بۇمۇ قۇدرەتلىك تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن.

جانابىي ئاتلىق غازى نامازبامداتتىن يانغاندا تاغنىڭ ئۈستىدىن ئەلەم ـ بايـراقلار كۆرۈندى. قوشۇنىنىڭ ھەممىسى ئاتلىنىپ بېرىپ ئۇرۇشۇپ تۈگگانلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈردى.

دەل شۇ چاغدا يەنە بىر تەرەپتىن بايراقلار كۆرۈندى. بۇلار بىلەن جەڭ قىلىپ تۇرغان چاغدا باشقا تەرەپتىن يەنە نۇرغۇن تۇڭگانلار بايراقلىرنى كۆتۈرۈپ يېتىپ كېلىشتى. ناھايىتى قاتتىق جەڭ بولدى. بۇ چاغدا تۇيۇقسىزلا تۇڭگانلار غالىب كېلىپ سەرۋازلار قاچقىلى تۇردى. ئاتلىق غازىغا ھەمراھ بولۇپ بارغان 16 مىڭ يىگىت، سەرۋازلارنىڭ ھەممىسى جەڭگە كەتكەن بولۇپ، ئاتلىق غازىنىڭ قېشىدا 100 نەپەر مەھرەم، 100 نەپەر ياساۋۇل، 100 نەپەر يىگىت قالغانىدى.

ياقۇپبەگ ئاتلىق غازى تۇرپاندىكى چاغدا مىرزا ئەھمەد قوشبېگىنى نىسار مەسۇم ھەزرىتىم ئەكىلىپ ئاتلىق غازىغا دۇئا قىلدۇرغانىدى. مىرزا ئەھمەد قوشبېگى ئاتلىق غازىنىڭ قېشىدىكى يىگىتلەرنىڭ قاتاردا ئاددىي يىگىت دەرىجىسىدە تۇراتتى. ئاتلىق غازى قېچىپ كېلىۋاتقان سەرۋازلارنى كۆرۈپ مىرزا ئەھمەد قوشبېگىگە: «قېچىپ كەلگەن سەرۋازلارنى چاپ»، دەپ بۇيرۇق قىلدى. مىرزا ئەھمەد قوشبېگى دەرھال بېرىپ تۆت - بەش سەرۋازنى چېپىپ تاشلىدى. بۇنى كۆرۈپ قېچىپ كەلگەن مەيلى سەرۋاز، مەيلى يىگىت بولسۇن ئارقىسىغا يېنىپ بېرىپ تۇڭگانلار بىلەن جەڭ قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى.

ئاتلىق غازى ئۆز يېنىدىكى مەھرەم، ياساۋۇل، يىگىتلەرگە مىرزا ئەھمەد قوشبېگىنى باشلاپ قىلىپ سوقۇشقا ئەۋەتتى. ئۇلار شۇنداق جەڭ قىلدىكى، بۇ جەڭنى تەرىپلەپ تۇگەتكىلى بولمايدۇ.

تۇڭگانلارنىڭ تولىسى پىيادە ئىكەن. سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقىدىن ئۇلارنىڭ ھالى خاراب بولدى. شۇنداق قىلىپ نۇرغۇن تۇڭگانلار ھالاك بولدى. بۇ جايدا بىر ئېغىز تاغ بولۇپ، بىر-مۇنچە تۇڭگانلار شۇ تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ تۆۋەنگە قارىتىپ ئوق ئاتقىلى تۇردى. يىگىت - سەرۋازلار تۆۋەندىن يۇقىرىغا

قارىتىپ ئاتتى. تۈڭگانلار تاغنىڭ ئۈستىدىن ئۆلۈكلەرنى يۇمىلىتىپ پەسكە چۈشۈرگىلى تۇردى. يېڭىت ـ سەرۋازلارمۇ تۈڭگانلارنىڭ ئۆلۈكىنى دالدا قىلىپ ئۇرۇشۇپ ئۇلارنى پۈتۈنلەي يوقاتتى.

بۇنداق ئۇرۇش ئاتلىق غازىنىڭ دەۋرىدە ئەسلا كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى. ھەممىگە قادىر ئۇلۇغ تەڭرى ئۆزىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ئاتلىق غازىنى غالىب قىلىپ، دۈشمەنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. ئاتلىق تۈڭگانلارنىڭ ئازغىنىسى جېنىنى ئېلىپ لاۋ رېنجا داۋۇت خەلىپىنىڭ ھۇزۇرىغا ئاران ئۇلاشتى. قالغانلىرى ھالاك بولۇپ قار ئاستىدا توڭلاپ قاتتى. بۇ غەلىبىنىڭ شۆھرىتى مىرزا ئەھمەد قوشىنىگە بولدى. ئاتلىق غازى مىرزائەھمەد قوشىنىگە ھەددىدىن زىيادە ئىلتىپاتلار قىلدى.

ئۇرۇمچىدىن چىققان تۈڭگانلار «بارىمز، ئالىمز، ئۆلتۈرىمز، ئات ـ ئۇلاغ، ئالتۇن ـ كۈمۈش، ياراق ـ ئەسلىھەلەرنى ئولجا ئالىمز» دەپ خام ـ خىيال بىلەن چىققانىكەن. ھەتتا بالا ـ چاقىلىرىغا: «ئەتە ئات بـاغلايـدىغان ئارغامچا ئېلىپ ئالدىمىزغا چىقىڭلار»، دەپ يولغا چىققانىكەن. ئاتلىق غازىنىڭ يېڭىت ـ سەرۋازلىرى غالىب بولۇپ، قاچقان تۈڭگانلارنى قوغلاپ كېتىپ بارسا، قوللىرىدا بىردىن، ئىككىدىن ئارغامچا تۇتقان ئون ياشتىن 15 ياشقىچە بولغان 10 مىڭدىن ئارتۇق تۈڭگان بالىلىرىنى ئۇچـراتتى. بۇ بالىلار دادىلىرى ئولجا ئالغان ئاتنى باغلاپ مېنىپ كېلىش ئۈچـۈن چىققانىكەن. ياقۇپبەگنىڭ يېگىتلىرى بۇلارنىمۇ ئولتۇرۇۋەتتى.

لاۋ رېنجا داۋۇت خەلىپە قېچىپ بارغان تۈڭگانلاردىن بولغان ھادىسىلەرنى ئاڭلاپ، 10 مىڭدەك تۈڭگان ئوغۇل ـ قىز نارەسىدە مەكتەپ بالىلىرىغا قۇرئان شېرىپنى كۆتۈرتۈپ غالىب قوشۇنىنىڭ ئالدىغا چىقاردى. تۈڭگانلارنى قوغلاپ ئىلگىرىلەپ ئات چېپىپ

كېلىۋاتقان ئەسىرلەشكەر ئابدۇللا پانسات ۋە پەيزى يۈز بېشى باشلىق باتۇر يىگىتلەر بۇ ئارەسىدە مەكتەپ بالىلىرىغا قارىماي قويماي ئۇلارنى ئاتلىرىغا دەسسىتىپ ئۆتۈپ، شەھەر دەرۋازىسىغا كېلىپ ئوق چىقىرىۋاتقان چاغدا، ئاتلىق غازىدىن «شەھەرگە كىرمەسۇن»، دەپ ئالمىي پەرمان چۈشتى. بۇنىڭ بىلەن شەھەرگە كىرمەي ئاتنىڭ جىلاۋلىرىنى تارتىپ ئارقىغا يانىدى. بىر مۇنچە يىگىت ـ سەرۋازلار تۆمۈرلىرىنى ئوغۇل ـ قىزلىرىنى ئولجا ئالغانـ كەن، ئاتلىق غازى بۇنى كۆرۈپ: «دۇشمەنلىرىنى نېمە ئۈچۈن ئىرىك ئېلىپ چىقتىڭ؟» دەپ غەزەپلىنىپ ئولجا ئالغان يىگىت ـ سەرۋازلارنى ئۆلتۈرمەكە بۇيرۇدى. بالىلارنى بولسا ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى. شۇ باھانە بىلەن گۇناھلىق ۋە گۇناھسىز، چوڭ ـ كىچىك، ئەسىرە ۋە ئارەسىدە، ئوغۇل ـ قىز بولۇپ ناھايىتى كۆپ تۆمۈرلار قىرىلىپ كەتتى.

بۇ چاغدا داۋۇت خەلىپە يەنىلا ئۇلۇغلىرىغا: «ياقۇپبەگ پادىشاھ باشلىق غالىب قوشۇن شەھەر ئىچىگە كىرسە، خوتۇن، بالا ـ چاقىلىرىمىز قورقۇپ كېتىدۇ، بىز ياقۇپبەگكە ئىتائەت قىلىپ بويسۇنساق، ھەرقانداق يارلىق قىلسا بەجانىدىل قوبۇل تۇتساق»، دەپ ئەلچى چىقاردى. ئاتلىق غازى ماقۇل كۆرۈپ ئۇلارنىڭ دېگىنىدەك قىلدى.

داۋۇت خەلىپە ئالتۇن ـ كۈمۈش، ئىپىل چاي، چىنە ـ قاچا، تاۋار ـ دورىدۇن قاتارلىق خانىنى چىنىدىن چىقىدىغان گۈزەل ـ نەپىس نەرسىلەر ۋە بارلىق خەزىنە ـ دەپنىلىرىنى تارتۇق قىلىپ ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھى ئالىيلىرىغا چىقاردى. ئەمما ئۆزىرە بايان قىلىپ ئۆزى چىقمىدى. ئىتائەت ۋە قوللۇق كەمەرـ لىرىنى بېلىگە مەھكەم باغلىدى. «ئەگەر سىياسەت ئىغىدىن ئۆتكۈزىمەن دېسىلە، جان ۋە مېلىم جانابىي پادىشاھ ئۈچۈن پىدا بولسۇن ياكى كەمىنە كەمتەر، قېرى قوللىرىغا ئەپۇ قەلىمىلى

سۈرسىلە. كەرەمىلىك پادىشاھ ئەختىيار ئۆز ئىلكىلىرىدە...»، دەپ ئەرز قىلدى. جانابىي ئاتىلىق غازى ئۇنىڭ شۇنچىلىك قىلغىنىغا رازى بولۇپ ئامانلىق بەردى.

ئاتىلىق غازى ئۇرۇمچى تەرەپكە يۈرۈش قىلغاندا، تۇرپان دىكى تۆكگانلارنىڭ چوڭى شاۋيەنشەيىنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ كەلگەنىدى. شاۋيەنشەي بۇرۇن قىلغان گۇناھلىرى نىڭ بەدىلىگە ناھايىتى چوڭ خىزمەت كۆرسەتتى. شۇڭا جانابىي ئاتىلىق غازى ئۇنىڭغا ئۇرۇمچىنىڭ دايەنشەيلىكىنى مەرھەمەت قىلدى ھەم ئالتۇن كەمەر، مىلتىق، ياراق ـ ئەسلىھەلەرنى ئىنئام قىلدى. ئۇرۇمچىگە قۇتۇبى، سانجى، ماناس، داۋانچىڭ قاتارلىق ئالتە شەھەر قاراشلىق ئىكەن. شاۋيەنشەيگە ھەممىنى قوشۇپ بېرىپ رازى قىلدى. بۇ ئالتە شەھەرنىڭ ھەر بىرىگە دايەنشەي كىمنى لايىق كۆرسە شۇنى يەنشەيلىككە تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈردى. يەنشەيلەر دايەنشەينىڭ ئىتائىتىدە بولۇپ، بۇيرۇقىغا بويسۇنۇپ پەرمانبەردارلىق قىلدى.

دايەنشەي: «مەن ئىسلام پادىشاھلىرىنىڭ رەسىم ـ قائىدە دىلىرىنى بىلمەيمەن. جانابىيلىرىنىڭ ھۆزۈرىدىكى مۇلازىم، ئوردا ئەمەلدارلىرىدىن بىرىنى تىلەيمەن. ئۇ كىشى ماڭا قائىدە ـ قانۇنلارنى ئۆگىتىپ تەلىم بەرسە»، دەپ جانابىي ئاتىلىق غازىغا مەلۇم قىلدى. ياقۇپبەگ ئۇنىڭ ئەرزىنى قوبۇل كۆرۈپ، مىرزا بەشى زەينىلئابىددىن مەخدۇمنى سالام ئاغىسى قىلىپ تەيىنلەپ دايەنشەينىڭ قېشىدا ئۇرۇمچىدە قالدۇردى. شۇ يىلى ئۇرۇمچىنىڭ سوغۇقى ئادەتتىن تاشقىرى ناھايىتى قاتتىق بولغانىدى، شۇ قېشىتا نەنسەندىكى شى شىكۇڭ ھەر كۈنلۈكى ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنلىرىغا ئۆز ئادەملىرىدىن 100 تۆگە، 50 ـ 60 ھارۋىدا تاشكۆمۈر يەتكۈزۈپ بېرىپ ناھايىتى كۆپ خىزمەت قىلدى. ئىنسىمۇ چېرىكلىرى بىلەن ئالاھىدە خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى. مۇشۇ كۈنـ

لەردە شى شىكۇك ئۆزىمۇ نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملار بىلەن كېـ لىپ ئاتىلىق غازىنى كۆپ خۇرسەن قىلدى. شۇڭا شى شىكۇڭغا كىمخاب تاشلىق نىمچا، جۇۋا قاتارلىق ئېسىل كىيىم ـ كېچەك، قىممەت باھا تۇماق، مىلتىق ـ ياراق، كەمەر، ئالتۇن جابدۇقلۇق ئارغىماق ئات قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلدى. ئىنئىنغىمۇ شۇ تەرىقىدە غايەت زور ئىلتىپاتلارنى كۆرسەتتى. قالغان چېرىكـ لەرگىمۇ سۆلەيسۇن، تۆلكە، كۆرپە قاتارلىق ئېسىل تېرىلەردىن قىلىنغان كىيىم ـ كېچەكلەرنى ئېھسان قىلىپ خۇشال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شى شىكۇڭنىڭ نەنسەنىگە قايتىپ كېتىشىگە رۇخـ سەت قىلدى. دايەنشەي ئۇرۇمچىدىن 12 مىڭ تاغار ئاشلىق ئەۋەتتى.

مۇشۇنداق ئەھۋاللار بىلەن جانابىي ئاتىلىق غازى ئۇـ ئۇچ ئايدەك ۋاقىت ئىچىدە ئۇرۇمچى ۋىلايىتى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە يۇرتلارنى ئۆزىـگە قارىتىپ، ئىشلارنى سەرەمجان قىلغاندىن كېيىن غالىب قوشۇننى باشلاپ قايتماقچى بولدى. ئۇلار مەنـ زىلمۇ مەنزىـل يول يۈرۈپ باش باھاردا قاراشەھەرگە يېتىپ كەلدى. بۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇرۇشنى ئىختىيار قىلىپ، قاراشەھەر دەرياسىنىڭ لەۋىدە بىرشـەھەر بىنا قىلدۇردى. جانابىي ئاتىلىق غازى ئۆزى باش بولۇپ خىش كۆتۈرۈپ، خاك سوقۇپ ئەمگەك قىلدى. بۇنى كۆرگەن ئەمىرلەشكەر، ئۆلىما، ياش ـ قېرى ھەممە كىشى جىم تۇرالماي سېپىل سوقۇش قاتارلىق شەھەر قۇرۇلۇشىغا كىرىشىپ كەتتى. پات پۈرسـەتتـە شەھەر قۇرۇلۇشىنى پۈتكۈزۈپ تاماملىدى.

بۇ كـۈنلـەردە قـالـمـاقـلارنىڭ خـاقانـى خـوتۇنـخـان قاراشەھەرگە يېقىن قارا مودۇن دېگەن بىر جايدا ئولتۇرۇشـ لۇق ئىكەن. ئاتىلىق غازى بۇلارنىمۇ ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇپ بويسۇندۇرۇش نىيىتى بىلەن خوتۇنخانىنى تەكلىپ قىلىپ ئادەم

چىقاردى. ئەلچىلەرنى كۆرۈپ خوتۇنخان ئۆزى قارشىھەرگە كېلىشكە ئېھتىيات قىلىپ لاما، گەيگەن* دېگەنلەرنىڭ باشچىلىقىدا بىر نەچچە مەنسەپدارى بىلەن 500 قالماقنى ئاتلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى. ئاتلىق غازى كەلگەن قالماقلارنى بىر نەچچە كۈن توختىتىپ چوڭ زىياپەت قىلدى. ھەرىكۈنلۈكى رىشالە، ھالۋا، قەنت ـ شېكەر بىلەن تەييارلانغان نازۇنېمەتلەر، قوي يېغىدا ئەتكەن پولۇ، شويلا ـ شورپا قاتارلىق ئالتە يېمەكـ ئىچمەكلەر بىلەن مېھمان قىلدى. قالماقلار ئۇچۇن سېرىق لانكا، سېرىق دابالاردىن قالماقچە تون، كىيىم ـ كېچەك تىكـ تۈرۈپ تەييارلاپ قويغانسكەن. ھەممىسگە تون ـ سەرۇپايلارنى ئىنئام قىلىپ قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت بەردى.

شۇ ئاردا بىر مۇنچە يېگىتلەر بىلەن مۇھەممەت توقسابەنى ئەۋەتىپ خوتۇن خاقانىنى ئەكەلدۇرۇپ باشقا يول بىلەن كورلىغا ئاپىرىپ ئالغۇن چىغانىنىڭ ھويلىسىغا چۈشۈرۈپ شۇ يەردە تۇتۇپ قالدى. خوتۇنخانغا تەلمىناتلارنى بەلگىلەپ ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىپ ساقلاشنى ھاجى مىرزىغا تاپشۇردى. ئاتلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا كەلگەن قالماقلار خوتۇنخانىنى كورلىغا ئېلىپ كەتـ كەنلىكىدىن خەۋەرلىرى ئۆز يۇرتلىرىغا كەتتى.

شۇ ئەسنادا ئۇرۇمچىدىن خەت كېلىپ: «نەنسەندىكى شى شىكۇڭ نۇرغۇن چېرىك بىلەن ئۇرۇمچىگە بېسىپ كېلىپ دايەنشەي بىلەن ئۇرۇشۇپ، دايەنشەينى ئۆلتۈرۈپ، ئۇرۇمچى شەھىرىنى بۇلاپ ـ تالاپ يەنە ئۆز جايىغا قايتىپ كەتتى»، دېگەن يامان خەۋەر ئاتلىق غازىنىڭ قۇلىقىغا يەتتى. بۇ خەۋەردىن سەل كېيىن جانابىي زەيتىلئابىددىن مەخدۇم مىرزا بەشى 50 تەك تۇڭگان بىلەن 30 تۆگە چاي، چىنە قاتارلىق تارتۇق-

* يەنى گېگەن.

پىشكەشلەرنى ئەكىلىپ ئاتىلىق غازىنى زىيارەت قىلىپ پاتمە ئوقۇدى.

مەزكۇر مىرزا بەشى زەينىلئابىددىن مەخدۇم، دايەنـ شەي تەرىپىدىن شى شىكۇگا ئەلچى بولغان ۋە شى شىكۇك ئانچە ماقۇل تۇتمىغانسكەن. مىرزا بەشى زەينىلئابىددىن مەخدۇم شى شىكۇگىنىك ئالدىدىن يېنىپ كەلگەندىن كېيىن: «ماگا ئۇرۇمچىنىك ئانبى ـ ھاۋاسى ياقمىدى، ئاتىلىق غازىنىك خىزمەتلىرىگە تارتۇق ـ پىشكەشلەرنى ئېلىپ بارغاچ دۇئا ـ پاتمە ئوقۇپ يانسام»، دەپ دايەنشەيدىن رۇخسەت ئېلىپ سوۋغا ـ سالاملار بىلەن يولغا چىقىپ ئىككى كۈندىن كېيىن ھېلىقى ۋەقەلەر يۈز بېرىپتۇ. ۋەقەدىن مىرزا بەشىنىك خەۋىرى يوق ئىكەن. جانابىي ئاتىلىق غازى ئۇرۇمچىدە دايەنشەي بىلەن شى شىكۇگىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولغان ۋەقەلەرنى مىرزا بەشىغا مەلۇم قىلىدى. تەكرىم ئۆز قۇدرىتى بىلەن زەينىلئابىددىننى مۇھاپىزەت قىلىپ، بىر باھانە ـ سەۋەب بىلەن خەتەردىن ساقلاپ سالامەت قايتىپ كېلىشكە نېسىپ قىلغانلىقىغا شۈكرىلەر بەجا كەلـ تۇردى. مىرزا بەشى زەينىلئابىددىن مەخدۇم موللا، ئەخلاق ـ پەزىـ لەتلىك، شائىر، ئىش بىلەرمەن، بىرنەچچە خان ـ پادىشاھلارنىك ھۇزۇرىدا مىرزا بەشى بولۇپ كۆپ ئىززەت ـ ئابروي تاپقان، ئاتىلىق غازىنىك ھۇزۇرىدىمۇ قەدىر ـ قىممىتى ئۇستۇن، كاتىبات ئىشلـ رىدا لاياقەتلىك كىشى ئىدى، ئۆزىنىڭ تەبىئىي ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە زېھىن ـ ئىدراكىنىك قۇۋۋىتى بىلەن «ددۋان فۇزۇلى» نىك ئۇسلۇبىدا مەھجۇرى* تەخەللۇسى بىلەن بىر توم شېئىرىي ددۋان يېزىپ چىققانىدى. ددۋانىنىك مەزمۇنىغا نۇرغۇن پەند ـ نەسىھەت،

---

* مەھجۇرى ـــ بۆلۈنۈپ كەتكەن، ئاجرالغان، ئايرىلىپ كەتكەن دېگەن مەنىدە.

هەقىقەت، ماتارىپ ۋە مەرىپەتلەر كىرگۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈن بۇ ئەسەر ھەممە پەزىلەتلىك كىشىلەرنىڭ يىغىلىش سورۇنلىرى ۋە مەركە ـ ئولتۇرۇشلىرىدا ئوقۇلاتتى. ئىشىتكۈچى ۋە كۆرگۈچىلەر ھەيرانلىق چىشلىرىدا تەئەججۈپ بارماقلىرىنى چىشلىشەتتى. مىرزا بېشى زەينىلئابىددىن مەخدۇمنىڭ پەزىلىتى ئۇنىڭ شېئىر، ۋەزىن، قاپىيىلىرىگە ئىنسان كۆزى بىلەن نەزەر سالسا ئاندىن مەلۇم بولىدۇ. تۆۋەندىكى مىسرا مەزكۇر دىۋاندىن بىر پارچىدۇر:

نەزىم

گەر نەسىب ئولسا بۇ مەھجۇرە تەۋاڧى كەئبەنى
باش ئۇرۇپ ئۆتكەن ئىشنە تەۋبە تەزەررۇئەيدەلمم*

جانابىي ئاتىلىق غازى: «ئۇرۇمچى يۈز ئۆرۈپ ئىتائىتىمىزدىن چىقسا، لەشكەر ئەۋەتىپ ئىككىنچى قېتىم ئىپتىدائەت قىلدۇرۇپ بۇيرۇقىمىزغا كىرگۈزگىلى بولىدۇ. دايەنشەي ئۆلۈپ كەتسە يەنە بىر تۇغقانىنى دايەنشەي قىلىپ تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈرسەك دايەنشەي بولۇپ كېتىۋېرىدۇ. ئەمما سىز مىرزا بېشىغا خەتەر يەتسە سىزدەك كىشىنى تاپقىلى بولمايتتى» دەپ، مىرزا بېشىغا كۆپ مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ ئېھسانلارنى مەرھەمەت قىلدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى قاراشەھەر ۋە كورلىلاردا ئۈچ

---

* ئەگەر (تەئرىم) مەنى كەئبىنى تاۋاپ قىلمىشقا مۇيەسسەر قىلسا، ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرىمغا بېشىمنى ئۇرۇپ تۇرۇپ تۇۋا قىلىپ يىغلايتتىم.

ئايدەك تۇرۇپ قالدى. ئاندىن چوڭ ھەشەمەتلەر بىلەن قوزغىلىپ ئەركان دۆلەتلەر بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ كېلىپ يېگىددىن بىنا قىلغان ئالتى ئوردىغا چۈشۈپ ئورۇنلاشتى. بۇ ئوردا پەرغانە ۋىلايىتىدىكى خانلارنىڭ ئوردىلىرىغا ئوخشىتىپ ياسالغانىدى. ئاتىلىق غازى يېگىڭ ئوردىدىن رازى بولۇپ، ئىش بېشى نىياز باقى ۋە قالغان ئۇستىلارغا نۇرغۇن ئىنئام ۋە مۇكاپاتلارنى بەردى. بۇ تاريخىي ھىجرىيىنىڭ 1288 - يىلى * ياز پەسلىنىڭ ئاخىرى ئىدى.

10

جانابىي ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ پەرمانى بىلەن ھېكمخان تۆرەم ئۈرۈمچى تۆگىگانلىرىنىڭ ئۈستىگە لەشكەر تارتقانلىقى ۋە ياقۇپبەگ ئۆز پەرزەنتى بېكقۇلىبەگنى يارەدەم ئۈچۈن ئارقىسىدىن ئەۋەتكەنلىكى؛ ھېكمخان تۆرەم مەقسەت گۈلنى قولغا كەلتۈرۈپ قايتىپ، كېلىپ بارگاھىنى تاۋاب قىلغانلىقى

جانابىي ئاتىلىق غازى ئاقسۇغا يېتىپ كېلىپ سەلتەنەت لىك ئوردىدىكى پادىشاھلىق تەختىگە چىقىپ ئولتۇردى. ئاقسۇغا ئىككى مەنزىل قالغاندا كورلىدىكى ھاجى مىرزىدىن: «بىر كېچىدە ياراق - ئەسلىھەلەر بىلەن قورالىلانغان 2000 دەك قالماق كورلىغا بېسىپ كىرىپ سوقۇشۇپ 200 چە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ خوتۇنخانىلى ئەپچىپچىپ كەتتى»، دېگەن مەزمۇندا مەلۇمات كەلدى. ۋەقە مۇنداق بولغانىدى: ھاجى مىرزا قالماق-

---

* ھىجرىيىنىڭ 1288 - يىلى مىلادىنىڭ 1871 - 1872 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

لارنىڭ يامان نىيىتىنى بىلىپ قېلىپ قالماقلار كېلىدىغان يول ۋە تاغ جىلغىلىرىنى توسۇش ئۈچۈن ئادەم ۋە يىگىتلىرىنى ئېلىپ، 30 يول يىراقلىقتىكى «قالقىمان» دېگەن مەنزىلگە چىقىپ ياتقانلىكەن. قالماقلار باشقا يول بىلەن كورلىغا كېلىپ خوتۇنخانىنى ئېلىپ كېتىپتۇ.

يەنە بىر ۋەقە، نەسەندىكى شى شىكۇڭ لەشكەر تارتىپ ئۇرۇمچىگە بېرىپ دايەنشەيىنى ئۆلتۈرۈپ، بۇلاپ ـ تالاپ چىقىپ كەتكەنلىك خەۋىرى ئاتىلىق غازىنىڭ قۇلىقىغا يەتكەنىدى. بۇ ۋەقەنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىدى: سۇ يەنشەي بىلەن شى شىكۇڭنىڭ ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ ئاداۋەت بار ئىدى. شى شىكۇڭنىڭ نۇرغۇن چېرىكلىرىنى ئاپىرىپ ئاتىلىق غازىغا ياردەم بېرىپ خىزمەت كۆرسىتىشتىكى غەرىزى، سۇ يەنشەيىنى يوقىتىش ئىكەن. ئىش ئۇنىڭ مۇددىئاسىدەك بولماي ئاتىلىق غازى شاۋيەنشەيىنى ئۇرۇمچىگە دايەنشەي قىلغانلىقى ئۈچۈن شى شىكۇڭنىڭ ھەسەت ۋە دۇشمەنلىكى تېخىمۇ ئاشقانلىكەن. يەنە بىرى، جانابىي ئاتىلىق غازى شى شىكۇڭدىن 10 مىڭ تاغار ئاشلىق ئېلىپ دايەنشەيگە مەرھەمەت قىلغانىدى. شى شىكۇڭ دايەنشەيىنى «ئاشلىقنى ھازىر بېرىسەن»، دەپ قىستىدى. دايەنشەي: «ھازىر پۇقرالارنىڭ قولىدا ئاشلىق يوق. خامان ئالغاندا بېرەي»، دېسە ئۇنىماي ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش ـ جېدەل يۈز بەرگەنىكەن.

بۇ چاغدا ئاتىلىق غازى كۆچادىكى نارمۇھەممەد پەرۋانىچىنى ئەمىر لەشكەر دەرىجىسىدە 1500 يىگىتنى بىلەن، كورلىدىكى ھاجى مىرزىنى 500 يىگىتنى بىلەن ئۇرۇمچىگە بېرىشقا پەرمان چۈشۈردى. كورلىغا شۇ يەرلىك تاشلان قازىبەگنى ھاكىملىققا تەيىنلىدى. تۇرپاندىكى ھېكىمخان تۆرە مگىمۇ ئۇرۇمچىگە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن پەرمان قىلدى.

هېكىمخان تۆرەم، نارمۇھەممەد پەرۋانىچى، ھاجى مىرزا، مەھمۇدبەگ ئۆرگەنجى، ھەيدەر قۇل دادخاھ قاتارلىقلار 8000 ئادەم بىلەن ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلدى.

ئۇرۇمچىدىكى تۆڭگانلار دايەنشەي ئۆلكەنىدىن كېيىن ئوغلى تالىپ ئاخۇننى ئۆزلىرىگە چوڭ قىلىپ ئۇنىڭ ئەمرىپەرمانلىرىغا بويسۇنۇپ تۇرغانىكەن، جانابىي ئاتىلىق غازىدىن تالىپ ئاخۇننىڭ نامىغا دايەنشەيلىك مەنسەپ ئۇچۇن يارلىق كەلگەنىدى. ھېكىمخان تۆرەم باشلىق سەركەردىلەرنى بىلەن تۆڭگانلار كېڭەش ـ مەسلىھەت قىلىشىپ ئىتتىپاق بولۇپ شى شىكۇڭدىن ئىنتىقام ئېلىش قارارىغا كەلدى ۋە قوشۇنلارنى باشلاپ نەنسەندىكى خىتايلارنىڭ ئۇستىگە بېسىپ بېرىپ جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. خىتايلار تەڭ كېلەلمەي، كېچىك نەنسەننى تاشلاپ چوڭ نەنسەنگە قېچىپ كەتتى. ھېكىمخان تۆرەم باشلىق سەركەردىلەر نەنسەندە تۇرۇپ، بولغان ۋەقەنى جانابىي ئاتىلىق غازىغا مەلۇم قىلدى. ئاتىلىق غازىدىن: «نەنسەندىكى خىتايلار قاچقان بولسا كارىڭلار بولمىسۇن، ئەمدى ئۇرۇمچىگە كىرىپ قىشنى شۇيەردە چىقىرىڭلار»، دېگەن جاۋاب كەلدى.

بۇ كەچكۈز پەسلى ئىدى. پەرمانغا بىنائەن غالىب قوشۇن ئۇرۇمچىگە كەلسە، تۆڭگانلار تالىپ ئاخۇن دايەنشەينى بىر ئۆيگە قاماپ قويۇپ، داۋۇت خەلىپە لاۋ رىنجانى ئۆزلىرىگە باش قىلىۋاپتۇ. شۇڭا ھېكىمخان تۆرەم باشلىق غالىب قوشۇنى ئۇرۇمچىگە كىرگۈزمىدى. ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش بولۇپ ئاخىر تۆڭگانلار غالىب كەلدى. ئەھۋالنى ئاتىلىق غازىغا مەلۇم قىلىپ دەرھال مەلۇمات ماڭدۇردى. ئەمما قوشۇن ئىچىدىكى پەيزى يوز بېشى، ئاسرانقۇل قېپچاق ۋە تاغايى قەرشىقلار باتۇرلۇقتا رۇستەمى داستان ۋە سامى نەرىماندىن زىيادە

قەھرىمانلىقلارنى كۆرسەتتى. ئەگەر بۇ باتۇر پالۋانلار بولمىغان بولسا، قوشۇن ئىچىدىكى چوڭ ـ كىچىك ھەممىسىنىڭ جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئاسان ئەمەس ئىدى.

مەلۇمات جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ بارغان ھامان، ئاقسۇدىكى ئۆمەرقۇل دادخاھ ئەمرلەشكەر ۋە ئەزىم قۇل پانسات باشچىلىقىدىكى 7000 لەشكەرنى ھېكىمخان تۆرەم ۋە نارمۇھەممەد پەرۋانىچىلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن دەرھال ئاتلىنىشقا يارلىق چۈشۈردى. بۇلار يېتىپ بېرىپ تۈگىگانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ داۋۇت خەلىپە لاۋ رىنجانىڭ پايتەختى ئۇرۇمچىنى قولغا كىرگۈزدى. داۋۇت خەلىپە بىرمۇنچە تۈگىگانلار بىلەن قېچىپ چىقىپ ماناسقا جېنىنى جايلىدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى ئاقسۇدا توققۇز ئايدەك تۇرۇپ ئاندىن پايتەختى قەشقەرگە قايتتى.

شۇ ئەسنادا لاۋ رىنجا داۋۇت خەلىپە ماناستىن ئۇرغۇن چېرىكنى باشلاپ كېلىپ ھېكىمخان تۆرەم، نارمۇھەممەد پەرۋانىچى، يېكىندىن كەلگەن ئەمرلەشكەر باشلىق ھەممە قوشۇننى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ئىچىگە قامىۋالدى. ئۇرۇمچى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ئالتە شەھەردىكى تۈگىگانلارنىڭ لاۋ رىنجا داۋۇت خەلىپىگە ئەقىدە ـ ئىخلاسلىرى ناھايىتى زىيادە ئىكەن. 16 مىڭ تۈگىگان جەم بولۇپ كېلىپ ئۇرۇمچى شەھىرىنى قورشاپ تۆت ئاي قامال قىلىپ ئاتىلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرىنى شەھەر-دىن تاشقىرى چىقارمىدى. ئەمما قامالدا قالغانلار تۇرلۇك ئىلاج ۋە تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، بولۇۋاتقان ئەھۋاللاردىن ئاتىلىق غازىنى خەۋەردار قىلدى. ئاتىلىق غازى ئۆزىنىڭ مېھرىبان پەرزەنتى، دىل رىشتىسى بېكقۇلىبەگنى باش قىلىپ مۇھەممەد كېرىم دادخاھ، ئىلىبەگ پانسات، مۇھەممەد سەيىت پانسات، نوروز پانسات، خالمان پانساتلارنى قوشۇپ 5000 يىگىتنى،

تۆرە قۇل ۋە مۇھەممەد رېھىم پالۋانلارنى باش قىلىپ 2000 سەرۋازنى، ئۆممەرخان ئىشانغا تۆت چوڭ توپنى بېرىپ ھەممىنى قوشۇپ ئۇرۇمچىگە ماڭدۇردى.

بېكقۇلىبەگ دۆلەت ئىشلىرىنى ۋە لەشكەرلەشلىك تەرتىپىنى جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ قانۇن - قائىدىلىرى بويىچە تەييارلاپ سەپ - سەپ بولۇپ داغدۇغا بىلەن توقسۇنغا يېتىپ بارىدى. توقسۇننىڭ ھاكىمى جاھان دادخاھ سوۋغا - سالاملار بىلەن ئالدىغا چىقىپ قونالغۇلارنى تەييارلاپ كۈچ - قۇدرىتىنىڭ يېتىشىچە خىزمەتىنى قىلدى. جانابىي بېكقۇلىبەگ بەش كۈن ئارام ئېلىپ، ئۇ تەرەپنىڭ ھال-ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋەردار بولۇپ ئاندىن ئۇرۇمچى تەرەپكە ئاتلاندى.

داۋانچىڭلىقلارمۇ ئاتىلىق غازىدىن يۈز ئۆرۈپ داۋۇت خەلىپە لاۋ رىنجاغا ئىتائەت قىلغانىكەن. داۋانچىڭنى ئالماي ئۇرۇپ ئۇرۇمچىگە بېرىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئامالسىز داۋانچىڭنى قولغا ئېلىش جېڭىنى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. قىرىق كۈن ئۆتكەندە ئاندىن غەلىبە شامىلى نامايان بولۇپ، مەقسەت گۈللىرى بېكقۇلىبەگنىڭ قولىغا كەلدى. تۆڭگانلاردىن 1500 دىن كۆپرەك ئادەم يوقىتىلدى. يىگىتلەردىن 200 چىسى ئۆلدى، بىرنەچچىسى ياردار بولدى.

داۋانچىڭ ئېلىنغاندىن كېيىن ئۇلار ھېكمەخان تۆرەم ۋە ئارمۇھەممەد پەرۋانىچىلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ ئۇرۇمچىگە يېتىپ باردى. بېكقۇلىبەگ شەھەرنىڭ تېشىدىن ھېكمەخان تۆرەم ۋە پەرۋانىچىلار شەھەرنىڭ ئىچىدىن ھەربىكەت قىلدى. قاتتىق جەڭ ۋە سوقۇشلار بولدى. ئاخىر ياقۇپبەگ قوشۇنى غالىب كېلىپ تۆڭگانلارنى مەغلۇپ قىلدى. بۇ تارىخىي

ھىجرىيىنىڭ 1289 - يىلى① ئىدى. 15 مىڭدىن ئارتۇق تۇڭگان ھالاك بولدى. 1000 دەك يىگىت چىقىم بولدى. 400 چىسى يارىدار بولدى. بۇ ئۇلۇغ غەلىبە خەۋىرىنى «پەتھنامە»① قىلىپ ياقۇپبەگنىڭ دەرگاھىغا ئەۋەتتى. جانابىي ئاتىلىق غازى ھېكىمخان تۆرەم باشلىق ھەممىسىگە تون ـ سەرۇپاي، تەڭگە ـ تىللا، ئات ـ ياراق ئىنئام قىلدى.

قوشۇن ئۇرۇمچىدە قامىلىپ تۇرغان كۇنلەردە يىگىتلەر ـ نىڭ ئەھۋالى ناھايىتى ناچار بولۇپ كۆپ قىينىچىلىقلارنى تارتتى. قىممەتچىلىكمۇ چېكىگە يەتتى. بىر جىڭ نانىنى بىر سەر كۈمۈشكە ئالدى. ھەتتا ئۇنىڭغىمۇ تېپىلمىدى. ئاتلارغا تامىنىڭ سۇۋاقلىرىنى سويۇپ، سۇدا يۇيۇپ سامىنىنى ئايرىپ بەردى. بۇنىڭ بىلەنمۇ ئىلاج بولماي ئاتلار ئۆلدى.

ئۇرۇمچى قولغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، بېكقۇلىبەگ ھېكىمخان تۆرەمگە ئۆز ۋەتىنى تۇرپانغا قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلدى.

بېكقۇلىبەگ قالغان ئەمىر لەشكەر، پانساتلار بىلەن ئىككى ئاي ئۇرۇمچىدە تۇرۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن كوماداغا③ ئاتلاندى. كوماداغا جەڭ ۋە ئۇرۇشلار بولدى. بۇ ئۇرۇشتا خالىمباي پانساتقا ئوق تېگىپ شېھىت بولدى. تۇڭگانلار ئاقمۇھەت تەڭ كېلەلمەي تارتۇق ـ پىشكەشلەر بىلەن چىقىپ ئەمر ـ پەرمان ـ لارغا بويسۇنىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈپ ئامانلىق تىلىدى. بېكقۇلىبەگ قوبۇل كۆرۈپ يۇرتلىرىنى ئۆزلىرىگە بېرىپ بىر ـ

---

① ھىجرىيىنىڭ 1289 - يىلى مىلادىنىڭ 1872 - 1873 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② پەتھنامە ـــ غالىبىيەت خېتى، خۇش خەۋەر يەتكۈزۈش خېتى.

③ يەنى كۇمۇدى، ھازىرقى مىچۇەن ناھىيىسى.

نەچچە كۈندىن كېيىن قايتتى،

بۇ كۈنلەردە جانابىي ئاتىلىق غازى قەشقەردىن مەرغىلان-لىق يەھيا يۈز بېشىنى مۇلايىم، شېرىن سۆزىن، قەنت-ناۋاتتەك تاتلىق گەپلەر بىلەن يېزىلغان خەت ۋە سوۋغاتلار بىلەن ئەلچى قىلىپ ماناستىكى داۋۇت خەلىپە لاۋرىنجانىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەنىدى. يەھيا يۈز بېشى داۋۇت خەلىپىنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئەلچىلىك رەسمىيەتلىرىنى بەجا كەلتۈردى. ئەمما لاۋرىنجا ئەنجانلىقلارنىڭ گەپ-سۆزلىرىنى ئاڭلىمايمەن، ئەلچىسىنىمۇ كۆرمەيمەن، دەپ غەزەپ ئاچچىقى ۋە جاھىل-لىقىدىن يەھيا يۈز بېشىنى دارغا ئاستى. بىللە بارغان ئۇچ ئادىمىنى يوقاتتى. ئاتىلىق غازى داۋۇت خەلىپىنىڭ بۇخىل قىلمىشلىرىنى ئاڭلاپ، غەزىپى ئۆرلەپ ئاللابەگ پانسات، ھسامىددىن پانسات، ئاخۇن پانسات، باقى پانساتلارنى باش قىلىپ 2000 لەشكەرنى ماناسقا ماڭدۇر-دى. بۇلار يېتىپ بېرىپ بېكقۇلىبەگكە ئۇچرىشىپ ئۇلار بىر-لىكتە ئاتلىنىپ ماناسقا يېتىپ بېرىپ شەھەرنى مۇھاسىرە قىلدى ۋە جەڭلەر بولدى. ئۇلار نەچچە قېتىم مەغلۇپ، نەچچە قېتىم غالىب بولۇپ ئۇرۇشتى. ئاقتۇەتتە ماناسمۇ ئېلىندى. شۇ كۈنى داۋۇت خەلىپە زەھەر يەپ ئۆز جېنىنى ئۆزى ئەزرائىلغا تاپشۇردى. پۈتۈن مال-مۈلكىنى غالىب قوشۇن تاپشۇرۇۋالدى. بۇ ئۇرۇشتا 300 دىن كۆپرەك يىگىت ئۆلدى. 2000 دىن ئارتۇق تۈركگان يوقىتىلدى.

تۈركگانلارنىڭ شەھەرلىرى ئىككىنچى قېتىم ياقۇبېگ ئاتىلىق غازىغا تەۋە بولدى. ئۇرۇمچىنگە تەۋە ئالتە شەھەر-دىكى پۈتۈن تۈركگانلارنى چوڭ-كىچىك، باي-كەمبەغەل دەپ ئايرىماي ھەممىسىنى بىر-بىرلەپ خەتلەپ، بايلىرىغا 1000 سەردىن كۈمۈش، ئۇنىڭدىن تۆۋەنرەكلىرىگە 800 سەر، ئەڭ

كەمبەغدىلىگە 10 سەردىن كۆمۈش سېلىپ زورلۇق بىلەن يىغۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەممە تۆڭگانلار ئاجىز ۋە خارابلىققا يۈز تۇتتى.

بېكقۇلىبەگ كەنجى ئاخۇن دېگەن بىر سالا تۆڭگانىنى ھەممە تۆڭگانلارغا دايىنشەي قىلىپ، ئۇرۇمچى ئالتە شەھەر تۆڭگانلىرىنى شۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بۇ تەرەپنىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجان قىلىپ ھەممە غالىب قوشۇنلار بىلەن تۇرپانغا قايتتى. تۇرپاندىكى مازار - ماشايىخ، شېھىتلەرگە قۇرئان شېرىپنى خەتمە قىلدۇرۇپ، ئاجىز - بىچارە، كەمبەغەللەرگە نەزىر - چىراق، سەدىقىلەرنى بېرىپ دۇئاسىنى ئالدى.

كورلا ھاكىمى ھاجى مىرزا بىپەرۋالىق قىلىپ قالماقلارنىڭ خانىي خوتۇنخانىنى قولىدىن چىقىرىپ قويىدى ۋە بىرنەچچە ئادەملەر زايە بولدى. بۇ گۇناھلىرىنى گەدىنىگە قويۇپ كورلىنىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ قەشقەرگە ئاپىرىپ ئۆچ يىل توختىتىپ قويدى. كورلىغا نىياز مۇھەممەد توقسابەنى ھاكىم قىلدى. ياقۇپبەگ نارمۇھەممەد پەرۋانىچىنى كونا سىپاھ دەپ قاراپ ئېلىگىرى ھېكىمخان تۆرەم ئىككىسىنى ئۇرۇمچىگە بۇيرۇغاندا نارمۇھەممەد پەرۋانىچىنى ئەمىر - لەشكەر دەرىجىسىدە قىلىپ، مۇھىم ئۇرۇش ۋاقىتلىردا ھېكىمخان تۆرەمنى نارمۇھەممەد پەرۋانىچىنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇشنى بەلگىلەپ پەرمان چۈشۈرگەنىدى. ئۇرۇمچىگە بارغاندىن كېيىن نارمۇھەممەد پەرۋانىچى دايەلىشەينىڭ ئوغلى تالىپ ئاخۇندىن بىر مۇنچە نەقدىنە * ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى مەخپىي ئېلىپ جانابىي ئاتىلىق غازىغا، «تالىپ ئاخۇننى ئۇرۇمچىگە دايەنشەي قىلىپ بېرىلسە، تۆڭگانلار تالىپ ئاخۇننى خالايدىكەن»، دەپ

* نەقدىنە ـ نەقپۇل، ئالتۇن - كۈمۈش مەنىسىدە.

ئەرز بەرگەنلىكتىن تالىپ ئاخۇننى دايەنشەي قىلىپ يارلىق چۈشۈرگەنىدى. ئەمما تۈگىنلارنىڭ چوڭلىرى تالىپ ئاخۇنغا ئىتائەت قىلمىشنى نومۇس بىلىپ ئىككىنچى قېتىم داۋۇت خەلىپەنى ئۆزلىرىگە باش قىلىپ ئاتلىق غازىغا ئىتائەت قىلمىشتىن باش تارتقانىكەن. شى شىكۈگنىمۇ سۈيەنشەيگە قەدىمدىن تارتىپ ئاداۋىتى بولغانلىقتىن ئاتلىق غازى تۇرپاندا سۈيەنشەي بىلەن سوقۇشۇۋاتقان چاغدا تۇرپانغا بېرىپ ئاتلىق غازىغا ياردەم بېرىپ خىزمەت كۆرسەتكەنىدى. بۇ ۋەقە يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى.

چوڭ ـ كىچىك پۈتۈن تۈگىنلارنىڭ داۋۇت خەلىپە لاۋ رىنجاغا بولغان ئەقىدە ـ ئىخلاسلىرى هەددىدىن زىيادە ئىدى. نارمۇھەممەد پەرۋانىچى داۋۇت خەلىپىنى تۈگىنلارغا چوڭ قىلىپ بېرىلسە، دەپ ئەرز قىلغان بولسا، ئاتلىق غازى يارلىق چۈشۈرۈپ داۋۇت خەلىپە تۈگىنلارغا باشلىق بولغان بولسا، بۇ جەدەل ـ ماجىرالارنىڭ بولماسلىقى مۇمكىن ئىدى. يەنىمۇ ۋە تۈگىنلارنىڭ خۇنلىرىمۇ تۆكۈلمەس ئىدى. جانابىي ئاتلىق غازى بۇ ئەھۋاللارنى بىلىپ، نارمۇھەممەد پەرۋانىچىغا كايىپ قەشـ قەرگە ئاپىرىپ سوغۇق ئۆيگە سولاپ قويۇپ مۇزلىتىپ ئۆلتۈردى. كۇچاغا ئامىلخان تۆرەمنى هاكىم قىلدى. ئۇرۇمچى ۋە ماناسلاردا باتۇرلۇق كۆرسەتكەن ئاسرانقۇلىنى پانسات قىلدى. تاغايى قەرشىقىنى ياساۋۇللارغا يۈز بېشى قىلدى. پەيزى يۈز بېشى ئۆزبىنىڭ پانساتى مەھمۇد ئۆرگەنچىگە گەدەنكەشلىك قىلغانىكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن كايىپ مۇز داۋانغا كەلگەندە ئەمىلدىن بوشاتتى، پەيزى يۈز بېشى مۇز داۋانىدىن قاچقانىدى، تۈتتۇرۇپ كېلىپ گۇناھلىرىنى گەدىنىدە قويۇپ شۇ يەردىلا يوقاتتى. ئۇرۇمچىنى كەنجى ئاخۇنغا تاپشۇردى. يۈسۈپ ئاخۇن تۈگىننى يەكتىلەرگە ياساۋۇل بېشى قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇرۇمچى كوناشە ـ

هەرگە تۇردى قۇلى دادخاھنى ئەمرلەشكەر قىلىپ تۆت پانسات بىلەن 1000 يىگىتنى قويدى. تۆت پانسات ھەربىرلى نۆۋەت بىلەن ئالمىشىپ تۇردى. تۇڭگانلار تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك بىلەن ئۆز ھۈنەر - كەسىپلىرىگە مەشغۇل بولدى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1290 - يىلى* ئىدى.

جانابىي بېكقۇلىبەگ غەلىبە بىلەن پايتەخت قەشقەرگە قايتىپ ئاتلىق غازى بىلەن كۆرۈشتى. تۇڭگانلاردىن ئولجا ۋە ئالۋانغا ئالغان يامبۇ، كۈمۈش، چىنە، چاي قاتارلىق ئېسىل مالالارنى بىرمۇ بىر تىزىملاپ دۆلەتلىك خەزىنىگە تاپشۇرۇپ بەردى. تۇڭگانلارنىڭ شەھەرلىردە بولغان ۋەقەلەرنى ياقۇبىبەگكە تەپسىلىي مەلۇم قىلدى. ئاتلىق غازى خۇرسەن بولۇپ ماختاپ ئاپىرىنلار ئوقۇدى. بېكقۇلى بەگنى پۈتۈن غالىب قوشۇننىڭ ئۈستىگە ئەمىرلەشكەر، ئەمىرلئۈمرا قىلدى. قالغان ئەمىر لەشكەر، پانسات، يىگىت - سەرۋازلارغىمۇ ئۆز لايىقىدا ئىنئاملار قىلىپ ھەممىنى خۇرسەن ۋە رازى قىلدى. بۇنىڭ شۈكرانىسىگە چوڭ توي قىلىپ ئۆلىما، سەيىد ئەمىرلەشكەر، پانسات، يىگىت - سەرۋاز، پۈتۈن ئاھالە، پۇقرا، بارلىق غېرىب - غۇرۇالارغا تون - سەرۇپاي، تىللالارنى بېرىپ، تۇل خوتۇن - يېتىم ئوغۇللارغا نەزىر - چىراق، سەدىقىلەرنى بېرىپ بىرنەچچە قارىيلار خەتمە - قۇرئان قىلىپ، بۇلارنىڭ ساۋابىنى ئەرۋاھلارغا بېغىشلىدى.

ئاتلىق غازى دەسلەپ تۇرپان، ئۇرۇمچىلەرنى ئېلىپ ياندى. ئىككىنچى قېتىم بېكقۇلىبەگ بېرىپ يېكىباشتىن بويسۇندۇردى. بۇ ئاردا تولۇق ئۇچ يىل ۋاقىت ئۆتتى. نۇرغۇن خەزىنە - دەپىنە بايلىقلارغا زىيان بولدى. بۇ شەھەرلەرنىڭ باج - خىراجلىرى يەتمىدى. بولۇپمۇ نۇرغۇنلىغان قىممەت باھالىق كاتتا

---

* ھىجرىيىنىڭ 1290 - يىلى مىلادىنىڭ 1873 - 1874 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئارغىماق ئاتلار ھالاك بولىدى. قىممەتچىلىك بولۇپ كېتىپ يىگىت - سەرۋازلار ئات گۆشىنى يېگەنلىكتىن، قورساق ئاغرىقىغا گىرىپتار بولۇپ ئىچى سۇرۇش سەۋەبىى بىلەن بىرمۇنچىسى ئۆلدى. تۆگىگانلاردىن قەھرىمانلارنىڭ تىغى، پادىشاھنىڭ سىياسىتى، يەلكى قۇدرەتلىك تەڭرىنىڭ ئىرادە - تەقدىرى بىلەن 200 مىڭدىن كۆپرەكى پالاكەت دەريياسىغا غەرق بولۇپ، ئۇ دۇنيانىڭ بازىرىنى ئاۋات قىلدى.

ئۇرۇش ۋاقتىدا ئۆلۈپ كەتكەن چوڭ - كىچىك، ئوغۇل - قىز نارەسىدە بالىلارنىڭمۇ ھېسابى يوق. خىتاي، قالماق ۋە تۆگىگانلار - لارنىڭ بالىلىرىنى سودىگەرلەر ئولجا تەرىقىسىدە ئەسىر ئالدى. بەزىلىرىنى ئاتا - ئانىلىرى ئازغىنا ئاش - ئوزۇق، ئەن - توقاچقا ساتتى. بەزىلىرىنى قورسىقىنى بېقىپ خىزمىتىگە سېلىش ئۈچۈن كىشىلەرگە بىكارغا بەردى. مۇسۇلمانلار ئۇلارنىڭ قىزلىرىنى چوڭ قىلىپ ئۆز ئەمرىگە ئالدى ياكى بىرىگە نىكاھ قىلىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆي - ئوچاقلىق، بالا - پەرزەنتلىك بولدى. بۇلار - دىن تۇغۇلغان بالىلار چوڭ بولۇپ ئادەم قاتارىغا كىرىپ مۇ - سۇلمانلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتتى. بۇ بالىلارنى مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇتۇپ خەت - ساۋادىنى چىقىرىپ موللا قىلدى. بەزىلىرىنى ھۈنەرگە بېرىپ كەسىپدار قىلدى. بەزىلىرى مۇرەتتەپ قارىي بولۇپ كامالەتكە يەتتى.

شۇ چاغلاردا بۇ ئالتە شەھەردىكى ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆيىدە يېڭى مۇسۇلمان بولغان خىتاي، قالماق، تۆگىگانلارنىڭ بالا - لىرىدىن تۆت - بەشى، ئاز دېگەندە بىر - ئىككىسى بارئىدى. بۇ ئالتە شەھەرىدىن ئېشىپ - تېشىپ پەرغانە ۋىلايىتى، بۇخارا، تۈركىستان، بەدەخشان ھەتتا رۇم، ھىندىستانلارغىچە ئەپكەتكەنىدى. ئۇلار مۇسۇلمانچىلىق قائىدە - يوسۇنلىرىدا چىڭ ۋە مۇستەھكەم بولۇپ، بارغان جايلىرىدا يەر - سۇ، جاي - مۈلۈك ئېلىپ ئۆمۈر ئۆتكۈزدى.

ئۇلۇغ مېھرىبان تەڭرىم: ئۆز قۇدرىتىڭ ۋە رەھمىتىڭ بىلەن شۇ يېڭى مۇسۇلمانلارنىڭ ۋە «لائىلاھە ئىللەللاھۇ، مۇھەممەدۇن روسۇلىللاھ» دېگەن كەلىمە شەرىپىنى تىلغا جارى قىلغان ھەممە بەندىلىرىڭنىڭ چوڭ-كىچىك گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلغىن. «چىن ئىخلاسى بىلەن لائىلاھە ئىللەللاھۇ، مۇھەممەدۇن روسۇلىللاھ دېگەن كىشى جەننەتكە كىرىدۇ»، دېگەن ھەدىسىنىڭ مەزمۇنى بويىچە قىيامەت كۈنى سوئال-سوراقسىز جامالىڭغا مۇشەررەپ قىلىپ، يۈزىمىزگە جەننەتنىڭ ئىشىكىنى ئېچىۋەتكەيسەن، سېنىڭ دەرگاھىڭدا ھېچقانچە ئىش ئەمەس. چۈنكى سەن كەرەملىك سېخىيسەن. بەندىلىرىڭگە مېھرىبان ۋە شەپقەتلىكسەن.

11

بەدۆلەت ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ئىككىنچى قېتىم تۇرپانغا يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە دۆلىتى ئالىيلىرىنىڭ زاۋالسىققا يۈز تۇتقانلىقى؛ بەلكى دۆلەت قۇياشىنىڭ غەربكە قاراپ پەسلىگەنلىكى

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1288-يىلى* (چاشقان يىلى) ياز پەسلىنىڭ ئاخىرىدا ياقۇپبەگ ئۈرۈمچى ۋە تۇرپانىنىڭ جەڭلىرىدىن خاتىرجەم بولۇپ، ھەيۋەت ۋە سۆلەت بىلەن قايتىپ ئاقسۇ شەھرىگە كەلدى ۋە موللا جىيان مىرزا بەشىنى گۇناھكار قىلىپ ئاقسۇدىن يۆتكەپتىپ، ئۇرۇنىغا كۆچالىق ئابدۇراخمان داداخانىنى قويۇپ، مۇھەممەد مۇسا توقسابەنى سالام ئىلـ

---

* ھىجرىيىنىڭ 1288-يىلى مىلادىنىڭ 1871-، 1872-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

مىسى قىلىپ ئەۋەتكەنىدى.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1289 - يىلى ① (كالا يىلى) باش باھار پەسلى پەرزەنتى بېكقۇلىبەگنى ھېكىمخان تۆرەمگە ياردەم بېرىپ ئىككىنچى قېتىم ئۇرۇشچىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئەۋەتكەنىدى. بېكقۇلىبەگ ئۇرۇشچى تەۋەسىنى قولغا كىرگۈزۈپ 14 ئاي بولغاندا يەنى تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1290 - يىلى② ياز پەسلىدە يېنىپ كېلىپ ئاتىلىق غازى بىلەن كۆرۈشكەنىدى، 1291 - يىلى③ بىر يىل يۇرت ئىچى تىنچ، خاتىرجەملىك بىلەن ئۆتتى، ئەمما تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1292 - يىلى ④ قۇمۇل، لەنجۇ تەرەپلەردىن داخۇ، شياۋخۇ⑤ ئىسىملىك ئىككى تۈگىگان (بۇلارنىڭ ئەھۋالى مۇشۇ كىتابنىڭ مۇقەددىمىسىدە بايان قىلىنىدى) 30 مىڭدىن كۆپرەك ئاتارمەن - چاپارمەن تۈگىگانلارنى باشلاپ تۇرپان تەۋەسىدە پەيدا بولدى. بۇلارنىڭ مەقسىتى ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ خىزمىتىگە كىرىپ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلساق ۋە ھەممىمىز ئىتتىپاقلىشىپ بىيىجىڭ خىتايلىرىغا تاقابىل تۇرساق، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. ئەسلىدە بۇ داخۇ،

---

① ھىجرىيىنىڭ 1289 - يىلى مىلادىنىڭ 1872 - 1873 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1290 - يىلى مىلادىنىڭ 1873 - 1874 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

③ ھىجرىيىنىڭ 1291 - يىلى مىلادىنىڭ 1874 - 1875 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

④ ھىجرىيىنىڭ 1292 - يىلى مىلادىنىڭ 1875 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

⑤ شەنشى، نىڭشيا، گەنسۇ قاتارلىق جايلاردا 1862 - يىلى پارتلىغان خۇيزۇ خەلق قوزغىلىڭىنىڭ مەشھۇر يولباشچىسى بەي يەنە قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ — مۇھەررىردىن.

شياۋخۇ دېگەن تۈڭگانلار بېيجىڭ تەرەپتىن چىقىقان نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىگە تەڭ كېلەلمەي قېچىپ بۇ تەرەپكە كەلگەندى، ھېكسىمخان تۆرەم نۇرغۇن تۈڭگانلارنىڭ تۇرپان تەۋەسىگە كەلگەنلىكىدىن ۋاقىپ بولۇپ، ئالدىغا نۇرغۇن قوشۇن چىقىرىپ ئۇلارنى تۇرپانغا كىرگۈزمىدى ۋە تۇرپاننىڭ سىرتىدىنلا ماناس، ئۇرۇمچى تەرەپكە ئۆتكۈزۈۋېتىپ، ئۇلارغا شۇ ئەترايتا تېرىقچىلىق قىلىپ ھوسۇل ئالغۇدەك كەڭرى زېمىن-يايلاقلارنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇلارمۇ دېھقانچىلىق قىلىپ كۈن كۆچۈرۈشنىڭ تەرەدۇتىغا كىرىشتى. بۇ تۈڭگانلار قۇمۇلنىڭ شەھەر-سەھرالىرىدىكى ئاھالىنى بۇلاپ-تالاپ، ئۇلارنى ئەر-ئايال، خوتۇن-بالىلىرى بىلەن قوشۇپ ئۆز ماكانلىرىدىن ئايرىپ پىيادە، ئاچ-يالىڭاچ ھالدا ئالدىلىرىغا سېلىپ ھەيدەپ بىللە ئېلىپ كەلگەنىكەن. ھېكسىمخان تۆرەم بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ ئۇلارغا رەھىم-شەپقەتلىرى تۇتۇپ، بۇلار جايلاشقان سەھرالارغا ئاش-ئوزۇق چىقىرىپ بەردى. بۇنىڭدىن بۇرۇن يەنى تۇرپاننى ئاتىلىق غازى ئۆزبېگە ئىتائەت قىلدۇرۇشتىن ئىلگىرى، ئۇرۇمچىدىكى دايەنشەي، سۇيەنشەي ئىدىگەن تۈڭگانلارمۇ قۇمۇلغا 30 مىڭ تۈڭگان بىلەن بېرىپ، قۇمۇل ۋاڭىنى ئۆلتۈرۈپ، يۇرتنى تالان-تاراج قىلىپ بىر مۇنچە قۇمۇل خەلقىنى ۋاڭنىڭ ئاغىچىسى بىلەن قوشۇپ ئېلىپ كەلگەنلىدى.

جاناپىي ئاتىلىق غازى بۇرۇن لوندونغا — پەرەڭ مەلىكىسىگە دوستلۇق ئالاقىسىنى ئورنىتىش مەقسىتىدە نۇرغۇن تارتۇق-پىشكەشلەر بىلەن ئابدۇسەمەت ئىشكىئاغىنى ئەۋەتكەنىكەن، بۇ سۇۋغا-سالاملار پەرەڭ مەلىكىسىگە بەكمۇ يارىغانلىقتىن، ياقۇپبەگكە 20 مىڭ پىستانلىق مىلتىق سۇۋغات قىلغانىكەن. بۇ مىلتىقلارنى ئاتىلىق غازى ئۆزبىنىڭ يېڭىت-سەرۋازلىرىغا تارقىتىپ بەرگەنىدى.

يەنە بىر ۋەقە، ئەھرارخان تۆرەم ۋە مۇھەممەد جان بايـ

لارنى نۇرغۇن تارتۇق - پىشكەشلەر ۋە كۆپلىگەن تىللا - تەكشىلەر بىلەن مىلتىق ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن يەنە ئەۋەتكەنتىدى. 40 مىك دومبا① ۋە كالتوس② مىلتىق، 100 ئاتتا ھەر شىرەسى 100 جىڭدىن كېلىدىغان 200 شىرە ئېسىل چاي ئەكىلىپ ئاتلىق غازىنىڭ نەزىرىدىن ئۆتكۈزگەنىدى. ئاتلىق غازى بۇ 200 شىرە چاينىڭ شىرىلىرىنى يارداپ ئوردىنىڭ سەھنىسىگە خامان قىلىپ تۆكتۈرۈۋىدى، يوغان بىر دۆۋە بولدى. بۇ چايلارنى ئەمرلەشكەر، پانسات، يېگىت - سەرۋازلار، چوڭ - كىچىك ئەمىر - ئەمەلدار ھەتتا بالىلارغىچە دەرىجىسىگە قاراپ ئون لېگەن، بەش لېگەندىن ئەقەللىي ئەك تۆۋەنلىرىگە بىر لېگەندىن ئىنئام قىلدى. مۇلازىملارنىڭ ھېچقايسىسى بۇ ئىنئامدىن قۇرۇق قالمىدى. بۇ چاي شۇنداق پۇراقلىق چاي ئىكەنكى، ئوردا ئىچى، بەلكى شەھەر ئىچىنى مۇشكى - ئەنبەردەك خۇش بۇي قىلىۋەتتى.

مۇشۇ كۈنلەردە ئاتلىق غازىنىڭ كۆڭلىدە يەنە بىر قېتىم سەپەر قىلىش ئارزۇسى پەيدا بولغانىدى. ئۇشتۇمتۇت پەرغانە ۋىلايىتىدىكى قىپچاق ئاپتابەچىدىن «قورال - ياراق، توپ - زەمبىرەك بىلەن 2000 تۇڭگان ئەۋەتىلىپتۇ، ئورۇسلار بىلەن سوقۇشۇپ پەرغانە ۋىلايىتىنى ئورۇسلاردىن تارتىۋالسام» دېگەن خەۋەرنى ئېلىپ ئەلچى كەلدى. ئەسلىدە بۇ ئاپتابەچى ئۆز ئەتراپىغا بىرمۇنچە قىپچاقلارنى يىغىپ روسىيىگە ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، چەت - ياقىلاردا كۈن ئۆتكۈزۈپ يۈرگەنىدى. ئاتلىق غازىغا تەكرىدىن تۇيۇقسىز بىشارەت بولغاندەك ئاپتابەچىگە: «ماڭا ئۇرۇمچى تەرەپتىن دۇشمەن پەيدا بولدى. شۇڭا

---

① دومبا ـــ قوشئاتار مىلتىق.

② كالتوس - تاپانچا.

ئۆزۈم ئاتلانماقچى بولۇپ تەييارلانغانىدىم. خۇدا خالسا پات-يېقىندا قايتىپ كېلىپ نۇرغۇن قوشۇن بىلەن بېرىپ سىزگە ئۆزۈم ياردەم بېرەي. 2000 ئادەم بىلەن روسىيەدەك بۇ چوڭ يۇرتنى كۆتۈرگىلى بولمايدۇ»، دېگەن تاتلىق گەپ، مۇلايىم سۆزلەر بىلەن ئۇنىڭ ئەلچىلىرىنى يولغا سالدى.

جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ دۆلەت ئاپتىپىنىڭ نۇرى زاۋالغا، بەخت - دۆلەتلىرى راۋاجلىقتىن چۈشكۈنلۈككە يۈز كەلتۈرگەنىدى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1292 - يىلى* كۈز پەسلىدە يېڭىسارغا كەلدى. يولغا چىقىدىغان چاغدا: «خاقانى چىن تەرەپتىن نۇرغۇن قارا چېرىك قۇمۇلغا كەپتۇ»، دېگەن خەۋەرمۇ كەلگەنىدى. بۇ چاغدا ئۆمەر قۇل دادخاھ، جامەدار دادخاھلار باشلىق بىرنەچچە سادىق، ياخشى نىيەتلىك كىشىلەر: «جانابىي ئالىي پايتەختتىدىن قوزغالمىسا، ھەرقانداق خىزمەت بولسا بىز كەمىنە قۇللىرىغا پەرمان بەرسە، بېرىپ بىجانىدىل ئادا قىلىپ كەلسەك»، دەپ ئىلتىماس قىلدى. ئاتىلىق غازى: «سىلەر قەشقەردە تۇرۇپ تۇرۇڭلار، ئۆزۈم بېرىپ كېلەي» دەپ قوبۇل قىلمىدى. بۇنىڭدىكى سەۋەب، ئۆمەر قۇل دادخاھ ۋە جامەدار دادخاھلار «بىز بارماي ھېچقانداق شەھەر ئېلىنمىغىنى يوق» دېگەنىكەن. مۇشۇ ۋەجىدىن بۇلارنى قەشقەردە بېكقۇلىبەگنىڭ قېشىدا قويۇپ، ئۆزى ئاتىلىپ ماڭغانىدى. ئۇ يېڭىساردىن يولغا چىقىپ يەكەنگە كېلىپ چۈشتى. يەكەنىنىڭ قازى رەئىسى موللا ئىمىن ئاخۇن ئۆزبېكنىڭ ھوقۇق دائىرىسىدىن ئارتۇق ئۇشۇقچە ئىشلارنى قىلغانىكەن. خۇسۇسەن ئالىي ئوردا تەقلىدىدە قىلىپ بىر كاتتا ھويلا - ئىمارەت ياساتقانىكەن. بۇ ئىش ئاتىلىق

---

* ھىجرىيىنىڭ 1292 - يىلى مىلادىنىڭ 1875 - 1876 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

غازىنىڭ سەمىي - قۇلىقىغا ئاڭلانغاندىن كېيىن بىر كېچىدە ئۇزى مەخپىي بېرىپ ئەينى ئەھۋالنى كۆرگەندىن كېيىن قازى رەئىسنى چاقىرتىپ كېلىپ ئەمىلدىن ئېلىپ تاشلاپ نەزەربەند قىلدى ۋە مال-مۈلكىنى دۆلەت خەزىنىسىگە تاپشۇرۇۋالدى. 200 سەرۋازغا مەزكۇر ئىمارەتنى چېقىپ-بۇزۇپ ئورنىغا تەرەتخانا سېلىشقا پەرمان بەردى. سەرۋازلار بۇ ئىمارەتنى 15 كۈندە ئاران-ئاران بۇزۇپ بولدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى يەكەندە 20 كۈن تۇرغاندىن كېيىن يولغا چىقىپ ناھايىتى داغدۇغا ۋە ھەشەمەتلەر بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ باردى. بۇ دەل كۈز پەسلى ئىدى. ئۇ بۇ يىلقى قىشنى ئاقسۇدا چىقاردى. ئەمما ئۇرۇمچى تەرەپكە ئارقا-ئارقىدىن لەشكەر ماڭدۇردى.

خوتەندىن نىياز ھېكىمبەگ 90 تارتۇق ئېلىپ سالامغا كەلگەنىدى. ئۇنىڭغا جاۋاب بەرمەي توختىتىپ قويدى. قىش ئۇزاپ باھار كەلدى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1293-يىلى* باھار پەسلى ئىدى.

ياقۇپبەگ ئەمدى ئۆزىنىڭ ئەسلى مەقسەت ۋە نىشان تەرىپىگە يۈرۈش قىلىش قارارىغا كەلدى. نىياز ھېكىمبەگنى ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ ھەيدەر قۇل دادخاھ، كېرىمباي مىرزا پانسات، شاغاۋۇل دادخاھنىڭ ئوغلى ئىسھاقجان پانسات، ئابدۇراخمان دادخاھنىڭ ئوغلى ھاپىزبەگ پانسات باشلىق 10 مىڭ يىگىت، 3000 سەرۋاز ۋە توپ-زەمبىرەك قاتارلىق ئەسلىھەلەرنى ئېلىپ ھەيۋەت ۋە داغدۇغىلار بىلەن ئارغىماقلىرىغا مىنىشىپ ئاستا-ئاستا كۈچاغا يېتىپ باردى. بىرنەچچە كۈن

---

* ھىجرىيىنىڭ 1293-يىلى مىلادىنىڭ 1876-، 1877-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

تۇرغۇندىن كېيىن ئۇ يەردىن كورلىغا باردى. شۇ چاغدا ئۇرۇمچىدىكى تۆڭگانلارنىڭ چوڭى كەنجى ئاخۇندىن: «خاقانى چىن تەرىپىدىن بىرمۇنچە خىتايلار چىقىپ گۇچۇڭغا كەلدى»، دېگەن مەلۇمات يېتىپ كەلدى. ئاتىلىق غازى بۇ مەلۇماتنى كۆرگەندىن كېيىن راست - يالغانلىقىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن، تاغاي ياساۋۇلىنى ئۇرۇمچىگە ئەۋەتتى. تاغاي ياساۋۇل ئۇرۇمچىگە بېرىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن: «بىرمۇنچە پاراكەندە، تېرىندى خىتايلارنىڭ گۇچۇڭغا كەلگەنلىكى راست ئىكەن»، دەپ خەۋەر ئەكەلدى. ئۇنىڭغىچە ئاتىلىق غازى كورلىدىن قوزغىلىپ چىقىپ، قاراشەھەردىن ئۆتۈپ ئۇششاقتالىنى چۈشكۈن قىلىپ ئورۇنلاشقانىدى. تاغاي ياساۋۇل: «پاراكەندە تېرىندى خىتايلار ئىكەن»، دەپ مەلۇمات بەرگەنلىكتىن ئۇششاقتالدىن چىقىپ ئۇدۇل توقسۇنغا بېرىپ چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى.

ئاتىلىق غازى كورلىدىكى چېغىدا ئاقسۇدىكى ئوغلى ھەققۇلىبەگكە: «پالانى - پالانى پانساتلارنى ئېلىپ دەرھال يېتىپ كېلىڭ»، دەپ يارلىق ئەۋەتكەنىدى. ھەققۇلىبەگ يارلىق بويىچە مۇھەممەدكېرىم داداخاھ، ۋاللابەگ، باتۇر پانسات، ئالىمباي پانسات باشلىق 7000 يىگىت، 3000 سەرۋاز، جەمئىي 10 مىڭ لەشكەر بىلەن توقسۇنغا يېتىپ كېلىپ ئاتىلىق غازى بىلەن كۆرۈشتى. ئاڭغىچە ئاتىلىق غازى توقسۇنىدا بىر شەھەر بىنا قىلدۇرغانىدى. ھەققۇلىبەگنى يىگىت سەرۋازلىرى بىلەن شۇ شەھەرگە چۈشۈردى. بۇ يازنىڭ باشلىنىش ۋاقتى ئىدى.

ياقۇپبەگ تۆڭگان ما دالويىغا ئەزىمقۇل پانسات قاتارلىق تۆت پانساتنى قوشۇپ، 1500 تۆڭگان لەشكىرى بىلەن ئۇرۇمچى كومادىغا ئەۋەتتى. ئۇلار ئۇرۇمچىگە بارغاندىن كېيىن ئەزىمقۇل

پانسات يەكسىرى بىلەن كومادىغا باردى قالغان پانساتلار ئۈرۈمچىدە تۇردىقۇل دادخاھنىڭ دېشىدا قالدى. مۇشۇ ئەھۋالدا گۈچۈك تەرەپتىن نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى كېلىپ، ئەزىمەتقۇل پانسات بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۆلارنى شەھەرگە قامىۋالدى. ئەزىمەتقۇل پانسات بىرنەچچە كۈن قورشاۋدا قالدى. ئاخىر خىتاي چېرىكلىرى غەلىبە قىلىپ كومادىنى ئالدى. ئەزىمەتقۇل پانسات بۇ ئۇرۇشتا شېھىت بولدى. يەگىتلىرىنىڭ تولىسى زايە بولدى. ياردار بولغان يەگىتلەر ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆزۈرىغا يېتىپ كېلىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلسا، ياقۇپبەگ بۇلارغا قىلچە ئەھمىيەت بەرمىدى. ما دالويە تۈگكان لەشكەرلىرىنى ئېلىپ ئەزىمەتقۇل پانساتقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ماگىغانىدى. چىداۋالماغا بارغاندا خىتاي چېرىكلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىپ نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلدى. ئاخىر خىتايلارنى ئارقىسىغا چېكىنىدۈردى. مۇشۇ چاغدا ياقۇپبەگدىن: «خىتايلار بىلەن ئۇرۇشماڭلار، ما دالويە يېنىپ كەلسۇن»، دېگەن پەرمان يېتىپ باردى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ ما دالويىنى ئەكەلدۈرۈپ: «تۈگكانلاردىن 5000 يىگىت تەييارلاپ تۇرۇڭ. ۋاقتى كەلگەندە پەرمان ئەۋەتىمەن. شۇنىڭغا قاراپ ئىش قىلغايسىز»، دەپ 100 چە تۈگكان يىگىتى بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتىۋەتتى. نىياز مۇھەممەد توقسابە ۋە ھەيدەرقۇل دادخاھنى ئالتە پانسات بىلەن داۋانچىگىغا بېرىپ شەھەر بىنا قىلدۇرۇشقا ئەۋەتتى. تېز پۈرسەتتە شەھەر بىناسى پۈتۈپ ھەممە قوشۇنلار كىرىپ ئورۇنلاشتى. بۇ ۋاقىتتا داخۇ، شياۋخۇ دېگەن تۈگكانلار ئۈرۈمچى ۋە ماناس تەرەپتىن كېلىپ ئاتىلىق غازىنى زىيارەت قىلدى. ئاتىلىق غازى بۇ تۈگكانلارغا بىرنەچچە كۈن زىياپەتلەر قىلىپ ئۆز لايىقدا تون ـ سەرۇپاي، تەڭگە ـ تىللا ئىنئام قىلىپ ھەممىسىنى رازى قىلىپ، كۆڭۈللىرىنى ئۆزىگە رام قىلدى.

شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنى ئۇرۇمچى تەرەپكە ياندۇردى.

جانابىي ئاتىلىق غازى ئەمىر لەشكەر، پانساتلارغا: «خىتايلار بىلەن ئۇرۇشماڭلار!» دەپ پەرمان قىلىپ قايتا - قايتا تەكىتلىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى ئۇرۇشماي جىم تۇرسمۇ خىتاي چېرىكلىرى ئۇرۇش باشلىدى. يىگىتلەر ئۆز جېنىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ئائىلاج ئۇرۇشۇپ ئۆزىنى قوغدىدى. شۇنداق تۇرۇقلۇق ئاتىلىق غازى: «نېمە ئۈچۈن ئۇرۇشىسەن؟» دەپ كايىپ خاپا بولدى. مۇنداق قىلىشتىكى سەۋەب، ئاتىلىق غازىنىڭ خاقانى چىن بىلەن يارىشىپ، سۈلھ قىلىپ ئەھدە - توختاملار تۈزسەم، دېگەن مەقسىتى بار ئىدى. بۇ قېتىم خىتايلارنىڭ بىرمۇنچە چوڭ مەنسەپدارلىرى قولغا چۈشكەنىدى. ئۇلارغا دەخلى - تەرۇز قىلماي ھەممىسىنى ئاقسۇ، كۇچا، بايىنىڭ ھاكىملىرىغا ئەۋەتىپ بىرنەچچە زامان ئوبدان ئاسراپ باقتى. كېيىن «بۇيرۇق كەلدى»، دەپ ئۇلارنى يوقاتتى.

مۇشۇنداق ئەھۋالدا خىتايلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن ئىنئام خوجا ئىشاننى ئەۋەتتى. ئىنئام خوجا ئىشان: «خىتايلار ھەددى - ھىسابسىز كۆپ ئىكەن. ئەلەم - بايراقلىرى - نىڭ نۇرغۇنلىقىدىن بېشى بىلەن ئايىغى زادى كۆرۈنمەيدۇ. ئۇلار خاقانىي چىنىنىڭ پەرمانى بىلەن چىققان چېرىكلەر ئىكەن»، دەپ مەلۇمات ئەكەلدى.

ھېكىمخان تۆرەمنىڭ يىگىتلىرىدىن ئاقسۇلۇق باقمىبەگ ۋە سىددىقبەگ، يۈسۈپبەگلەر باشلىق ئالتە شەھەرلىك يىگىتلەرنىڭ بىرنەچچىسى خىتايلارنىڭ ئىچىگە قېچىپ كىرىپ كەتتى. تۇرپانلىق بەگلەردىن ئابدىقادىربەگ، مۇقبۇلبەگ، شەھبازبەگ قاتارلىق يۈز بېشىلار خىتايلارغا مەخپىي خەت ئەۋەتكەنىكەن، قولغا چۈشۈپ قالدى. گۇماندىق بولۇپ قالغان بۇ بەگلەرنى

ۋە يەنە خىتايلار تەرىپىگە مايىل بىرمۇنچە ئادەملەرنى ئۆ
ئۆيلۈك قىلىپ يەكەنگە ماڭدۇردى.

جانابىي ئاتىلىق غازى: «مۇبادا خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ
غەلىبە قىلسام ناھايىتى ياخشى ئىش بولىدۇ. ئەگەر ئۇنداق
بولماي ئىش ئەكسىچە بولۇپ مەغلۇپ بولسام، ئۇنداق كۈن
لەردىن تەكرىم ئۆزى ساقلىسۇن، نەگىمۇ يېتىپ بارغىلى بولار؟
بۇ يوللار ساپ چۆل تۇرسا، نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنىڭ جېنىغا
زامىن بولۇشۇم مۇمكىن...»، دەپ توقسۇندىن كورلىغا يېنىپ
كەتتى. بۇ كەچكۈز پەسلى بولۇپ، بۇ قېتىم توقسۇندا تۆت
ئايدەك تۇرغانىدى.

ئەسلىدە كورلىدىن قوزغالماي تۇرمىدى①. ئۇنىڭ قىلغان
تەدبىرلىرى تەقدىرگە مۇۋاپىق كەلمەي ئۆز ئايىغى بىلەن
خەتەرلىك جايغا باردى. ئۇ ئەقىل - ئىدراك، پەم - پاراسەتتە
شۇ قەدەر دانا ئىدىكى، بۇنداق خۇسۇسىيەت ھېچقانداق
پادىشاھلارغا نىسىپ بولمىغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇ بۇ يەتتە
شەھەر، موغۇلىستان يۇرتلىرىغا 14 يىل پادىشاھلىق قىلدى.
ھەممە ئىشنى ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى بىلەن قىلدى.
ياكى بىر دىيانەتلىك ۋەزىر ساقلىمىدى، يا بىرەر كىشى ساداقەت
بىلەن بىرەر مەسلىھەتنى ئۇنىڭ سەمىگە سالالمىدى. ئاتىلىق
غازىنىڭ ھاكىمىيىتىدە بۇنداق ئىشلار ئەسلا بولمىدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، دۆلەت - بەخت يۈز كەلتۈرگەندە ھەممە
ئىش ئۆز - ئۆزىدىن تەييار بولىدىكەن. دۆلەت يانغاندا ئەبۇزەر
جەمھۇر② دەك دانا ۋەزىر ۋە تەدبىرلىك كىشى بولغان بىلەنمۇ

---

① ئەسلىسى شۇنداق. توقسۇن بولسا كېرەك ــ مۇھەررىردىن.

② ئەبۇزەر جەمھۇر ــ رىۋايەتلەردە ھارۇن رەشىد دېگەن داڭلىق
پادىشاھنىڭ پاراسەتلىك ۋەزىرى دېيىلىدۇ.

بالا ـ قازا ئۆز ئىشىنى ئۆز خاھىشى بويىچە قىلىۋېرىدىكەن.
جانابىي ئاتىلىق غازى پەرزەنتى ھەققۇلىبەگنى يېگىت ـ سەرۋاز، ئەمىرلەشكەر، پانسات بولۇپ 10 مىڭ كىشى بىلەن توقسۇندا قويۇپ ئۆزى كورلىغا قايتتى. ھېكمەخان تۆرەم ۋە ھەققۇلىبەگلەرگىمۇ: «خىتايلارغا ئوق چىقىرىپ ئۇرۇشمەن، دېمەڭلار»، دەپ تاپىلاپ ئەكىتىلدى.

ئاتىلىق غازى توقسۇندىن يولغا چىققاندىن بىر كۈن كېيىن يېڭىسارلىق ئۇشۇرىبەگ خەزىنىچى ① خەزىنىلەرنى قوزغاپ ئېلىپ مېڭىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، خەزىنىدىكى ئالتۇنلارنى ئېلىپ، بىرمۇنچە ئادەملەرنى ئەگەشتۈرۈپ خىتايلار تەرىپىگە قاراپ قاچتى. بىرمۇنچە يېگىتلەر ئارقىسىدىن قوغلىدى. يېقىن بارغاندا ئۇشۇرىبەگ خەزىنىچى تىللا ـ تەڭگىلەرنى يولغا چېچىۋەتتى. قوغلاپ بارغان يېگىتلەر تىللا ـ تەڭگىگە ئولىشىپ يىغىۋېلىشىنىڭ كويىدا بولدى، بۇ پۇرسەتتە ئۇشۇرىبەگ ئۆزاپ بېرىپ خىتايلارنىڭ ئارىسىغا كىرىۋالدى. ئاتىلىق غازى باشلىق ھەممە ئەربابلار لەۋلىرىنى چىشلىشىپ قالدى. ئىلاجىنى تاپالمىدى. ئاخىر سەۋر قىلىپ پەسكويغا چۈشۈپ قالدى. ئۇشۇرىبەگ خەزىنىچى خىتاي تۇغقانلىرىغا ئاتىلىق غازىنىڭ ھەممە سىر ـ ئەسرارلىرىنى بىر ـ بىرلەپ ئېيتىپ بەردى، بۇنىڭ بىلەن خىتاي چېرىكلىرىنىڭ يۈرىكى يوغىناپ كۆچلەندى.

شۇ كۈنلەردە خىتايلار داۋانچىڭغا يېتىپ كەلدى. مۇھەممەد نىياز توقسابە نەچچە كۈن سەۋر قىلىپ ئوق چىقارمىدى. ئاخىر بولمىدى. داۋانچىڭدا 2000 چە يېگىت بار ئىدى②.

① باشقا مەنبەلەردە «ئۇشۇرخىتاي» دېيىلگەن ـــ مۇھەررىردىن.
② شۇچاغدا، داۋانچىڭدا ئاتىلىق غازىنىڭ 3000 دەك ئەسكىرى بار ئىدى ـــ مۇھەررىردىن.

بۇلارنىڭ 400 ى دەرۋازىدىن چىقىپ مەشق قىلىۋاتقان كاپىرلارنى ئاتتى. ئازغىنا ۋاقىت ئۆتمەيلا مىڭغا يېقىن خىتاينى يوقاتتى. ئاتىلىق غازىدىن: «ئوق چىقارماڭلار»، دەپ ئارقا ئارقىدىن پەرمان كەلگىلى تۇردى. ئەمىر لەشكەر، پانسات ۋە يىگىتلەرنىڭ كۆڭۈللىرى بۆلۈنۈپ، ئىشەنچلىرى سۇۋۇدى. ئاخىر خىتاي چېرىكلىرى كۆپلىگەن توپ - زەمبىرەكلەر بىلەن ھۇجۇم قىلىپ داۋانچىڭنى تارتىۋالدى. ئەسىر چۈشكەنلەردىن ئالتە شەھەرلىكلەرنى قورال - ياراقلىرىنى ئېلىۋېلىپ ئۆزىنى قويۇپ بەردى. نىياز مۇھەممەد توقسابە باشلىق يەتتە پانساتنى ۋە بىرنەچچە مۇساپىر يىگىت ۋە يۈز بېشىلارنى تۇرمىگە سالدى، بۇ چاغدا ھەققۇلىبەگ توقسۇندا ئىدى، ئۇ ئامباردىكى غەللە - ئاشلىق ۋە ئەكەتكىلى بولمايدىغان ئېغىر نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئوت قويۇۋېتىپ كورلىغا قاراپ قاچتى.

خىتاي چېرىكلىرى، تۇرپانغا 70 يول كېلىدىغان يەمشى دېگەن جايغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ھېكىمخان تۆرەم تۇرپاندا تۇرالماي توقسۇنغا يېنىپ چىقتى. شۇ كۈنى خىتايلار تۇرپانلىق بېسىۋالدى. ئەگەر ئاتىلىق غازى ئۇرۇشمەن دېسە يېنىدا 30 مىڭ يىگىت بار ئىدى. تۇرپان، توقسۇندا 30 مىڭ يىگىتلىكە 30 يىل يەتكۈدەك غەللە - ئاشلىق يىغىلغانىدى. توقسۇنىدىكى ئاشلىقلار كۆيۈپ نابۇت بولدى. تۇرپانىدىكىسى خىتاي چېرىكلىرىگە نېسىپ بولدى.

خىتاي چېرىكلىرى توقسۇننىڭ بىكار بولۇپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ بەش كۈندىن كېيىن توقسۇنغا بېرىپ ئورۇنلاشتى.

ھېكىمخان تۆرەم ۋە ھەققۇلىبەگ باشلىق ئەمىرلەشكەر، پانسات، يىگىت - سەرۋازلار قارا شەھەرگە كەلدى. ئاتىلىق غازىدىن ئۇلارغا: «كورلىغا كەلسۇن»، دەپ پەرمان كەلدى. ئۇلار قورقۇپ بارالماي، «پەرمان بېرىلسە غازات قىلساق»، دەپ

ئەرز ئەۋەتتى. ئاتىلىق غازى ئائىلاج: «ئىلگىرى بىنا قىلىنغان شەھەر دەريانىڭ بۇ ئەرىپىدە بولۇپ قالغانىكەن. مەزكۇر شەھەرنى بۇزۇپ تاشلاپ، دەريانىڭ بۇ تەرىپىگە باشقىدىن شەھەر بىنا قىلىڭلار!»، دەپ پەرمان قىلدى. پەرمانغا بىنائەن دەريانىڭ بۇ تەرىپىگە يېڭىدىن شەھەر بىنا قىلدى. ھېكىمخان تۆرەم ۋە ھەققۇلىبەگكە 30 مىڭ يىگىت ھەمراھ ئىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ ئالدىدا 3000 يىگىت بار ئىدى. بۇ دەل باھار كۈنلىرى بولۇپ، ھېكىمخان تۆرەم ۋە ھەققۇلىبەگلەر قارا شەھەردە ئىككى ئايدىن كۆپرەك تۇرۇپ قالدى.

ئاتىلىق غازى بارغانسېرى قاتتىق غەزەپلىنىشكە باشلىدى. بىر كۈنى موللا كامالىددىن مىرزىغا كايىپ ئۇنى تاياقتا باستى. ياساۋۇللار ناھايىتى كۆپ ئۇردى. ياقۇپبەگ غەزىپىنى باسالماي ئۆزى بېرىپ ئۇردى - تەپتى. چارچاپ كېتىپ ھالسىراپ، سوغۇق چاي ئىچىمەن، دېدى. بىر مەھرەم سوغۇق چاي كەلتۈرۈپ بەردى. چاينى ئېلىپ كۆتۈرۈپ ئىچتى. سوغۇق چاي ئىچمىدى، بەلكى ئەچەلنىڭ شەربىتىنى ئىچتى. شۇنىڭ بىلەن ئاتىلىق غازى يىقىلدى، قاتتىق ۋە رەڭگى كۆكەردى. بەدەنلىرى چاك - چاك يېرىلدى. «ئىننا لىللاھى ۋە ئىننا ئىلەيھى راجىئۇن»①. بۇ زور ھادىسە تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى② ياز پەسلى، رەبىئۇلئاخىر ئېيىنىڭ 14 - يەكشەنبە كۈنى يۈز بەرگەنىدى.

بەزىلەر مۇنداق دېگەنىدى: ئاتىلىق غازى نىياز ھېكىم -

---

① تەڭرى بىزنى يوقتىن بار قىلدى، يەنە تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن بارلىقتىن يوق بولىمىز.

② ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى مىلادىنىڭ 1877 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

بەگدىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. نىياز ھېكىمبەگمۇ ئاتىلىق غازىدىن ئارتۇقراق تەشۋىشتە ئىدى. ئۇلار بىر-بىرىنى قەستلەپ پەيتنى تاپالماي يۈرۈشكەنىدى. نىياز ھېكىمبەگ چارە-تەدبىرنىڭ كۆپلۈكىدىن جېنىنى ساقلاپ كېلىۋاتقانىدى. ۋاقىتنى غەنىيمەت تاپتى.

نىياز ھېكىمبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ يېقىن مەھرەملىرىدىن بىرنەچچىسىگە: «ئىنسان، ياخشىلىقنىڭ قۇلى»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئالتۇن، تىللالارنى بېرىپ ئۆزىگە يېقىن سىرداش قىلىۋالغانىدى.

ئاتىلىق غازىنىڭ مەھرەملىرىدىن تېگى پەس بىرى ئۆزۈندىن بېرى نىياز ھېكىمبەگدىن تەمىنات ۋە ئىنئام ئېلىپ كەلگەنىدى. ئۇ نىياز ھېكىمبەگدىن ئاتىلىق غازىنى يوقىتىدىغان تەدبىرلەرنى تەلىم ئېلىپ ئۆگەنگەن. نىياز ھېكىمبەگ ئۇنىڭغا نۇرغۇن تىللالارنى بەرگەن ۋە: «بىر چىنە چايغا ئۆزۈك بىلەن، ئاتىلىق غازى كىشىلەرگە بېرىپ تەجرىبىدىن ئۆتكەن زەھەرنى سېلىپ، ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلاپ قوي. ئاتىلىق غازىنىڭ قاتتىق غەزىپى كەلگەندە ئاچچىقىپ بەرسەڭ ئاچچىقىدا بىلەلمەي ئىچىۋېتىدۇ. ئۇ مۇشۇ چارە بىلەن بىر تەرەپ بولسا ئەجەب ئەمەس...»، دەپ ئۆگەتكەنىدى. ئۇ پۈتۈن ھېيلە-مىكىرنىڭ پىشىۋاسى، يامانلىقنىڭ ئۇستازى نىياز ھېكىمبەگدىن پىتنە-ئىغۋانىنى تەلىم ئېلىپ ئۆگەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئاتىلىق غازىنىڭ غەزىپى ئۆرلەپ، ئاچچىقى كەلگەندە زەھەر ئارىلاشتۇرۇلغان چاينى ئاچچىقىپ بەردى. ياقۇپبەگ پەرق ئېتەلمەي ئىچتى. شۇنىڭ بىلەن تۇگەشتى. يەنە بەزىلەر: شۇ چاغدا ياقۇپبەگ چاينى قولىغا ئالدى. ئەقىل-پاراسىتىنىڭ نۇرى بىلەن زەھەر ئىكەنلىكىنى بىلدى. لېكىن قولىدا تۇتۇپ تۇرۇپ ئۇچ قېتىم «ياروسۇللىلاھ» دەپ كۆتۈرۈپ بىر يولى ئىچىپ تۇگەتتى. ئادەتتە

چاي ئىچكەندە روسۇلىللاھنىڭ سۆزنەتلىرىنىڭ قائىدىسى بويىچە ئۇچكە بۆلۈپ ئىچەتتى، دەيدۇ. مەيلى قايسى يول بىلەن بولسا بولسۇن، خاھى دۇنيانىڭ تەتىرەتكەن شانۇ شەۋكەتلىك پادىشاھ، خاھى غېرىب - بىچارە، خار - زار كىشى بولسۇن، ئەجەلنىڭ شەربىتىنى ئىچمەي، جان ئاچچىقىنى تېتىماي ئىلاجى يوق. ئەجەلنىڭ ۋاقتى يەتكەندە ھەممە ئوخشاش يەكسان بولىدۇ ۋە يوقلىدۇ. «ئەجەل كەلسە، ئۇنىڭ ۋاقتى ھەرگىز ئىلگىرى ياكى كېيىن بولمايدۇ»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق بولىدۇ. بىرەر باھانە - سەۋەب بىلەن بۇ ۋاپاسىز ئالەمدىن ئۇ ئالەمگە كەتمەي قۇتۇلالمايدۇ. «پۇتۇن شەيئى ئۆز ئەسلىگە قايتىدۇ»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى ئەزەلدىن جارى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ ھەقىقىي سىرىنى قۇدرەتلىك تەڭرىم ئۆزى بىلىدۇ. چۈنكى ئۇ «نېمىنى خالىسا شۇنى قىلىدۇ ۋە نېمىنى خالىسا شۇنىڭغا ھۆكۈم قىلىدۇ» (ئايەت).

رۇبائى

پادىشاھا سايەئى لۇتفى ئىلاھ،
يۇزى شەمئىدىن پەلەك تېپىپ زىيا.
تالئى نۇرى تېپىپ ئەفسۇس زەۋال،
كەتتى بۇ پانى جەھاندىن ئاھ - ئاھ*.

ئەزەلدىن بار بولغان، ھۆرمەت ۋە ئىبادەتكە لايىق بولغان

---

* پۇتۇن ئالەمنىڭ پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ لۇتپى ۋە مەرھىمىتى بىلەن ئۇنىڭ نۇرىدىن بۇ دۇنيا يورۇدى. تەلىيىنىڭ نۇرى زاۋال تاپقانلىقتىن ئۇ بۇ پانىي جاھاندىن كەتتى. ئىسمت!

ئۇلۇغ تەڭرىم ــ «خالىغان كىشىنى پادىشاھ قىلىدۇ»، دېگەن ئايەت بويىچە ھەرقاچان، ھەر ماكاندا ئىنسانلاردىن بىر كىشىنى خالاپ ئۇنىڭ بېشىغا تاج كىيدۈرۈپ پادىشاھلىق تەختىدىن ئورۇن بېرىپ: «بىز سىلەرنى زېمىنغا خەلىپە قىلدۇق»، دېگەن ئايەتكە مۇۋاپىق ئۇنىي ئىنسانلارغا پادىشاھ قىلىدۇ. ئاقىۋەت ئۇ پادىشاھنى مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشقا قولى يەتمەيدىغان قىلىپ، «مەخسۇس چېدىرلار ئىچىدە ھۇرلەر بولغان» ۋە «ئاستىدا ئېرىق ـ ئېرىقلاردا سۇلار ئاقىدىغان»* ئالىي جايغا يەنى جەننەتكە ئاپىرىپ راھەت ـ پاراغەتكە سازاۋەر قىلىدۇ.

مەسنەۋى

ئۇمۇر كۆرمەك ئۇزۇن ئەمرى مەھالدۇر،
بۇ دۇنيانىڭ بەقاسى پات زەۋالدۇر.

ھەمىشە بولمىغايلار پادىشاھلىق،
ئۇمىد يوق مۇلكى دۇنيادىن ۋەفالىق.

ھەمىشە يوق تىرىكلىك ھېچ كىشىگە،
ۋەفا يوق دۇنيانىڭ نېئمەتلىرىگە.

جاھان فانى دۇرۇر ئەي خوجە زىنھار،
كى سەن باقى تەسەۋۋۇر ئەتمە ئەي يار.

كى ھەق باقى دۇرۇر دۇنيا ئەرۇسى،
ئېرۇر فانى نەچە كۆرگۈزسە ئانى.

* قوش تىرناق ئىچىدىكى سۆزلەر ــ ئايەتنىڭ تەرجىمىسى.

× × ×

مەسنەۋی

بىۋەفادۇر فەلەك بۇقەلەمۇن،
ساز ئاھەنگىگە يوق قانۇن.
يوق بەقا جاھ ئىلە شەۋكەتغە داغى،
يوق ۋەفا ئۇمر ئىلە دەۋلەتغە داغى.
كۆركى ھەر شەھكى يۇرۇپ ئالدى جەھان،
بارچە باردۇرمۇ قارا يەرگە نىھان.
ھەم كىيۇمۇرىس ئىلە ھۇشنەك قانى،
ئىككىنغە تاج ئەۋرەگگى قانى.
قانى جەمشىد، فەرىدۇن ئاخىر،
بىرىنى قويمادى گەردۇن ئاخىر.
نى كىيانى، بارۇنى، ساسانى
نى ئىسكەندەر داغى نى ئىشكانى.
قالمادى رۇستەم ئىلە سام داغى،
يەزدۇ جەرد ئۆتتى بەھرام داغى.
قانى خاللار خانى ئول چىڭگىزخان،
ئۇگتاي قانى كىم ئىبردى قالئان.
قانى تىمۇر شەھ ئىسلام پەناھ،
كى جەھان ئالدى چېكىپ خەيلى سىپاھ.
تا فەلەك بىلدى تەئەددى فەنىنى،
قايسىدىن ئالمادى ئۆز بەرگەنىنى.
كىمگە بەردى قەناەت ئەۋجىغە نەشەسەت،
كىم يەنە قىلمادى تۇف قغە پەسىت.

كىمگە بىر نۇش ئىلە يەتكۈردى بەھر،
كىم يانا تۇتمادى بىر ساغەر زەھر.
چۇن بۇ مەئنا بۇ سۇفەت تاپتى ئەدا،
كىم نە شەھ قالغۇسى باقى نە گەدا.
لۇتفى قىلغاي ئاڭا كىم ھەييى غەفۇر،
دۇنياۋى ۋە ئاخىرەتنى مەئمۇر.

12

يەتتە شەھەرنىڭ پادىشاھى، دىنىنىڭ ھىمايىچىسى ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ياخشى ئەخلاقلىرى دۆلەتنىڭ گۈللىنىشىگە، يامان سۇپەتلىرى دۆلەتنىڭ بەختسىزلىكىگە سەۋەب بولغانلىقى

شەرىئەتنى راۋاجلاندۇرغۇچى، ئۆلىما ۋە دانالارنى دوست تۇتقۇچى، پۇقرالارنىڭ تەربىيەتچىسى، يامان ئىش ۋە زۇلۇمنى يوق قىلغۇچى. ئاھالىنىڭ شەپقەتلىك مېھرىبان ئاتىسى مۇھەممەت ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ياتقان جايى ۋە قەبرىلىرى تەكرىنىڭ نۇرىغا تولسۇن.

تەكرىم ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ قۇدرىتى بىلەن ئاتىلىق غازىنى ياراتقاندا ئەقىل - پاراسىتىنى يۇقىرى قىلغانىكەن. شۇڭا پەم - پاراسەتتە، ئەقىل - ئىدراكتا تەڭدىشى يوق، ئېسىدە ساقلاش قابىلىيىتىدە يەككە - يېگانە ئىدى. ھېچقانداق پادىشاھلارنىڭ ۋۇجۇدىدا بۇنداق خۇسۇسىيەتلەر كۆرۈلمىگەنىدى. نۇرغۇن كىشىلەر ئاتىلىق غازىنىڭ پەم - پاراسەتلىرىنى ئەۋلىيالارنىڭ كارامەتلىرىگە ئوخشىتاتتى.

جانابىي ئاتىلىق غازى ئۆز قول ئاستىغا كىرگۈزگەن يۇرتلارنىڭ شەرق تەرىپى كومادىدىن غەرب تەرىپى سىرىققۇلغىچە

بولۇپ 100 كۈنلۈك يول، شىمالىي چېگرىسى مۇز داۋاندىن تارتىپ، جەنۇب تەرىپى قاراڭغۇ تاغقىچە بولۇپ 80 كۈنلۈك يول ئىدى. ئۇ بۇ چېگرا ئىچىدىكى يەتتە شەھەرگە تەۋە چوڭ - كىچىك 34 شەھەرگە 14 يىل مۇستەقىل ھاكىم بولدى. بۇ جەريانىدا ئەسلىدىكى ئادەت ۋە مىجەزلىرىنى ئۆزگەرتمىدى. ناھايىتى ئىغىر - بېسىقلىقى ۋە كەمتەرلىكىدىن، ئىلگىرىكى مەنسىپىگە «بەدۆلەت غازى» سۆزىنى قوشۇپ ئاتىغاندىن باشقا ئۆزىنى يا پادىشاھ، يا سۇلتان، يا خان دەپ ئاتىمىدى. غەيرىي يول تۇتۇپ دۈمباقنى باشقا پەدىگە چالغان، ئۆزىدىن باشقا پادىشاھلارنى كۆزگە ئىلمىغان تۆت پادىشاھ ۋە خانىنى ئۆز بۇيرۇقىغا كىرگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ خەزىنە، سىپاھ، ئەمەلدار پۇقرالىرىغا ئىگە بولدى. ئالدى بىلەن ئۆزىنى چىڭ تۇتۇپ، ھەمىشە ئۆزىنى ئۆزى تەكشۈرۈپ، شەرىئەتنىڭ ئۆلچىمى ۋە مىزانى ئىچىدە تۇتتى. ئۇنىڭ خۇلق - پېئىلى تەقۋادار ئىشان ياكى ئۆلىماغا ئوخشىشاتتى. تون - سەرۇپاي، كىيىم-كېچەكلىرى بىر سودىگەردىن پەرقى يوق ئىدى. ئات - ياراق، ئەسلىھەلىرى ئەللىك بېشىچىلىك بار ئىدى. ھەمىشە ئاق كەڭز جاينامازى ياكى بورا ئۈستىدە سەلله چاپان بىلەن نامازدا ئولتۇرغاندەك يۈكۈنۈپ ئولتۇراتتى. بىلىدىن كەمەرنى يېشىپ ئېلىۋەتكەنلىكىنى، يا چازا قۇرۇپ ئولتۇرغانلىقىنى ھېچ كىشى كۆرمىگەنىدى. ئېگىز يەردە ياكى كارىۋات ئۈستىدە ئولتۇرمايتتى. تولا چاغلاردا چېدىر - بارگاھلىرىنىڭ ئالدىدا پەس يەردە ئولتۇراتتى. تەرەتسىز يەرگە دەسسىمەيتتى. «پادىشاھ قايسى دىندا بولسا، خالايىقمۇ شۇ دىندا بولىدۇ»، دېگەن ھەدىسكە مۇۋاپىق، ھەممە چوڭ - كىچىك ئەمىرلەر ۋە يىگىت - سەرۋازلارمۇ دائىم تەرەت بىلەن يۈرەتتى. نامازنىڭ ۋاقتى كېلىپ ئاتلىق غازىنىڭ مەسچىتىنىڭ مەزىنى ئەزان ئېيتىشى بىلەن

تەك ھەممە يەردە باراۋەر ئەزان ئېيتىلاتتى. ئاتلىق غازى ھەر ۋاقىت سەپەر قىلسا ئاز دېگەندە 7000 چېقىردۇ. قوشۇن بىللە يۈرەتتى. ھەر چېدىردا بىر ئادەم ئەزان ئېيتاتتى. ھەتتا بازارچىلار ئىچىدە ھەر بىر دۇكاندىن بىر ئادەم ئەزان ئېيتاتتى. شەھەر سەھرالاردىكى مەسچىتلەرنىڭ مەزىنلىرى بىرلا ۋاقىتتا تەك - باراۋەر ئەزان ئېيتاتتى. ھەرگىز ئىلگىرى - كېيىن قىلمايتتى. مەزىنلەر پەشتاقلارغا چىقىپ ئاتلىق غازىنىڭ مەسچىتىنىڭ مەزىنىنىڭ ئەزان ئېيتىشىغا ئىنتىزار بولۇپ قاراپ تۇراتتى. كىچىلىرى بولسا سەھەر قوپۇپ تەرەت بىلەن مەسچىتلەرنىڭ ئۆگزىلىرىگە چىقىپ سالاۋات ئېيتىپ، دۇئا ۋە توۋا ئىستىغپار بىلەن قاراپ تۇراتتى. چوڭ - كىچىك ھەرقاناق ئاق كىشى سەللە يۆگىمەي كوچىلاردا يۈرەلمەيتتى. رەسسام* كوچا - بازارلاردا ھەمىشە شەرىئەتكە خىلاپ ئىش - ھەرىكەتلەرنى سۈرۈشتۈرۈپ تەكشۈرەتتى. تۇماق ياكى دوپپا بىلەن يۈرگەن كىشىنى كۆرسە، تۇماق - دوپپىلىرىنى يىرتىپ ياكى قايچا بىلەن كېسىپ پارچە - پارچە قىلىپ تاشلايتتى. شاراب، بوزا، تاماكا ۋە نەغمە - ناۋا، ئوسسۇل - ساما قاتارلىق ئىشلار مەنئى قىلىنغانلىقتىن مەخپىي ياكى ئاشكارا كۆرگىلى بولمايتتى. بەلكىم خالايىق ئارىسىدا مۇنداق ئىشلار تۆگىگەن ۋە ئۇنتۇلغان بولۇشى مۇمكىن. بويسۇنمايدىغان، گەدەنكەشلىك قىلىدىغان ئادەملەر، پىتنە - پاسات پەيدا قىلىپ، ئۇرۇش - تالاش قىلدىغان باشباشتاقلار، ئوغرى، قىمارۋاز، لۇكچەك، كەپتەرۋازلارمۇ ئاتلىق غازىنىڭ قەھرى - غەزەپ ۋە قىلىچلىرىدىن قورقۇپ توۋا ئىستىغپار ئېيتىپ ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولاتتى. مۇبادا

---

* رەسسام — شەرىئەت قائىدىلىرىنى تەكشۈرۈپ، خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى جازالايدىغان دىنىي ئەمەلدار.

ئۇرۇش ـ تالاش قىلغان، يالغان تۆھمەت ۋە خۇسۇمەت قىلغان ئادەملەر ياقۇپبەگنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالسا، دەرھال يۈز بېشى، پانساتلارغا ياكى جاللاتلارغا تاپشۇرۇپ قاتتىق جازالايتتى. ھەر كۈنى ئىككى قېتىم پۇقرالارنىڭ ئەرز ـ دادلىرىنى سورايتتى. تېگىشلىكلىرىنى ياساۋۇل يىگىتلەرنى قوشۇپ قازى مەھكىمىسىگە ئەۋەتىپ بېرەتتى. ھەرقانچە چوڭ جېدەل، چىرماش دەۋا ۋە خۇسۇمەت بولسىمۇ شەرىئەتنىڭ ھۆكمى بويىچە بىر سائەتتە بىر ئەرەپ بولاتتى. ئىلگىرىكى ۋاقىتتا بىر يىلدا تۈگىمەيدىغان دەۋالار ياقۇپبەگ زامانلىرىدا شەرىئەت ھۆكمى بويىچە بىر كۈندە تۈگەيتتى. تەكەببۇر ئەمەلدارلار، بەگ ۋە بەگزادىلەر، يانچى، كانچى، پۇقرا ۋە خالايىقلارنىڭ ھەممىسى تەڭ ـ باراۋەر ئىدى. شۇ زامانلاردا بۆرە بىلەن قوي بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچتى. كەپتەر بىلەن لاچىن بىر دەرەختە چۈجە چىقاردى، دېيىشكە بولاتتى.

ئېتىبارلىق تارىخ كىتابلىرىدا بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلار ـ نىڭ ـ جۈملىدىن ئەمىر كەبىر تېمۇر ساھىبقىران كوراگان ۋە مىرزا سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا كوراگان (قەبرىلىرى تەڭرىنىڭ نۇرىغا تولسۇن) لارنىڭ تەرىپ ۋە تەۋسىپلىرىنى بايان قىلىپتۇ، ئۇلارنىڭ يۇرت ۋە لەشكەرلىرى كۆپ بولسىمۇ يولغاندۇ، ئەمما دۆلەت ۋە ھەشمەتتە جانابىي ئاتىلىق غازى ھەرگىز ئۇلاردىن كەم ئەمەس ئىدى. مەزكۇر ئۆتكەن پادىشاھلار شارابتىن خالىي ئەمەس ئىكەن، ھەتتا ھەقىقىي خەلىپە بولغان ئابباسىيە خەلىپىلىرىمۇ شارابقا ئوخشاش شەرىئەت مەنئى قىلغان ئىشلارغا ئەھمىيەت بەرگەن ۋە ئۇنى دوست تۇتقانىكەن. لېكىن جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ ئۆزى ياكى پۇقرا ـ رەئىيەلىرىدە بۇنداق مەنئى قىلىنغان ئىشلارنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى ھېچكىشى ئىشىتكەن ئەمەس. شۇ سەۋەبتىن ئاتىلىق غازىنى ئۆتكەن پادىشاھلاردىن يۇقىرى

ۋە ئۇستۇن تۇرىدۇ، دېيىلسە ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ.

ئاتىلىق غازى ئىسلامنىڭ راۋاجىغا كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شەرىئەت ئۆلىمالىرى، ئەمىرلەر ۋە يېڭىت - سەرۋازلار پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەتلىرىگە ئازراقمۇ خىلاپلىق قىلمايتتى. ئەگەر ئۆلىمالار تەرىپىدىن سەل - پەل خاتالىق سادىر بولسا، قاتتىق ئازاب ۋە جازاغا مۇپتىلا بولاتتى. شەھەرلەردە كىمكى موللا - ئۆلما، شەرىئەت قائىدىلىرىنى چوڭقۇر بىلمىدىغان، ئېتىقادى مۇستەھكەم كىشى بولسا، ئۇنىڭ ئاتا - بوۋا، ئەجداد - نەسەبلىرىگە قارىماي، «ئۆلىمالار پەيغەمبەرلەرنىڭ ۋارىسلىرى»، دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق شۇ كىشىنى قازى ئەلەم، مۇپتى، رەئىس ۋە مۇدەررىس قىلىپ يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇلارنى رازى قىلاتتى. قوشۇنلىرى ئېچىدىنمۇ ئالاھىدە قازى، ئەسكەر، مۇپتى ئەسكەر، رەئىس، مۇھتەسىپ*لەر تەييار ئىدى. جەمەل - ماجىرالار كۆرۈلسە شەرىئەت ھۆكمى بويىچە كەسكىن بىر تەرەپ قىلىناتتى.

«ئىسلام دىنى ئۆزىدىن بۇرۇنقىلارنى ۋەيران قىلىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ، ئاتىلىق غازى بۇ يەتتە شەھەرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، بۇنىڭدىن بۇرۇن ئۇزۇن زامان كاپىرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئۆتكەن چاغلاردا نۇرغۇن بىدئەت يامان ئىش، ناچار ئادەتلەر خالايىقنىڭ كۆزىگە ئوبدان كۆرۈنۈپ، ئادەتلىنىپ، خۇددى قىلمىسا گۇناھ بولىدىغان سۈننەتتەك قائىدە بولۇپ كەتكەنىدى. «كىم بىلەن ھەمسۆھبەت بولساڭ شۇنىڭ تەسىرىدە بولسەن»، دېگەندەك، ئادەتكە ئايلىنىپ، خەلق ئارىسىدا جارى بولۇپ كېلىۋاتقان يامان ئىش، ناچار

---

* مۇھتەسىپ ــ جىمڭ - ئۆلچەملەرنى تەكشۈرۈپ، خاتالىق ئۆتكۈزگەنلەرنى جازالايدىغان ئەمەلدار.

ئەخلاقلارنى، شەرىئەت ۋە ئۇلۇغ ئۆلىمالارنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىگە تەتبىقلاپ تامامەن يوقاتتى.

بۇ يەتتە شەھەردە ھاممام يوق ئىدى. ئاتىلىق غازى قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇدا ھاممام بىنا قىلدۇردى، زاكىرجان قارىينى مەككە مۇكەررەمگە ئەۋەتىپ يەتتە شەھەر نامىدا «تەكىيەخانا» (مېھمانخانا) بىنا قىلىشقا تۈتۈش قىلغاندى، پۈتكىچە ئۆمرى يار بەرمىدى. شەھەر - شەھەرلەردىكى ئەمەلدارلارغا بۇيرۇق بېرىپ، ئۇستا بېشىلارنى تەيىنلەپ، بۇ يەتتە شەھەر دائىرىسىدىكى ئۇلۇغ مازارلارنىڭ سەھنىلىرىنى كېڭەيتىپ، بىنالىرىنى يېڭىباشتىن ياستىپ چىقتى. مەسچىت - خانىقالارنىڭ پەشتاقلىرىنى ئېگىز ۋە ھەيۋەتلىك قىلىپ كاھىش - رەڭلىك خىشلار بىلەن زىننەتلەپ، گۈل نەقشلەرنى چىقىرىپ جۇلالىق قىلىپ ياساتتى. شەھەر ئىچىدىكى مەسچىت ۋە خانىقالارنىڭ كۆپچىلىكىنى پۈختا، مۇستەھكەم خىشلار بىلەن قايتىدىن رېمونت قىلدۇردى. يوللاردىكى مەنزىل - ئۆتەڭلەرگە پۈختا خىشلار بىلەن ئالمي، گۈزەل ئىمارەتلەرنى ياستىپ، قورغان ۋە چۆشكۈنخانىلارنى بىنا قىلدى. شۇ چۆملىدىن قەشقەردىكى ھەزرىتى ئاپاق خوجا يەنى ھىدايىتۇللا ئىشاننىڭ مازار، خانىقا - مەسچىتلىرىنى ياساتتى. خۇسۇسەن گۈمبەزلىرىنى بۈزۈپ كېڭەيتىپ، پۈختا خىش، گۈزەل كاھىشلار بىلەن قايتىدىن گۈمبەز بىنا قىلدى. بۇ يەتتە شەھەر ئىچىدە بەلكى موغۇلستان ئۆلكىسىدە بۇنداق ئالمي گۈمبەز ھېچ زاماندا ياسالمىغان بولۇشى مۇمكىن. ھەممە شەھەرلەردىكى مەسچىت، خانىقا، پەشتاقلارنى ياساپ پۈختا، مۇستەھكەم قىلدى. بۇنىڭدىن كېيىن قەرنە - قەرنە*، زامان - زامانلار غىچە شۇنداق مۇستەھكەم تۇرۇشى ۋە بۇزۇلماسلىقى مۇمكىن.

---

* قەرنە — بىر قەرنە 30 يىل بولىدۇ.

جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ دەبدەبە - داغدۇغىسى، سۆلەت ۋە ھەشەمەتلىرى كىشىلەرنىڭ كۆزلىرىدىن غايىب بولىدى. ئەمما بىنا قىلغان ئىمارەتلىرى خالايىقنىڭ كۆز ئالدىلىرىدا ھازىر ۋە ئاشكارا تۇرۇپتۇ. ئاتىلىق غازىنىڭ ئۇلۇغلۇقىغا بىنا قىلغان ئىمارەتلىرى گۇۋاھ ۋە شاھىتتۇر.

جانابىي ئاتىلىق غازى ھەر شەھەرگە قەدەم تەشرىپ قىلغاندا، شۇ شەھەرگە بىر مەنزىل يېقىن قالغاندا ئىشەنچلىك بىر مەھرەمىدىن شۇ شەھەردىكى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىغان موللىلارغا تون - سەرۇپاي، بىردىن قىزىل تىللا ھەدىيە كىرگۈزۈپ مەكتەپ بالىلىرىنى ئازاد قىلىشنى ۋە دۇئاقىلىشنى ئىلتىماس قىلاتتى. مەھرەم يېتىپ بېرىپ مەكتەپ موللىسىغا، ئاتىلىق غازىنىڭ سۆزىگا - ھەدىيەلىرىنى تاپشۇرۇپ، مەكتەپ بالىلىرىنى ئازاد قىلدۇرۇپ، ئاتىلىق غازى ھەققىدە دۇئا ئېلىپ ياناتتى. بۇ مەكتەپ موللىلىرى شەھەرنىڭ تېشىغا مەكتەپ بالىلىرىنى ئاچقىچە ئاتىلىق غازىنى قارشى ئالاتتى ۋە دۇئا قىلاتتى. ئاتىلىق غازى ئىشىدىن چۈشۈپ مۇلايىم خۇلق، ئوچۇق چىراي بىلەن مەكتەپ بالىلىرىنى كۆرەكتىن ئۆتكۈزۈپ، بالىلارغا ئىككى تەڭگە، بەش تەڭگە، ئون تەڭگىدىن ئاق تەڭگە ئىنئام قىلاتتى. قۇرئان ئوقۇيدىغان بالىلارغا قۇرئان، ھەپتىيەك ئوقۇيدىغان بالىلارغا ھەپتىيەك ھەدىيە قىلاتتى. ئاندىن ئاتلىنىپ شەھەرگە ياكى بارگاھ ئالىيلىرىغا بېرىپ چۈشەتتى.

جانابىي ئاتىلىق غازى ھەرقاچان غەلىبە ئۇزەڭگىلىرىگە ئاياغ قويۇپ سەپەرگە چىققانلىرىدا ئەمىر، مەھرەم، يىگىت، سەرۇازلار بولۇپ ئاز دېگەندە 10 مىڭ كىشى بىلەن ئاتلىناتتى. ھەر قېتىم ئاتلانغاندا مەيلى كۈندۈز، مەيلى كېچە بولسۇن كاناي چېلىپ قوزغىلاتتى. مۇشۇنچە نۇرغۇن قوشۇندىن جاراڭ - جۇرۇڭ، ۋاراڭ - چۇرۇڭ ئاۋاز چىقمايتتى. قوشۇننى شۇقەدەر قاتتىق ئىدارە

قىلاتتىكى، يىگىت ـ مەھرەملەر مەيلى پەس، مەيلى چىك ئاۋازدا سادا چىقىرالمايتتى. ھەتتا ئاتلارمۇ كىشنەمەيتتى. ئاتلىق غازى قوشۇننىڭ ھال ـ ئەھۋالىدىن بىر دەقىقە خەۋەرسىز ئەمەس ئىدى. راھەت ۋە ئاسايىشنى ئۆزىگە ئەسلا راۋا كۆرمىگەنىدى.

نەزم

گەر خاھىش ئەتسەڭ ئۆز ئاسايىشىڭ،
دىيارىڭدا ئارام ئالالماس ھېچ كىشىڭ.

بۇ نەزم ئاتلىق غازىنىڭ ئەھۋالىغا تولىمۇ مۇۋاپىق ئىدى. ئۇنىڭ ھەممە ئىشلىرى شەرىئەتنىڭ ھۆكۈملىرىگە تەتبىق قىلىنغانىدى. خۇسۇسەن چۈشۈرگەن يارلىق، پەرمان، بۇيرۇقلىرى گويا خانىقادا ئولتۇرغان ماشايىخ، پىشۋالارنىڭ تەلىمى ۋە بىر ئۇلۇغ ئۆلىمانىڭ ئەمىر ـ مەرۇپلىرىدەك باشتىن ـ ئاياغ نەسىھەت، ۋەز، شەرىئەتنىڭ راۋاج ـ رونىقلىقىنى تەرغىپ ۋە تەشۋىق قىلىدىغان ئىبارىلەر بىلەن تولۇپ تاشاتتى.

ئاتلىق غازىنىڭ يارلىقلىرى جۈملىسىدىن ئىككى پارچە پارسچە، بىر پارچە ئۇركۈن يارلىقىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا نەمۇنە ئۈچۈن كەم ـ زىيادە قىلماي، ئۆز ئەينى بىلەن، كېيىنكى زامانىدىكى ئادىل، ھەققانىيەتچى، دىيانەتلىك تەتقىقاتچىلارنىڭ دۇئا قىلىشىغا سەۋەب بولارمىكىن دېگەن ئارزۇدا بۇ سەھىپىگە كۆچۈرۈپ يازدىم.

پارسى تىل بىلەن يېزىلغان، خۇش پۇراق
چاچىدىغان ئىنايەتنامە*

---

* ئىنايەتنامە ـ ئۇقتۇرۇش، تونۇشتۇرۇش خېتى؛ ئالاقە، تەقدىرنامە دېگەن مەنىلەردە.

دۇناكۆيىمىز سەممىي سادىق قازى ئەسكەرگە:
سالامدىن كېيىن مەلۇم بولسۇنكى، پادىشاھ ھەزرەتـ
لىرىنىڭ دادخاھلىرىدا بولۇۋاتقان گەپ ـ سۆزلەردىن
شۇنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇكى، بەزى جايلاردا زۇلۇمـ
نىڭ ئەۋج ئېلىۋاتقانلىقى، غەيرىي ئىشلارغا قەلەم
تەۋرىتىلىۋاتقانلىقى، بەزى ئىشلاردا تەڭرىنىڭ ئەمرى
ۋە شەرىئەتنى تونۇشنىڭ يېتەرسىزلىكىدىندۇر.
شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىنايەتنامىنى گۈمىدىكى مۇھەممەد
ئەزىمبەگنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتىم لايىق كۆرۈلدى.
ئالىي پەزىلەتلىك، ئۆلۈكنى تىرىلدۈرگۈدەك خىسلەتـ
لىك مۇھەممەد ئەزىمبەگ ئىنايەتنامىنى خۇرسەنـ
لىك بىلەن قوبۇل قىلغايلار.

بۇ دۇنيانىڭ پانىيلىقى ھەممىگە ئاشكارىدۇر.
زۇلۇم ۋە زۇلۇم قىلغۇچىلارغا تەڭرىم دائىم قاتتىق
قەھرى ـ غەزەپ قىلىدۇ. تەڭرىم بەندىلىرىنىڭ ھەر
زامان، ھەر ماكاندا قىلغان ـ ئەتكەنلىرىنى ئاشكارا
كۆرۈپ تۇرىدۇ. ھېچقانداق ئىش تەڭرىنىڭ نەزەرـ
دىن يىراق ئەمەس. بۇنى ئۇنتۇپ قېلىشقا بولمايدۇ.
ھەقىقەت ۋە راستچىللىق نىجاتلىقنىڭ سەۋەبچىسىدۇر.
ئۆلمەكلىك ھەق. ئۆلگەندە بىزنى پادىشاھ ھەزرەتـ
لىرى بىلەن بىر گۆردە قويمايدۇ. زۇلۇمغا مادارا قىلىش
خەلققە ۋاپا قىلغانلىق بولمايدۇ. ھەقنى سۆزلەش، ھەقنى
ئىزدەش، ھەقىقەتكە ئەگىشىش تەڭرىنى رازى قىلىدۇ.
ئۆتكەن ئۇلۇغلارنىڭ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ ھەرـ
قانداق ئىش، ھەرقانداق ھەربىكەتتە زۇلۇمنى رەت
قىلىپ، ھەمىشە زۇلۇمدىن يىراق بولۇشقا ئەستايىـ
دىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىشلىرىنى، ساداقەت بىلەن

ئىش كۆرۈشلىرىنى تەكشىلەيمىز، ۋەسسالام.
ھىجرىيە 1289 - يىلى (مىلادى 1872 - 1873 - يىللار).

پارسى تىل بىلەن يېزىلغان ئىككىنچى ئىنايەتنامە:

شەرىئەتنى قوغدىغۇچى موللا ئىبراھىم قازى ئەسكەرگە: سانسىز سالاملىرىمىزدىن كېيىن مەلۇم بولسۇنكى، ياخشى زامان. كۆزەل ئىنتىزام رونىق تاپقان چاغدا مۇھەممەد رۇسۇل مەرگەننىڭ ۋاستىسى بىلەن سىيىت موللا تۆپە ئوغلى ۋە لۇتپۇللا ياساۋۇللارنىڭ پۇقرا - رەئىيەلەرنى قائىدە - يوسۇن بويىچە ياخشى ئىدارە قىلىۋاتقانلىقىدىن ۋاقىپ بولدۇق. گۇما① ، زانگۇي ②، دوۋا③، پىيالما④ قاتارلىق جايلارنىڭ پۇقرالىرى مەرھەمەتلىك ئۇقتۇرۇش، مۇبارەك يارلىقلارنى ئاڭلاشنى ئارزۇ قىلىپ دۇئا ۋە تەلەپتە تۇرۇۋاتقانلىقى مەلۇم. لايىقەتلىك قازى ئىبراھىم ئۆزىگە قاراشلىق جايلاردىكى پۇقرالارنىڭ ھەق ۋە ھوقۇقلىرىنى جارى قىلىشنى مەسئۇلىيەتلىك بىلەن ئىجرا قىلدى. ھەقنى ھەق ئىگىسىگە يەتكۈزۈپ، ئىككى تەرەپنى بارا‌ۋەر رازى قىلدى. پۇقرالار ئارىسىدىكى ھەق تەلەپ، خۇسۇمەت، ئاداۋەت، جېدەل - ماجىرالار ۋە كونا دەۋالار تامامەن تۈگىتىلدى. مۇھەممەد كېرىم مىرزا، لۇتپۇللا ياساۋۇللار يەكەن شەھىرىنى ئوبدان مۇھاپىزەت قىلدى.

---

① ② ③ ④ ــ خوتەن تەۋەسىدىكى يۇرتلارنىڭ نامى.

ئىككىسۇ* تەۋەسىدىكى مۇھەممەد ئەزىم ئاتلىق بىر كىشى مۇنداق بىر ئەھۋالنى يەتكۈزدى: ئەھمەدياۋ ئىشىپىشى پۇقرالارغا جەبر - زۇلۇم قىلغانلىقتىن، بۇ جايدىكى پۇقرالار پادىشاھ ھەزرەتلىرىگە ئىتائەت قىلىپ شەرىئەت ھۆكمىگە مۇۋاپىق تەكشۈرۈپ كۆ - رۈشلىرىنى ئىلتىماس قىلىپ ئەرزلىرىنى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن يولغا چىقىپتۇ. ئۇلارنىڭ ياخشى ساقلىنىشىغا يېتىپ كېلىپ پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولۇشىنى ئۈمىد قىلىمىز. بۇ ئەرزنىڭ مەزمۇنىدىن ئالدىنئالا خەۋەردار بولغانلىقىمىز ئۈچۈن چەكسىز خۇرسەن ۋە مەمنۇن بولدۇق. چۈنكى جەبر - زۇلۇمنى تۈگىتىش، پۇقرا - لارنى زۇلۇم ۋە ئازابتىن خالاس قىلىش تولىمۇ ئەھمىيەتلىك مۇھىم ئىشتۇر.

ئىككىنچى سۆزىمىز، شەرىئەتنىڭ راۋاجى ئۈچۈن داۋاملىق تىرىشچانلىق كۆرسەتمەكلىرى لازىم. ئەگەر بىر ئادەم شەرىئەتنىڭ راۋاجى ئۈچۈن ۋاپات بولسا، ئۇنداق كىشىنى چوقۇم شېھىتلىك دەرىجىسىگە مۇشەررەپ بولدى، دەپ تونۇماق كېرەك. غەيرەت ۋە ھىممەتنى سەرپ قىلغاندا ئاساسىي مەقسەتتىن چەتنىمەسلىك لازىم. باشتىن - ئاياغ شەرىئەت ھۆكمىدىن چىقماسلىق كېرەك. كىشىلەر شەرىئەتكە رىئايە قىلىشنى ئادەت ۋە كەسىپ قىلىشى لازىم.

ئەرزنىڭ مەزمۇنىنى يەتكۈزگەن مۇھەممەد

---

* ئىككىسۇ — ھازىر پوسكام ناھىيىسىگە قاراشلىق بىر يېزىنىڭ نامى.

ئەزىمگە كىيىم-كېچەك، يول خىراجەت مەرھەمەت قىلدۇق، ۋەسسالام.

ھىجرىيە 1289 - يىلى (مىلادى 1872 - 1873 - يىللار).

تۈركىي تىل بىلەن يېزىلغان ئىنايەتنامە

شەرىئەتنىڭ پاناھى بولغان ئابدۇللا قازى كالانغا: مەرھەمەتلىك ۋە سائادەتلىك سالاملىرىمىز - دىن كېيىن مەلۇم بولسۇنكى، مۇشۇ كۈنلەردە بۇ ئىسلام دۆلىتىدە تەڭرىنىڭ پەزلى بىلەن پۈتۈن ئائىلە تاۋابىئاتلىرىڭىزنىڭ خاتىرجەملىكىنى، دۆلەتنىڭ كۈچلۈك ۋە مۇستەھكەم، خەلقنىڭ ئىتائەتمەن بولۇشىنى، مىللەتنى ھەر تۈرلۈك ئاپەت ۋە مەنىۋى بالالاردىن پاك ساقلاپ ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا غەلىبە ئاتا قىلىشنى تەڭرىگە ئىلتىجا قىلىپ، داۋاملىق بەش ۋاق نامازدىن كېيىن دۇئا ۋە تەلەپتە بولغانلىقىڭىزنى ئىزھار قىلىش، غېرىب، ئاجىز، كۆكلىگى سۇنۇق پۇقرالارنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى شەرىئەت ھۆكمىنى ئىجرا قىلىش بىلەن خۇرسەن قىلىپ، ياخشى دۇئاسىنى ئېلىۋاتقانلىقىڭىزنى، ئۆزىڭىزنىڭمۇ ھۆسۈلمانلارنىڭ بېشىدىن بۇ دۆلەتنىڭ نۇرىتىك ئۆچمەسلىكىگە دۇئا ۋە تەلەپ بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقانلىقىڭىزنى خەۋەر قىلىپ، خەت يېزىپ پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ قوبۇللۇق نەزىرىگە مۇشەررەپ بولۇشنى ئۈمىد ۋە ئارزۇ قىلىپ، ئىنىڭىز موللا ئابدۇكېرىمنى بىر بوغچا ۋە بىر ئات

بىلەن سالامغا ئەۋەتكەن ئىكەنسىز. مۇھەررەم ئېيىنىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى جۈمە نامىزىدىن كېيىن سائادەتچى ۋە شاراپەت بىلەن قوبۇلمۇق نەزەرىگە مۇشەررەپ بولدى. ئەرزىڭىزگە يېزىلغانلارنىڭ ھەممىسىدىن ۋاقىپ بولۇپ قانائەت ھاسىل قىلدۇق، ئۆپ خۇرسەن بولدۇق.

تەكرەم دۇنيانىڭ ئەھۋالاتلىرىنى ھەمىشە بىلىپ تۇرىدۇ. ئىنسان ۋە جىنلارنىڭ خوجىسى بولغان پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئىتىنىڭ ئۆتكۈر لۇرى بۇ يەتتە شەھەر خەلقىنىڭ بېشىنىڭ ئۈستىدە يېنىپ تۇرغان مەشئەلدۇر. ئىشقادلىق ۋە دىيانەتلىك كىشىلەر، خۇسۇسەن شەرىئەت ئىلمىنىڭ ئۆلىمالىرى بۇ دۆلەت ۋە شەرىئەتنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن دائىم دۇئا ۋە تەلەپتە بولۇشنى ئۆزلىرىنىڭ زۆرۈر مەجبۇرىيىتى دەپ تونۇيدۇ. ئۇلاردا پەيغەمبىرىمىز-نىڭ شەرىئەتلىرىنىڭ راۋاجى، پۇقرالارنىڭ خاتىرجەم-پاراۋانلىقىدىن باشقا نىيەت ۋە مەقسەت يوق. ئۇلەمەتلىرىگە چەكسىز مېھرىبان پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەت نۇرلىرىنىڭ تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشىنى مەقسەت قىلىپ شەرىئەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ھەمىشە مەشغۇل بولۇشىڭىز لازىم. بۇ نۇرنىڭ روناق تېپىشىنىڭ خاسىيىتى ۋە نەتىجىسى پۇقرالارنىڭ ئاسايىشلىقىغا سەۋەب بولىدىغانلىقىنى بىلىشىڭىز لازىم. بۇ بەش كۈنلۈك ئالەم ئۆتكۈپ كېتىدۇ، قىيامەت كۈنى مۇشەققەتلىكتۇر. تاپشۇرۇلغان مەجبۇرىيەتنى ياخشى ئادا قىلىپ ئاخىرەتلىكىڭىز ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىڭ.

دۆلىتىڭىزنىڭ زىيادە بولۇشى ئۈچۈن تەڭرى-
نىڭ دەرگاھىغا ھەقىقىي سادىقلىق بىلەن دۇئا ۋە
ئىلتىجانى زىيادە قىلىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمىز.
مولالا ئابدۇكېرىمغا سەرۇپاي ۋە خىراجەت
ئىلتىپات قىلدۇق. ئۆزلىرىگە كىيىم-كېچەك، سەللە-
كۆلا، رومال مەرھەمەت قىلىپ ئەۋەتتۇق، ۋەسسالام.
ھىجرىيە 1294-يىلى (مىلادى 1877-يىلى).

يۇقىرىدا ھەربىر ۋەقەلەر بايان قىلىنغاندا جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ ياخشى ئەخلاقلىرى ئاز-تولا زىكرى قىلىنغانىدى. بۇ يەردىمۇ ئازراق يازدۇق. تەپسىلىي يازساق ئوقۇغۇچى ۋە ئىشىتكۈچىلەرگە مالال كېلىشىدىن ئەنسىرەپ شۇنچىلىك زىكرى قىلىش بىلەن قانائەتلەندۇق.

ئەخلاقىي ھەمىدە ① بار يەردە ئەلۋەتتە ئەخلاقىي زەمىمە ② مۇ بولىدۇ، پايدا بار جايدا زىيانمۇ بولىدۇ. گۈل تىكەنسىز، ھەسەل ھەرىسىز بولمايدۇ. ھەر بىر مەخلۇقاتتا ياخشى خىسلەت بولغىنىدەك، يامان ھەرىكەتمۇ ئۇنىڭدىن ئايرىلمايدۇ. ياخشىلىق بىلەن يامانلىق قوشكىزەك بىر تۇغقان بولۇپ بىر-بىرىدىن ئايرىلماسلىق ئادىتى ئەزەلدىن جارى بولۇپ كەلمەكتە.

ھاۋا گۈلدۈرلەپ چاقماق چېقىشى بىلەن رەھمەت يامغۇرىمۇ ئەلۋەتتە بىللە كېلىدۇ. بۇنداق بولغاندىن كېيىن، ئاتىلىق غازىنىڭ ئەخلاق زەمىمىلىرىنىمۇ ئازراق بايان قىلىپ ئۆتەسەك، ئىسكەنجىبىنگە③ ئوخشاش سۆزىمىزگە ئاچچىق-چۈچۈك-

① ئەخلاقىي ھەمىدە — ياخشى ئەخلاق، گۈزەل ئەخلاق.
② ئەخلاقىي زەمىمە — يامان ئەخلاق، ناچار ئەخلاق.
③ ئىسكەنجىبىن — شېكەرنىڭ قىيامى بىلەن ئۇزۇم سىركىسىنى ئارىلاشتۇرۇپ ئېتىلىدىغان مۇز دوغ.

لۈك تەشنى بېرىپ ئوقۇغۇچى ۋە ئىشتكۈچىلەرگە زوق ۋە لەززەت بېغىشلىشى مۇمكىن.

تارىخ كىتابلىرىدا ئىلگىرى ئۆتكەن مۇئەللىپ - ئاپتورلار - نىڭ بۇرۇنقى پادىشاھلارنىڭ ياخشى خىسلەت، يامان سۈپەتلىرىنى بىر - بىرلەپ بايان قىلىشتىكى مەقسەتلىرى «كېيىنكى زامانداۋ ئۆتكەن پادىشاھلار ۋە ھاكىم ئەمەلدارلار، ياخشى ئىش قىلغان پادىشاھلارنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن، دۆلىتى زىيادە بولۇپ، پەرزەنت ۋە نەۋرىگىچە دۆلىتى قولىدىن كەتمەي ئەل ئارىسىدا نامى ساقلىنىپ، ھالايىق ئۇلارنىڭ روھىلىرىغا دۇئا قىلىدىكەن. يامان ئىشلارنى قىلىپ، كىشىلەرگە زۇلۇم - ئازاب قىلسا، ئۆمرى قىسقا، دۆلەتلىرى كۆتاھ* بولۇپ يەر يۈزىدە يامان سۈپەت بىلەن مەشھۇر بولىدىكەن. بۇنداق پادىشاھلارغا ھالايىق زامان - زامانلار غىچە لەنەت ئوقۇيدىكەن»، دەپ بىلىپ ئۆزلىرىنى ياخشىلىق يولىغا ماينىل قىلىپ ياخشىلار قاتارىغا قوشۇلسا ئەجەب ئەمەس، دېگەندىن ئىبارەت بولۇشى مۇمكىن. شۇ ۋەجىدىن مەنمۇ ئاتىلىق غازىنىڭ يامان سۈپەت ۋە نالايىق ھەرىكەتلىرىنى ئازغىنا يېزىپ كۆرسىتىشنى زۆرۈر دەپ بىلدىم.

ئاتىلىق غازى شۇ قەدەر ئۇلۇغ پادىشاھ بولغان بولسىمۇ، بىرەر دىيانەتلىك، سادىق، دانا، پەزىلەتلىك كىشىنى ئۆزىگە ۋەزىر قىلمىدى. مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ پۈتۈن ئىشلىرىنى ئۆزى يالغۇز قىلدى. ھېچقانداق كىشىگە ئىشەنمىدى. شۇنداق دېگەنتەرەۋەر، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا تەدبىرلىك كاتتاخان تۆرەم ۋە كىچىكخان تۆرەملەرگە ئاخىرقى ئۆمرىدە ئۆزى ئىچكەن شەربەتتىن ئىلتىپات قىلدى. ئۇلار ئىچكەن ھامان تەسىر قىلىپ بۇ ئالەمدىن ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلدى. ۋەلىخان تۆرەمنى

---

* كۆتاھ - قىسقا.

يېڭسارىدا تامنىڭ ئاستىغا باستۇرۇپ ئۆلتۈردى. بۇزرۇكخان ئۆرەمنى بولسا دەسلەپ «مەن ئۆرەمنىڭ ئەمرى بىلەن كەلگەن»، دەپ ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ يۇرۇپ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، ھەجگە بېرىپ كەلسىلە، دەپ يۇرتتىن چىقىرىۋەتتى.

دەسلەپكى چاغلاردا، ئاتىلىق غازى باشقىلار چوڭ گۇناھ ئۆتكۈزسە، نەسىھەت قىلىپ ئەپۇ قىلىمنى سۇرۇپ كەچۈرۈم قىلدى. ئاز خىزمەت قىلسا، كۆپ ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى قىلدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا كىچىك گۇناھ سادىر قىلسىمۇ چوڭ غەزەپ قىلىپ ئېغىر جازا بەردى، بەلكى يوقاتتى. چوڭ خىزمەت كۆرسەتسە ئاز ئىلتىپات قىلدى، بەلكى بىرەر باھانىنى قويۇپ قاتتىق غەزەپ ۋە ئازاب قىلدى. ئىلگىرى بىر باغ بېدە، بىر تاۋاق قېتىق ئۈچۈن بىر ئادەمنى ئۆلتۈردى. كېيىن نەچچە-نەچچە ئادەملەر خانۇەيران بولۇپ تۈگىشىپ كەتسە ھېچكىمنىڭ دادىغا يەتمىدى. ئىش بېشى، ھاكىم، ۋىلايەت ئەمەلدارلىرىنى قوللاپ، ئۆستۈرۈپ زۇلۇمنى راۋاجلاندۇردى، بىر تەرەپتىن مۇساپىر ۋە مۇجاۋۇر* سودىگەرلەر كەلسە مالىنى دۆلەت ئوردىسىغا ئېلىۋالدى. مال ئىگىسى ئارغامچا-توقۇناق، ئورۇما، كىگىز، پالاسلىرىنى قولتۇقلاپ قالدى. ئارقىسىدىن «زاكىتىنى بەر» دەپ زاكاتچى، مۇلازىم قوشۇپ قويدى. مال ئىگىسى، پۈتۈن مېلىمنى ئوردىغا ئالدى، دېسە، مېلىڭنى ئوردىدىن ئال، ھازىر زاكىتىنى بەر، دەپ قىستىدى. ئامىلاج جازانىڭە پۇل ئېلىپ زاكاتنى بېرىپ، ئۆزى قەرز ئېلىپ جېنىنى ساقلىدى. ئوردىدىن پۇلنى بەرسە ئالدى، بەرمىسە شۇ سەۋەب

---

* مۇجاۋۇر — باشقا يۇرتتىن كېلىپ، شۇ جايدا ئولتۇرا قالمىپ قالغان كىشى.

بىلەن سەرگەردانلىق كوچىسىغا كىرىپ ۋەيران بولدى.

يېزا - سەھرا، كەنت - قىشلاقلارغا غەللە - تاناپنىڭ ① پۇلىنى يىغىش ئۈچۈن بارغان مۇلازىملار 10 مىڭ، 20 مىڭ پۇل بولسىمۇ، كېچە بارسا كېچە، كۈندۈز بارسا كۈندۈز تەخىر قىلماي يىغىۋالاتتى. ھەرگىز مۆھلەت ۋە پۇرسەت بەرمەيتتى. ئاتلىق غازىنىڭ ھۆكمىنىڭ ئىتتىكلىكى مۇشۇ دەرىجىدە ئىدى. خۇسۇسەن خوتەن خەلقىنى نىياز ھېكىمبەگ، ئاقسۇنى ئابدۇراخمان دادخاھ، باي ۋە سايرامنى مۇھەممەد ئىملن توقسابە ناھايىتى خاراب قىلدى. «ھەر ياغاچنىڭ پانىسى ئۆزىدىن» دېگەن تەمسىل ھەممىگە مەشھۇر بولغىنىدەك، بۇ ھاكىملار پۇقرالاردىن پۇلنى ئېلىپ ئوردىغىمۇ بەردى، ئۆزىنىڭ يانچۇقلىرىغىمۇ سالدى. لېكىن ئەيىبنى ئاتلىق غازىنىڭ گەدىنىگە ئارتتى. ئاتلىق غازىنىڭ ئەيىبى شۇ ئىدىكى، كىرىم - چىقىمنى ئەسلا سۈرۈشتۈرۈپ كۆرمىدى.

ھەر بىر ۋىلايەت ھاكىملىرىنىڭ 500 دىن، ئەڭ ئازلىرىدا 60 — 70، بىرەر 100 دىن دۇئانبەگلىرى② بار ئىدى. ھەر يىلى ھەر بىر كەنتكە شۇ كەنت ئىچىدىن بىر بايىنى تۇتۇپ خالىمىسۇن - خالىمىسۇن دۇئانبېگى قىلىپ بەلگىلەپ نىشان - دەستەك③ بېرەتتى ۋە دەرھال دۇئانغا مۇلازىملارنى قوشۇپ پۇل، ئۆشرە - زاكات يىغدۇرۇشلايتتى. دۇئانبېگى بىر يىل تامام بولغۇچە ئۆشرە - زاكات، دېھقانچىلىق بېجى قاتارلىقلارنى پۇقرالاردىن

---

① تاناپ — يەر ئۆلچىمى بولۇپ، ئىلگىرى دېھقانچىلىق بېجى بىر تاناپ يەرنى بىرلىك قىلىپ بەلگىلەنگەن. بۇ يەردىكى تاناپ — دېھقانچىلىق بېجى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

② دۇئانبەگ — ئۆشرە - زاكات، باج يىغقۇچى.

③ نىشان - دەستەك — بۇيرۇق، خىزمەتكە تەيىنلەش بۇيرۇقى.

شەرئەتكە مۇۋاپىق يىغىۋېلىپ، ئوردا خەزىنىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ بولغاندىن كېيىن، بۇ پالاكەت باسقان دېۋانبەگلىرىنى تەھقىقلەپ تەكشۈرۈش ئۈچۈن جاللات سۈپەت مۇلازىم، زالىم مىرزىلارنى چىقىراتتى. بۇ مۇلازىم، مىرزىلار بىرنى ئون، ئونىنى يۈز قىلىپ خەتلەپ «ھەقىقەتلەپ» تەكشۈرگەنلىكتىن، دېۋانبەگلىرىنىڭ زىممىسىگە 20 مىڭ، 30 مىڭ تەڭگە پۇل چۈشەتتى. ئات ـ ئۇلاغ، كىگىز ـ كېچەك، يەر ـ سۇ ھەتتا قازان ـ قوشۇققىچە سېتىپ مۇلازىم ۋە مىرزىلارغا تاپشۇراتتى. مۇبادا مال ـ مۈلكى چىقىشماي قالسا دېۋانبەگلىرى: «ئوردا خەزىنىسىگە مۇنچە مىڭ تەڭگە قەرزدارمەن» دەپ ھۈججەت بېرەتتى. دېۋانبەگلىرى پۇقرالاردىن يىغىۋېلىپ ئوردا خەزىنىسىگە تاپشۇرغان پۇللارنى «شەرئەت توغرىسىدىن»، دەپ ئاتايتتى. دېۋانبەگلىرىنىڭ ئۆزىدىن ئالغان پۇلنى «ھەقىقەت توغرىسىدىن» دەپ ئاتايتتى. ئەرز ـ داد قىلسايەنەشۇ ھاكىم، مۇلازىم، مىرزىلارغا چىقىرىپ بېرەتتى. بۇلار ئۆزىنىڭ خاھىشى، قوبۇل قىلىنىشچە قىلمىغان زۇلۇملىرىنى قىلىپ يەنە ئالاتتى، قازىلارنىڭ ئەھۋالىمۇ شۇنداق ئىدى.

ئىككىنچى قېتىم خىتايلارنىڭ كېلىشىنى ئۈمىد قىلىپ ئوتۇغات* ۋە قالپاقلىرىنى ساقلاپ كەلگەن، كۆڭۈللىرى دۈشمەنلىك ۋە ئىنتىقام ئوتى بىلەن تولغان قەدىمىي بەگ ۋە بەگزادىلەرگە ئەجەللىك ۋاقتى يېتىپ ئۆلۈپ كەتسە ئۇنى ئاتىلىق غازى ئۆزىنىڭ پاراسەت نۇرى بىلەن دەرھال بىلەتتى. ئۇلارنىڭ مىراس باجلىرىنى يىغىپ كېلىش ئۈچۈن زالىم، پەس تەبىئەت مىرزىلارنى چىقىراتتى. مىسال ئۈچۈن ئېيتقاندا، مىرزا قاسىم

* ئوتۇغات ــ مەنچىڭ خاندانلىقى دەۋرىدە يەرلىك ئەمەلدارلار كىيىدىغان، ئەمەل ـ دەرىجىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان مەخسۇس باش كىيىم.

مەھتەر، مىرزا ئابدۇللا بۇخارلارنى ئاقسۇلۇق ئابدۇللا دىۋانبېگنىڭ مىراس بېجىنى ئەكىلىشكە ئەۋەتتى. بۇ مىرزىلار ئابدۇللا دىۋانبېگنىڭ ئوتۇغات چەشمەدارىنى① 5000 تەڭگە، دىك قالپاق خىتايىنى② 10 مىڭ تەڭگە، دەپ باھا قويدى. يەنى بىر ئوتۇغات ۋە بىر قالپاقنىڭ باھاسى 15 مىڭ تەڭگە بولدى. قالغان مال ـ مۈلۈكلىرىنىمۇ مۇشۇ تەرىقىدە باھالىدى. 40 تەڭگىدىن بىر تەڭگىنى مىراس بېجى دەپ ھېسابلىغاندا 46 مىڭ تەڭگە بولدى، ئابدۇللا دىۋانبېگنىڭ پۈتۈن مال ـ مۈلۈكلىرىنى پۈلغا سۈندۇرۇپ ھېسابلىغاندا 28 مىڭ تەڭگە بولدى. مىراس بېجىنىڭ قالغىنىنى ئۇرۇق ـ تۇغقان، يار ـ بۇرادەر، مۇلازىم، خىزمەتكارلىرىدىن قەرز ئېلىپ بەردى.

ئابدۇللا دىۋانبېگنىڭ قىزى ئالىي ئوردىدا خانىشلار قاتارىدا ئاتىلىق غازىنىڭ نىكاھىدا ئىدى. بەخت ـ دۆلەت يۈز ئۆرۈپ زاۋاللىققا يۈزلەنگەندە، پادىشاھ ۋە ئۇلۇغلارنىڭ پېئىل ـ خۇيلىرىمۇ يۆتكىلىپ قالىدىكەن. پۇقرا ـ رەئىيە، ئەمەلدار ـ سىپاھ، خىزمەتچى، چاكارلارنىڭمۇ ھال ـ ئەھۋالى ئۆزگىرىدىكەن. يىگىت ـ سەرۋاز، ئەمىر، سىپاھلار تون ـ سەرۇپاي، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى كىيىپ، ئاتلىرىنى مىنىپ، پۇللىرىنى خەجلەپ، ئاغىچە ـ خوتۇنلارنى ئېلىپ كۆڭۈللىرى خالىغان غىزا ـ تاماقلارنى ئېتىپ يەپ، ئېغىزلىرىدا چىشلەپ، چىشلىرىدا چاينىپ تۇرۇقلۇق، ئاتلىق غازىنىڭ شىكايىتىدىن تىللىرىنى ئەسلا يىغمىدى. تۈز ھەققىمۇ يۈز خاتىرە قىلمىدى. ئاخىر جازاسىنى تارتتى.

---

① ئوتۇغات چەشمەدارى ـــ قىممەت باھالىق تاشلاردىن كۆز قويغان، يەرلىك ئەمەلدارلار كىيىدىغان باش كىيىم.

② دىك قالپاق خىتايى ـــ خىتاي نۇسخىسىدا ياسالغان ئەمەلدارلار كىيىدىغان تاج.

تۇز كورلۇق قىلغانلىقنى ئەتىجىسىنى كۆردى،
شۇنداق ئەقىل قىلىدۇ، قەشقەرلىك پەيزۇئات يېزىسىدا بىر ئادەم ئېتىزغا ئۇرۇق چېچىپ قوش ھەيدەۋاتقانىكەن. يەنە بىر كىشى كېلىپ، «ئەي بۇرادەر، نېمە تېرىدىگىز؟» دەپ سوراپتۇ. «نېمە تېرىماقچىدىم، خىتاي تېرىدىم»، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بۇ جاۋابنى ئاڭلاپ سورىغۇچى كىشى ھەيران بولۇپ ئۆزىگە كېتىپتۇ. ئالتە ـ يەتتە ئايغا قالماي، دېگەندەك خىتايلار كېلىپ ھېلىقى ئېتىزلىققا چۈشۈپ گازارما قىلىپ يېتىپتۇ. ئىككى پۇقرا بىر يەردە بولسا خىتايلارنىڭ كېلىدىغان خەۋەرلىرىنى ئېيتىشىپ، راست ـ يالغان سۆزلەرنى توقۇشۇپ ئۆزلىرىنى خۇش قىلاتتى. بۇ سۆزلەرنىڭ راستلىقىغا ئىسپات بولسۇن ئۈچۈن ئېسىمگە كەلگەن مۇنداق بىر ۋەقەنى بايان قىلىپ ئۆتەي: بۇرۇنقى چاغلاردا زامانىنىڭ زاھىت، دەۋرانىنىڭ ئابىتلىرىدىن، قىلغان دۇئالىرى ئىجابەت بولىدىغان ئۇچ زاھىت بىر تەرەپكە سەپەر قىلغانىكەن. بىر يەرگە بارغاندا يول ئۈستىدە ياتقان بىر مۇنچە چىرىگەن ئۈستىخانلارغا كۆزى چۈشۈپتۇ. ئۇلار: بۇ كونا سۆڭەكلەر قانداق مەخلۇقنىڭ سۆڭىكىدۇ؟ ئەھۋالدىن ۋاقىپ بولساق، دېيىشىپتۇ. بىرى دۇئا قىلسا، شامال چىقىپ سۆڭەكلەرنى يىغىپ بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرۇپتۇ. يەنە بىرى دۇئا قىلسا سۆڭەككە گۆش، پەي، تومۇر پەيدا بوپتۇ. ئۈچىنچىسى دۇئا قىلسا، سۆڭەككە جان كىرىپتۇ ۋە ئېچىرقاپ كەتكەن زور ئىر شىر سەكرەپ قوپۇپتۇ. ئەسلىدە بۇ شىر ئاچلىقتىن ئۆلۈپ قالغانىكەن. تىرىلگەندىن كېيىن ئۈچ زاھىتنى پارە ـ پارە قىلىپ يەپ كېتىپتۇ. تىلەپ تاپقان خىتايلار ھېلىقى قايتا جان كىرگەن، ئاچ قالغان شىرغا ئوخشاش بولدى.
ئەزىز بۇرادەرلەر، تارىخ كىتابلىرىدا بۇرۇنقى ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ مېھىر ـ شەپقەت بىلەن قەھرى ـ غەزەپ، گۈزەللىك

بىلەن سەتلىك، ياخشى ئەخلاق بىلەن يامان ئەخلاقلىرىنى بىرلىكتە تەسۋىرلىنىپ بايان قىلىنىپ كەلدى. بۇنىڭدىن كېيىنكى پادىشاھ، ۋىلايەت ھاكىملىرىدىمۇ يۇقىرىقى سۈپەتلەر بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى پادىشاھ، ۋىلايەت ھاكىملىرىنىڭ مېھىر - شەپقەت، ئېھسان ۋە ئىنئام ئاتا قىلماي چارىسى يوق. غەزەپ ۋە سىياسەت ئىشلەتمەي يەنە ئىلاجى يوق. پادىشاھ بولغان كىشى ياۋاش، رەھىمدىل بولۇپ، سىياسەت ئىشلىتىشنى ئۆزىگە لازىم ۋە راۋا كۆرمىسە، پۇقرالاردا بەخت ۋە خۇشاللىق، ھۆزۈر ۋە پاراۋاللىق ھاسىل بولمايدۇ. يۇرتتا بۆلۈنۈش، ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا بولۇپ ھالاكەتكە يۈز تۇتىدۇ. ئەگەر پادىشاھ زالىم، قەھرى - غەزەپلىك بولۇپ، ئادالەت ۋە ھەقىقەتنى لازىم تۇتمىسا، پۇقرالاردا تىنچلىق ۋە ئاسايىشلىق بولماي زۇلۇم قىلىنغۇچىلار- دىن بىرەر سەگەك، سەھەر قوپىدىغان كىشىنىڭ قىلغان دۇئاسى تەكرىنىڭ دەرگاھىدا قوبۇل بولۇپ قالسا، ئۇنداق كىشىنىڭ ئاھ دەپ يىغلىغان كۆز ياشلىرى مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان قانلىق دەريالغا ئايلىنىپ، ھېلىقىدەك زالىم پادىشاھلارنى، ئۇنىڭغا تەۋە خىزمەتچى - خادىم، چاكار - مۇلازىم، تۇغ - بايراق، كاناي ۋە ئەلەملىرى بىلەن قوشۇپ غەرق قىلىپ نابۇت قىلىشى مۇمكىن. بۇ ئالەمنىڭ ھادىسىلىرىدىن ۋە ئۆتمۈش ۋەقەلىرىدىن تەجرىبە ھاسىل قىلىپ ئىبرەت ئېلىش لازىم. چۈنكى «ئەقىل - پاراسەت- نىڭ ئىگىلىرى، ئىبرەت كۆزى بىلەن چوڭقۇر قارىغىلار!» دېگەن ئايەت بار.

پارچە

تەكىيە قىلما ئەي ئەزىزلەر دەۋلەتى ئىلدامىغە،
باش يانىڭدىن پات ئالۇرلەر دەۋلەتى ئىقبالىنى.

ياتقۇزۇپ جىسمى لەتسفىكىنى بۇ تىيرە خاك ئۇرە،
يوق ئېتىپ سەۋلەت ھەشەمنى پەس قىلۇرلەر ناينى*،

كەرەملىك تەكرىم، ئۆزىگە خاس قۇدرىتى ۋە ھېكمىتى بىلەن دۆلەت ۋە نېمەت ئىگىلىرىدىن، ئۆزى بەرگەن دۆلەت ۋە نېمەتلىرىنى ئېلىشنى ئىرادە قىلسا، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ خۇي ـ پېئىلىدىكى ياخشىلىقنى ئېلىپ تاشلاپ ئۇنىڭ ئورنىغا نالايىق ئىش، يامان ئەخلاقلارنى كىرگۈزۈپ، دۆلەت ۋە نېمەتـ لەرگە شۈكرى قىلىشتىن ياندۇرۇپ، كۈپرانى نېمەت قىلىدىغان قىلىپ، ئاندىن دۆلىتىنىڭ ئاپىتىپىنى قاراڭغۇلاشتۇرۇپ، بەخت ـ تەلەينىڭ نۇرىنى خىرە قىلىپ بەلكى ئۇچۇرۇپ يوق قىلىدىكەن. يەنە بىر دۆلەتكە لايىق كىشىنى بەلەن پەرۋاز قىلدۇرۇپ، بېشىغا پادىشاھلىقنىڭ تاجىنى كىيدۈرۈپ، ئۆۋەتىنى ئۇنىڭغا بېرىپ كاناي ـ سۇنايلىرىنى ساداغا كەلتۈرىدىكەن. ئۇلۇغ تەكرىم، خاھى پادىشاھ، خاھى گادای بولسۇن بەش كۈنلۈك بۇ دۇنيادا ياخشى ئىشلارنى بەرپا قىلىپ، ياخشى نام بىلەن كېتىشنى نېسىپ قىلغايسەن، ئامىن.

پارچە

بۇ ئالەم ئىچرە ياخشى ئەت ئىمارەت،
كى قالغاي نىك نام ھەم باقالىق.

---

* ئەي ئىبرىلار! تېز كەلگەن دۆلەتكە ئىشەنمە. چۈنكى ئۇنداق بەخت ـ دۆلەت بېشىڭدىن پاتلا كېتىدۇ. نازۇك بەدەنلىرىڭنى قارا تۇپراق ئۇستىگە ياتقۇزۇپ، سۆلەت ـ ھەشىمەتلىرىڭنى يوق قىلىپ، قومۇشتەك پەس ۋە خار قىلىدۇ.

ۋەرەق ئىچرە قىلىپتۇر ياخشى ئاتلار،
ئەگەر كىسرا غە ئوخشە قىلسە شەھلىق*.

13

يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەر ۋە ئىشنىك ئاقىۋىتىنى ھەل قىلالايدىغان لەشكەر باشلىقلىرىنىك ئىتتىپاقلىشىشى بىلەن سىيىت ھېكىمخان تۆرەمنى پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزغانلىقى؛ لېكىن پەلەك يار بەرمىگەنلىكتىن ئۇلار «ۋەتەن سۆيۈش ئىمانىنىك جۇملىسىدىن» دېگەن ھەدىسنىك تەقەززاسى بويىچە ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كەتكەنلىكى

دېمەك، جانابىي ئاتىلىق غازى پانىي دۇنيانى تاشلاپ، باقىي دۇنيانى خالاپ، جېنىنى ئەزرائىلغا، مال - مۈلكىنى ئوغۇللىرى بىلەن قېچىقلارغا، بەلكى خىتاي بىلەن قالماقلارغا تاپشۇردى.

نىياز ھېكىمبەگ بىلەن ئەھرارخان تۆرەم ئاتىلىق غازىنىك جەسىتىنى ئىچكىرى ئەكىرىپ ياتقۇزۇپ قويۇپ قاراشھەردىكى ھەققۇلىبەگكە بولغان ۋەقەنى بايان قىلىپ تېزلىكتە خەت ماڭدۇردى. ھەققۇلىبەگ ئۇچىنچى كۈنى قارا شەھەردىن يېتىپ كەلدى. ئاڭلىچە نىياز ھېكىمبەگ ئۆزىدىن ئېھتىيات قىلىپ، ئەرز - داد بولسا ئاتىلىق غازى ھايات ۋاقتىدىكىدەك ئەكىرگەن بولۇپ كېرىپ - چىقىپ، يارلىق - پەرمانلارنى بېرىپ تۇردى.

* بۇ ئالەمدە ياخشى ئىش قىلساڭ، ياخشى دېگەن نامىڭ مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ، كىسرا غا ئوخشاش پادىشاھلارنىڭ نامى قەغەز يۈزىدە قېپقالدى.

«جانابىي ئالمينىڭ مىجەزلىرى سەل خاپا ئىكەن. ئاز ۋاقىتتىن كېيىن چىقىدۇ»، دەپ كىشىلەرنى يېقىن بارغۇزماي ئۇچ كۈننى ئۆتكۈزدى. ھەققۇلىبەگنىڭ ئارقىسىدىن ھېكىمخان تۆرەم باشلىق ئەمرلەشكەر، پانساتلارمۇ ئارقا - ئارقىدىن يېتىپ كەلدى، ئەھۋالمۇ ئاشكارا بولدى.

نىياز ھېكىمبەگ، مۇھەممەد كېرىم دادخاھ، تاشباي دادخاھ ۋە ئاتاباي پانساتلار باشلىق ئەمرلەشكەرلەر مەسلىھەتلىشىپ، بۇرۇنقى پادىشاھلارنىڭ رەسىم - قائىدىلىرى بويىچە ھېكىمخان تۆرەمنى ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ «خان» قىلىپ كۆتۈردى. خەزىنىنىڭ ئىشىكلىرىنى ئېچىپ ئەمىر، دادخاھ باشلىق چوڭ - كىچىكلەرگە، يىگىت - سەرۋازلارغا تون - سەرۇپاي، پۇل ۋە تىللا، ئات ۋە جابدۇقلارنى بەرگىلى تۇردى. مۇشۇ ئەھۋالدا يەتتە كۈن ئۆتتى. بىر كېچىدە ھەققۇلىبەگ ئاتلىق غازىنىڭ جەسىتى - تاۋۇتىنى ئېلىپ ئاقسۇ تەرەپكە ناھايىتى تېز يۈرۈپ كەتتى.

دادخاھلار باشلىق چوڭلار «ھەققۇلىبەگ ئاتلىق غازىنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ يۈرۈپ كەتتى. ئۇلار ئاقسۇغا بېرىپ خەزىنىلەرنى قولىغا ئېلىپ سەرەمجان قىلىپ، قەشقەرگە بېرىپ ئۇ يەردىكى خەزىنە - دەپتىلەرنى قولىغا كىرگۈزۈپ، ئاندىن كېيىن بىرلەرگە قارىماي ئەنجان، ئاشكەنتلەرگە چىقىپ كېتىدۇ، خەزىنە بولمىسا بىر خىتايلار بىلەن قاندان ئۇرۇشمىز؟ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ خەزىنىلەرنى بەرمەسلىكىمىز كېرەك». دەپ ھېكىمخان تۆرەمنى ماقۇل قىلدى. كورلىنى داخۇ تۇڭگانغا تاپشۇردى. ئۇنىڭغا ئاقسۇلۇق كوچار ۋاڭنىڭ ئوغلى ئاقنىيازبەگنى تۇڭچى ۋە ياساۋۇل بېشى قىلىپ، باي مۇھەممەد جارچى بېشىنى 500 سەرۋازغا باشلىق قىلىپ كورلىدا قويۇپ، ھېكىمخان تۆرەم باشلىق قۇشۇنلار ئاقسۇغا راۋان بولدى ۋە ئالدىراپ -

هولۇقۇپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى.

ھەققۇلىبەگ ئالدىدا يېتىپ كېلىپ، ئاقسۇدا ئىككى كۈن تۇرۇپ، بىرمۇنچە خەزىنىلەرنى يىغدىشتۇرۇپ، يىگىت ۋە قىپچاقلار بىلەن ئاتلىق غازىنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ قەشقەرگە يۇرۇپ كەتكەنىدى. ھەققۇلىبەگ «دادامنىڭ جەسەت - تاۋۇتىنى قەشقەرگە ئاپىرىپ ھەزرىتى ئاپاق خوجام مازىرىغا دەپنە قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئاكام بىلەن مەسلىھەتلىشىپ يا مەن كېلەي، مەن، يا ئاكام كېلەر. ئاندىن خىتايلار بىلەن غازات قىلارمىز»، دېگەن مۇستەھكەم نىيەت بىلەن يولغا چىققانىدى. ئەمما نىياز ھېكىمبەگ: «كىچىك بېگىم (ھەققۇلىبەگ) قەشقەرگە يۇرۇپ كەتتى. غەربىي باشقىچىدەك قىلدۇ. ئەلۋەتتە ئېھتىيات قىلغايلار ۋە خەۋەردار بولغايلار. ۋەسسالام»، دەپ بىرنەچچە پىتنە - پاسات گەپلەرنى يېزىپ مەخپىي ھالدا چوڭ بەگكە (بېكقۇلىبەگ) خەت ماڭدۇرغانىدى. چوڭ بەگ خەتنى كۆرۈپ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولغاندىن كېيىن: «ھەققۇلىبەگنى ئۇچۇرغان يەردە ئۆلتۈرۈپ كۆمۈۋېتىپ نەرسە - كېرەكلىرىنى ئەكىلىڭلار»، دەپ پەرمان بېرىپ مۇھەممەد زىيا پانساتنى باش قىلىپ بىرنەچچە مەھرەم، يىگىت - سەرۋازلارنى ھەققۇلىبەگنىڭ ئالدىغا چىقارغانىدى. بۇلار لونكۇ دېگەن يەردە ئۇچراشتى. ئاتتىن چۈشۈپ بىر پىيالە چاي ئىچىشكەندىن كېيىن ئاتلىرىغا مىنىپ يولغا چۈشتى. ھەققۇلىبەگ بولغان ۋەقەلەرنى بىر - بىر بايان قىلىپ سۆزلەپ بېرىپ، بۇلارنىڭ يامان غەرەزلىرىدىن خەۋەرسىز، خالىس، توغرا نىيەت بىلەن كېتىپ بارغان چاغدا، قەمبەر مەھرەم دېگەن ھەققۇلىبەگكە قارىتىپ ئوق چىقىرىدۇ. ئوق بۇ تەرەپتىن ئۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ. ھەققۇلىبەگ «بۇ نېمە پوق يېگىنىڭ»، دەپ قىلىچلىرىنى تارتىپ چىقىرىپ چاپماقچى بولغاندا يەنە بىر يىگىت ئوق چىقىرىدۇ. ھەققۇلىبەگ ئاتتىن

يەقلىپ جان بېرىدۇ. ئۇنى شۇ جايدىكى ھەر جىلغىغا دەپنە قىلىدۇ. ئۇ جاي «ھەققۇلىيەگ جىلغىسى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى① جامادىيەلئەۋۋەل - نىڭ 2 - كۈنى ھېكىمخان تۆرەم ئاقسۇغا كېلىپ خانلىق تەختىگە چىقىپ ئولتۇردى. ھەممە يىگىت - سەرۋاز، قىرغىز - قىپچاقلار ئاتلىق غازىنىڭ ئاقسۇدىكى خەزىنە - دەپىنىلىرىنى تالان-تاراج قىلىپ بۇلاپ كەتتى. بۇنداق بۇلاڭ - تالاڭ «خان تالىگى» دېيىلىدىكەن. مۇشۇنداق پاراكەندە كۈنلەردە نىياز ھېكىمبەگ بىرنەچچە مۇلازىملىرىنى ئېلىپ خوتەنگە قاراپ قېچىپ كەتتى.

ھېكىمخان تۆرەم ئالاھىدە يارلىق - پەرمان بىلەن ئابدۇ-راخمان دادخاھنى ئاقسۇغا ھاكىم قىلدى. ئامىلخان تۆرەمنى كۈچانىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ، كۈچانى مۇھەممەد رەھىمخان تۆرەمگە سۈيۈرغال قىلىپ بەردى. ئۇچتۇر پانىنى ھېكىم پانساتقا، باي ۋە سايرامنى مۇسامىس بېگىگە تاپشۇردى. مۇھەممەد مۇسا ئوقسابە، ئاتاباي پانساتلارنى ھۇدەيچى② قىلىپ يارلىق چۈشۈردى. بەچە باتۇر پانساتنىڭ ھەممە لەشكەر ئۇستىدە ئەمىر لەشكەر قىلدى. كېيىن قۇل دادخاھ، موللا ئالىم قۇلىنىڭ ئوغلى شىرمۇھەممەد مىرزىنى ئەمىرلەشكەر قىلدى. كېيىك لاۋۇر ۋە مۇھەممەد ئەپەندىنى 2000 سەرۋازغا ئەمىرلەشكەر قىلدى. دېمەك، سەككىز ئەمىرلەشكەرگە يارلىق ۋە نىشان بېرىپ، تۆڭ - بايراق، داپ - دۇمباق، قورال - ياراق، ئات - توپچاقلارنى

① ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى مىلادىنىڭ 1877 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

② ھۇدەيچى — جارچى، پادىشاھنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىنى ئېلان قىلغۇچى، جاكار قىلغۇچى ئەمەلدار.

بىرىپ، پادىشاھلارچە مەرھەمەت، سېخىيلارچە ئىلتىپات كۆر-سەتتى. شۇ پەيتتە قەشقەردىن «بېگلەر بېگى» جامەدار دادخاھ ئۆمەرقۇل ئەمىرلەشكەر ۋە ئالاش دادخاھلار باشچىلىقىدا تۆر-غۇن قوشۇن بىلەن ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقتى»، دېگەن يامان خەۋەر يېتىپ كەلدى. ھېكىمخان تۆرەم بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ بەچە باتۇر ئەمىرلەشكەر باشلىق ھەممە لەشكەر ېشى، پادـ-سات، يېگىت ـ سەرۋاز بولۇپ جەمئىي 25 مىڭ قوشۇن بىلەن ئاتلىنىپ، ھەنزىلنىڭ مەنزىل يول يۈرۈپ ئاقسۇدىن تۆت مەنزىل يىراقلىقتىكى يايدى دېگەن جايغا يېتىپ كېلىپ چۈشۈپ ئورۇنلاشتى.

بېگلەر قوشۇنىنىڭ چىغاۋۇلى ئالاش دادخاھ چۆلـ-قۇدۇق دېگەن يەرگە كېلىپ ئورۇنلاشقانىدى. ھېكىمخان تۆرەم مۆھەممەد سېيىت پانسات، ھاپىز پانساتلارنى پەرمان بىلەن چىغاۋۇل قىلىپ ماڭدۇرغانىدى. ئىككى چىغاۋۇل ئۇچرىشىپ ئالاش دادخاھ ۋە ئۇنىڭ يېگىتلىرىنى ئارقىغا ياندۇرۇپ ۋە بىر-نەچچە ئادەملىرىنى تۇتۇپ باغلاپ ئەكەتتى. قەشقەرلىك ئاخۇن پانسات ھېكىمخان تۆرەم تەرىپىگە قېچىپ ئۆتتى. ھېكىمخان تۆرەمنىڭ لەشكەرلىرى ئاخۇن پانساتنى مۇبارەكلىدى. بۇنىڭ بىلەن زور خۇشاللىق يۈز كەلتۈردى. ئۇلار شۇ كۈنى ئارام ئالدى. سەرتتا قاراۋۇل ۋە پايلاقچىلارنى قويدى. ئەتىسى بۇ ئىككى خۇنخور چوڭ قوشۇن يۈزمۇيۈز بولۇپ سەپلىرىنى راسلاپ جەڭگە كىرىشتى. ھەر ئىككى تەرەپتىن ئەسكەرلەر ئۆلۈشكە باشـ-لىدى. ئەجەلنىڭ بازىرى جۇش ئۇرۇپ راسا قىزىدى. ھېكىمـ-خان تۆرەمنىڭ باتۇرلىرى بېگلەرنىڭ يېگىتلىرىنى ئارقىغا چېكىندۈرۈپ مەغلۇپ قىلمۇاتقان چاغدا، ئاتاباي پانسات ھۈدەيچى ھېكىمخان تۆرەمدىن يۈز ئۆرۈپ يېگىتلىرىنى ئېلىپ بېگلەرنىڭ تەرەپكە قېچىپ ئۆتۈپ توپنى بۇزۇپ كىرىپ كەتتى. بۇنىڭ

بىلەن بېكقۇلىبەگ تەرەپكە كۈچ قوشۇلۇپ، ھېكمەخان تۆرەم ئاجىزلاشتى. مۇشۇ ئەھۋالدا ھۈسەيىن مەھرەمنىڭ بېشىغا ئوق تەگدى. ھېكمەخان تۆرەم ئارقىغا چېكىندى. كېرىم قۇل ئەمر لەشكەر، كېرىم باي مىرزا ۋە ئىلىبەگ پانساتلارمۇ ئارقىسىغا ياندى. مۇھەممەد مۇسا توقسابە، كېپەك لاۋۇر، مۇھەممەد رەھىم پالۋانلار كەلپىن قاشقال، قارابۇلاق بىلەن ئۆتۈپ ئەنجانغا قاراپ راۋان بولدى. بۇلارغا يېگىت ـ سەرۋازلار قوشۇلۇپ 1500 گە يېقىن ئادەم بولۇپ بىللە كەتتى. ئىككى قوشۇن ئالتە سائەت ئۇرۇشتى. 1500 چە لەشكەر چېقىم بولدى.

ئاتاباي پانسات بېكقۇلىبەگنىڭ ئالدىغا بېرىپ دۈئا قىلغاندىن كېيىن «يايدىدا نۇرغۇن خەزىنە بار ئىدى. زايە بولۇپ كېتەرمىكىن»، دەپ مەلۇم قىلدى. بېكقۇلىبەگ ئاتاباي پانساتقا تون ـ سەرۇپاي مەرھەمەت قىلىپ، «سىز ئىلگىرىلەپ بېرىپ خەزىنىنى مۇھاپىزەت قىلىڭ!»، دەپ پەرمان قىلدى. ئاتاباي پانسات تېز بېرىپ خەزىنىنى ئۆز تەرىپىگە تارتىۋاتقاندا، ھېكمەخان تۆرەم يېتىپ كەلدى. ئاتاباي پانسات قاچتى. ھېكمەخان تۆرەم تۈتتۇرۇپ كېلىپ «مەندىن نېمە يامانلىق كۆردۈڭ؟ سېنى ھۈدەيچى قىلسام سەن ماڭا تۈزكورلۇق قىلدىڭ. ئاتا ـ بوۋا ئەجدادىمىڭ ئۇلۇغلۇقىنى كۆردۈڭمۇ؟ سېنى ماڭا تۈتۈپ بەردى. ئۆزۈڭنىڭ تارتىشقا تېگىشلىك جازاسى»، دەپ يالىڭاچ ـ لاپ، شاش، توسۇن ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا باغلاپ قويۇپ بەردى. ئۇ ئاتنىڭ كەينىدە دەشت ـ باياۋانلاردا سۆرەلۈپ پارچە ـ پارچە بولۇپ يوقالدى. ھېكمەخان تۆرەم خەزىنىلەرنى تالان ـ تاراج قىلىشقا ھۆكۈم قىلدى. ئاخىر باشقىلار بۇلاپ تۈگەتتى.

ئاللە قىلما غەيرىدىن ئۆزۈڭ ئىشىدىن بول مولۇل،
كىم زەرەرلىك تېرىپ ئەردىڭ ھەم زەرەر تاپتىڭ ھوسۇل①.

شەمئى پەرۋانىنى كۆيدۈردى،
كۆيگۈسى داغى ئۆز ئاياغى بىلە.②

ھېكمخان تۆرەم ئايكۆلگە كەلدى. ئايكۆلدىن ئارالنى ئارىلاپ ئۆتۈپ ئۇچتۇرپانغا باردى. ئۇ يەردىمۇ تۇرماي بەدەل داۋىنىدىن ئېشىپ ئىسسىق كۆلگە بېرىپ، ئۇ يەردىمۇ توختىماي پەرغانە ۋىلايىتى، مەرغىلان شەھىرىگە تەۋە ئابا ۋە ئەجدادلىرىنىڭ قەدىمكى مەھەللىسى «ئەسكە» دېگەن جايغا بېرىپ ئورۇنلاشتى. ھېكمخان تۆرەم بىلەن مۇھەممەد توقسابە باشلىق 5000 دىن ئارتۇق ئاتارمەن - چاپارمەن يىگىتلەرمۇ بىللە چىقىپ كەتتى. بەچە باتۇر باشلىق بىرنەچچە پانسات ۋە 10 مىڭدىن ئوشۇقراق يىگىتلەر ھېچ تەرەپكە يۆتكەلمەي تۇرۇپ بىكقۇلبەگكە ئىتائەت قىلدى. بىكقولىبەگمۇ بۇلارغا ئىلتىپاتلار كۆرسەتتى. بىكقۇلىبەگكە ئىشەنچ ۋە ئىخلاسى يوق يىگىتلەر ھەر تەرەپكە قېچىپ، سەرگەردان بولۇپ تاراپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلامدىن رونىق كەتتى.

جانابىي ياقۇبېەگ ئاتىلىق غازىنىڭ لەقىمى «بەدۆلەت» ئىدى. بۇ لەقەم ئاسماندىن چۈشكەن، تەڭرى ئاتا قىلغان لەقەم

---

① باشقىلاردىن ئاغرىنما، ئۆزۈڭ قىلغان ئىشتىن خاپا بول، چۈنكى زەرەرنى تېرىغانسەنىڭ، ئۇنىڭدىن ئالغان ھوسۇلۇڭمۇ زەرەر بولىدۇ.

② شام پەرۋانىنى كۆيدۈرىدۇ، ئاقىۋەت ئۆزىنمۇ كۆيۈپ تۈگەيدۇ.

ئىدى. بەدۆلەت كەتتى، ئىسلامنىڭمۇ دۆلىتى كەتتى. ئۇلۇغ تەڭرىم، مۇسۇلمانلارنىڭ كۆڭلىدىن ئىسلامنىڭ مۇھەببىتىنى يوق قىلمىغايسەن. قىيامەت كۈنى مۇسۇلمانلار قاتاردا باش كۆتۈرگىلى نەسىپ قىلغايسەن، ئامىن! ئىككىلا ئالەمنىڭ پەيغەمبىرى — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەققى - ھۆرمىتىدىن دۇئايىمىزنى ئىجابەت قىلغايسەن.

14

جانابىي بېكقۇلىبەگ ئىنىي مۇھەممەد ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى؛ ئاقسۇ بىلەن خوتەنىنى بېسىۋالغانلىقى ۋە دۆلىتىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى

ھەققۇلىبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ جەسىتىنى كورلىدىن قەشقەرگە ئېلىپ ماڭغاندا، بېكقۇلىبەگ پىتنە - پاسات گەپلەر ۋە يالغان ھىيلە - مىكىرلەرگە ئىشىنىپ ئۆزىنىڭ بىرقورساق بىگۇناھ ئىنىسىنى ئۆلتۈرۈپ قولىنى قانغا بوياپ، بۇ دۇنيا - ئاخىرەتتە مالامەت ۋەتاپا - تەنىگە قالدى. بۇ ئىشتىن كېيىن ئۇ ئاقسۇغا بېرىپ ھېكىمخان تۆرەم بىلەن چەك قىلىش قارارىغا كەلىدى ۋە ئەمىر لەشكەر ئۆمەرقۇل دادخاھ جامەدار دادخاھ ۋە ئالاش بى دادخاھ - لار باشلىق 15 مىڭدىن كۆپرەك لەشكەرنى ئېلىپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى* جامادىيەلئاخىرنىڭ 18 - كۈنى سۆلەت ۋە ھەشىمەت بىلەن ئاقسۇغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، چۆل - قۇدۇق ۋە يايدى دېگەن جايلاردا ھېكىمخان تۆرەم بىلەن

* ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى مىلادىنىڭ 1877 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

ئۇچراشتى. ئىككى ئاردىدا ئۇرۇش - جەڭلەر بولدى. بېكقۇلىبەگ- نىڭ ئادەملىرىدىن مۇھەممەد قابىل ياساۋۇل بېشى ۋە پوسەر پانسات باشلىق مىڭغا يېقىن يىگىت نابۇت بولدى. جامەدار دادخاھنىڭ باشمالتاق قولىنى ئوق ئۇزۇۋېتىپ قولى كېرەكتىن چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بېكقۇلىبەگكە مەغلۇبىيەت يۈز كەلتۈرۈ- ۋاتقان چاغدا، ھېكىمخان تۆرەم باشلىق يىگىت - سەرۋازلار ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىپ ئارقىسىغا چېكىندى. بېكقۇلىبەگ غەلە- بە قىلىپ ئاقسۇ، كۇچا، ئۇچتۇرپانلارنى قولغا كىرگۈزۈشكە مۇ- يەسسەر بولدى ۋە ئەركانى دۆلەتلىرى بىلەن يايىدىن چىقىپ ئاقسۇغا يېتىپ بېرىپ ئاتا مىراسى تەخت بارگاھلىرىغا چىقىپ ئولتۇردى. ئۇ ھېكىمخان تۆرەمگە تەۋە چوڭ - كىچىك يىگىت سەرۋازلارغا كايىپ، ئەيىبلەپ بەزىلىرىنى نەزەربەند قىلدى. بەزە- لىرىنى يەكەنگە ۋە قەشقەرگە ھەيدەۋەتتى. ئاقسۇنىڭ ئىشلىرە- نى بىرتەرەپ قىلغاندىن كېيىن ئابدۇراخمان دادخاھنى ئاقسۇ- غا ھاكىم قىلىپ يارلىق چۈشۈردى، مۇھەممەد رەھىمخان تۆرەمنى كۇچانىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ ئورنىغا قايتىدىن ئامىل- خان تۆرەمنى بەلگىلىدى. ئۇچتۇرپاننى مۇھەممەد بابا توق- سابەككە، باي ۋە سايرامنى مۇسا مىس بېگىگە تاپشۇردى، شۇنىڭدىن كېيىن ئاقسۇدا بىر ئايدەك تۇرۇپ پايتەختى قەشقەرگە قايتىپ كەلدى.

ئامىلخان تۆرەم كۇچاغا بېرىپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن كۇچالىق قادىر پانسات، شايارلىق مەئمۇر پانسات، ئالاش دادخاھ- نىڭ ئىنىسى يولداشبەگ پانسات قاتارلىق بەش پانساتنى بۇگۇرگە بېرىپ تەكشۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتكەنىدى، بۇلار بۇگۇر- گە بېرىپ جاھاننىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ھەم- مىسى بىرلىشىپ مەسلىھەتلىشىپ مۇنداق قارارغا كېلىشتى: «دەسلەپتە كۇچادىكى خىتايلارنى بىز ئۆلتۈرگەنىدۇق. ھازىر يەنە خىتايلار تۇرپانغا يېتىپ كېلىشتى. بۇگۈن - ئەتە كۇچاغا يېتىپ

كېلىش ئېھتىمالى بار. تۇڭگان داخۇ، شاۋخۇلار خاقانى چىنىيىڭ چوڭ دۇشمىنى ئىكەن. كۆچانى ئەنجانلىقلاردىن ئاجرىتىۋېلىپ ئۆزىمىز سوراپ تۇرساق ۋە داخۇ، شاۋخۇلارنى قولىمىزغا كەلتۈرۈپ ئۇلارنى خىتاي مەنسەپدارلىرىغا سوۋغات قىلساق، مۇشۇ سەۋەب بىلەن ئىلگىرىكى گۇناھلىرىمىزنى ئەپۇ قىلىۋەتسە ئەجەب ئەمەس»، دېيىشىپ بىر كېچىدە بۆزۇلۇپ، كۆچاغا قاراپ يولغا چىقتى. كۆچاغا بىر مەنزىل يىراقلىقتىكى ياقاتوقاي دېگەن ئۆتەڭگە كېلىپ، تاغ ئېرىق يېزىسىدىن 2000 ئالامانىنى يىغىپ تۆت تەرەپتىن قورشىۋالدى. بۇ ئەھۋالنى ئامىلخان تۆرەمگە خەۋەر قىلسا ئۇ: «قادىر پانساتنىڭ ھەددى ئەمەس، بىھۇدە، ئوشۇق گەپنى قىلماڭلار»، دەپ بىپەرۋالىق قىلىپ ئۇيقۇغا كىرىشىپ كەتتى. شۇچاغدا كۆچادا توپ، زەمبىرەكلىرى بىلەن 1000 تۇڭگان سەرۋاز بار ئىدى. قادىر پانسات تۇڭگانلارغا مەخپىي كىشى كىرگۈزۈپ ئۇلارنى ئۆزىگە قارىتىۋالدى. ئاڭغىچە تاڭ ئاتتى. ئامىلخان تۆرەم ئويغىنىپ، كۆزلىرىنى ئېچىپ قارىسا ئىش باشقىچە، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇرۇشقا تەييارلانىدى. ئىككى تەرەپ ئوق چىقىرىشىپ جەڭ قىلىشتى. ئامىلخان تۆرەم تەرىپىدىن ئابدۇللابەگ باشلىق 180 كىشى ھالاك بولدى. ئاخىر تەڭ كېلەلمەي ئامىلخان تۆرەم ئاقسۇغا قاراپ قاچتى. كۆچانى قادىر پانسات ئۆزىگە قارىتتى. ئەمما بىرئاي ئۆتمىگەندىدى، كورلىدىكى داخۇ، شاۋخۇلارنىڭ قوزغىلىپ كۆچاغا قاراپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ خەۋىرى كەلدى. قادىر پانسات 5000 ئادەم ئاسلاپ قارايانغاچ دېگەن يەرگە ئالدىغا چىقىپ، توسۇپ جەڭ قىلدى. 300 ئادەم نابۇت بولدى. ئاخىر تۇڭگانلار غالىب كەلدى. قادىر پانسات باشلىق كۆچا لەشكەرلىرى ھەرتەرەپكە قاچتى.

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ھېكمەت ۋە قۇدرىتىنى شۇنىڭدىن كۆ-

رؤكلاركى، بىرئاي ئىچىده كۇچانى ئامبلخان تۆرەمدىن قادىر پانسات ئالدى. قادىر پانساتتىن تۆكگانلار ئالدى. تۆكگانلاردىن خىتايلار ئالدى.

نىياز ھېكمبەگ ئاقسۇدىن قاچقان پېتى خوتەنگە بېرىپ دۇشمەنلىك ۋە خۇسۇمەتلىك دۇمبىقىنى چېلىپ باشقىچە يول تۇتتى. بۇ خەۋەرنى بېكقۇلىبەگ ئاكلاپ قەشقەرنىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجان قىلغاندىن كېيىن نىياز ھېكمبەگنىڭ ئەدىپىنى بېرىش ئۈچۈن خوتەنگە يۈرۈش قىلىشقا تەييارلاندى. ئۇ ئۆمەرقۇل دادخاھ ئەمرلەشكەر، جامەدار دادخاھ، ئالمباي پانسات، شىر - مۇھەممەت مىرزا پانسات، ئوبۇلقاسىم پانسات، مىرزا ئەھمەت قوشبېگى ئەمىرلەشكەر، ئۇنىكدىن باشقا ما دالويە باشلىق 2000 تۆكگان قوشۇلۇپ توپ - زەمبىرەك، دۇمباق - كانايلىرىنى ئېلىپ 25 مىڭ يېگىت بىلەن يولغا چىقتى. ئاتلىق غازىنىڭ قالغان ئۇسلۇبلىرىنى جارى قىلىپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ يەكەنگە كېلىپ چۈشتى. بېكقۇلىبەگ شاغاۋۇل دادخاھنى يېگىتلىرى بىلەن ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ يەكەندىن يۈرۈش قىلىپ خوتەن ۋىلايىتىگە تەۋە زاۋا دېگەن جايغا يېتىپ كەلدى. بۇ خەۋەرنى نىياز ھېكمبەگ ئاكلاپ ئىشلىسى مۇھەممەد ئىمىن بەگنى ئەمىرلەشكەر قىلىپ توپ - زەمبىرەكلىرى بىلەن 10 مىڭ لەشكەر، 30 مىڭ پاراكەندە - باشباشتاق چوماقچىلارنى ئەۋەتكەنىدى. ئىككى تەرەپتىن سەپ تارتىپ ئۇرۇش باشلىدى. تولا ئادەملەر نابۇت بولدى. ئاخىر بېكقۇلىبەگ غالىب كەلدى. مۇھەممەد ئىمىنبەگ مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. نىياز ھېكمبەگمۇ تەييارلا تۇرغانىكەن. مۇھەممەد ئىمىنبەگنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاكلاپ كېرىيە ۋە نېمە تەرىپىگە قاراپ قاچتى. ئوردا ئىچى ۋە خەزىنىلىرىنى يېگىت - سەرۋاز، ئالامانلارغا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا ئەمر قىلدى.

بېكقۇلىبەگ چوڭ غەلىبە قازاندى. ئۇ نىياز ھېكمىبەگنىڭ قاچقانلىقىنى ئاڭلاپ ئويۇلقاسىم پانسات، مىرزائىبلى پانساتلارنى 880 يىگىت بىلەن نىياز ھېكمىبەگنى تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇق بېرىپ يولغا سالدى. زابا (زاۋا) دېكى ئۇرۇشتا غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، بېكقۇلىبەگ مۇھەممەد يۇنۇس شاغاۋۇل دادخاھ، ئۆمەرقۇل ئەمىرلەشكەر، جامەدار دادخاھلارنى چاقىرىپ «ھازىر خوتەننى ئالدۇق، ئەمدى خىتايلار بىلەن ئۇرۇشساق، خوتەنلىكلەر كېرىيە يولى بىلەن ئاقسۇغا چىقىپ بارىمىزمۇ ياكى يەكەنلىكلەر ئۆتۈپ قەشقەرگە بېرىپ ئانىدىن بارىمىزمۇ؟ قانداق مەسلىھەت بېرىسىلەر؟» دېدى. ھەممىسى باشلىرىنى تۆۋەن سېلىۋالدى، ھېچقايسىسىدىن بىرەر ئېغىز سۆز چىقمىدى. ئاخىر مۇھەممەد يۇنۇس شاغاۋۇل دادخاھ: «خاقانى چىنىنىڭ ئىقلىمى① بولسا ھەممە ئىقلىملاردىن چوڭ، دادىلىرىمۇ بۇنى بىلىپ خىتايلار بىلەن ئۇرۇشمىغان. نۇرغۇن ياخشى يىگىتلەر يايدى جېڭىدىن كېيىنلا ئۆز يۇرتىغا كېتىپ قالدى. مەسلىھەتنىڭ ئوبدانراقى شۇكى، خاقانى چىن بىلەن ئۇرۇشمىز دېمەيلى، مۇسۇلمانلارنىڭ خۇنىغىمۇ زامىن بولمايلى، قەشقەردىن ئايىملارنى② ئەكەلدۈرسە، ياركەنت بىلەن ئۆتۈپ خەلىپەتىنى رۇمىنىڭ③ خىزمىتىگە بارساق ياكى ئىككى ھەرەمنى④ زىيارەت قىلىپ كەلسەك» دېدى.

بېكقۇلىبەگ باشقىلارغا قاراپ: «سىلەر نېمە دەيسىلەر؟»

---

① ئىقلىم — دۆلەت، مەملىكەت دېگەن مەنىدە.

② ئايىم — ئايال، ئايالى، خوتۇنى.

③ خەلىپەتىنى رۇم — شۇ زامانىدىكى تۈركىيە سۇلتانى. «رۇم» ھازىرقى ئىستامبۇل شەھىرى.

④ ئىككى ھەرەم — مەككە بىلەن مەدىنە.

دەپ سوردى. ئۇلار: «دادخاھ ئاكىمزنىڭ مەسلىھىتى ناھايىتى ياخشى مەسلىھەت بولدى. بىزلەرگىمۇ ماقۇل كېلىدۇ» دېدى. بېكقۇلىبەگ، «ئۇنداق بولسا بىز خوتەندىن يانغۇچە ئايلىنىپ كەلگەنگە ئەكەلسۇن» دەپ مۇھەممەد سەركارلىق قەشقەرگە ئەۋەتتى. ئۆزلىرى خوتەن شەھىرىگە كىرىپ ئورۇنلاشتى ۋە خوتەننىڭ ھاكىملىقىنى كۈچالىق سەئىد ھاكىم بەگكە بەردى. خوتەننىڭ ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلغاندىن كېيىن بارات ئىبېيىنىڭ 16 - كۈنى يەكەنگە كېلىپ چۈشتى. قەشقەرگە ئايىملارنىمۇ ئەكەلدى:

قەشقەردىن بېكقۇلىبەگنىڭ بالا - چاقىلىرىنى ئاچچىقىپ كەتكەندىن كېيىن، قەشقەردىكى يېڭى مۇسۇلمان بولغان خوتەنلۇيە بېكقۇلىبەگكە ئىشائەت قىلىشتىن ياندى ۋە قاراۋۇللاردىكى يېڭى مۇسۇلمانلارنى شەھەرگە ئەكىرىپ، خەزىنە - دەپنە، ياراق - ئەسلىھە، ئايىم - ئاغىچىلارغا ئىگە بولۇپ، دۇشمەنلىشىشكە تەييار بولدى.

نىياز ھېكىمبەگنى تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن بېكقۇلىبەگ زاباىدىن ئوبۇلقاسىم، مىرزا ئىبلى قاتارلىق پانساتلارنى يىگىتلىرى بىلەن ئەۋەتكەندى، بۇلار نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ تۆت كۈنلۈك يولنى بىر كۈندە بېسىپ 16 كۈنلۈك يىراقلىقتىكى نىيە دېگەن شەھەردە ئۇلارغا يېتىشتى. نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىنبەگ لەشكەرلىرى بىلەن توختاپ تۇرۇپ قوغلاپ كەلگەنلەر بىلەن جەڭ قىلدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن 200 دەك يىگىت چىقىم بولدى. مىرزا ئىبلى پانساتمۇ ئەجەل شەربىتىنى ئىچتى. شۇنىڭ بىلەن قوغلاپ كەلگەنلەر كەينىگە يېنىپ كەتتى. نىياز ھېكىمبەگ ھىتايلار كېلىۋاتقان تەرەپكە قاراپ يۈرۈپ كەتتى. ئوبۇلقاسىم پانسات خوتەنگە يېنىپ كېلىپ سەئىد ھېكىمبەگنىڭ نىيىتىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى كۆردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيەردىمۇ تۇرماي يىگىتلە-

رنى ئېلىپ يەكەنگە كېلىپ بېكقۇلىبەگ بىلەن كۆرۈشۈپ دۇ-
ئا قىلدى ۋە سەئىد ھېكىمبەگنىڭ ئەھۋالاتنى بىر - بىرلەپ
بايان قىلدى. بۇنى ئاڭلاپ بېكقۇلىبەگ سەئىد ھېكىمبەگنى
خوتەندىن ئەكىلىپ نەزەربەند قىلدى. بايىنىڭ ئىلگىرىكى ھا-
كىمى مۇھەممەد ئىمىن توقسابەنى قاراقاشقا ھاكىم قىلغانىدى،
ئەمدى ئۇنى خوتەنگە ھاكىم قىلدى.

شۇنىڭ بىلەن جانابىي بېكقۇلىبەگ ئاقسۇدىكى ھەممە
يىگىتلەرگە بەچە باتۇر پانساتنى ئەمرلەشكەر، پۇتۇن سەر-
ۋازلارغا ھاجى مىرزىنى ئەمرلەشكەر قىلىپ توپ - زەمبىرەك-
لەر بىلەن جەمئىي 5000 لەشكەرنى بېرىپ، ئۆزى قەشقەرگە
قايتىپ كەلگەندى. كۆچادا قادىر پانسات يۈز ئۆرۈدى. كامىل-
خان تۆرەم ئاقسۇغا يېنىپ كەلدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ئۇ
ئۇچتۇرپاندىكى مۇھەممەد توقسابەنى ئاقسۇغا چاقىرتىپ كېلىپ
«قادىر پانساتنى تۇتۇپ، كۆچانى بويسۇندۇرۇش» نىڭ مەسلە-
ھىتىنى قىلىشتى. ھىسامىددىن پانسات قاتارلىق تۆت پانساتنى
كىچىك يول بىلەن، يەنە تۆت پانساتنى چوڭ يول بىلەن كۆچاغا
يولغا سالدى. بۇنىڭدىكى مەقسەت، ئىككى تەرەپلەپ كۆچاغا
بېسىپ كىرىپ، بويسۇندۇرغانىدىن كېيىن قادىر پانساتنى تۇتۇپ
ئەدەبىنى بېرىش ئىدى. مۇشۇ مەسلىھەت ئۇستىدە تۇرۇۋاتقان
چاغدا خىتايلار كېلىپ كۆچانى بېسىۋالدى. تۆگىلىك سايراغا
قېچىپ چىقتى. كۆچادىكى مۇساپىر پانساتلار تۆگىلىكلىرىنى
ئالدىراق قېچىپ چىقىپ ياقائېرىقتىكى پانساتلار بىلەن ئۇچ-
راشتى. ھەممىسى ئىتتىپاقلىشىپ خىتايلار بىلەن جەڭ قىلدى.
خىتايلار غالىب كېلىپ چوڭ يول بىلەن ئاقسۇغا راۋان
بولدى. پانساتلار قىزىلبۇلاق يولى بىلەن ئاقسۇغا بالدۇرراق
كېلىپ، مۇھەممەد بابا ئوقسابە، بەچە باتۇر ئەمرلەشكەرلەرگە
خەۋەر يەتكۈزدى. مۇھەممەد بابا توقسابە ۋە بەچە باتۇر ئە-

مىرلەشكەرلەر ئابدۇراخمان دادخاھتىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئابدۇراخمان دادخاھنى ياساۋۇل بەشى بىلەن قوشۇپ تۇتۇپ، مەھكەم باغلاپ قەشقەرگە ئەۋەتتى. بۇچاغدا بۇلار ھەر-تۈرلۈك مەسلىھەتلەرنى قىلىشىپ باقتى، ئەمما ھېچ ئىشنىڭ باش - ئايىغىنى تاپالماي ھەيران قالدى.

بەكقۇلىبەگ ئاقسۇغا ناماز خۇپتەن بىلەن مۇقىمجان ئىشن بەشىنى ھاكىم قىلدى. كېچىسى خەزىنىلەرنى خەتلەپ رويخەتكە ئالدى. تاڭ ئېتىشى بىلەنلا يىگىتلەر پاراكەندە بولغىلى تۇردى. ئەمىرلەشكەر ۋە پانساتلار تۇڭگان ۋە خىتاي-لار بىلەن ئۇرۇشمىز دەپ يولغا چىقتى. «تۇڭگانلار خىتاي-لاردىن قېچىپ كېلىۋاتىدۇ. خىتايلار تۇڭگانلارنىڭ ئارقىسىدىن قەدەممۇ قەدەم ئىز بېسىپ قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ»، دېگەندەك خەۋەرلەر ئۈزلۈكسىز كەلگىلى تۇردى. ئەمىرلەشكەر ۋە پانساتلار يولغا چىققان بولسىمۇ، يۇقىرىقىدەك خەۋەرلەرنى ئاڭلاپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ پەيتىنى تاپالماي، نائىلاج قەشقەرگە قاراپ يۈرۈپ كەتتى. چۈشكە يېقىن بولغاندا، تۇڭگانلار ئاقسۇغا گويا چۈمۈلىدەك بېسىپ كەلدى. بەكقۇلىبەگنىڭ ئادەملىرى شەھەردە تۇرالماي ئۈچتۇرپان تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئاقسۇ شەھىرى-دىن ئوتتۇز يول يىراقلىقتىكى بىر مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى. شۇكۈنى كېچىسى ئاقسۇنى تۇڭگانلار ئالدى. سۇبھى يورۇپ تاڭ ئاتقاندى. شەرق تەرەپتىن خىتاي چېرىكلىرى كۆرۈندى. تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى* شەۋۋال ئېيىنىڭ 17 - كۈنى (چارشەنبە) خىتاي قارا چېرىكلىرىنىڭ ئاتلىرىنىڭ تۇ-ۋىقى ئاقسۇ شەھىرىگە دەسسىدى.

---

* ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى مىلادىنىڭ 1877 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

ئەمرلەشكەر ۋە يىگىتلەر ئاقسۇددىن ئۇمىددىنى ئۇيۇشۇپ، تەكرىنىڭ پەرمانىغا بويسۇنۇپ، بەزىلىرى ئۇچتۇرپان بىلەن ئىسسىق كۆل تەرىپىگە ئۆتۈپ جەنىنى قوتۇلدۇردى، بەزىلىرى قەشقەرگە ۋە بەزىلىرى يەكەن تەرەپكە كەتتى.

جانابىي بېكقۇلىبەگ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ تۇرغان چاغلىردا يەكەندىكى يىگىتلەر ئارىسىدا باشباشتاقلىق، پارچىلىنىش پەيدا بولۇپ، بەزىلىرى پېچىسارغا، بەزىلىرى قەشقەرگە قېچىپ كەتتى. بۇنى كۆرۈپ بېكقۇلىبەگنىڭ غەزىپى ئۆرلەپ ئۆزى ئاتلىنىپ پېچىسارغا كەلدى. قاچقانلاردىن ئاخۇن پانساتنى ئۆلتۈردى. ئىككى مەھرەمنى دارغا ئاستى ۋە بىرنەچچە يىگىتلەرنى يوقاتتى. مۇشۇنداق قاتتىق تۇتقانلىقتىن يىگىتلەر ئىككىنچى قېتىم يىغىلىپ جەم بولدى. بېكقۇلىبەگنىڭ مەسلىھىتى، «ئالدى بىلەن قەشقەردىكى يېڭى مۇسۇلمان خۇ دالويە تۇزكورلۇق قىلغانلىقتىن شۇنى بىرتەرەپ قىلىپ، ئاندىن خىتايلار بىلەن جەڭ قىلىش» قا قارار تاپتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار قەشقەرگە ئاتلاندى. قەشقەردە ئالاش دادخاھ خۇ دالويەنى مۇھاسىرە قىلىپ ئۇرۇشۇپ تۇرغانىدى. بېكقۇلىبەگ باشلىق ھەممەيلەن ئەمرلەشكەر، يىگىت ۋە سەرۋازلار قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ بىجانىدىل جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. چۈنكى خەزىنە، توپخانا، لوندوندىن ئەكىلگەن نەچچە مىڭ قوش ئاتار، يەككە ئاتار مىلتىق، چوڭ - كىچىك ئەمرۋە يىگىتلەرنىڭ خوتۇن - بالا - چاقىلىرى، ئۆي تەئەللۇقاتلىرى ھەممىسى يېڭىشەھەردە ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىگە خۇ دالويە ئىگە بولۇۋالغانىدى. شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن ھەممەيلەن بارلىق چارىلەرنى قىلدى. شۇ تەرىقىدە 28 كۈن ئۆتتى. زۇلھەججە ئېيىنىڭ توققۇزى هارپا كۈنى ئىدى. «سېپىلنىڭ ئاستىغا دورا كۆمۈپ تەييار قىلىپ ئەتسى دورىغا ئوت يېقىپ سېپىلنى

بۇزۇپ شەھەرنى ئالىمىز» دەپ مەسلىھەتلىشىپ تۇرغاندا، ئەتە-سى خىتاي چېرىكلىرى قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. سېپىل ياكى شەھەرگە قارىغىلى پۇرسەت بولمىدى. بېكقۇلىبەگ باشلىق ئەمىر، يېگىت، سەرۋازلار ھېچنېمىگە قارىماي ئەنجان يولىغا قاراپ راۋان بولدى.

مىرزا ئەھمەد قوشىبېگى مىڭدىن ئارتۇق يېگىت بىلەن كوناشەھەرنىڭ قوم دەرۋازىسىدا تۇرۇپ، يېگىت، سەرۋازلارنىڭ چېكىنىشىنى، بايلار ۋە مۇساپىر سودىگەرلەرنىڭ ئالامانلارنىڭ زىيان - زەخمەتلىرىگە يولۇققاي تىنچ - ئامان شەھەردىن چىقىۋېلىشىنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇردى. خىتاي چېرىكلىرى شەھەرگە كىرىشى بىلەن تەڭ مىرزا ئەھمەد قوشىبېگى يېگىتلىرى بىلەن قوشۇلۇپ شەھەردىن ئايرىلىپ پەرغانە تەرىپىگە راۋان بولدى. خىتايلار ئابا ۋە ئەجدادلىرىنىڭ مۇلكى - مىراسلىرىغا ئېگىلىچى قېتىم ئىگە بولدى. شۇنداق سەلتەنەت ۋە شەۋكەتلىك پادە-شاھتىن ئېغىزدىكى ھېكايەتتىن باشقا بىرەر نەمۇنە - نىشان يادىكار قالمىدى. «ئەقىل - ئىدراكنىڭ ئېگىسى بولغۇچىلار ئىبە-رەت كۆزى بىلەن چوڭقۇر قاراڭلار»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئەلۋەتتە ئىبرەت ئالماقلىق لازىمدۇر.

بۇ تارىخىي ھەجرىيىنىڭ 1294 - يىلى زۇلھەججە (قۇربان ھېيت) ئېيىنىڭ 10 - كۈنى قىش پەسلىنىڭ دەسلەپكە مەزگىلى ئىدى.

پارچە

خۇدايىكىم ئېرۇرلەر مالىكۇلمۇلك،
كى ھەركىمگە بەرسە تۇتىيەلمۇلك.
نە ھەد بولغاي كىشىگە مۇلك ئالماق،
شەھەنشاھىكى ئولدۇر تەزىئۇلمۇلك.

مەسنەۋى

گادايىنى شاھ ئېتەردىن يوق ھەر ئاسان،
ئاڭا شاھنى گادايى قىلماق ھەم ئاسان.

نەزىم

ھەرچە خالىق خالىغانى ئول بولۇر،
ئانچە مەخلۇق خالىغان قايدا بولۇر.

دېمەك، ئىككىلا ئالەمنىڭ پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىمنىڭ غەزىپى قوزغالدى. بۇ يەتتە شەھەر ئاھالىسىنىڭ باشلىرىدىن ئىسلام چىرىغىنىڭ نۇرىنى ئۆچۈردى. مەشرىق تەرىپىدىن قارا چېرىكلەرنىڭ كۆپۈر - زۇلمەتنىڭ ئىس - تۈتەكلىرى ئۆرلەپ، گويا قارا پالاستەك يەتتە شەھەرئەھلىنىڭ باشلىرىغا يېپىلدى. ھەقىقىي مۇسۇلمان - دىيانەتكارلارغا بىرمۇسىبەت، ئەلەم، غەم ۋە كۆڭۈلسىزلىك يۈز كەلتۈردى. لېكىن مۇسۇلمان سۈرەتلىك مۇناپىقلارغا خۇددى بىر توي - مەرىكە، شاد - خۇراملىق ھاسىل بولدى. ھەممىگە قادىر ئۇلۇغ تەڭرىم تەقدىرىنىڭ ئەمر - پەرمانى شۇ تەرىقىدە جارى بولغانىدىن كېيىن، ئۇنىڭغا بويسۇنماي ئىلاجىنىڭ يوقلۇقى ھەممە ئىنسانلارغا قۇياشنىڭ نۇرىدەك روشەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇلۇغ ئۇلىمالار، دىيانەتلىك مۆتىۋەرلەر بېلىنى مەھكەم باغلاپ ئۆز خىزمەتلىرىگە مۇستەھكەم بولدى.

مەسىلەۋى

خۇدا بەرگەنگە سەن ھەرگىز ئۆچەشمە،
ئاتا ئەيلەپ ئۆزى بەردى خۇداۋەندە.

175

قارايۇز نىياز ھېكىمبەگنىڭ ۋەقەلىرى، قىلمىش - ئەتمىشلىرى ۋە ئاقىۋەت پۇتۇنلەي تۈگەشكەنلىكى

نىياز ھېكىمبەگ ئەسلىدە يەكەنلىك ئاددىي بىر دېھقانـ نىڭ ئەۋلادىدىن ئىدى. كىچىكىدىن تارتىپ خىتاي مەنسەپدارـ لىرىغا خىزمەت قىلىپ كەلگەنلىكتىن، ئاتىلارنىڭ «دوستۇڭ قارىغۇ بولسا بىر كۆزۈڭنى قىس» دېگەن سۆزىنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، خىتايلارنىڭ خۇيـ پەيلىنى ئادەت قىلغان ۋە ئۇنىڭدىن مەنپەـ ئەت ئىلىپ، مەنسەپ ۋە مەرتىۋىسى دەرىجىمۇ دەرىجە ئۆسۈپ يەكەنگە ئىشىكئاغا بولغان. بۇ چاغدا يەتتە شەھەردە پاراكەنـ دىچىلىك يۈز بەرگەنىدى. بۇ ۋاقىتلاردا نىياز ھېكىمبەگ يەكەندە ئابدۇراخمان ھەزرىتىمنىڭ خىزمىتىنى قىلدى. ئۇنىڭـ دىن كېيىن تۇڭگانلارنىڭ خىزمىتىدە بولدى. كۇچالىق خوجىلار يېتىپ كەلگەندە، ئۇلارغا خىزمەت قىلدى. قەشقەردە ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى باش كۆتۈرگەندە، ئاتىلىق غازىغا خىزمەت قىلدى. ھەممىسگە ئوخشاش مادارا قىلىپ ئاشكارا ۋە مەخپىي خىزمەت ۋە خۇشامەت قىلىپ كەلگەنىدى. كۇچالىق ياقۇپ دۇۋانبېگى نىياز ھېكىمبەگنىڭ قىلمىشلىرىنى بىلگەندىن كېيىن، «سىلى ھەممە دەۋرىدىكى ئۇلۇغلار بىلەن كۆرۈشۈپ تۇرىدىكەنلا، بىرەر

ئۇلۇغنىڭ خىزمىتىدە مۇقىم بولماي يەنىلا بۇ ئىشلىرى ئوبدان بولماپتۇ»، دەپ نارازىلىق بىلدۈرگەندە، نىياز ھېكمەتبەگ «بۇ يۇرت كىمنىڭ قولىدا تۇرىدىغانلىقىنى بىلمەيمەن. شۇ سەۋەبتىن ھەممىسگە خىزمەت قىلمەن. ئەگەر سىلى بىلمەن دېسىلە، جەزم قىلىپ ئېيتىپ بەرسىلە، مەن شۇ كىشىنىڭ ئىشىكىدىن بۆلەك ئىشىككە بارمايمەن» دەپ تىلىنى چاينap زەيپانە جاۋاب بەردى. يۇقىرىقىلاردىن مەلۇم بولدىكى، نىياز ھېكمەتبەگنى پۈتۈن ئالەمنىڭ ياراتقۇچىسى ئۇلۇغ تەڭرىم ياراتقان چاغدا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا تۆزكورلۇقنى قوشۇپ ياراتقانىكەن. تۆزكورلۇقنىڭ مۇكاپاتىنى بۇ دۇنيادا كۆردى. تەپسىلىي ئەھۋالى تۆۋەندە سۆزلىنىدۇ.

ئاتىلىق غازى يەكەننى قولغا ئالغاندىن كېيىن، يەكەنىڭ ھاكىملىقىنى يۇنۇسجان شاغاۋۇلغا تۇتقۇزۇپ نىياز ھېكمەبەگنى يۇنۇسجان شاغاۋۇلغا شاغاۋۇل قىلىپ بەردى. بۇنداق قىلىشتىن مەقسىتى ئىسلامنىڭ قائىدىلىرىنى ئۆگىنىپ ئادەتلەنسۇن، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. ئاتىلىق غازى خوتەننى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، نىياز ھېكمەبەگنى خوتەنگە مۇستەقىل ھاكىم، ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىنبەگنى ئەمرلەشكەر قىلىپ، سەككىز پانساتنى قوشۇپ بەردى. نىياز ھېكمەبەگ 12 يىل خوتەنگە ھاكىم بولدى. ھاكىم بولغاندىن تارتىپ 12 يىلغىچە ھەر جۈمە كۈنى جۈمە نامىزىدىن كېيىن نىياز ھېكمەبەگنىڭ بىر دوكلاتچىسى سەككىز يامبۇلۇق ئالتۇن ئەكىلىپ ئاتىلىق غازىغا دۇئا قىلدۇراتتى. ھەر يىلدا ئىككى نۆۋەت چوڭ تارتۇق قىلاتتى. قىلغان تارتۇقلىرىنىڭ خىلى ۋە سانىنى يۇقىرىدا ئازراق بايان قىلىنغانلىقى ئۈچۈن بۇ يەردە تەكرارلىمايمىز.

ئاتىلىق غازىنىڭ زامانىدا خوتەندە ئىشخانا قۇرۇشقا ئەمر بولغانىدى. نىياز ھېكمەبەگ بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ

ئەقىل - پاراسەتلىرىنى، ئىشقا سېلىپ نۇرغۇن ھۈنەر ۋە تەدبىر-لەرنى ئەملگە ئاشۇردى. خوسۇسەن گىلەمچى ئۇستىلارغا ھېچ زامانىدا بولمىغان يېپەك گىلەملەرنى توقۇتتى. ئاتىلىق غازىغا قىلىدىغان تارتۇق - پىشكەشلەردىن ئاشۇرۇپ، ھەربىرى توققۇز مېھرابلىقتىن تۆت پارچە يېپەك گىلەم جايناماز تەييارلاپ، ئۇلۇغ مەككە مۇكەررەمگە، ھەر بىرى توققۇز مېھرابلىقتىن تۆت پارچە يېپەك گىلەم جايناماز تەييارلاپ مەدىنە مۇنەۋۋەرگە ھەدىيە قىلىدى. ھەر بىر پارچە گىلەمنىڭ ئېغىرلىقى يۈز جىڭدىن كەم ئەمەس ئىدى ۋە يەنە بىر پارچە توققۇز مېھرابلىق يېپەك گىلەم، بىر پارچە توققۇز مېھرابلىق يۈك جايناماز گىلەم تەييار قىلىپ ئەسھابۇلكەبكە ھەدىيە قىلدى. خوتەندىكى پۇتۇن ئۇلۇغ مازار، مەسچىت، خانىقالارنىڭ پەشتاقلىرىنى بۇزۇپ قايتىدىن ياساتتى. شەھەر ئىچىدىكى جامە، ھېيتگاھ، مەھەللە مەسچىتلىرىنى پۈختا خىش ۋە گەچ بىلەن زىننەتلەپ ياسىتىپ چىقتى. خوتەنگە تەۋە ئۆتەڭ، مەنزىللەرگە كۆل كولاپ، قۇدۇق قېزىپ، توققۇز گۈمبەزلىك مەسچىت، مېھمانخانا، ئاشخانا ۋە ئاتخانىلارنى بىنا قىلىپ، ئادەملەرنى ئولتۇرغۇزۇپ ئاۋات قىلدى. ئاتىلىق غازىدىمۇ نىياز ھېكمىبەگنى ئۆزىگە قاراشلىق ھەممە مەنسەپدار ۋە سەركارلاردىن ئارتۇق كۆرۈپ، ناھايىتى كۆپ ئىززەت - ئىكرامىنى قىلاتتى. گويا پەرغانە ۋىلايىتىدە ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى، موغۇلىستان زېمىنىدا نىياز ھېكىم ئىبىشكىئاغابەگ تۇغلۇغاندەك، چارە - تەدبىردە، مەسلىھەت ۋە پاراسەتتە بىر - بىرىدىن كەم ياكى زىيادە ئەمەس ئىدى. «ئادەم خىلى بىلەن، ھايۋان تۇرى بىلەن»، دېگەن كونىلارنىڭ سۆزى بۇلارنىڭ شەنىگە تەتبىق قىلىنسا دەل مۇۋاپىق ئىدى.

ئاتىلىق غازى بىلەن نىياز ھېكمىبەگ بىر - بىرلىرىنى كۆرگەندە ھەسەل بىلەن سېرىق ياغدەك كەمتەر ۋە مۇلايىم

بولۇشۇپ كېتەتتى. ئەمما ھەمىشە بىر - بىرىنىڭ قەستىدە يۈرەتتى.

ئاتلىق غازى بۇ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈش، ئىدارە قىلىش ۋە قوغداشقا ناھايىتى كۆپ كۈچ سەرپ قىلىپ، مېھنەت - مۇشەققەتلەرنى تارتتى. بۇ ئەھۋاللارنى تەپسىلىي بايان قىلىشقا بۇ ئىككى تىللىق قەلەم ئاجىزلىق قىلىدۇ. ئەمما ھەممە دۆلەت ۋە راھەتنى، ئەيش - ئىشرەت ۋە پاراغەتنى نىياز ھېكمەبەگ ۋە ئۇنىڭ بالا - چاقىلىرى كۆردى. گويا پەرغانە ۋىلايەتىدىن ئاتلىق غازى نىياز ھېكمەبەگنىڭ ھالاۋىتى ئۈچۈنلا كەلگەندەك ئىدى.

نىياز ھېكمەبەگ پۈختا خىشلار بىلەن 12 يەردە ئوردا - ئىمارەت، كەڭرى باغ، كاتتا كۆل بىنا قىلدى. ھەر كۈنلۈكى بالا - چاقىلىرى ۋە خاس مۇلازىم خىزمەتچىلىرى بىلەن بىر باغقا چىقىپ سەيلە - تاماشا قىلىپ نەغمە - ناۋا بىلەن كۆڭۈل ئېچىپ يېنىپ كېلەتتى. ئالاھىدە بىر باغ بىنا قىلدۇرۇپ ئۇنىڭغا «جىكەتلىك ئوردا» دەپ ئات قويدى. ئىككى تاغار ئۇرۇق چاچقۇدەك يەرنى نەيزە بويى كولاپ توپىسىنى ئېلىپ تاشلاپ پەسلىتىپ، ئەتراپىنغا ئېگىز قورۇ تام سالدۇردى. شۇ باغ - نىڭ چوڭلۇقىدا يېنەكتىن تور توقۇتتى. ئېگىز تۈۋرۈكلەرنى قاداپ ئۈتتۈرۈكتىن بۇ تۈۋرۈككە يېنەك تاناپ - ئارغامچىلارنى تارتىپ ئۇستىنى يېنەك تور بىلەن ياپتۇزدى. چەرەندە - پەرەندە، تۆت ئاياغ، ئۇچار قانات، ياۋايى ھايۋان، ئۇي ھايۋانلىرى دەپ ئايرىماي پۈتۈن جان - جانىۋارلاردىن بىر جۈپ ئېلىپ كېلىپ مەزكۇر باغنىڭ ئىچىگە سولىدى. مېۋىلىك، مېۋىسىز، باغدىكى، جاڭگالدىكى، چۆلدىكى يا يۇرتتىكى دەپ ئايرىماي، رەيھان، سەرۋىن، رەنا گۈلگىچە ھەتتا چىغ، تىكەن، يانتاققىچە پۈتۈن گىياھ - ئۆسۈملۈكلەرنى باغنىڭ ئىچىگە كۆچەت قىلىپ تىكتى. جاڭگال ۋە سەھرالاردا تېپىلمايدىغان دەرەخ ۋە گىياھلار بۇ

باغ ئىچىدىن تېپىلاتتى. ھەر كۈنلۈكى نەچچە تاغار ئاشلىقنى پەرەندە ئۇچار قاناتلارنىڭ ئوزۇقى ئۈچۈن چېچىپ بېرەتتى. نەچچە ئىت ـ ئېشەكلەرنى يولۇاس، بۆرە، توڭگۇز، تۈلكە قاتارلىق چەرەندىلەرنىڭ يېمىكى ئۈچۈن بۆلتۈرۈپ تاشلاپ بېرەتتى. قاچان كۆڭلى خالىسا شۇ چاغدا چىقىپ تاماشا قىلىپ قايتىپ كېلەتتى. دېمەك، كۆڭلى خالىغانىنى ئۆز مۇددىئا ـ مەقسەتلىرىدىكىدەك قىلدى.

نىياز ھېكمەتگ خوتەننى شۇنداق قالتىق ئىدارە قىلىدىكى، ھېچ كىشىنىڭ غىدىڭ ـ پىدىڭ قىلىشقا قۇدرىتى يوق ئىدى. ئەمما شۇنداق تەرتىپلەشكە بولاتتىكى، ئەقىل ـ پاراسەتلىرى دانا ئاقىللاردىن، پىكىر ـ تەپەككۇرلىرى ھۆكۈما ـ پەيلاسوپلاردىن ئۈستۈن ئىدى. ھەرقانچە تەدبىرلىك، ئىش بىلەرمەن، يىراقنى كۆرەر، تەجرىبىلىك كىشى تەپەككۇر بېشىنى خىيال دەريياسىغا چۆمدۈرۈپ، جەۋلان قىلىپ ئۈزسىمۇ، ئۇنىڭ مۇراد قىرغىقى ۋە مەقسەت كانارىسىنى كۆرەلمەيتتى. بۇ قەلەم دۇۋەت دەريياسىغا چۆمگىنىچە بېشىنى يۇقىرى كۆتۈرەلمەيتتى. نىياز ھېكمەتگنىڭ بېشىدا بار بولغان ئەقىل ـ پاراسەت، دۆلەتنىڭ ھەممىسى، ئاتىلىق غازىنىڭ دۆلەت ئاپىتىگىنىڭ نۇرىدىن ھاسىل بولغان بىر نىشانە ياكى بىر زەررە ئىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ نىياز ھېكمەتگكە بولغان ئېتىقاد ۋە ئىلتىپاتلىرى قانچە چوڭ بولسا، نىياز ھېكمەتگنىڭ ئاتىلىق غازىغا بولغان خىيانەت ۋە يامان نىيەتلىرى ئۇنىڭدىن يۈز ھەسسە زىيادە ئىدى. بۇنىڭ مىسالى شۇكى، نىياز ھېكمەتگ بىر تاغىسىنى لەنجۇ تەرەپكە خىتاي مەنسەپدارلىرىدىن ھال سوراپ ئۇلارنىڭ ئەھۋال ـ ۋەزىيەتلىرىنى بىلىپ كېلىشكە، توغرىراقى، تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىشكە ئەۋەتكەنىكەن. ئۇ ئادەم نەچچە ئاي يول مېڭىپ خىتاي مەنسەپدارلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئولاردىن خەت ـ

خەۋەر ئېلىپ يېنىپ كەلگەنىكەن. نىياز ھېكمەبەگ خەتنى كۆرۈپ ۋاقىپ بولۇپ ھەم تاغسىنىڭ ئاغزىدىنمۇ ئاڭلاپ ئوبدان بىلىپ بولغاندىن كېيىن بىر ئۆيىنىڭ ئىچىگە قۇدۇق كولاپ، ئاغزىنى بىلىنمىگۈدەك قىلىپ يېپىپ، ئۈستىگە كىگىز سېلىپ قويغانىكەن. تاغىسىنى شۇ ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ قۇدۇق تەرەپكە باشلاپتۇ. تاغىسى قەدىمىنى قويغان ھامان قۇدۇققا چۈشۈپ كېتىپتۇ. دەرھال زەمبىلدە توپا - قۇم ئەكىلىپ قۇدۇقنى كۆمدۈرۈۋېتىپتۇ. بۇ ئەھۋالنى بىلىپ قالغان بىر مەھرەم ئاتىلىق غازىغا ئەرز بېرىپ ۋەقەنى مەلۇم قىپتۇ. ئاتىلىق غازى: «پالانى مەھرەم شىكايىتىڭىزنى قىلىپ ئەرز بەرگەنىكەن، مەن قۇلاق سالمىدىم. شۇ مەھرەمنىڭ جازاسىنى بەرگەيسىز»، دەپ نىياز ھېكمەبەگكە ئىنايەتنامە ئەۋەتىپتۇ. بۇ ئىنايەتنامىنى كۆرگەن ھامان مەزكۇر مەھرەمنى يوق قىپتۇ. يەنە بىرى، ئاتىلىق غازى باقمي ئالەمگە سەپەر قىلغاندىن كېيىن نىياز ھېكمەبەگ خوتەنگە قايتىپ كېلىپلا ئەسلى ۋۇجۇددىكى ئىسيانكارلىق مىجەزى باش كۆتۈردى. شۇنىڭ بىلەن دۇشمەنلىك، ئاداۋەت دۇمبىقىنى چېلىپ بىراقلا يۇز ئۆرۈدى. بېكقۇلىبەگ خوتەنگە بارغاندا 30 مىڭ لەشكەر بىلەن ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىنبەگ ۋە ئوغلىنى چىقىرىپ بېكقۇلىبەگ بىلەن جەڭ قىلدى. بۇ لەشكەرلەر بېكقۇلى-بەگكە تەڭ كېلەلمەي قاچتى. نىياز ھېكمەبەگ قالغان لەش-كەرلىرىنى توپلاپ، توپ - زەمبىرەكلىرىنى تەييارلاپ تۇرغان چاغدا، چىقارغان لەشكەرلىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كېلە-ۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىدى. توپ - زەمبىرەكلەرنىڭ پىلتىسىغا ئوت يېقىپ پۈتۈن خوتەن ئەھلىنى ۋە قېچىپ كېلىۋاتقان لەشكەرلەرنى قەتلىئام قىلىشنى قەستلىدى. بۇ ئەھۋالدىن ئىشەنچ-لىك مۇلازىم ۋە ياخشى نىيەتلىك ئەمىرلەر خەۋەر تېپىپ قېلىپ، ھەممىسى يىغلىشىپ بۇ يامان نىيەتتىن قايتىشنى ئىلتى-

ماس قىلدى. نىياز ھېكمىبەگ بۇنداق نالايىق ھەرىكەتتىن قولىنى تارتىپ «مەيلى، لەشكەر ياكى پۇقرا بولسۇن خەزىنىلەرنى بۇلىۋالسۇن»، دەپ ئەمىر قىلدى. بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن خالايىق تالان - تاراجغا كىرىشىپ كەتتى.

مۇشۇ ئەھۋالدا نىياز ھېكمىبەگ مەخسۇس ساندۇق، تۇلۇمالارغا قاچىلانغان ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى ئېلىپ ئىشەنچلىك مۇلازىم ۋە ياساۋۇللىرى بىلەن خىتايلاردىن ياخشىلىق ئۈمىد قىلىپ كېرىيە يولى بىلەن كورلىغا قاراپ قاچتى. بۇ مەنزىلگە بۇرۇنلا مەخسۇس ئاتلارنى قويۇپ بېقىپ تۇرغانلىقتىن، 16 كۈنلۈك يولنى تۆت كېچە - كۈندۈزدە بېسىپ يېتىپ باردى. مەنزىلگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن مىنىپ بارغان ئاتلىرىنىڭ پېيىنى كېسىۋەتتى. قېچىپ كېتىپ بارغان يولدا مەيلى يىگىت-سەرۋاز، مەيلى سودىگەر بولسۇن پەرغانە تەرىپىدىن كەلگەنلا كىشى بولسا ئۇچرىغان يېرىدە يوقاتتى. قاراۋۇلدا تۇرغان تاش بەچە باشلىق 30 دەك مۇساپىر يىگىت بار ئىدى. ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئۇبۇلقاسىم پانسات ۋە مىرزا پانساتلار نۇرغۇن يىگىتلەر بىلەن كەينىدىن قوغلاپ بارغان بولسىمۇ، يول قۇمۇلۇق بولغانلىقتىن ئاتلارنىڭ تولىسى ماڭالماي توختاپ قالدى. 200 چە يىگىت نىيە دېگەن يەردە يېتىشىۋالدى. خوتەن بىلەن نىيەنىڭ ئارىلىقى قاتتىق 16 كۈنلۈك يول ئىكەن. ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ ۋە جېدەل بولدى. ئىككى تەرەپتىن 150 تەك ئادەم زايە بولدى. قوغلاپ بارغان يىگىتلەر ئاز بولغانلىقتىن نىياز ھېكمىبەگنى تۇتۇۋالالمىدى. نىياز ھېكمىبەگ قېچىپ كەتتى.

نىياز ھېكمىبەگ مۇشۇ تەرىقە بىلەن كورلىغا بېرىپ خىتاي مەنسەپدارلىرى بىلەن ئۇچراشتى. بۇ كۈنلەردە خىتاي مەنسەپ-

دارلىرىنىڭ چوڭى لوشەي دارىن بايدا، زۇڭدۇ دارىن* ئاقسۇدا ئىكەن. نىياز ھېكمەبەگ كورلىندىكى خىتاي ئەمەلدارلىرىغا ئاپارغان ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى بەردى. بۇلار لوشەي دارىن ۋە زۇڭدۇ دارىنلارغا خەۋەر يەتكۈزدى. ئۇلاردىن «كەلسۇن»، دېگەن پەرمان كەلدى. ئاڭغىچە زۇڭدۇ دارىن قەشقەرگە كەتكەنىدى. يەكەنگە دۇڭ دارىن كەلگەنىدى. نىياز ھېكمەبەگ قەشقەرگە بېرىپ زۇڭدۇغا «مەن خوتەنگە 12 يىل ھاكىم بولغانىدىم. خوتەن ئەھلىنىڭ ئۇلۇغ خان چېرىكىگە بېرىدىغان 12 يىللىق غەللە - پاراق مەھسۇلاتىنى يىغىۋېلىپ مەخپىي ساقلاپ قويغانىدىم. ئىلگىرىكى پادىشاھقا پۇقرالاردىن ئارتۇق ئالغان قىسمىنى بېرىپ ئالداپ كەلگەنىدىم. شۇ مەخپىي ساقلىغان خەزىنىلەرنى ئېچىپ ئۇلۇغ خان چېرىكلىرىگە تاپشۇرسام»، دەپ مەلۇم قىلدى. زۇڭدۇ دارىن نىياز ھېكمەبەگنى چاقىرتىپ كېلىپ: «سەن ھاكىم بولۇشتىن ئىلگىرى نېمە ئىش قىلغان؟» دەپ سورىدى. نىياز ھېكمەبەگ «مەن يەكەندە تۆتەنچى ئىشكىئاغا بولغانىدىم» دەپ جاۋاب بەردى. زۇڭدۇ دارىن: «سەن نېمىتى يامان ئادەم ئىكەنسەن. سېنى ئادەم قىلىپ بىر چوڭ شەھەرگە 12 يىل ھاكىم قىلغان، تۈز بەرگەن ئۇلۇغۇڭغا خىيانەت قىپسەن...» دەپ ئانچە ئېتىبار قىلمىدى. ئۇ ئاخىر خىتاي مەنسەپدارلىرىنى خوتەنگە باشلاپ ئاپىرىپ مەخپىي جايلاپ قويغان خەزىنىلىرىنى ئېچىپ بىر - بىرلەپ تاپشۇرۇپ بەردى.

نىياز ھېكمەبەگنىڭ شەھەردىكى ئوردا بىغىنىڭ بىر تەرىپىدە ئېگىز - پەس دۆڭلۈك زېمىن بار ئىدى. بۇ يەردە شېھىتلەرنىڭ مازىرى بار ئىكەن، دەپ ئەتراپىغا ئېگىز قورۇ ئام سالدۇردى. تامنىڭ ئىچىگە مەسچىت، ھوجرا، قارىيخانا، ئېتىكاپخانا،

* لېۋۇ جىنشاك، ئۆۋەندە «زۇڭتۇڭ» دەپمۇ ئىلمىغان — مۇھەررىردىن.

ئاشخانا، ئاتخانا بىنا قىلدۇرۇپ يەنە ئىككى قەبرە بەرپا قىلدۇردى. ھەر بىر قەبرىنىڭ ئۇچىگە 1500 دىن يامبۇ، بىرنەچچە چارەكتىن ئالتۇننى قاچىلاپ ئاغزىنى چاپلىدى. ئۈستىگە تۇغ - شەددە، ئەلەم - بايراقلارنى قاداپ كاتتا ئالىي مازار قىلدى. بىر مۇنچە يەر - زېمىن، دۇكانلارنى ۋەخپە قىلىپ ھوسۇلىنى قارىي ۋە ئېتىكاپ قىلىپ ياتقان كىشىلەرگە بېرىشنى تەيىن قىلدى. ھەر دۈشەنبە، پەيشەنبە كۈنلىرى قويلارنى سويۇپ كەڭرى نەزىر - نۇزۇراتلار قىلىپ غېرىب - غۇرۋا، مىسكىنلەرگە بېرىپ تۇردى. مەيلى تۈركىستان ۋە ھىندىستان ياكى پەرغانە ۋىلايىتى ۋە بەدەخشان تەرىپىدىن كەلگەن ئەپەندى ھەزرەت، شەيخ ۋە ئىشانلارنى مەزكۇر مازاردا بىر ھەپتە، ئەقەللىي ئۈچ كۈن ئېتىكاپ قىلىپ دۇئا تەلەپ قىلىشقا قوياتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ «بۇ مازار شەھرىنىڭ پەيزى - كارامىتى قانداق - راق ئىكەن؟»، دەپ سورايتتى. بۇ دۇئاگوي تەمەخورلار: «ناھايىتى ئۇلۇغ مازار ئىكەن. ھېچقانداق مازاردا بۇ مازار - دىكىدەك پەيزى بولمىغانىدى. بۇ مازار مەخپىي بولۇپ كەلگەن - ئىكەن. جانابىي ئالىيلىرىنىڭ دۆلەتلىرىنىڭ ئالىيلىقىدىن ئاشكارا بولۇپ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ھاجىتى راۋا بولۇپ مۇرادى ھاسىل بولدى»، دەپ جاۋاب بېرەتتى.

بۇ جايغا ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى كۆتۈرۈپ ئاپىرىپ، يەرنى كولاپ كۆمگەن ھاشارچى - مەددىكار، يىگىت - مەھرەملەرنىڭ ھەممىسىنى ئالتۇن - كۈمۈشلەر بىلەن قوشۇپ كۆمۈپ يوق قىلدى، بەلكى بۇ سىردىن ئازراق خەۋىرى بولغانلارنىمۇ سۈرۈشتۈرۈپ تېپىپ يوقاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خەزىنىنىڭ ئىس - پۇرىقىنى ھېچكىم بىلەلمىگەنىدى. ئاقىۋەت نىياز ھېكىمبەگ خىتاي مەنسەپدارلىرىنى خوتەنگە ئۆزى باشلاپ بېرىپ، مازارنىڭ تۇغ - شەددە، ئەلەم - بايراقلىرىنى يۇلۇپ

تاشلاپ، ئالتۇن ـ كۆمۈشنى كۆمۈپ قويۇپ «ئۇلۇغ مازار» دەپ خالايىقنى ئالداپ يۈرگەن قەبرىنى ئېچىپ ئىچىدىن ئالتۇن ـ كۆمۈشلەرنى ئېلىپ «ئۇلۇغ خان چېرىكلىرىنىڭ ھەققى» دەپ تاپشۇرۇپ بەردى.

نەزىم

ئىنسان ئەگەر ئاچسىلەر تەلىمىسغە ئېغىز،
بىچارە بولۇر ئىبلىس لەئىن بىتەمىز.

مانا بۇ شېئىر نىياز ھېكىمبەگنىڭ قىلمىشلىرىغا دەل مۇۋاپىق كېلىدۇ.

نىياز ھېكىمبەگ يەنە بىر بېغىغا مىڭ يامبۇنى كۆمۈپ ئۈستىگە ئانار، ئۈزۈم، شاپتۇل كۆچەتلىرىنى تىكىپ باغ قىلىـ ۋەتكەنىدى. بۇ كۆچەتلەرنىمۇ قومۇرۇپ ئېچىپ يامبۇنى ئېلىپ خىتاي، مەنسەپدارلىرىغا ئەردى. باغدىكى كۆلنىڭ تېگىدىن بىرـ مۇنچە پاكىز، چىرايلىق قاش تېشىنى سۈزۈۋېلىپ مەنسەپدارـ لارنىڭ ئالدىدا قويىدى. باغنىڭ يەنە بىر تەرىپىدىن 700 يامبۇنى كولاپ ئەكىلىپ «چېرىكلەرنىڭ ھەققى»، دەپ تاپشۇرـ دى. مۇشۇ تەرىقىدە نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۆمۈش ۋە خىتايلار ياخشى كۆرىدىغان مەرغۇپ تاشلارنى يوشۇرۇپ قويغانىكەن. ھەممىنى تاپشۇردى. چوڭ ـ كىچىك خىتايلار بۇنى كۆرۈپ خۇشال بولۇپ ماختاپ، ئۇنىڭغا ئاپىرىنلار ئوقۇدى.

نىياز ھېكىمبەگنىڭ بۇنداق ئەقىدە ـ ئىخلاسلىرى ۋە خىزمەتكارچىلىقى تۈپەيلىدىن خىتايلار ئۇنى يەكەنگە ھاكىم قىلدى. ئەمما نىياز ھېكىمبەگ خىتاي مەنسەپدارلىرىنىڭ ناھايىتى چوڭ مەنسەپ بېرىشىنى كۆزلىگەنىدى. يەكەنلىك

هاكىملىقىنى نەزەرگە ئىلمىدى. «مەن ئەقىدە ۋە ئارزۇ قىلغان خىتايلار بۇ ئەمەسكەن»، دەپ نىيىتىنى بۇزۇپ كونا ئادىتىنى تەكرارلىدى. يەكىنده مەخپىي ئىشخانا قۇرۇپ، يوشۇرۇن قورال - ياراق تەييارلىدى. شەھەر، سەھرالاردىن تونۇش - بىلىشلىرىنى بىر - بىرلەپ قىچقىرىپ، مېھمان قىلىپ ۋەدە - قەسەملەر بىلەن خۇش قىلىپ ئۆزىگە تارتىپ ئۇمىدۋار قىلدى ۋە ۋاقىت - مۇددەتنى تەيىن قىلدى. پەيغەمبىرىمىزنىڭ «ئورنىنى كىم كولىسا ئۆزى چۈشىدۇ» دېگەن ھەدىسلىرى ئىجرا بولدى. نىياز ھېكىمبەگدىن بىر قوتداقچى ئۇستىنىڭ كۆڭلى ئاغرىغانىدى. ئۇ بىرىپ ۋەقەنى دۇڭ دارىنغا ئېيتىپ قويدى. دۇڭ دارىن كىشى ئەۋەتىپ مەخپىي تەكشۈردى. تەكشۈرگۈچى راستلىقىنى مەلۇم قىلدى. دۇڭ دارىن شۇ زامان بىر خان ئوقى بىلەن 20 چېرىكنى ئەۋەتتى. خان ئوقىنى نىياز ھېكىمبەگ ئولتۇرغان ئۆيىنىڭ ئىشىكىگە قاداپ قويدى. ئۆز ئۆيى ئۆزىگە گويا بىر زىندانغا ئوخشاش تۇرمە بولدى.

يەكەننى كۇچالىق قادىر ئىشكىنىغا بەگكە تاپشۇردى. شۇ ئاردا 23 كۈن ئۆتتى. قەشقەردىن بىر مەنسەپدار كېلىپ نىياز ھېكىمبەگنى قۇرۇق ھارۇنغا سېلىپ خار ۋە ئېتىبارسىزلىق بىلەن قەشقەرگە ئېلىپ ماڭدى. نىياز ھېكىمبەگنىڭ مۇسۇلمانلارغا بولغان ئاداۋەت ۋە خۇسۇمەتلىرى ئەسلى زاتىدا بىللە ياراتىلغانىكەن.

نىياز ھېكىمبەگنىڭ قاراڭغۇ ۋۇجۇدى بۇ يورۇق ئالەمگە كېلىشتىن ئىلگىرى، مەرھۇم شائىر كارامەت قىلغانىدەك بۇ شېئىرنى مۇشۇ بەگنىڭ ۋۇجۇدىغا مۇناسىپ يازغانىكەن:

نەزم:

گەر قارا توقۇلسا ئەزەلدە كىشىنىڭ گىلىمىن،
ئابى زەمزەم بىرلە ئاقارماس ھەرقانچە يۇغان بىلەن①.

دېمەك، ئاۋۋال كۆچالىق خوجىلارنىڭ دۆلەت چىرىغىنىڭ خىرە بولۇپ ئۆچۈشىگە ئىياز ھېكمىيەگ سەۋەبچى بولدى. ئاندىن ئاتىلىق غازىنىڭ مېھرىبانلىق بىلەن قىلغان پەرمانلىرى بويىچە خوتەندەك ئالتە ھاكىملىق كاتتا يۇرتقا يۇز دۇئان②، 40 كۈنلۈك سەھرا ۋە قىشلاقلىرى بىلەن قوشۇپ مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى بەردى. خالىغىنىچە بۇيرۇق بېرىپ ئىش يۈرگۈزۈشكە ئىختىيارنىڭ تىزگىنىنى قولىغا تۇتقۇزدى. شۇنداق ئۇلۇغ دۆلەت ۋە مەنسەپكە قانائەت قىلماي، ئىسلام دائىرىسىدە ئۆتكەن ئۆمۈر ۋە تۇرمۇشلىرىنىڭ قەدىر - قىممىتىنى بىلمەي، شۇكرانە نېمەتنى كۆپرانە نېمەتكە ئۆزگەرتىپ، خىتايلاردىن مەنسەپ تەمە قىلىپ ۋاپا ئۈمىد قىلغانلىقى، ئۇنىڭ ناھايىتى ھاماقەت ۋە ئەقىلسىزلىكىنى ئاشكارا قىلدى.

نەزم

نېئىمەتنىڭ ئارتار ئەگەر شۇكرانە نېئىمەت ئەيلىسەڭ،
قوللىرىڭدىن پات كېتەر كۇفرانە نېئىمەت ئەيلىسەڭ.

---

① بىر كىشىنىڭ گىلىمى ئەزەلدىن قارا توقۇلغان بولسا، زەمزەم سۈيى بىلەن ھەرقانچە يۇغان بىلەنمۇ ئاقارمايدۇ. دېمەك، بىر كىشى ئەزەلدىن قارا كۆڭۈل، ئالانىمەت يارىتىلغان بولسا، ئۇ ھەرقانچە قىلغان بىلەن توغرا بولغا ماڭمايدۇ.

② دۇئان — ئۆشرە - زاكات، غەللە - پاراق يىغقۇچى.

بۇنىڭدىنمۇ ئاجايىپراقى شۇكى، بەخت ـ دۆلىتىگە سەۋەب بولغان ئۆز ئۇلۇغىغا خىيانەت قىلىپ يوقاتىتى. بۇ ۋەقەلەر يۈقىرىدا بايان قىلىندى. يەنە بىرى، كىچىكبەگ بەچە (ھەققۇلىبەگ) نىڭ ئۆلۈشى ئۈچۈن ھىيلە ـ مىكىر ئىشلىتىپ، چوڭ بەگ بەچە (بېكقۇلىبەگ) گە خەت يېزىپ ئۆز قېرىنداشىنى ئۆلتۈرۈپ، ناھەق قان تۆكۈپ خالايىقنىڭ مالامەت ئوقىغا نىشان بولۇشىغا سەۋەبچى بولدى.

نىياز ھېكىمبەگ ئاتىلىق غازىغا بەرگەن زەھەردىن ئۆزۈكىنىڭ كۆزى ئاستىدا ئازغىنا مەخپىي ساقلىغانىكەن. خىتايلارنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ ئۆزۈكىدىكى ئاشۇ زەھەرنى چىقىرىپ ئاغزىغا سالدى ۋە بۇ پانىي ئالەمدىن خوشلاشتى*. قىلغان يامان ئىش، يامان ھەربىكەتلىرىنىڭ جازاسىنى بۇ ئالەمدە ئاشكارا كۆردى.

نەزم

يامان قىلماق يامان پەيدا قىلۇر ھەم ياخشى ئىش يامان،
كى ئارپادىن ئۈنەر ئارپا، كى بۇغدايدىن ئۈنەر بۇغداي.

دېمەك، نىياز ھېكىمبەگ ھوقۇق تۈتقان كىۋنلىرىدە خالايىقنىڭ خۇنلىرىنى ناھەق تۆكتى. ھوقۇقى قولدىن كەت ـ

---

* نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدە گەپ خىلمۇ خىل، «زو زۇكىتاك ھەزرەتلىرىنىڭ خانغا يوللىغان مەلۇماتنامىلىرى» دېگەن كىتابتىمۇ دېيىلىشىچە، ئۇ قەشقەرگە ئېلىپ كېلىنگەندىن كېيىن، زىندانغا تاشلانغان ۋە ئۆزىنىڭ گۆشىنى ئۆزىگە يېگۈزۈش جازاسى بېرىلىپ ئۆلتۈرۈلگەن ـــ مۇھەررىردىن.

كەندىن كېيىن ئاقسۇەت ئۆزبىنىڭ خوتىنى ئۆز ئولى بىلەن تۆكتى.

يەكىنگە مۇھەممەد يۇنۇس شاغاۋۇل دادخاھ 12 يىلدىن كۆپرەك مۇستەقىل ھاكىم بولدى. دۆلەتلىرى نىياز ھېكىمبەگ- نىڭ دۆلىتىدىنمۇ زىيادە ئىدى. شاغاۋۇل دادخاھ ئالىم، ئېتىقادلىق كىشى ئىدى. يۇرتدارچىلىق ئىشلىرى، غەللە- پاراق، باج- خىراج توغرىسىدا شەرىئەت ھۆكمىدىن قىلچە چىقمايتتى. ھەمىشە ھەرقانداق ئەھۋالدا مۇستاپا* نىڭ شەرىئە- تىگە تولۇق رىئايە قىلىپ قاتتىق ئېھتىيات قىلاتتى. ئۆز ۋاقتىدا ھېچقانداق بىر كىشىگە زۇلۇم- تەئەددى قىلمىغاندى. ئەمما بىيجىنىڭ ئەھلى يېتىپ كەلگەندە قورقۇپ سېرىق قول تەرىپىگە نۇرغۇن ئەمىر ۋە سەركەردىلىرى بىلەن قاچتى. سوغۇقنىڭ يامانلىقىدىن داۋانغا قار يېغىپ يول توسۇلۇپ قالغاچقا، ئۆتەلمەي يەكىنگە يېنىپ كەلدى. بۇ چاغدا خىتاي مەنسەپدارلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. خىتايلار بىرنەچچە ئەمىر ۋە سەركەردىلەرنى شېھىت قىلدى. خىتاي مەنسەپدار- لىرى يۇنۇسخان شاغاۋۇل دادخاھقا ئىززەت- ئىكرام كۆرسىتىپ، «سىز تولا ئوبدان ئادەم ئىكەنسىز، ئەمما ئەيىبىڭىز ﴿八昇﴾ ئىكەن يەنى يات كىشى — باشقا يۇرتىنىڭ ئادىمى ئىكەنسىز. مۇشۇ يەردە تۇرسىڭىز مائاش بەلگىلەپ بەرسەم، يۇرتۇمغا كېتىمەن دېسىڭىز ئادەم قوشۇپ، يول خىراجىتى بېرىپ يولغا سېلىپ قويسام»، دەپ ئىلتىپات قىلغاندا، شاغاۋۇل دادخاھ يۇرتۇمغا كەتسەم، دېگەن ئەرزنى بايان قىلدى. دۇشمەنلىكى شۇنداق ئاشكارا تۇرسىمۇ، زۇڭدۇ 500 سەر كۈمۈش ۋە ئات- ئۇلاغ بېرىپ، ئادەم قوشۇپ، ئىززەت- ئابرويى بىلەن پەرغانە

* مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام.

ۋىلايەتدىكە يولغا سېلىپ قويىدى. ياراتقان تەكرىم ئۇنىڭ قىلغان ياخشىلىقلىرىنىڭ نەتىجىسىنى بۇ ئالەمدە ئوچۇق كۆرسەتتى. بۇ ۋەقەلەرنى بۇ يەردە تەپسىلىي بايان قىلىشتىن مەقسەت، ۋىلايەت ۋە شەھەرلەرگە بۇنىڭدىن كېيىن ھاكىم بولغانلار ۋە مەملىكەتنىڭ پۈتۈن ئەمەلدارلىرىغا، نىياز ھېكىمبەگ بىلەن مۇھەممەد يۇنۇسخان شاغاۋۇل دادخاھنىڭ ئەھۋالىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئاقىۋەتلىرىنى بىلدۈرۈش زۆرۈر كۆرۈلدى.

مۇھەممەد يۇنۇسخان شاغاۋۇل دادخاھ بىلەن نىياز ھېكىمبەگنىڭ ھەر ئىككىلىسى بىر پادىشاھنىڭ قول ئاستىدا بولۇپ، بىر دەۋردە ئوخشاش ئىككى چوڭ شەھەرنىڭ مۇستەقىل ھاكىملىرى ئىدى. ھەر ئىككىسىگە بۇيرۇق، پەرمان، يارلىق ئوخشاش چۈشەتتى. بۇلارنىڭ ھال-ئەھۋالى ۋە ئاقىۋەتلىرىنى مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگەنسېرى، بىرىگە قەدىمىي دۇشمەنلىرى سەممىي دوست بولۇپ، ئاسراپ، ئىززەت-ھۆرمەتنى قىلىپ، مەقسەت ۋە ئارزۇلىرىغا يەتكۈزۈپ، جان ۋە مالىلىرىغا ئامانلىق بېرىپ، ھەتتا ئالتۇن-كۈمۈش خىراجەتلەرنى ئىنئام قىلىپ ئەل-يۇرتى، ئۇرۇق-تۇغقان ۋە قوۋم-قېرىنداشلىرىغا ئۇلاشتۇردى. يەنە بىرىنىڭ جان-دوستلىرى ۋە ئۇ دۇنيا-بۇ دۇنيالىق بۇرادەرلىرى دۇشمەن بولۇپ، ئىززەت ۋە ئېتىبارىدىن ئايرىپ، خار-زار قىلىپ، مال-مۈلۈكلىرىنى ئېلىۋېلىپ نا ئۇمىد قىلدى. ئۇنى ئەل-يۇرتى ھەتتا قوۋم-قېرىنداش، پەرزەنت-ئەقرىبالىرىدىنمۇ جۇدا قىلىپمۇ جېنىغا ئامانلىق بەرمەي زېمىنىنىڭ ئاستىغا تاپشۇردى.

دېمەك، پۇقرا-رەئىيەلەرنىڭ ئاسايىشلىقىنى كۆزلەپ، ئەدلى-ئادالەتنى ئۈزىگە لازىم تۇتقانلار ئۇنىڭ نەتىجىسىنى ۋە ئەجرىنى مۇشۇ ئالەمدىلا ئاشكارا كۆردى. پۇقرالارنىڭ پۇل-مالىلىرىنى سەل چاغلاپ ئېلىۋېلىپ، جەبر-زۇلۇم قىلغان،

پۇقرالارنىڭ كۆز يېشىدىن ئېھتىيات قىلمىغانلارمۇ نەتىجىسىنى مۇشۇ ئالەمدە ئاشكارا كۆردى. ئۇلۇغ تەڭرىم، بىزنى رەھىم-شەپقەت قىلىپ توغرا يولغا باشلىغايسەن، ئامىن.

16

ئالىي مەرتىۋىلىك جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ دەۋرىدىكى مۇشتەرى تەلئەت① دىيانەتلىك ئۆلىمالار، مۇكەممەل تەربىيە كۆرگەن كاتىپ - مىرزىلار ۋە سۆلەتلىك لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ ئەھۋالاتى

بۇ يەتتە شەھەر ئىقلىمىدىكى ئالىي دەرىجىلىك مازارلارنىڭ ئۇلۇغ روھلىرىنىڭ مەدىتى ۋە ياردىمى، پەزىلەتلىك دۇئاگۇيلارنىڭ ئىجابەتلىك دۇئالىرىنىڭ بەرىكىتىدىن ئاتىلىق غازى بۇ يەتتە شەھەر ئاھالىسىگە 14 يىل ھۆكۈمران بولدى. ئۇلۇغ ئەرۋاھلارنىڭ مۇقەددەس روھلىرى، قۇتبۇل ئەقتاپ② ۋە چىلتەنلەرنىڭ مەدىتى بولمىسا بۇنداق دۆلەتكە مۇيەسسەر بولمىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. «نەفھاتۇلئۇنىس»③ دېگەن كىتابتا مۇنداق دەيدۇ: «ئاسماندىن يامغۇرنىڭ يېغىشى، يەر - زېمىندا ئۆسۈملۈك - گىياھلارنىڭ

---

① مۇشتەرى تەلئەت — چىرايلىق يۇلتۇزدەك نۇر چېچىپ تۇرىدىغان دېگەن مەنىدە.

② قۇتبۇلئەقتاپ — يېتەكلىگۈچى، توغرا يولغا باشلىغۇچى دېگەن مەنىدە.

③ نەفھاتۇلئۇنىس — كىتابنىڭ نامى. سوفىزمنىڭ پېشۋالىرىدىن ۋە ئۇلارنىڭ سۆپەتلىرىنى بايان قىلىدىغان كىتاب.

ئۇنمەكلىكى، ئۇلۇغ ئەۋلىيالارنىڭ قەدەملىرىنىڭ بەرىكىتىدىندۇر. مۇسۇلمانلارنىڭ كاپىرلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشى ئەنە شۇ ئەۋلىيالارنىڭ ھىممەت ۋە مەدەت قىلىشىدىندۇر. بۇنداق زاتلار 4000 بولۇپ، ئالەمنىڭ ئىگىلىرى شۇلاردۇر. بۇلار بىر-بىرىنى تونۇمايدۇ. ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى بىلمەيدۇ. پۈتۈن ئەھۋالى خالايىقتىن مەخپىيدۇر. پۈتۈن چىگىشلەرنى يەشكۈچى ۋە ھەل قىلغۇچى تەكرىنىڭ دەرگاھىدا ئۇلۇغ سانالغۇچىلار 300 دۇر. بۇلارنى «ئەخيار»①، دەيدۇ. بۇ زاتلاردىن 40 تەنى «ئابدال»② ئاتايدۇ. يەنە يەتتە كىشىنى «ئەبرار»③، تۆت كىشىنى «ئەۋتار»④، ئۈچ كىشىنى «نەقىبا»⑤، بىر كىشىنى «قۇتۇب» ۋە يەنە بىرىنى «غەۋس»⑥ ئاتايدۇ. بۇلار بىر-بىرلىرىنى تونۇيدۇ. ھەر بىر ئىشتا بىر-بىرلىرىنىڭ رۇخسەت قىلىشىغا ۋە ياردەم بېرىشىگە موھتاجدۇر، دەپ زىكرى قىلىدۇ.

يۇقىرىدىكىلەرنى بايان قىلىشتىكى مەقسىتىمىز شۇكى، ئاتلىق غازىنىڭ دەۋرىدە سەئىد⑦ پەيزىلەتلىك ئۇلۇغ ئۆلىمالار تولا ئىدى. ئۇنىڭ غالىب قوشۇنلىرى 80 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، لەشكەر باشلىقلىرى، تۆھپە ياراتقان كىشىلەر ئارىسىدا پازىل، ئالىم، ئىبتىقادلىق كىشىلەرمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ

---

① ئەخيار — ئەڭ يېقىن دوست دېگەن مەنىدە.

② ئابدال — ئۆزگەرمەك ياكى ئۆزگەرتمەك.

③ ئەبرار — پاك - گۇناھسىز كىشى. گۇناھسىنىڭ ئەپۇ قىلىنىشىغا ياردەم بەرگۈچى.

④ ئەۋتار — مىق، قوزۇق، دۇنيانى تۇتۇپ تۇرغۇچى.

⑤ نەقبا — يېتەكچى، يول باشلىغۇچى، يول كۆرسەتكۈچى.

⑥ غەۋس — قوتۇلدۇرغۇچى، قۇتۇلۇشقا ياردەم بەرگۈچى.

⑦ سەئىد — پەيغەمبەر ئەۋلادى دېگەن مەنىدە.

قىلغان ئىبادەتلىرى ۋە تارتقان رىيازەتلىرىنىڭ ئونىدىن بىرىنى شۇ زامانىنىڭ ئۇلۇغ ماشايىخلىرى ئادا قىلالمايتتى. ئەمما يامان ئادەملەرمۇ بار ئىدى. قىسقىسى، ئۇلۇغ سەئىدلەر، ئۆلىما ۋە ھەقىقەتپەرۋەر كىشىلەرنىڭ قاتاردا ياكى لەشكەر باشلىقلىرى ۋە خىزمەت كۆرسەتكەن ئەمىرلەر گۇرۇھىدا ۋە ياكى پۇقرا - رەئىيەلەرنىڭ ئارىسىدا ئۇلۇغ ئەۋلىيا ئەخيارلار، ئۇلۇغ ئەبرارلار بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى بۇنداق زاتلار مەخپىي ۋە يوشۇرۇندۇر. ئۇلۇغ تەكرىم بۇنداق ئالىي دەرىجىنى خالىغان كىشىگە بېرىدۇ. بۇنداق كاتتا سائادەتنىڭ ئىشىكىنى خالىغان كىشىگە ئاچىدۇ. قۇرئان كەرىمدە: «ئاللاھ ئۆزى خالىغان كىشىگە پەزىلەت ئاتا قىلىدۇ»، دېيىلگەن. بۇنداق سەئىد، پېشىۋالار، پەزىلەتلىك، ئادالەتلىك ئۆلىمالار، شەرىئەت ئىلمى ۋە پەرمان - قائىدىلىرىنى مۇكەممەل ئىگىلىگەن زاتلارنىڭ بەزىسى، ئاتلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە ھاياتلىق بىلەن خوشلاشقان بولسىمۇ، بەزىلىرى ھاياتلىق دائىرىسىدە ياشاپ كېلىۋاتاتتى. شۇلاردىن بىرى جاھانگىرخان تۆرەمنىڭ ئوغلى بۇزرۇكخان تۆرەم بولۇپ، ئۇ بىرنەچچە يىل بۇ دىيارغا تۇرغاندىن كېيىن پەرغانىگە قايتىپ كەتتى. بۇ توغرىدا يۇقىرىدا ئازغىنا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى. ئۇنىڭدىن باشقا جانابىي كاتتاخان تۆرەم ئۇلۇغ تەكرىنىڭ قىچقىرىشىغا بىنائەن ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلىپ جەننەتكە مۇشەررەپ بولۇپ قەشقەردە دەپنە قىلىندى. ئىنىسى كىچىكخان تۆرەم ۋاپات بولۇپ ئاقسۇدا دەپنە قىلىندى. ئىسرائىلىخان تۆرەم كونا تۇرپاندا ۋاپات تاپتى. مۇھەممەد رەھىمخان تۆرەمۇ قايتىپ كەتتى. كاتتا خان تۆرەمنىڭ ئوغلى ھېكىمخان تۆرەم ئىدى، ئۇمۇ قايتىپ كەتتى. بۇ ھەقتىكى ئەھۋاللارنى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەنىدۇق. ھېكىمخان تۆرەمنىڭ تارىخىي ھەجرىيىنىڭ

1321 - يىلى① بۇ ئالەمدىن باقىي ئالەمگە سەپەر قىلدى دېگەن خەۋەر قۇلىقىمىزغا يەتتى. بۇ سەئىدلەرنىڭ پەزىلەتلىرى پۈتۈن ئىنسانلارغا ناھايىتى ئاشكارىدۇر.

يەنە ئىشان تەبىقىلىرىدىن جانابىي مەھمۇد خوجام ھەزرەت بولۇپ، ئۇ پەزلى كامالەتتە ناھايىتى ئۈستۈن ئىدى. ئۇ ئاتىلىق غازىنىڭ پىرى بولۇپ، ئاتىلىق غازىنىڭ زامانىدىلا باقىي ئالەمگە سەپەر قىلىپ قەشقەرگە دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭ دىن باشقا يەنە ئەھمەد خوجا شەيخۇلئىسلام دېگەن ناھايىتى پەزىلەتلىك كىشى بار ئىدى. ئۇ ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىشقا كەتتى. ئەكىملەردىن تۆرەم بولسا پازىل، ئۆلىما، ئىنساپلىق بىر ئادەم بولۇپ، ئىسمى - جىسمىغا لايىق كامالەتكە يەتكەنىدى. سەئىد ئەردىلانى — چوڭقۇر بىلىم ئىگىسى ۋە زور ئۆلىما بولۇپ، ئۇ ھەزرىتى ئاپاقىتا دەرس ئۈتۈپ نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلارغا تەلىم بەرگەنىدى. يەنە سەئىدلەردىن جانابىي ئەھرارخان تۆرەم ناھايىتى پازىل، ئىبتىقادى مۇستەھكەم، تەقۋادار كىشى ئىدى.

ھىندىستانلىق دىۋانە ئاتانا غەۋسۇلئەزەم② تەرىقەتلىرىدىكى ئاددىي، كەمتەر ۋە ياشانغان ئادەم بولۇپ ئاتىلىق غازىنىڭ پىرلىرىنىڭ قاتارىدىكى كىشى ئىدى. كىشىلەر ئۇنى: ئۇ ھازىر 114 ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، ئۆزى ناھايىتى قۇۋۋەتلىك بولۇپ، قاتتىق ئىبادەت، مۇشەققەتلىك تۇرمۇشقا ئادەتلەنگەن، دەپ تەرىپلىشىدۇ. ئۇ ھېلىمۇ ھايات بولۇپ،

---

① ھىجرىيىنىڭ 1321 - يىلى مىلادىنىڭ 1903 - 1904 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② قادىرىيە سۇلۇكىنىڭ پىرى ئابدۇلقادىر جىلانى قاتارلىقلارغا بېرىلگەن نام — مۇھەررىرىدىن.

ئۇچتۇرپاندا غەۋسۇلئەزەمنىڭ داشلىرىنى قاينىتىپ، غېرىب-غۇرۇالارغا ئاش بېرىپ، تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇل بىچارىلەرگە باشپاناھ بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

ئاتىلىق غازىنىڭ زامانىدا نۇرغۇن مۇرەتتەپ قارىيلار جەم بولغان بولۇپ، ھېچ زامانىدا مۇنداق يىغىلمىغان بولغىيدى. شۇلارنىڭ جۇملىسىدىن قارىي موللا سالىھ پازىل، خۇش ئاۋاز، ئېتىقادى كۈچلۈك ۋە مۆمىن مۇرەتتەپ قارىي ئىدى. يەنە قەشقەرلىك ئۆلىمالارنىڭ ئۇستازى موللا مۇھەممەد شېرىپ خەلىپىتىم 50 — 60 يىل مۇدەررىسلىك قىلىپ، تالىپ ۋە ئوقۇغۇچىلارغا تەلىم بېرىش بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەن كىشى ئىدى. نۇرغۇن تالىپلار ئۇنىڭدىن زور مەنپەئەت ئالغانلىقتىن ئۇ «مەنپەئەتلىك ئۆلىما» دەپ نام ئالغانىدى. ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن 300 گە يېقىن كىشى خەتمەكەردىلىككە① ئېرىشىپ ئۆز ئالدىغا مۇدەررىس بولۇپ دەرس ئۆتۈشكە رۇخسەت ئېلىپ، قوللىرىغا شاھادەتنامە ئالدى. موللا مۇھەممەد شېرىپ خەلىپىتىم 85 ياشقا كىرىپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1310-يىلى② زامىزان ئېپىدېمىيىسىنىڭ 17 - كۈنى ۋاپات بولدى. يەنە بىرى موللامىر مۇھەممەدى ئاخۇنۇم قازى كالان③ ئۇ ئېتىقادلىق، شەرىئەت ئىلمىنى پۈختا ئىگىلىگەن، ئىنساپلىق كىشى ئىدى. يەنە بىرى موللا ئابدۇرىشىت ئاخۇن ئەلەم ئۆلىما ۋە مۆمىن كىشى ئىدى. يەنە موللا مۇھەممەدى ئاخۇن، ئالىم،

---

① خەتمەكەردە — ئىمتىھان بەرمەك. ئىمتىھاندىن ئۆتمەك.

② ھىجرىيىنىڭ 1310 - يىلى — مىلادىنىڭ 1892 - 1893 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

③ قازى كالان — سوراقچىلار باشلىقى، سوتچىلارنىڭ چوڭى.

خۇش خۇي، شېئىر ۋە مۇئەممادا① داڭلىق كىشى ئىدى، يەنە ئابدۇخالىق ئىشان دېگەن بىر زات بار ئىدى. ئۇ مىر مۇھەممەدى قازى كالاننىڭ ئىنىسى بولۇپ، غەۋسۇلئەزەم تەرىقىتىنىڭ يېتەكچىسى، كەمتەر، ئاددىي ـ ساددا كىشى ئىدى. ئاتىلىق غازى ئۇنىڭغا بەك ئېتىقاد قىلاتتى. يەنە يەكەندىكى ئۆلىما-لارنىڭ ئۇستازى ۋە كاتتىسى زىيائىددىن دامۇللا قازى كالان ئىسلامنىڭ قائىدە ـ قانۇنلىرىغا مۇۋاپىق ھۆكۈم يۈرگۈزىدىغان، «ھۆكمى ھەممە ئىنسانلار ئارىسىدا ئىجرا بولىدۇ»، دېيىشكە بولىدىغان ئۇلۇغ كىشى ئىدى. ئۇ ئامان ـ ئېسەن ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. ئۇلاردىن باشقا يەنە موللا قاسىم ئاخۇن ئەلەم، موللا نېئىمان ئاخۇن قازى رەئىسلەرمۇ بار ئىدى. ئىشانلاردىن، خۇددى زامانىنىڭ پادىشاھى، دەۋرنىڭ ھۆكۈمرانىدەك ئابرويلۇق كەبىر ساھىب ھەزرەت ۋە مىسكىن شاھ ساھىب② ھەزرەتلەر بار ئىدى.

خوتەندىكى بالا ئىبراھىم قازى كالان ئاخۇنۇم، ئالىم، دىيانەتلىك، شەرىئەت ئىلمىدە ھەممە ئۆلىمالاردىن ئۈستۈن ۋە مۇكەممەل، شەرىئەت ھۆكمىنى ئىجرا قىلىشتا پۈتۈن قازىلارنىڭ ئالدىدا تۇرىدىغان غەيرەتلىك كىشى ئىدى.

ئاقسۇدا خوتەنلىك موللا ئابدۇللا ئاخۇنۇم قازى كالان ئىدى. ئۇ مۆمىن، ئېتىقادلىق، ئىنساپلىق، دىيانەتلىك، ئىلمىي شەرىئەت ۋە ئادالەتتە تەڭدىشى يوق، شەرىئەت ھۆكمىنى ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئەۋلىيا ـ مۇجتەھىتلارنىڭ ئېيتقانلىرى

---

① مۇئەمما ـــ تېپىشماقلىق قوشاق، شېئىر.

② «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «كەبىر ساھىب ھەزرەت ۋە مىسكىن ساھىب» دەپ ئېلىنغان ـــ مۇھەررىردىن.

بويىچە ئىجرا قىلىدىغان، دۇشمەنلەشكەن ئىككى دەۋاگەر ئارىسىدىكى دەۋانى ئادالەت بىلەن سوراپ، ئۇلارنىڭ دۇشمەنلىكىنى يوقىتىدىغان قازىلىققا تولىمۇ مۇۋاپىق كېلىدىغان كىشى ئىدى. مەزكۇر موللا ئابدۇللا قازى ئاخۇنۇم تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1307 - يىلى① پانىي ئالەمدىن باقىي ئالەمگە سەپەر قىلدى. يەنە موللا ھەسەن ئاخۇن ئەلەم ئۆز مەنسىپىگە مۇۋاپىق زور ئۆلىما ۋە پازىل ئادەم بولۇپ، ئۇ ئىلىمنىڭ ھەممە ساھەلىرىدىن خەۋەردار، شەرىئەت ئىلمىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان، زېھىن - پاراسىتى ئۆتكۈر، مۇلايىم ۋە كۆڭلى ئىنچىكە كىشى ئىدى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1310 - يىلى② رامىزان ئېيىنىڭ 27 - كۈنى (پەيشەنبە) ۋاپات بولدى. يەنە موللا ئىسمائىل مۇپتى ئاخۇنۇم، ئىلمىي شەرىئەتتە كامىل، خۇش خۇي، مۇلايىم، گەپدان، ھەممە ساھەدىن خەۋەردار ئاممىباب كىشى ئىدى. يەنە موللا ئابدۇلىتىپ ھاجى، بۇخارادا ئوقۇغان، ئىلىم - پەنگە ماھىر، ھاياتىنى ئىلىمگە بېغىشلىغان، تالىپلارغا دەرس ئۆتكەن، ئەس - يادى تەڭرى بىلەن ئاخىرەتنىڭ غېمىدە يۈرىدىغان كىشى ئىدى. يەنە موللا ئوسمان ئاخۇن ھاجى، ئۆز ۋاقتىدىكى ئۆلىمالاردىن، پېشقەدەم، ئىززەت ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر، ئىلمىي شەرىئەتنى پۇختا ئىگىلىگەن، پەرھىزكار كىشى بولۇپ، قىيىن مەسىلىلەرنى يېشىشكە كەلگەندە تەدبىرسىزرەك ئىدى. ئۇ ئۆمرىنى دەرس ئۆتۈش، شاگىرتلارغا تەلىم بېرىش بىلەن ئۆتكۈزگەن بولۇپ، مەن كەمىنەنىڭ ئۇستازلىرى جۈملىسىدىن ئىدى.

---

① ھىجرىيىنىڭ 1307 - يىلى مىلادىنىڭ 1889 - 1890 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② ھىجرىيىنىڭ 1310 - يىلى مىلادىنىڭ 1892 - 1893 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئاقسۇدىكى قەدىمدىن تارتىپ ئاخۇن ئەۋلادى، شەرىئەتنىڭ ئىگىلىرى بولۇپ كەلگەنلەردىن، شەمسىددىن ئەلەم ئاخۇنۇم دېگەن كىشى بارئىدى. ئۇ مۆمىن، ساددا، ساھىبى ئىستىخارە①، دۇئاسى ئىجابەتلىك، تۇتۇۋېلىش قابىلىيىتى يۇقىرى، ناتىقلىقتا تەڭدىشى يوق كىشى ئىدى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1295 - يىلى② ۋاپات بولدى. يەنە، ھادى خەلىپەم ئىشانلىق بىلەن ئۆمۈر كەچۈرگەن ئادەم بولۇپ، مىرغىياسىددىن ۋەلىيۇللانىڭ نەۋرىلىرىدىن ئىشانخان ھەزرىتىمنىڭ مۇرىتى ئىدى. ئۇ ئاتىلىق غازىنىڭ دەۋرىدە قەشقەردە ۋاپات بولدى. يەنە مولا ئابدۇلباقى ھاجى مۇپتى ئەقىل - پاراسەتتە تەڭداشسىز، دانا، شائىرلىقتا يېتىشكەن كىشى ئىدى. ئۇ ئۆز ۋاقتىدا ئۇلۇغ پادىشاھلاردەك ئۆتكەن، دائىم نەغمە - ناۋا، بەزمە - مەشرەپ بىلەن ئۆمۈر كەچۈرگەن، گاھىدا بىرەر پىيالە ئۈزۈم شارابى بىلەن كۆڭۈل ئېچىپ روھىنى كۆتۈرىدىغان، خۇش خۇي، مۇلايىم، سېخىي، مۇساپىرپەرۋەر كىشى ئىدى③. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1300 - يىلى④ ۋاپات بولدى.

ئىشان تەبىقىلىرىدىن ئىمامى رەببانى مۇجەددىدى ئەلىپسانىنىڭ نەۋرىلىرىدىن بىرى بولغان نىسار مەسۇم ھەزرىتىم، ئاقسۇ-

---

① ساھىبى ئىستىخارە ــ كەلگۈسىدىكى ياخشى - يامان ئىشلارنى ئالدىن بىلىدىغان كىشى.

② ھىجرىيىنىڭ 1295 - يىلى مىلادىنىڭ 1878 -، 1879 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

③ «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «مۇساپىر كىشى ئىدى» دېيىلگەن ــ مۇھەررىردىن.

④ ھىجرىيىنىڭ 1300 - يىلى مىلادىنىڭ 1882 -، 1883 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

دا ئولتۇرۇشلۇق بولۇپ، قاردي قۇرئان، جاپالىق ئىبادەت قىلىدىغان كىشى ئىدى. ئۇ تارىخي ھىجرىيىنىڭ 1292 - يىلى* ۋاپات بولۇپ ئاقسۇدا دەپنە قىلىندى ۋە يەنە ئىشان تەبىقە لىرىدىن ھەزرىتى كالاننىڭ ئوغلى سادىق ھەزرىتىم قاردي قۇرئان، كېچىلىرى ئۇخلىمايدىغان، جاپالىق ئىبادەت قىلىدىغان، غېرىبپەرۋەر، قەلەندەرگە ئوخشاش كىشى ئىدى. كېيىن ئۇ پەرغانە تەرەپكە چىقىپ كەتتى

پەرغانە تەرەپتىن كەلگەنلەردىن، مولا ئىبراھىم ئاخۇن قازى لەشكەر، دىندار، پەرھىزكار، مۆمىن ۋە يېتىشكەن ئۆلىما كىشى ئىدى. قىپچاق مولا نارقۇل ئاخۇن مۇپتى لەشكەرمۇ شەرئىەت ئىلمىدە يېتىشكەن ئالىم، دىيانەتلىك، مۆمىن كىشى ئىدى. يەنە مولا سائادەت ئاخۇن، قازى رەئىس لەشكەر بار ئىدى ۋە يەنە مولا ئەكرەم شاقازي، باي ۋە سايرامدا قازىلىق ئەمىلىدە بولغان ئېتىقادلىق، تەقۋادار، ئىككى قولى بىلەن ئەمگەك قىلىپ، پېشانىسىنىڭ تەرى بىلەن يەر تېرىپ، ھوسۇل ئېلىپ ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان كىشى ئىدى. يەنە مولا يۈسۈپ ئاخۇن كۇچادا قازى كالان بولۇپ تۇرغانىدى. ئۇ نۇتۇق قابىلىيىتى ئۇستۇن، خۇش ئاۋاز كىشى ئىدى. ئەمما مىجەزى نازۇك، كۆڑۈنۈشي سۈرلۈك ئىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن ئەمىلىدىن بىكار بولدى. كېيىن يەنە ئاقسۇدا قازى بولدى. كۇچاغا مولايار ئاخۇن قازى كالان ئىدى، ئۇ ئالىم، مۆمىن، ساددا، شەرئىەت ئىلمىگە بويسۇنىدىغان، دىيانەتنى ئۆزىگە شوئار قىلغان، ئېغىر - بېسىق، تەمكىن كىشى بولۇپ، قازىلىقتا پەيغەمبەرنىڭ شەرئىتىگە مۇۋاپىق ھۆكۈم قىلاتتى.

---

* ھىجرىيىنىڭ 1292 - يىلى مىلادىنىڭ 1875 - 1876 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئۇ مەن كەسپىنى يازغۇچىلىق ئۇستازى ۋە پېشقەدەم يېتەكچىسى ئىدى. مۇللايىمارئاخۇن ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىشقا بېرىپ قايتىشىدا ۋاپات بولدى، ئۇ يىلى تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1305 - يىلى① ئىدى ۋە يەنە ئۇنىڭ بىر تۇغقان بۇرادىرى موللا ئىلى ھاجى كۇچاغا ئەلەم ئىدى. ئۇ خۇش خۇي، مۇلايىم، كەم سۆز كىشى ئىدى. موللا ئابدۇقادىر ئاخۇن كۇچاغا مۇپتى بولۇپ، خۇش تەبىئەت، چىقىشقاق، شەرىئەت ئىلمىگە كامىل، شائىرلىققا ماھىر، بەزمە - مەشرەپ، كۆڭۈل ئېچىشقا قابىل كىشى ئىدى. ئۇ ھازىر قازىلىق ئەمىلىدە، ھاياتلىق دۆلىتىدىن بەھرىمەن بولۇپ تۇرۇپتۇ، كورلىدا موللا ئەھمەد ئاخۇن قازى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىلمى ئازراق، ئىنساپ - دىيانىتى كۆپرەك كىشى ئىدى. قازى سۇرغ ئابى تۇرپانغا قازى كالان قىلىپ تەينىلەندى. ئۇ موللا، شەرىئەت ئىلمىگە پۇختا، ئەمما نازۇك ۋە سىپايى مىجەز، غەيرەتلىك ۋە چەبدەس كىشى ئىدى. يېقىندا ئۇ ئەمىلىدىن بىكار قىلىنىپ، ئورنىغا تۇرپانلىق موللا تۆمۇر ئاخۇن قازى كالانلىققا تەينىلەندى. ئۇ ئېتىقادلىق، تەقۋادار، مۆمىن كىشى ئىدى. ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىشقا كېتىۋېتىپ سەمەرقەندتە ۋاپات تاپتى. يەنە موللا سابىت ئاخۇنلۇق② دېگەن بىر كىشى بولۇپ، ئۇ ھەممە ئىلمىگە ماھىر، ئەتراپلىق تەتقىقاتچى ئىدى. تالىپلىرى «بۇ كىشىگە ئىلمىنى تەكرىم غايىبتىن ئاتا قىلغان»، دەپ ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇ

---

① ھىجرىيىنىڭ 1305 - يىلى مىلادىنىڭ 1887 - 1888 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1304 - يىلى» دېيىلگەن ــ مۇھەررىردىن.

② «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «موللا سابىت ئاخۇن» دېيىلگەن ــ مۇھەررىردىن.

دائىم دەرس ئۆتۈش بىلەن مەشغۇل بولاتتى. يەنە ئەسما-
بۇلكەھىپنىك شەيىخلىرىدىن مولا پولات شەيخ ئىززەتلىك،
مۇتىۋەر كىشى بولۇپ، ئۇ ئاقسۇغا ئاق ئۆيلۈك قىلىنغانىدى.

دېمەك، بۇ يەتتە شەھەردە يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان ئۆلىما ۋە پازىللاردىن باشقا يەنە مۇتىۋەر ئۆلىما، پازىللىق بىلەن ياشىغان كىشىلەر تولا ئىدى. بۇكىتابتا شۇنچىلىك بايان قىلىندى.

بۇ يەتتە شەھەردە يۇرت سوراپ ۋىلايەتلەرگە ھاكىم بولغانلاردىن—قەشقەرگە ئالاش بى دادخاھ، يەكەنگە مۇھەممەد يۇنۇسخان شاغاۋۇل، خوتەنگە نىياز ھېكىمبەگ ھاكىم ئىدى. بۇلارنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى. ئاقسۇغا دەسلەپ ھېكىمخان تۆرەم ھاكىم بولدى. ئىككى يېرىم يىلدىن كېيىن مولا جىيان مىرزا بەشى ھاكىم بولۇپ 18 ئاي سوردى. ئاندىن كېيىن كۇچالىق ئابدۇراخمان دادخاھ ھاكىم بولدى. ئۇچتۇرپانغا مۇھەممەد بابا توقسابە، باي-سايرامغا مۇھەممەد ئىمىنبەگ ھاكىم بولدى. كۇچاغا ئىسھاق خوجام ھاكىم بولۇپ، ئىككى يېرىم يىلدىن كېيىن نارمۇھەممەد پەرۋانىچى ھاكىم بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئامىلخان تۆرەم ھاكىم بولدى. كورلىغا ھاجى مىرزىنى ھاكىم قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن نىياز مۇھەممەد توقسابەنى ھاكىم قىلدى. تۇرپاننى جانابىي سىيىت ھېكىمخان تۆرەمگە ئىلتىپات قىلغانىدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى مەملىكەتنىڭ پۈتۈن ئىشلىرىنى ئۆزى قىلاتتى. ئۇ پازىل، ئېتىقادلىق، بىرەر-ئىككى ئادەمنى ئۆزىگە ۋەزىر قىلمىدى. لېكىن ۋەزىرلىك خىزمىتى ۋە ۋەزىپە-لىرىنى، مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش، مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئىشلىرىنى دىيانەتلىك، ھوشيار، تەجرىبىلىك مىرزا، باش كاتىپلارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن قىلاتتى. پۈتۈن يۇرتنىڭ ئىچكى

ئىشلىرى، ئەمەلدار ۋە لەشكەرلەرنىڭ سانى، ئات ـ ياراق ئەسلىھەلەرنىڭ ھېسابى، خەزىنە ۋە ئىشخانىلارنىڭ خىراجەتلىرى مىرزا بەشى (باش كاتىپلار) نىڭ باشقۇرۇشىغا ھاۋالە قىلىنغانىدى. ھۆكۈمەتدارچىلىق ئىشلىرىنى مىرزا بەشىلار بەجىرىپ بولۇپ مەلۇم قىلىپ قويىاتتى. ئەرز قىلغۇچى، ئەلچى ۋە قېيىن ئىشلارنى مىرزا بەشىلارنىڭ رايى بويىچە ھەل قىلاتتى. ئاتلىق غازىنىڭ ھوقۇقىدىن قالسا، مىرزا بەشىلارنىڭ ھوقۇقى چوڭ ئىدى. ئاتلىق غازى مىرزا بەشىلارنى ھەددىدىن زىيادە ھۆرمەت قىلاتتى. ئەمما ئۇلار ئاتلىق غازىنىڭ غەزىپىدىنمۇ خالىي بولالمايىتتى.

ئىلگىرى يۇزرۇكخان تۆرەم ۋە ئاتلىق غازى كەلگەندە ئۇلار بىلەن بىللە كەلگەن مىرزا ياقۇپ دېگەن كىشى مىرزا بەشى بولغانىدى. ئۇ ئەقىل ـ پاراسەتتە تەڭدىشى يوق كىشى بولۇپ، ئۇچ پىلدەك مىرزا بەشىلىق بىلەن ئۆمۈر ئۆتكۈزدى. ئاخىر كېسەل بولۇپ ۋاپات بولدى، ئۇنىڭدىن كېيىن مىرزا بارات دېگەن كىشىنى مىرزا بەشى قىلدى. لېكىن ئۇ ۋەزىپىنى ئۇبدان بەجىرەلمىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن موللا ئەيسا مىرزىنى مىرزا بەشى قىلدى. بۇمۇ ئىشنى راۋاج تاپتۇرالمىدى. ئاقىۋەت قەشقەرلىك ھامىت ھاجى ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ ئوغلى مۇھەممەدنى مەخدۇمنى مىرزا بەشى قىلدى. بۇ كىشى «مىرزا پەرسەخ» نامى بىلەن مەشھۇر بولدى. چۈنكى ئۇ قەشقەردىن تۇرپانغىچە ئارىلىقتىكى يوللارنى ئۆلچەپ، ھەر پەرسەخقە تاش توختىتىپ چىققانىدى. ئۆزى ئىنتايىن ھوشيار، زېرەك، چەبدەس، قەلەمدە، ئەلەمدە ۋە كاتىپلىقتا ھەممىگە كامىل يېتىشكەن كىشى ئىدى. يەتتە خىل تىل، ئالتە خىل يېزىق بىلەتتى. بۇخارالىق موللا كامالىددىن مىرزا، كاتتا خوجا ئىشان مىرزا ۋە شادى مىرزىلار ئۇنىڭ قېشىدا خىزمەت قىلاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن مەرغىلانىدىن موللا زەينىلئابىددىن مەخدۇم كېلىپ مىرزا بەشى بولدى. بۇ

زاتىنگ تەرىپى يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى. بېكقۇلىبەگ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىدا مولا زەينىلئابىددىن مەخدۇمنى 40 ئاتلىق ئادەم بىلەن ئەلچى بولۇپ زۇڭتۇڭنىڭ ئالدىغا بېرىش ئۈچۈن ئاقسۇغا ماڭدۇرۇلغانىدى. ئۇلار مازالبېشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن زۇڭتۇڭنىڭ چېرىكلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ. ئۇلار بىر - بىرلىرىنىڭ تىلى ۋە مۇددىئاسىنى بىلەلمىگەنلىكتىن، چېرىكلەر قوراللىق ئادەملەرنى كۆرۈپ ئوق چىقىرىپ، 40 يىگىتنىڭ ھەممىسىنى ھالاك قىلىپتۇ. زەينىلئابىددىن مەخدۇم مىرزا بېشىنىڭ ئاغزىغا ئوق تېگىپ قوۋۇزىدا توختاپ قېلىپ، بەھوش بولۇپ يېتىپ قاپتۇ. شۇ ئارىدا زۇڭتۇڭ يېتىپ كەپتۇ. ئاتلىق غازىنىڭ خەزىنىچىلىرىدىن ھۇشۇربەگ مەھرەم* ۋە ئاقسۇلۇق سىدىقبەگلەر زۇڭتۇڭ دارىغا تەرجىمان بولۇپ كەلگەنىكەن. بۇلار زەينىلئابىددىن مەخدۇمنى كۆرۈپ توتۇپ زۇڭتۇڭغا: «بۇ كىشى مۇشۇ پادىشاھنىڭ چوڭ ئادىمى بولۇپ، ئۆزى ناھايىتى ئوبدان، تىنچ، ياخشى كىشى ئىدى»، دەپ چۈشەندۈرگەندە، زۇڭتۇڭ: «ئوندىق بولسا ياخشى مۇھاپىزەت قىلىپ مەن چۈشكەن جايغا تىنچ - ئامان ئاپىرىڭلار» دەپ ئەمر قىلغانىكەن. ئاپارغاندىن كېيىن جەرراھ ئوپېراتسىيە قىلىدىغان تۇرۇپلارنى قىچقىرىپ تۇرۇپ قالغان ئوقنى ئېلىپ تاشلاپتۇ. گەپ سوردىسا زەينىلئابىددىن مەخدۇم گەپ قىلالماي جاۋاب بېرەلمەي، ماڭا دۇئەت، قەلەم، قەغەز ئەكىلىپ بېرىڭلار، دەپ ئىشارەت قىلىپتۇ. ئۇلار خەت ئارقىلىق سۆزلىشىپتۇ، زۇڭتۇڭ:

---

* ياقۇپبەگنىڭ ئاسراندىسى، خاس مەھرەملىرىدىن بىرى. كېيىن ياقۇپبەگنىڭ خەزىنىسىنى 40 قېچىرغا ئارتىپ، قاراقىزىل ئارقىلىق ئۈرۈمچىگە قېچىپ كەتكەن. «ھۇشۇرخىتاي» دەپمۇ ئاتىلىدۇ — مۇھەررىردىن.

«ئۇلۇغ خانىمىڭ مەنسەپدار ۋە چېرىكلىرىنىڭ بۇ تەرەپكە كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ تۇرۇپ، قورال - ياراق كۆتۈرۈپ يۈرگىنىڭ نېمە قىلغىنىڭ؟» دەپ سوراپتۇ. زەينىلئابىددىن مەخدۇم خەت يىلەن جاۋاب بېرىپ: «خانىمىڭ چېرىكلىرىنىڭ كەلگەنلىكىدىن ھېنىڭ خەۋىرىم يوق. بېكقۇلىبەگ ياشلىق قىلىپ، ئۆزىدىن قورقۇپ ھېنى ئەۋەتتى، بارمايمەن دېيىشكە بولمىدى»، دەپتۇ. زۇڭتۇڭ: «سېنى ئۆلسۇن دەپ ئەۋەتىپتۇ»، دېگەندە، زەينىلئابىددىن مەخدۇم: «بېكقۇلىبەگ ياشلىق قىلىپ ئوبدان مەسلىھەتلەشمەي ئەۋەتتى»، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. زۇڭتۇڭ: «راستىنى ئېيتتىڭ»، دەپ ئىشەنچ بىلدۈرۈپ: «ئوبدان خەۋەر ئېلىپ قەشقەرگە ئاپىرىڭلار»، دەپ ئادەم قوشۇپتۇ. قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن، زۇڭتۇڭ زەينىلئابىددىن بىلەن كۆرۈشۈپ، گەپ سوراپ، ئوبدان يەردىن جاي - ماكان تەيىنلەپ بەردى. تۆت - بەش كۈندە بىر قېتىم چاقىرتىپ كېلىپ، زۇڭتۇڭ دارىن ئۇنىڭدىن گەپ سوراپ نۇرغۇن ئىلتىپاتلارنى قىلدى. ئاخىر قېش كېتىپ باھار كۈنلىرى يېتىپ كەلدى. زەينىلئابىددىن مەخدۇم گەپ قىلالايدىغان بولدى ۋە «يۇرتۇمغا چىقىپ كەتسەم»، دەپ ئىلتىماس قىلغاندا، زۇڭتۇڭ دارىن ئىلتىپات قىلىپ: «چېرىكلەر سىزنى بىلمەي ئوق چىقىرىپتۇ، كۆڭلىڭىزگە ئالماي ئەپۇ قىلىڭ»، دەپ كۆپ ئۆزرىلەرنى ئېيتىپ، رازى بولۇڭ، دەپ 180 سەر كۈمۈش* ئىنئام قىلىپ ئۇنى يولغا سېلىپ قويدى. زەينىلئابىددىن مىرزا بېشى مەخدۇم ياخشىلىق - نىڭ نەتىجىسىنى بۇ ئالەمدە كۆردى. ئۇ مەرغىلانغا بېرىپ ئۇرۇق - قاياشلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئاندىن كېيىن ئىكىكى

---

* «تارىخىي ھەمدىيە» دە: «200 سەر كۈمۈش» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

هەرەمنىڭ زىيارىتىگە بېرىپ مۇرادىنى ھاسىل قىلغاندىن كېيىن قايتىپ كېلىپ مەرغىلاندا ۋاپات تاپتى.

يەنە توسلۇق① موللا كامال مىرزا، موللا نەجمىدىن مىرزا، خوجەنتلىك كاشىپخان تۆرە مىرزا، موللا كېرىم مىرزا قاتارلىق نۇرغۇن مىرزىلار بار ئىدى ۋە يەنە تاشكەنتتە قانائەت شاھقا مىرزا بېشى بولغان، مەرغىلانغا ھاكىم بولغان ھىسار بەگزادە-لىرىدىن مىرزا بابابەگ، ئاتىلىق غازىنىڭ پەرمانلىرى بىلەن ئاقسۇغا زاكاتچىلىق مەنسەپىگە قويۇلغانىدى. ئۇچتۇرپاندىن كورلىغىچىلىك شەرئىەت ھۆكمى بويىچە ئېلىنىدىغان زاكات، قاراۋۇللاردىن ئۆتۈشكە بېرىلىدىغان يول خېتى قاتارلىقلار مىرزا بابابەگنىڭ ئىختىيارىدا ئىدى. ئۇ ناھايىتى ئېھتىياتچىلىق مۇسۇلمان كىشى ئىدى. ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم خەتمە ئەھزاپ② تەرىقىسىدە قۇرئان كەرىمنى بىر قېتىم، دەلائىل خەيراتنى③ بىر قېتىم خەتمە قىلاتتى. مەن كەمىنە يازغۇچى موللا مۇسا موللا ئەيسا سايرامى ئوغلى، زاكاتچى مىرزا بابا-بەگنىڭ قول ئاستىدا يەتتە يىل زاكاتچىلىق خىزمىتىنى قىلىپ ئۆمۈر ئۆتكۈزدۇم. ئۇ ھەرگىز بىتەرەت يەرگە دەسسىمەيتتى. قىش - ياز سوغۇق سۇدا تەرەت ئالاتتى. قىلچە شەرئىەتنىڭ سىرتىغا چىقمايتتى. بىر ھۇجرىنى ئۆزى تىلاۋەت قىلىدىغان جاي قىلىپ تەيىن قىلغان بولۇپ، مەزكۇر ھۇجرىدا ئىككى بورا، ئىككى خام خىش، بىر قۇرئان كەرىم، بىر دالائىل خەيرات،

---

① توس — يەر - جاي نامى.

② خەتمە ئەھزاپ — بىر نەچچە كىشى قۇرئاننى بۆلۈشۈپ ئوقۇپ تۈگىتىش دېگەن مەنىدە.

③ دەلائىل خەيرات — تەكرىنىڭ ئىسمى - سۈپەتلىرىنى ئەسلەپ مەدھىيە ئوقۇيدىغان كىتاب.

بىر رەھىلدىن① باشقا ھېچ نەرسە يوق ئىدى. بۇ ھۇجرىغا مېھمانلار باشقا كىشىنىڭ كىرىشىگە رۇخسەت قىلمايتتى. ھاۋا سوغۇق كۈنلەرنىڭ بىرىدە زۆرۈر بىر ئىش تۈچۈن كىرسەم، مىرزا بابابەگ يېڭىدىن تەرەت ئالغانىكەن. سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقىدىن تەرەتنىڭ سۈيى بۇرۇت ـ ساقال ھەتتا قاش ـ كىرپىكلىرىدە مۇزلاپ قېتىپ قاپتۇ. مەن دەرھال قايتىپ چىقىپ بىر خوپىگا② ئوتۇن ـ كۆمۈرنى چىق سېلىپ ئىس ـ تۈتۈنلىرىنى چىقىرىۋېتىپ، ئەكىرىپ ئالدىدا قويدۇم. ئۇ قول ـ يۈزلىرىنى بىر ئاز ئىسسىتىپ دۇئا قىلدى ۋە: «ۋاي بالام، بۇ ئوتنى ئەمدى ئاچىقىپ كېتىپ، ئۆزۈڭلار ئىسسىنىڭلار، مېنى بۇ خىل راھەتكە ئادەتلەندۈرمەڭلار»، دەپ چىقىرىۋەتتى. ئۇ ئىبادەت قىلىدىغان ئۆيگە ئەسلا ئوت ياقمايتتى. كۆپ كېچىلەرنى قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ، ئويغاق ئۆتكۈزەتتى. ئۇ ھەمىشە: «يېشىم 60 قا يېتىپ قالدى. ئاقنى قارا قىلدىم، قارىنى ئاق قىلدىم. ئۆمرۈمنى غەپلەتتە ئۆتكۈزدۈم. خۇدانىڭ دەرگاھىغا قايسى كۆزۈم، قايسى يۈزۈم بىلەن بارىمەن؟ خۇدانىڭ جامالىنى قانداق كۆرەلەيمەن؟ ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا ئاق ساقلىمنى قىزىل قانغا بويىاپ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا تۆھپە قىلىپ بارسام»، دەپ ياشلىرىنى باھار يامغۇرىدەك تارام ـ تارام تۆكۈپ يىغلايتتى. مەن كەمىنە كۆڭلۈمدە: «مۇبادا خىتاي ئەھلى كەلسە جېنىڭنى مۇھاپىزەت قىلىپ، قايسى داۋاندىن ئېشىپ يۇرتىڭغا كېتەر ئىكەنسىز»، دەيتتىم. بۇ زات ئاخىر يەكەندە كاپىرلارنىڭ قولىدا شېھىتلىك شەربىتىنى ئىچىپ مۇرادىغا يەتتى. رىۋايەت قىلىنىشىچە خىتايلار

---

① رەھىل ـــ قۇرئان ۋە باشقا كىتابلارنى قويۇپ ئوقۇش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان ياغاچ ئەسۋاب.

② خوپىگا ـــ ئوت قاچىسى دېگەن مەنىدە.

يەكەندە 17 ئەمرنى بىر كۈندە شېھىت قىلغانىكەن. شۇنىڭ قاتاردا مىرزا باباېەگ زاكاتچىمۇ بار بولۇپ، بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلغاندا قاتتىق ئاۋاز بىلەن قاقاقلاپ كۈلگەنلىكىنى كۆرگىلى چىققان خالايىق ئاڭلاپ، قوللىرىنى چىشلەپ ھەيران قېلىشىپ ئۇنى ماختىغان. كاپىر جاللاتلارمۇ ھەيران قالغانىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن يەكەندىن كەلگەن ئىشەنچلىك ئادەملەر مەن كەمىنىگە ۋەقەنى بايان قىلىپ: «مىرزا باباېەگ زاكاتچىدا قانداق ياخشى ئىش، ياخشى ئەمەل، ئوبدان خىسلەتلەر بار ئىدى؟ مۇشۇنداق ۋەقەلەر يۈز بەردى...»، دەپ سوردى. مەنمۇ بىلگەنلىرىمنى بايان قىلدىم. ئۇلارمۇ ماختاپ، ئاپىرىنلار ئوقۇپ مىرزا باباېەگ زاكاتچىنىڭ روھىغا دۇئا قىلىشتى.

بۇ، بەخت ـ سائادەت بىلەن خاتىرجەملىك ۋە خۇشاللىق قوشكېزەكتەك بىر ـ بىرىدىن ئايرىلمايدىغان ياخشى كۈنلەردىكى كاتىپلارنىڭ سۆزلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش تەرتىپى، خۇش پۇراق چېچىپ گويا مىرزا ئابدۇقادىر بىدىلنىڭ يېزىش ئۇسلۇبىغا ئوخشىشاتتى. ھەر ھەرپىي خۇددى چىرايلىق بىر گۈلگە، ھەر بىر چېكىتى مەرۋايىتقا ئوخشاش بولۇپ، ئوقۇغۇچىغا ئېسىل بىر باغدا سەيلە ـ تاماشا قىلغاندەك كۆزلىرىگە روشەنلىك، دىللىرىغا خۇشاللىق بېغىشلايتتى. دەپتەر تۈتقان مىرزا ـ كاتىپلارنىڭ توغرا تەدبىرلىرىدىن قەلەمىنىڭ قارا سىياھى بىلەن پۈتۈلگەن شېئىرىن سۆزلەرنىڭ ھەر بىر ھەرپى پۇقرالارغا راھەت ۋە ئاسايىشلىق، ھەر بىر چېكىتى كۆڭۈللىرىگە خاتىرجەملىك بەخش قىلاتتى. شۇنداقلا يۇرت زالىم، خىيانەتچى، يامان، ناپاك، بىرنى ئون، يوقنى بار قىلىدىغان، قەلىمى گويا چايان ـ نىڭ نەشتىرى، جەررالىنىڭ زەھەر بىلەن سۇغارغان پىچىقىغا

ئوخشىشىدىغان كاتتا ۋە مىرزىلاردىنمۇ خالىي ئەمەس ئىدى.

ئول ئادالەتلىك بىلەن خۇشاللىق بىر - بىرىدىن ئايرىلىشىپ دەۋرلەردىكى ئالىي دەرىجىلىك ئەمىرلەر ۋە ئىشىنىك ئاقىۋىتىنى سەرەمجان قىلغۇچى لەشكەر باشلىقلىرى تەبىقىسىدىن بولغان، نەسەبلىرى پەرغانە ئۆلايىتىنىك بابۇرىيە خانلىرىغا يېتىدىغان مۇھەممەد نەزەربەگ ۋە قادىر قۇلبەگلەر، يەنە قوقەن پايتەختىدە ئاز ۋاقىت خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان خۇدايى قۇلىخان، قەدىمكى قوقەن خانلىرىنىك نەزەرلىرىگە ياخشى كۆرۈنۈپ يۈرت سوراپ ئابروي پەيدا قىلغان چوڭلاردىن باقىبەگ دادخاھ، نارمۇھەممەد پەرۋانىچى، مىربابا دادخاھ، بۇخارالىق ئابدۇغاپپاربەگ، ھىسارلىق مۇھەممەد ئىمىنبەگ قاتارلىق بەگ ۋە بەگزادىلەرمۇ تولا ئىدى. بۇلار ئاتىلىق غازىنىك ئالىي دۆلەتلىرىدە خۇشال - خۇرام، ئىززەت - ئابرويى بىلەن ئۆمۈرلىرىنى ئۆتكۈزدى.

جەڭ ۋە ئۇرۇش كۈنلىرىنى ئۆزلىرىگە بەزمە ۋە تاماشا ئورنىدا كۆرۈپ، قوماندانلىق قىلىپ، لەشكەر بېشى بولۇپ كەلگەنلەردىن: ئاتىلىق غازىنىك قەھرىمان ئوغلى بېكقۇلىبەگ ئەمىرلىئۇمرا يەنى باش قوماندان ئىدى. ئىككىنچى ئوغلى ھەققۇلىبەگ ئەمىرلەشكەر ئىدى. يەنە قەدىمكى خانلار زامانىلىرىدا تاشكەنتنى نەچچە يىل سورىغان مىرزا ئەھمەد قوشبېگى ئەمىرلەشكەر ئىدى. پەرغانە ئۆلايىتىدىن كەلگەن ئوغۇللار ئىچىدە بۇ كىشىدىن كاتتا ۋە ھۆرمەتلىك كىشى يوق ئىدى. ئاتىلىق غازى دەسلەپ ئۇنى ئەمىرلەشكەرلىككە تەيىنلەپ قويۇپ كېيىن بىرئاز ئېھتىيات قىلىپ ئەمىلدىن قالدۇردى، كېيىن يەنە مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ ئۆز ئورنىدا قويدى. يەنە پەرغانە ئۆلايىتىدىكى خانلارنىك ھۆزۈرىدا چوڭ ئەمەل تۇتقان قىپچاق ئۆمەر قۇل دادخاھ ئۇنى تۆت يىل ئەمىرلەشكەر بولۇپ، شۇ

راھەتتىن ئايرىلمايلا پەرغانە ۋىلايىتىگە چىقىپ كەتتى. يەنە ئابدۇللا ئەمىرلەشكەر بولۇپ، نەچچە يىللار رۇستەمى داستان ۋە سام نەريمانلاردەك پالۋانلىقلارنى كۆرسەتتى. ئاخىر كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالغانلىقتىن ئورنىغا بەچە باتۇرنى ئەمىرلەشكەر قىلدى. ئۇمۇ ئاتىلىق غازىنىڭ قول ئاستىدا كۆزگە كۆرۈنۈپ ئابروي قازاندى. يەنە قىپچاق تۇردى قۇل دادخاھ ناھايىتى ئىنتىقادلىق مۇسۇلمان كىشى بولۇپ، ئۇرۇمچىدە ئەمىرلەشكەر بولۇپ تۇردى. كېيىن بىكار بولۇپ كۇچادا تۇرۇپ قالغانىدى. كېيىن ساق ـ سالامەت ئۆز ۋەتىنىگە چىقىپ كەتتى. يەنە قىپچاق مۇھەممەد مۇسا توقسابە ئاقسۇدا ئەمىرلەشكەر بولۇپ تۇردى. كېيىن ئاتىلىق غازى تەرىپىدىن سالام ئاغىسى مەنسەپىگە تەيىنلەندى. يەنە سەرۋازلارنىڭ ئەمىرلەشكىرى ئاۋغان جامەدار دادخاھ بولۇپ، ئۇ شەۋكەتلىك، ھىممەتلىك، غەيرەتلىك، باتۇر كىشى ئىدى. كېيىن ئامان ـ ئىسەن ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى ۋە ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىشقا بەرىپ مەقسىتىگە يەتكەن ـ دىن كېيىن ۋاپات بولدى.

ياساۋۇللارغا باشلىق بولغان تۇراپ خوجا ئەمىر لەشكەر دەرىجىسىدە ئورۇن تۇتقانىدى. كېيىن بىكار قىلىنىپ ئورنىغا مۇھەممەد قاۋۇل يۈز بېشى ياساۋۇللارغا باشلىق بولدى. ئۇ مەشھۇر، ئاتاقلىق كىشى ئىدى. يەنە قىپچاق مۇھەممەد كەرىم دادخاھ ئەمىرلەشكەر ئىدى. ئۇ پەرغانە ۋىلايىتىدىمۇ دادخاھ بولغانىكەن. يەنە كورلىغا ھاكىم بولغان نىياز مۇھەممەت توقسابە ئەمىرلەشكەر ئىدى. ئاخىر ئالتە پانسات بىلەن داۋانچىدا شېھىت بولدى.

باتۇر، ئاتاقلىق پانساتلاردىن ئەزىم قۇل پانسات ۋە ھەيدەر ـ قۇل پانساتلار كاپىرلارنىڭ قولىدا شېھىت بولدى. كەريمباي مىرزا پانسات ئۆز يۇرتىغا كەتتى. ھاجى ئارتۇق مىرزا بېشى

پانسات ئىدى، ئەمما ئەمرلەشكەر دەرىجىسىدە ئىدى. ئۇ موللا، ئۆلىما، پازىل كىشى ئىدى ۋە يەنە ئۆزگەنچ بەگلىرىدىن مەھمۇدبەگ ئۆزگەنچى پانسات ئىدى. ئۇ مۇسۇلماندارچىلىقى كۈچلۈك، مۆمىن كىشى ئىدى ۋە يەنە ئارا تۆپە بەگزادىلەر ئىدىن ئىبلىسبەگ پانسات ئىدى. ئۇ ناھايىتى ئۇلۇغ ئادەم ئىدى. موللا ئالىم قۇل ئەمرلەشكەرنىڭ ئوغلى شىرمۇھەممەد مىرزا چوڭ پانسات ئىدى. ئوبۇلقاسىم پانسات يېڭىسارغا ھاكىم بولدى. ھېكىمباي پانسات ھېكىمخان تۆرەم زامانىسىدا ئۇچتۇر-پانغا ھاكىم بولدى.

شاغاۋۇل دادخاھنىڭ ئوغلى ئىسھاقجان پانسات، خالمان پانسات، ھېيىت مۇھەممەد پانسات، باقىبەگ پانسات، نۇرۇز پانسات، ئاخۇن پانسات، رۇملۇق مۇھەممەد ئەپەندى، خىلىل ئەپەندى، كېپەك لاۋۇر، باي مۇھەممەد جارچى بەشى، مۇھەممەد رەھىم پالۋان قاتارلىق باتۇر ۋە قەھرىمانلار ناھايىتى كۆپ ئىدى.

ئالتە شەھەر ئادەملىرىدىن: نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىنبەگ ئەمرلەشكەر ئىدى. ئاقسۇنىڭ ھاكىمى ئابدۇراخمان دادخاھنىڭ ئوغلى ھاپىزبەگ پانسات ئىدى. ئۇ ئۆزى موللا، ئۆلىما، پازىل كىشى ئىدى. دەسلەپتە ئۇ دادىسىنىڭ خىزمىتىدە بولغانىدى. مۇشۇ يىلدا ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىپ يېنىپ كەلدى. پەلەكنىڭ ئەھۋالى، كىشىلەرنىڭ خۇي-پەيلى ئۇنىڭ مىجەزىگە مۇۋاپىق كەلمىگەنلىكتىن شەھەرنى تاشلاپ سەھرانى ياقتۇرۇپ، يېزىدا ۋەتەن تۇتتى. يەنە كۆچالىق قادىر پانسات خىتايلار كەلگەندىن كېيىن ئازراق مەنسەپ تۇتتى. كېيىن ئىككى ھەرەم زىيارىتىگە تەييارلىق قىلىۋېتىپ ۋاپات بولدى. يەنە بىرى شايارلىق مەئمۇر پانسات خىتايلار شەھەرنى بېسىۋالغاندا بويسۇنۇشنى ئار-نومۇس بىلىپ، ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننىتىنى ئادا قىلىشنى

زۆرۆر بىلىپ ھەرەمنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن بىرمۇنچە ئادەملىرى بىلەن كۆچۈنۈپ شايارىدىن ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئاۋات دېگەن يېرىگە كەلگەندە، بىر كېچىدە زۇكۇتۇك نۇرغۇن چېرىك بىلەن چىقىپ تۇتۇۋېلىپ، يەكىنده شېھىت قىلىدى، يەنە ئاقسۇلۇق سازەندە — ئەھمەد ئاخۇن موللا رۇستەم ئوغلى، ئاتىلىق غازىغا يىگىت ۋە مەھرەم، شەھەر ۋە سەپەرلەردە ھەمدەم، يەتتە يىل مىقدارى ئۇرۇمچى ۋە تۇرپانلاردا بولغان جەڭلەردە يارەمدە بولغان كىشى ئىدى. ئۇرۇمچى ۋە تۇرپاندا بولغان ۋەقەلەرنىڭ ھېكايە ۋە خەۋەرلىرىنى مەزكۇر ئەھمەد ئاخۇندىن سوراپ ئۆز ئاغزىدىن تېۋاسىتە ئاڭلاپ، يەنە بەزى ئىشەنچ-لىك، ئابرويلۇق، راست گەپ قىلىدىغان كىشىلەردىن سۈرۈشتۈرۈپ، سېلىشتۇرۇپ بۇ ئاراق ئۇستىگە يازدىم. چۈنكى بىر ئادەمنىڭ ھەممە جايى، ھەممە ماكاندا، ھەممە ۋاقىت ھازىر ۋە تەييار بولمىقى مۇشكۈل ۋە مۇمكىن بولمايدىغان ئىشتۇر.

17

ئۇشبۇ كىتابنى يازغۇچىنىڭ ئىسىم نەسەبلىرى ۋە سەرگۈزەشتلىرى

يېقىن يارانلارا ۋە ساداقەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ ساپ كۆڭۈل-لىرىگە ئاشكارا بولغايكىم، مەن كەمىنە تۇپراقنىڭ زەررىسىدىنمۇ ئېتىبارسىز بولغان مۇللا مۇسا موللا ئەيسا سايرامى ئوغلى شۇنى بايان قىلىمەنكى، مەن ئەمدى بالاغەتكە يەتكەن چېغىمدا، دادام مەرھۇم ماڭا ئىلىم ئۆگىتىش مەقسىتى بىلەن كۇچاغا ئاپىرىپ موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنىڭ خىزمىتىگە تۇتۇپ بەرگەندى. بىرنەچچە يىل مەدرىسنىڭ توپىسى، ئوقۇغۇچى تالىپلارنىڭ ئاياغ ئاستى

بولۇپ يۈرۈپ ئانچە ـ مۇنچە بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى پەرق ئېتىمىسكە ماجالىم يېتىمەيمان بولغان چاغلىرىمدا، كۆچادا تۇڭگانلار خىتاي ئەھلىگە ھۇجۇم قىلىپ ئىسلام ئاچتى. شۇ چاغدا مەن كەمىنە يازغۇچى سايرامغا كەتكەنىدىم. كۆچادىن ئۇشتۇمتۇت سىيىت بۇرھانىددىن خېتىپ خوجام ۋە ئوغلى مەھمۇدىن خوجام، موللا ئوسمان ئاخۇنۇملار ئىسلام ئېچىش نىيىتى بىلەن ئاقسۇ تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ سايرامغا يېتىپ كەلدى. مەن كەمىنە ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ، خالاپ ـ خالىماي ئۇلارغا ھەمراھ بولۇپ بىللە قارايۇلغۇنغا كەلدۇق. ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سەئىدبەگ نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىنى ئاچىقىپ بىر بىلەن جەڭ قىلدى، بىر ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي قاچتۇق. مەن كەمىنە بىرنەچچە ئادەملەر بىلەن موقۇر يولىغا كىرىپ چۆل ئارقىلىق كۆچانىڭ يۇلتۇزباغ كەنتىگە چىقتىم. ئات ـ جابدۇق، ئىگەن ـ ئاياغلىرىمدىن ئايرىلدىم. ئۇلار مېنى خىتايلارغا تۆھپە قىلىپ بەرمەكچى بولۇشتى. ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن يەنە كۆچالىق خوجاملار نۇرغۇن لەشكەرنى ئېلىپ ئاقسۇغا ماڭغانلىقىنىڭ خەۋىرى ئاڭلاندى. يۇلتۇزباغىدىن پىيادە ۋە يالغۇز كۆچا شەھىرىگە باردىم. كۆچا ئادەملىرىنىڭ ھال ـ ئەھۋالىدىن قىيامەت ئاشكارا كۆرۈندى. پاناھلىنىدىغان جاينىڭ تايىنى بولمىدى. ئاخىر مەۋلانا ئەرشىددىن ۋەلىيۇللانىڭ مازىرىغا باردىم. مولا ئاللايار ئاخۇنۇم، مولا يۈسۈپ ئاخۇنۇملار مازارنىڭ بېغىدا، خوجاملارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئايىغىدا ئېتىكاپ قىلىپ ياتقانىكەن. ئۇلار بىلەن كۆرۈشتۇم. بېشىمدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى سۆزلەپ بېرىپ ئۇ جايدا 20 كۈن مىقدارى تۇردۇم. مەھمۇدىن خوجام ئۇشتۇمتۇتلا ئاقسۇنىڭ پەتھ قىلىنغانلىق خەۋىرىنى كۆچاغا ئەكەلدى. بېرىپ مەھمۇدىن خوجام بىلەن كۆرۈشتۇم. بىرنەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن مەھمۇدىن خوجام ئاقسۇغا قايتىدىغان بولدى. مەنمۇ بىللە قايتىپ سايرامغا

كەلدىم. نەزەر سېلىپ قارىسام، يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى ۋە ئەھۋالى باشقىچە، بۇ يەردە تۇرىدىغانلىقىم ئىمكانى يوق. يەنە مەھمۇدىن خوجام بىلەن ئاقسۇغا كەلدىم، ئاقسۇدىن ئۈچتۇرپانغا باردىم. بۇ يۇرتلار ئاتىلىق غازىنىڭ قولىغا ئۆتكەنگە قەدەر ئۈچتۇرپاندا كۈن كەچۈردۈم. بۇ توغرۇلۇق ۋەقەلەر يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن جانابىي ئاتىلىق غازى تەيىنلىگەن زاكاتچىلىق خىزمىتى ۋە مىرزىلىق ئورنىدا 11 يىل تۇرۇپ، ئولتۇرۇپ - قوپۇش، ئاش - تاماقتا بىللە بولۇپ، خاتىرجەم، كۆڭۈل ئازادىلىكى بىلەن ئۆمرۈم ئوبدان ئۆتتى. ھالا ھازىرقى كۈنلەردە قېرى - ناتىۋان، ھېچ ئىش قولىدىن كەلمەيدىغان ئاجىز، گەپ قىلالمايدىغان بولۇپ، گۈناھنىڭ لېيىغا پېتىپ بىر بۇلۇڭدا ئورۇن تۇتۇپ، ھەممىدىن خالىي بولۇپ ئۆمرۈمنى ئۆتكۈزۈپ تۇرۇۋاتىمەن. تەڭرىگە شۈكرى.

مەن يۇقىرىدا «سايرامدىن بولىمەن» دېگەنىدىم. سايرامنىڭ ئەھۋالىنى ئازراق بايان قىلماي مەن غېرىب - كۆڭلى سۇنۇقنىڭ دىلى ئۆز جايىغا چۈشمەيدۇ. شۇڭا ئاتا - بوۋا، ئەجدادلىرىمىز ۋە ياشانغان پېشقەدەملىرىمىزدىن قايتا - قايتا ئاڭلىغان، ئېغىزدىن - ئېغىزغا ئېيتىلىپ كەلگەن ئىشەنچىلىك رىۋايەت ۋە نەقىللەرگە ئاساسەن بۇ ۋەقەلەرنى مۇنداق بايان قىلىمەن:

بۇنىڭدىن تەخمىنەن 200 يىل ئىلگىرى، ئىلدا قۇنتەيجى ئىسىملىك بىر قالماق بۇ موغۇلىستان يۇرتلىرىغا باش بولۇپ، خانلىق مەقامىدا ئولتۇرۇپ ھۆكۈم سۈرگەنىكەن. ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى شەرق تەرەپتە قۇمۇل، غەرب تەرەپتە تاشكەنت، سايرام، جەنۇب تەرەپتە لوپ ۋە چەرچەنگىچە جارى بولغانىكەن.

شۇ زامانلاردا قۇنتەيجى لەشكەر تارتىپ بېرىپ تاشكەنت

ۆه سايراملارنى* ئېلىپ ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇپتۇ. سايرامغا بىر قالماقنى باشلىق قىلىپ، بىرنەچچە قالماقنى ئۇنىڭغا ھەمراھ قىلىپ قويۇپ قايتىپ ئىلى تەۋەسىگە يېتىپ كەلگەندە سايرام خەلقى قالماقلارغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، قالماقلارنى ئۆلتۈرۈپتۇ. بىرنەچچىسى چېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېچىپ كېلىپ قۇنتەيجىگە بولغان ۋەقەنى بىر - بىرلەپ بايان قىپتۇ. قۇنتەيجى بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۆز قائىدە-لىرى بويىچە قەسەم ئىچىپ، ئىلىغىمۇ كىرمەي ئارقىسىغا قايتىپ سايرامغا كېلىپ بىرمۇنچە كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈپ، بۇلاپ - تالاپ ئىككىنچى قېتىم بويسۇندۇرۇپ ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇپتۇ.

سايرام خەلقى ئۇچ قەبىلە يەنى خوجا ئۇرۇقى، شاھ ئۇرۇقى، ئەمىر ئۇرۇقىدىن ئىبارەت ئۇچ ئۇرۇق ئىكەن.

قۇنتەيجى بۇ قېتىم قايتىپ كېلىشىدە ئۇچ ئۇرۇقنىڭ ئېسىلزادە، كاتتىلىرىدىن تاللاپ 20 ئۆيلۈكتىن جەمئىي 60 ئۆيلۈك كىشىنى بالا چاقىلىرى ۋە ئۇرۇق - ئەۋلادى بىلەن سۈرگۈن قىلىپ كۆچۈرۈپ پايتەختى ئىلىغا ئەكەپتۇ. بۇلار ئىلىدا بىر يىل مىقدارى تۇرۇپتۇ، ئاندىن ئۇلارنى تۇرپانغا ئەۋەتىپتۇ. تۇرپاندا ئىككى يىل تۇرۇپتۇ، بۇ چاغدا قۇنتەيجى ئۆلۈپتۇ، خاقانىي چىنىنىڭ لەشكەرلىرى ئىلى بىلەن بۇ يەتتە شەھەرگە يېتىپ كەپتۇ. بۇ ئەھۋاللار بولغاندىن كېيىن، ئەمدى ئۆز يۇرتىمىزغا كەتسەك بولىدىكەن، دەپ بۇ 60 ئۆيلۈك كىشى «ۋەتىنىنى سۆيۈش — ئىماننىڭ جۈملىسىدىن» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ، ئۆز يۇرتىغا كېتىشنى ئارزۇ قىلىپ تۇرپاندىن

---

* سايرام — سوۋېت ئۆزبېكىستانى تاشكەنت شەھىرىنىڭ قېشىدىكى سايرام دېگەن جايىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

چىقىپ ئىلى ئارقىلىق مۇز داۋانغا كەلگەندە خىتاي چېرىكلىرىگە ئۇچراپتۇ. «نېمە ئادەم سىلەر؟»، دەپ سوراپتۇ. بولغان ۋەقەنى بىر - بىرلەپ بايان قىپتۇ. خىتاي چېرىكلىرىنىڭ كاتتىسى شەپقەت قىلىپ «ھازىر بۇ يەرلەرگە ئۇلۇغ خانىنىڭ چېرىكلىرى يېتىپ كەلدى، يوللار پاراكەندە، يوللار خاتىرجەم بولۇپ بۇ يۇرتلاردا تىنچ - ئامانلىق بولغۇچە، دېھقانچىلىق قىلىپ كۈن كەچۈرۈڭلار»، دەپ ياقائېرىق يېزىسىغا ئەكىلىپ ئولتۇرغۇزۇپتۇ. ئۇ يەردە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن كۆنەلمەي بايغا بېرىپ ئورۇنلىشىپتۇ. بايدىمۇ تۇرالماي، «تاغ باغرى كەڭرى يەر ئىكەن» دەپ كۆچۈپ كېلىپ مۇشۇ سايرامدا* ئورۇنلىشىپ توختاپ قاپتۇ. بۇلار ئەسلى كونا سايرامدىن كەلگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ يەرنىمۇ سايرام دەپ ئاتاپتۇ. ئاقمۇەتتە بۇ يۇرتلار خىتايلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپتۇ.

ئالتە شەھەردە ئادەم ئاز بولغانلىقتىن، ئاۋات بولىمغانلىقى ئۈچۈن خىتاي مەنسەپدارلىرى سايرام خەلقىنى ئۆزلىرىگە رام قىلىپ، ئۆزلىرىگە پۇقرا قىلىشنى قەستلەيدىكەن. سايرام خەلقىنىڭ ئەمىر ئۇرۇقىدىن بىر كىشىسى ھۆكۈمەت ۋەكىلى مەنسەپكە جېنىنى پىدا قىلىدىغان كىشى ئىكەن. خىتاي مەنسەپدارى شۇ كىشىدىن: «بۇ سايرام خەلقى قانداق قىلسا ئۇلۇغ خانىغا تەۋە بولىدۇ»، دەپ سوراپتۇ. «بۇلار مېنىڭ گېپىمدىن چىقمايدۇ. ماڭا چوڭ مەنسەپ بەرسەڭلار، ئۇلۇغ خانىغا پۇقرا قىلىپ بېرىمەن»، دەپتۇ ئۇ، خىتاي مەنسەپدارى قوبۇل تۇتۇپ، ئۇلۇغ خانىغا مەلۇم قىلىپ ئۇ كىشىگە ئاقسۇ ۋە كۇچانىڭ ئۇچىنچى دەرىجىلىك ھاكىمى بىلەن تەڭ مەنسەپ بېرىپتۇ.

---

* سايرام — باي ئاھىيىسىدىكى سايرام يېزىسىنى كۆرسىتىدۇ.

شۇ سەۋەبتىن سايرامنىڭ ھاكىمىنىڭ دەردىجە ۋە مەرتىۋىسى ئاقسۇ، كۇچانىڭ ھاكىمى بىلەن باراۋەر بولسىمۇ پۇقرالىرى ئاز ئىدى.

سايرامدىكى بۇ ئۇچ ئۇرۇقنىڭ ئادەملىرى بىرنەچچە ئەسىرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆزئارا ئارىلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، يەنە ئۆز ئىچىدە بىر - بىرىدىن ئايرىپ پەرقلەندۈ - رىدۇ.

«شاھ ئۇرۇقى» دەيدىغانلار ئۆزلىرىنىڭ يىراق ئەجدادىنى تاجىك شاھلىرىغا يەتكۈزىدۇ. «ئەمىر ئۇرۇقى» دەيدىغانلار ئەزەلدىن ئەمەل تۈتۈپ، مىرزا ۋە مەنسەپدار بولۇپ كەلگەن - لەرنىڭ ئەۋلادى بىز، دەيدۇ. «خوجا ئۇرۇقى» دەيدىغانلار ئۆز - لىرىنى «ئەلئۇي» يەنى ھەزرىتى ئەلنىڭ ئەۋلادى بولىمىز، دەپ پەخىرلىنىپ ماختىنىدۇ. مەن كەمىنە ھەم ئۇشبۇ ئۇرۇقتىن بولىمەن. ئاباۋا ۋە ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان تەۋەررۈك شەجەرىلەر ھېلىمۇ بار.

ھەممە مىللەت ھەمدە دىندا، ئۇلۇغ مۆتىۋەرلەر ئارىسىدا، ئەرەب ۋە ئەجەملەر ئىچىدە، تۈرك ۋە موغۇل تائىپىلىرىدىمۇ ئەزەلدىن ئۆزلىرىنىڭ نەسەبلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىپ كەپتۇ. ھەركىشى ئۆزىنىڭ نەسەبىنى بىرەر قەبىلىگە توغرىلاپ، ئۇنىڭ بىلەن پەخىرلىنىپ، ماختىنىپ، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئۇستىخان - سۆڭەكلىرىگە ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئۆتۈپتۇ. خىتاي، قالماق، قىرغىز، قىپچاقلارمۇ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ نەسەبىدىن پەرزەنت، بالا - چاقلىرىنى خەۋەردار قىلىدۇ. ئۆز نەسەبلىرى - دىن خۇرسەن بولىدۇ. مۇنداق بولغاندىن كېيىن مەن كەمىنە ھەم ئاباۋا - ئەجدادلىرىمنى ئىزھار قىلىپ بايان قىلماقنى لازىم كۆردۈم، يەنى موللا مۇسامۇللا ئەيسا خوجا ئوغلى، ئىزىزخان خوجا ئوغلى، نىيازخان خوجا ئوغلى، ئىشان سۇلتان خوجا ئوغلى،

ئىشان پادىشاھ خوجا ئوغلى، ئىشان شاھ جاھان خوجا ئوغلى، ئىشان غېرىب شاھ خوجا ئوغلى، ئىشان سەئىد جالالىددىن باب ئوغلى، سەئىد كامالىددىن باب ئوغلى، ئىشان سەيىد جامالىددىن باب ئوغلى، ئىشان سەئىد كامالىددىن باب ئوغلى، ئىشان سەئىد ئىبراھىم باب ئوغلى، سەئىد ئابدۇجاپپار باب ئوغلى، سەئىد ئابدۇكېرىم باب ئوغلى، ئابدۇلمەجىد باب ئوغلى، ئابدۇلۋۇدۇد باب ئوغلى، ئابدۇلئەزىز باب ئوغلى، ئارسلان باب بابام ئوغلى، ئىلياس باب ئوغلى، مەھمۇد باب ئوغلى، ئىپتىخار باب ئوغلى، ئوسمان باب ئوغلى، ئۆمەر باب ئوغلى، ئىسمائىل باب ئوغلى، ئىسھاق باب ئوغلى، ئابدۇكېرىم باب ئوغلى، ئابدۇجىلىل باب ئوغلى، ئابدۇرېھىم باب ئوغلى، ئابدۇراخمان باب ئوغلى، ئابدۇجاپپار باب ئوغلى، ئابدۇلپەتتاھ باب ئوغلى، ئىمام مۇھەممەد ھەنىپە ئوغلى، ھەزرىتى ئەلى كەرىمەللاھۇ ۋەجھۇ ئوغلى.

بۇ مۇبارەك شەجەرىنى تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 945 - يىلى① سەمەرقەنىد پادىشاھى ئەبەيدۇللاخاننىڭ زامانىسىدە يېڭىلاپ يېزىپ، كاتتا ئۆلىمالارنىڭ مۇھۇرلىرىنى باستۇرۇپ، ئەبەيدۇللا خاننىڭ ئالتۇن مۇھۇرلىرى بىلەن زىننەت بېرىپ، كامالىددىن باب شەيخنىڭ ساقلاپ مۇھاپىزەت قىلىشىغا ئالتۇن نىشان② بەرگەنىكەن. بۇ ئالتۇن نىشان تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەنلىكتىن تەۋەررۈك بىلىپ، كەم - زىيادە قىلماي، ئۆز ئەينى بويىچە بۇ سەھىپىگە كۆچۈرۈپ يازدىم.

---

① ھىجرىيىنىڭ 945 - يىلى مىلادىنىڭ 1538 -، 1539 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② ئالتۇن نىشان — بۇرۇنقى پادىشاھلارنىڭ يارلىقى، خىزمەتكە بەلگىلەش بۇيرۇقى قاتارلىقلار ئالتۇن نىشان دەپ ئاتالغان.

يارلىق

«ئەبۇلغازى ئەبەيدۇللاخان باھادىر، ئەزىز دۆلەتىمەن قېرىنداشلار، بەخت ـ سائادەتىمەن پەرزەنتلەر، قەدىرلىك بەگلەر، دىيانەتلىك ئومۇرالار، ئىتتىبارلىق ۋەزىرلەر، ئامانەتكە سادىق ۋەكىللەر، خۇسۇسەن سايرام ۋىلايىتىنىڭ ھاكىمى، سەججادە نەشىن① لىرى، شەيخ ۋە قازىلىرى، دانىشمەن مۇدەررىسلىرى، يۇز بېگى، ئون بېگى، ئەرباب باشلىقلىرى، ئايماق ـ ئايماق، كەنت ـ كەنتلەردە ئولتۇراقلاشقان چوڭ ـ كىچىك، تۈرك، تاجىك، پۇقرا ـ رەئىيەلەرگە سۆزىمىز مەلۇم ئولسۇنكىم، شەرىئەتـ نىڭ كۆچلىنىشى، سائادەتنىڭ قانات يېيىشىنى ئارزۇ قىلىدىغان خانلىقىمىز تەرىپىدىن، خالايىقلارنىڭ خوجىسى بولغان، دۇنيا ۋە سالامنىڭ ھەممىدىن ئەۋزىلى ۋە ئالىيىسى يوللىنىدىغان ھەزرىتى پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەتلىرىنىڭ كۆچ ـ قۇۋۋىتى ۋە رونىق تېپىشىغا يەنىمۇ ياردەم ۋە مەدەت بېرىش ئۈچۈن، ئالىيـ جاناب ۋە ئالىي نەسەب ئۇلۇغ ماشايىخ كامالىددىن سەيىدىمنى سايرام يۇرتىنىڭ سەججادە نەشىنلىك مەنسىپى، شەيخۇلئىسلامـ لىق دەرىجىسىگە لايىق كۆرۈپ ئۇشبۇ يارلىقنى چۈشۈردۇق. بۇ يارلىقنى كۆرگەنلەر كېيىن، بۇ ئالىيـجانابنى شەيخۇلـ ئىسلام ۋە ئۇلۇغ پېشىۋا بىلىپ، بۇ ئالىي مەنسەپكە تەئەللۇق ئىشلارنى ئالىي جانابقا ئەگىشىپ، ئىززەت ـ ھۆرمەتنى بەجا كەلتۈرگەيسىزلەر، ھېچقانداق كەشىنى بۇ مەنسەپتە ئالىيجانابقا

---

① سەججادە نەشىن ـــ لۇغەت مەنىسى، سەجدە قىلىدىغان يەردە ئولتۇرغۇچى دېگەن بولۇپ، دىنىي پېشىۋا، دىنىي يېتەكچى دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

شهرىك، دەپ تونۇمىغايسىزلەر. ھېچبىر كىشى ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا دەخلى بەرمىسۇنلەر. شەرئىەتنىڭ تايانچىسى بولغان قازى پەرىدۇن ۋە باشقا قازىلارمۇ ئالىيجانابنى ئۆزلىرىدىن مۇقەددەم ۋە پېشىۋا بىلىپ، شەرئىەتنىڭ ھۆكۈم ۋە خەت-ۋەسىقىلىرىگە مۆھۈرلىرىنى باستۇرسۇنلەر. يارلىققا خىلاپلىق قىلمىسۇنلەر. ھاپىز، قارىي، ئىمام، مەزىن، شەيخ، مۆتىۋەللەر، يىراق-يېقىندىن كەلگەن دىنىي يېتەكچىلەر، جانابىي ئالىيىنىڭ سۆز-مەسلىھەتىدىن چىقمىسۇنلەر. يېقىندىن مەدەت ۋە ياردەم بېرىپ، ئىززەت-ئىكرامنى بەجا كەلتۈرۈپ خىلاپلىق قىلمىسۇنلەر. باشقا كىشىنى تەلەپ قىلىپ يېگى نىشان، يېگى يارلىق ئالمىسۇنلەر. جانابىي ئالىيىنىڭ غەيۋەت-شىكايىتىنى قىلىپ گۇناھكار ۋە رەسۋا بولمىسۇنلەر، دەپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 945 - يىلى① (ئىت يىلى) سەپەر ئېيىدا سەمەرقەند شەھىرىدە مۆھۈرلۈك نىشان، يەنى يارلىق قىلىندى. ۋەسسالام».

بۇرۇنقى زامانىدا ئۆتۈپ كەتكەن ئادەملەرنىڭ نامىلىرىنى ۋە كونا، چىرىپ قالغان يارلىقلارنى بۇ سەھىپىگە يېزىپ كىرگۈزۈش-تىكى مەقسىتىم، ئۆتكەن خانلار ۋە بۇخانلارنىڭ بەلگىسى ۋە نەمۇنىسى بولغان يارلىقلار بىلەن بۇ يازغانلىرىمغا② شەرەپ ھاسىل بولۇپ قاتارغا كىرىپ قالارمىكىن، ئوقۇغان، ئىشتىكەنلەر بۇرۇن ئۆتكەن ئەزىزلەر، ئالىي نەسەبلىك خانلار ھەققىدە دۇئا-پاتىھە قىلماقلىرىغا سەۋەب بولارمىكىن دېگەن ئارزۇدىن ئىبارەت.

---

① ھىجرىيىنىڭ 945 - يىلى مىلادىيىنىڭ 1538 - 1539 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② بۇ يازغانلىرىم — دەپ ئاپتور مۇشۇ «تارىخىي ئەمنىيە» كىتابىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

تارىخ كىتابلىرىدا شۇنداق زىكىر قىلىنىپدۇركى، خان، خاقان ۋە ئىقتىدارلىق پادىشاه بولۇش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئېسىل نەسەبلىك بولۇشىغا هەددىدىن زىيادە ئەھمىيەت قىلىنغان. هەر زامان، هەر ماكاندا ئالدى بىلەن ئاتا - ئەجدادلىرىنىڭ نەسەب ۋە ئەسلىنى سۈرۈشتۈرۈپ ۋە مۇلاهىزە قىلىپ ئاندىن خالايىق ئۇلارنى ئۆزلىرىگە ئۇلۇغ پادىشاه قىلىپ تىكلەپ ئىتائەت قىلىپ، ئەمر - پەرمانلىرىغا بويسۇنۇپ كەلگەنىكەن. ئۇلار پادىشاهلارنىڭ پادىشاهى، هاكىملارنىڭ هاكىمى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىمىنىڭ ئۆزىگە خاس پەزىلىتى بىلەن شۇنداق كاتتا دەۋلەت ۋە ئىززەت-كە مۇيەسسەر بوپتۇ. بۇ پادىشاهلارغا ئۇلارنىڭ كەمتەر - ئاجىز پۇقرالىرىدىن بىرى ئازغىنا خىزمەت قىلىپ، بىرەر قېتىم نەزە-ردىدىن ئۆتسە، ئۇ پادىشاهلار بۇنداق ئاجىز پۇقرالىرىغا شاهانە ئىلتىپات كۆرسىتىپ، ئايلىق، يىللىق، ماڭاش - تەمىنات تەيىن قىلىپ ئۇلارنىڭ ئەۋلادىدىن - ئەۋلادىغىچە بەهرىمەن بولۇش شەرىپىگە مىراسخورلۇق قىلىشى ئۈچۈن يارلىق ۋە نىشان بېرە-دىكەن. كېيىن بولغان خان، پادىشاهلار بۇ كىشىلەرنىڭ ئەۋلاد-لىرىنى سۈرۈشتۈرۈپ ئىزدەپ تېپىپ، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ماڭاش-تەمىناتلىرىنى ئىنئام ۋە ئېهسان قىلىپ ئۇلارنى رازى قىلىدە-كەن. بىرنەچچە يىلدا بىر نۆۋەت ئوردىلىرىغا ئاپىرىپ كۆرۈ-شۈش شەرىپىگە ئىگە قىلىپ، هاجەتلىرىنى راۋا قىلىپ هەممىدىن غەمسىز، بىهاجەت قىلىدىكەن.

ئەي، پادىشاهلارنىڭ پادىشاهى، ئۇلۇغلارنىڭ ئۇلۇغى، هاكىملارنىڭ هاكىمى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم! هەقىقىي پادىشاه - لىق ساڭا خاستۇر. سەن هەممىنى بىلگۈچىدۇرسەن. شۇڭا مەخلۇقلىرىڭدىن بەزىلىرىنى ئىلغاپ، ئىلتىپاتىڭ بىلەن ئۇلارغا كاتتا دەۋلەت، بەخت - پاراغەت ئاتا قىلىپ، هەممىدىن غەمسىز ۋە بىهاجەت قىلىپ دەرگاهىڭغا يېقىن قىلىسەن. شۇنداق بەنـ

دىلىرىڭىڭ ئۇپەيلىدىن ئۇلارنىڭ ئەۋلادىنى زامان - زامانلار - غىچە ھەتتا قىيامەتكىچە توغرا يولغا سېلىپ، ھىدايەت ئاتا ئەيلەپ مەھشەر كۈنى چوڭ - كىچىك گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ ئۆز جامالىڭنى كۆرۈش شەرىپىگە ئىگە قىلساڭ، بۇ مۇئەللىپنىمۇ شۇلارنىڭ قاتارىدا قىلىپ، ئىلگىرى - ئاخىر ئۆتكۈزگەن گۇناھ - لىرىغا ئەپۇ قەلىمىنى سۈرۈپ، كەرەم ۋە مەغپىرەت قەلەمىتىراچى بىلەن جەرىمىرىنىڭ① نۇقتەسىنى يۇنۇۋېتىپ ھەرەمگە ئۆزگەرتىپ جامالىڭنى كۆرۈشكە سازاۋەر قىلساڭ، سېنىڭ ئۇلۇغ دەرگاھىڭ ئۇچۇن ئاجايىپ ۋە غارايىپ ئىش ئەمەس. پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى، ئۇلۇغلارنىڭ ئۇلۇغى بولغان شەپقەتلىك تەڭرىم، ئىككى ئالەمنىڭ خوجىسى، ئاخىر زامان پەيغەمبىرى — مۇھەم - مەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەققى - ھۆرمىتىدىن دۇئايىمىزنى ئىجا - بەت قىلغىن، ئامىن.

18

خاقانى چىن مەنسەپدارلىرىنىڭ بۇ يەتتە شەھەر زېمىنىنى ئىگە - كەنچى قېتىم بويسۇندۇرغانلىقى؛ ئۆز مۇلكى - مىراسلىرىغا يەنە بىر قېتىم ئىگە بولغانلىقى

خاقانى چىن ئىقلىمىنىڭ خانى داۋگۇاك② زامانلىرىدا چىن ئىقلىمىنىڭ تەۋەلىرى ناھايىتى مەمۇرچىلىق، ئەتراپ

---

① جەرىم - جەرم — گۇناھ دېگەن مەنىدە بولۇپ، جەرمىنىڭ چېكىتمىنى ئېلىۋەتسە «ھەرەم» بولىدۇ. ھەرەم دېگەن يەنىن، خاس دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

② داۋگۇاك — 1821 - يىلدىن 1850 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان.

چېگرىلىرى تىنچ بولغانىدىكەن. داۋگۇاڭ خان 32 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئاندىن شىيەنفېڭ① خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا جىن موزا دېگەن بىر گۇرۇھ خانلىق تالىشىپ ماجىرا تۇغدۇرۇپ، نۇرغۇن جەڭ ۋە جېدەلنى يۈز بېرىپتۇ. شىيەنفېڭ خان 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتۈپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تۇڭجى② خانلىق تەختىگە چىقىپتۇ. بۇ چاغدا تۇڭگانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ خانلىق ئىتائىتىدىن چىقىپتۇ. تۇڭجى خان تەختتە ئولتۇرۇپ يەتتە يىلدىن كېيىن بۇ موغۇلىستان يۇرتىنىڭ كۇچا شەھىرىدىكى تۇڭگانلارنى توپىلاڭ كۆتۈرۈپ خاقانى چىنىڭ مەنسەپدار ۋە چېرىكلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ئۆز ئالدىغا باشقا بولۇۋالدى. بۇ توغرۇلۇق ۋەقەلەر باشتا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى.

تۇڭجى خان زامانلىرىدا خاقانى چىنىڭ چېت ـ ياقا چېگرا يۇرتلىرى تولىمۇ چېچىلاڭغۇ، ئىنتىپاقسىز ئىدى. خان ئوردا ـ سىدىكى قۇرئەنداز ـ پالچى، مۇنەججىملەر خانىڭ بەخت ـ تەلـ يىگە قۇرئى تاشلاپ، پال سېلىپ ئېيتتىلەركى: «تۇڭجى خان، خانلىقنى بېرىپ، يەرنىڭ ئاستىغا كىرمىگۈچە خاقانى چىن ئىقلىمىدىن نەسلىڭ ۋە شۇملۇق كۆتۈرۈلمەيدىكەن. تەقدىرنىڭ ئەھۋالىدىن مۇشۇنداق بولىدىغانلىقى مەلۇم بولدى»، دەپ خانغا مەلۇم قىلدى. قۇرئىنىڭ مەزمۇنىغا بىنائەن خان پادىـ شاھلىق تەختىدىن ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ گۆرۈستانلىقىغىچە بولغان بىر پوتەي مىقدارى ئارىلىقتا لەخمە كولاپ، يەر ئاستى بىلەن

---

① شىيەنفېڭ ـــ 1851 ـ يىلدىن 1861 ـ يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان.

② تۇڭجى ـــ 1862 ـ يىلدىن 1874 ـ يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان.

يول ياساتتى. خانلىقنى خانزادىلەردىن گۇاڭشۇي* دېگەن كىشىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزى باشلىرىنى چۈشۈرتۈپ راھىب سۈپەت بولۇپ، «يەر يۈزىدە يۈرمىكىم ھارام بولدى»، دېگەن ئەقىدە بىلەن ئولتۇرغان تەختىدىن چۈشۈپ، يەر ئاستى يولىغا كىرىپ، ئاتا ـ بوۋىسىنىڭ گۆرۈستانلىقىدىن چىقتى. شۇنىڭ بىلەن كىشىگە كۆرۈنمەيدىغان بولدى، دەپ رىۋايەت قىلىدۇ.

گۇاڭشۇي خان خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چېغىدا كىچىك بولۇپ، ئۇچ ياشتا ئىكەن. زۇڭدۇ، ۋەزىر، كاتىتا ئەمەلدارلار ئۆزئارا قائىدە ـ رەسىم، ئەقىدىلىرى بويىچە ئاسماندىن بىر ياشنى تىلىۋېلىپ خانغا بېرىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن خان تۆت ياش بوپتۇ. ئانىسى بىر ياشنى بېرىپتۇ، خان بەش ياشلىق بوپتۇ. زېمىندىن بىر ياشنى تىلەپ ئېلىپ بېرىپتۇ، ئالتە ياشلىق بوپتۇ. زۇڭدۇ، ۋەزىر، مەنسەپدارلار بىر ياشنى تارتۇق ـ پىشكەش قىلىپ بېرىپتۇ، ئاندىن يەتتە ياش بوپتۇ. خانىمىز يەتتە ياشـ لىرىدا خانلىق تەختىدە ئولتۇردى دەپ ئەقىدە ـ ئىخلاس قىپتۇ. لېكىن گۇاڭشۇي خان ئانىسىنىڭ قۇچىقىدا ئولتۇرۇپ خانلىق ھۆكۈملىرىنى ئىجرا قىلغانىكەن.

مۇشۇنداق ياخشى كۆنلەردە قۇرئەنداز پالچى، مۇنەججىملەر گۇاڭشۇي خانىنىڭ بەخت ـ تەلىيىگە قۇرئىنى سېلىپ كۆرۈپ، «خانىنىڭ يۇلتۇزى داۋاملىق يۇقىرى ئۆرلەپ ئېگىزلىك دەرىجىسىدە، تەلىيى بەلەن ۋە ئۇستۇن بولۇپ تۇرۇپتۇ. دۇشمەنـ لىرىنىڭ يۇلتۇزلىرى پەس، خارابلىق دەرىجىسىدە بولۇپ، خانـ ىنىڭ يۇرتى تىنچ ۋە خاتىرجەم بولىدىكەن. تەقدىرنىڭ ئەھۋالـ لىدىن شۇ كۆرۈنىدۇكى، ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ يۇرتلىرى ئىككىنچى

---

* گۇاڭشۇي — 1875 - يىلدىن 1908 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان.

قېتىم قولىغا قايتىپ كېلىدىكەن. شۇڭا ھەر تەرەپكە لەشكەر ماڭدۇرسا، شەك ـ شۇبھىسىز غەلىبە قازىنىدۇ»، دەپ مەلۇم قىلدى. بۇ ئەھۋالدا لى خۇڭجاڭ باشلىق ۋەزىر ـ ۋۇزىرا، كاتتا مەنسەپدارلار «غەرب تەرەپتىكى لەنجۇسىڭ قاتارلىق نۇرغۇن يۇرتلارغا تۇڭگانلار غالىب كېلىپ ئىگىدارچىلىق قىلىپ يۇرت ۋە پۇقرالارنى ۋەيران ۋە خاراب قىلىۋاتىدۇ. ئىلىخونى ئورۇسلار بىسىۋېلىپ تۇرۇپتۇ. نەنلۇ باچىك① دېگى چەنتۇلار②غا غەرب تەرەپتىن بىر ئادەم كېلىپ پادىشاھ③ بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتىدۇ. ئۇلۇغ خانىنىڭ دۆلەتلىرىدە بۇ تەرەپتىكى دۈشمەنلەر يوق بولدى. ئەمدى ئەزەلدىن ئۇلۇغ خانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ كەلگەن غەرب تەرەپتىكى يۇرتلارغا چېرىك ئەۋەتىپ قايتۇرۇۋالساق، دەپ ئۇلۇغ خانغا ئەرز قىلدى. ئۇلۇغ خان: «بىلدىم، ئۇنداق بولسا چېرىك بېرىپ مەزكۇر شەھەرلەرنى قايتۇرۇۋالسۇن. قارشىلىق كۆرسىتىپ ئۇرۇشقا چىقسا، ئۇرۇشۇپ ئۆلتۈرسۇن. مۇبادا ئۇرۇشماي ئەل بولسا، بىرگە تەۋە قىلسۇن. ئاتا ـ بوۋامدىن قالغان بىر فۇڭ مۇلۇك، مىراس زېمىنىغا 1000 چېرىكىم يوق بولغۇچە سوقۇشۇپ قايتۇرۇۋالسۇن. مەن ئۇلۇغ خان ئۇششاق پۇقرالىرىمنىڭ گۇناھلىرىغا ئەپۇ قىلىمىنى سۈرۈپ كەچۈرۈم قىلدىم»، دەپ يارلىق قىلدى. چىڭ④ جاڭجۈننى 40 مىڭ چېرىك بىلەن ئىلى تەرەپكە بېرىشقا يارلىق

---

① نەنلۇ باچىك ـــ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەر دېگەن مەنىدە.

② چەنتۇ ـــ ئازادلىقتىن بۇرۇن ئۇيغۇرلارنى كەمسىتىپ شۇنداق دەپ ئاتايتتى.

③ پادىشاھ ـــ بەدۆلەتنى كۆرسىتىدۇ.

④ جىن شۇن ـــ مۇھەررىردىن.

چۇشۇردى. لوشى① دارىنى 25 مىڭ چېرىك بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەرگە بېرىشقا يارلىق چۈشۈردى. بۇ مەنسەپدار جاڭجۈنلەر لەنجۇغا كەلگەندە، لەنجۇنىڭ زۇڭدۇسى ئۆزىنىڭ چېرىك باشلىقى دۇڭ دارىنىنى② 20 مىڭ چېرىك بىلەن لوشى دارىنغا قوشتى.

شۇنداق قىلىپ تۇڭگانلار خاقانى چىنىنىڭ ئىتائەتىدىن باش تارتىپ، ئۆز ئىچىدىن ما خۇلۇڭ دېگەن تۇڭگانىنى خان كۆتۈرگەنلىكى ۋە يۈز بەرگەن بارلىق ۋەقەلەر مۇقەددىمىدە بايان قىلىپ ئۆتۈلدى ۋە يەنە تۇڭگانلارنىڭ خانى يوق بولغانىدىن كېيىن، داڭدار باتۇرلىردىن داخۇ، شاۋخۇ دېگەن ئىككى باتۇرى خىتاي ئەھلى بىلەن ئۇرۇشۇپ، گاھى غالىب كېلىپ، گاھى مەغلۇپ بولۇپ لەنجۇ شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەر ـ كەنتلەردە سەككىز يىل بەلكى ئون يىل مىقدارى پاراكەندىچىلىك بىلەن ئۆمۈر ئۆتكۈزدى. مۇشۇ كۈنلەردە ئۇلۇغ خانىنىڭ يارلىقى بىلەن نۇرغۇن چېرىكلەر كېلىپ لەنجۇ شەھىرىگە ئورۇنلاشقانلىقىنى ئاڭلاپ داخۇ، شاۋخۇلار قۇمۇلغا قېچىپ چىقتى. قۇمۇلدا 40 — 50 كۈن تۇرغاندىن كېيىن قورقۇپ بۇ يەردىمۇ تۇرالماي، قۇمۇل خەلقىنىمۇ قورقۇتۇپ ئۆزلىرىگە ھەمراھ قىلىپ تۇرپانغا كېلىپ چۈشتى. بۇ ۋەقەلەرمۇ باشتا زىكرى قىلىپ ئۆتۈلدى.

ئۇلۇغ خانىنىڭ چېرىكلىرى لەنجۇدىن چىقىپ چىڭ جاڭجۈن چېرىكلىرى بىلەن شىخوغا كېلىپ ماكانلاشتى. لىيۇ دارىن قۇمۇلغا، دۇڭ دارىن③ گۇچۇڭغا ئورۇنلاشتى. ئۇلار تۇرپانغا قاراپ

---

① لىيۇ جىڭتاڭ ـــ مۇھەررىردىن.

② دۇڭ فۇشياڭ ـــ مۇھەررىردىن.

③ «تارىخىي ھەمدىيە» دە: «زۇڭتۇڭ دارىن» دېيىلگەن- مۇھەررىردىن.

يۇرۇش قىلىشقا تەرەددۇت قىلىۋاتقان چاغدا، بۇ يەرنىڭ پادىشاھى 30 مىڭ لەشكەر ۋە توپ - زەمبىرەكلىرى بىلەن تۇرپانغا كېلىپ چۈشتى، دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ خاقانى چىننىڭ چېرىكلىرى ئەندىشە قىلىپ لەنجۇسىڭنىڭ زۇڭدۇ*سىغا: «بۇ يەرنىڭ پادىشاھى 30 مىڭ لەشكەر بىلەن تۇرپانغا كېلىپ چۈشۈپتۇ. كۈچ - قۇۋۋىتى زىيادە، يارىق - ئەسلىھەلىرى تولا، لەشكەرلىرى باتۇر دەپ ئاڭلىدۇق. يەنە يارىدەم ئۇچۇن بىرمۇنچە چېرىك ئەۋەتىلسە»، دەپ ئىلتىماس قىلدى. لەنجۇسىڭنىڭ زۇڭدۇسى ئەرزنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن: «ئۆزۈم 60 مىڭ چېرىك بىلەن سىلەرگە يارىدەم بېرىش ئۇچۇن ئاتلاندىم. ئەندىشە قىلماي، مەقسەت - نىشان يولىغا قەدەم قويۇڭلار»، دەپ بۇيرۇق ئەۋەتتى. بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن خىتاي مەنسەپدارلىرىدا غەيرەت ۋە جۇرئەت پەيدا بولدى. قۇمۇلدا 10 ئاي تۇرغان لوشى داردىن چوڭ يول بىلەن تۇرپانغا كىردى. دۇڭ داردىن ماناس، ئۇرۇمچى، داۋانچىڭ ئارقىلىق تۇرپانغا يېتىپ كەلدى. تۇرپاندا 10 ئاي مىقدارى تۇرغاندىن كېيىن ئاتلىنىپ كورلىغا كەلدى. تۇڭگانلار بىر يەردە توختاپ پۇقرالارنىڭ مال - مۈلكىگە قول ئۇزىتالمىسۇن، دېگەن ياخشى نىيەت بىلەن داخۇ، شاۋخۇلارنى قوغلاپ كورلىدىن چىقىپ، 10 كۈندە ئاقسۇغا كەلدى. داخۇ، شاۋخۇلار ھېچىيەردە ئارام ئالالمىدى. شەھەرگىمۇ كىرەلمىدى. داخۇ ئۇچتۇرپان يولى قاخشال ئىچى بىلەن، شاۋخۇ چوڭ يول بىلەن قەشقەرگە يېتىپ كەلدى.

دېمەك، دۇڭ داردىنىڭ ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەن ۋاقتى،

---

* زو زۇڭتاڭ.

تاريخي همجريينىڭ 1294 - يىلى① (ئات يىلى) شەۋۋال ئېيىنىڭ 17 - كۈنى (چارشەنبە)، قىش پەسلىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى ئىدى. ئاقسۇدا 50 كۈن تۇرغاندىن كېيىن دۇڭ دارىن چوڭ يول بىلەن، لوشى دارىن ئۇچتۇرپان ئارقىلىق قاخشال يولى بىلەن قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. لوشى دارىن بىلەن دۇڭ دارىن تەڭلا بىر كۈندە قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. بۇ قارا چېرىكلەر قەشقەرگە كىرىشى بىلەن تەڭ مىرزا ئەھمەد قوشبېگى پەرغانە ۋىلايىتىگە جېنىنى ئېلىپ قاچتى. دۇڭ دارىن بېرىپ يەكەنىنى قولغا كىرگۈزدى. خوتەنمۇ بويسۇنۇپ ئۇنىڭغا تەۋە بولدى. شۇنداق قىلىپ بۇ يەتتە شەھەر، بەلكى پۈتۈن موغۇلىستان يۇرتى خاقانى چىن مەنسەپدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى. «ئىسلام غېرىبلىق بىلەن باشلانغان، كەلگۈسىدە يەنە غېرىبلىققا قايتىدۇ»، دېگەن ھەدىسنىڭ مۆجىزىلىك بايانى ئاشكارا بولدى.

داخۇ، شاۋخۇ باشلىق تۆڭگانلار قەشقەرگە بېرىپ خۇداليە② بىلەن بىرنەچچە كۈن ئۇرۇشتى. ئاخىر خاقانىي چىنىنىڭ چېرىكلىرى يېتىپ بارغاندا، داخۇ چاقماق ئېغىزىدىن ئۆتۈپ روسىيەگە قاراپ قاچتى. شاۋخۇ بىرمۇنچە تۆڭگانلار بىلەن خاقانى چىنىنىڭ چېرىكلىرىنىڭ قولغا چۈشۈپ يوقىتىلدى. داخۇ 40 مىڭغا يېقىن تۆڭگان ۋە ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ رۇسىيىنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈپ كەتتى. ئاق پادىشاھ بۇلارنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ يەر - سۇ، زېمىن ئىنى

---

① ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى مىلادىنىڭ 1877 - 1878-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② خې بۇيۇن — دۇڭ فۇشياڭنىڭ قوشۇنلىرى قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندە، خې بۇيۇن ياقۇبېگدىن يۈز ئۆرۈگەنىدى — مۇھەررىردىن.

ئام قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تۆگىگانلار باي، پاراۋان تۇرمۇشقا ئېرىشتى.

خاقانى چىنىنىڭ چېرىكلىرى تۇرپاندىن چىقىپ بۇ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈپ بولغۇچە ھېچقانداق كىشى ئۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسەتمەپ، ئوق چىقارمىپ يولنى توسمىدى، بەلكى شەھەر - شەھەرنىڭ چوڭلىرى، مۆتىۋەرلىرى ئالدىغا چىقىپ ئىززەت - ئىكرام بەجا كەلتۈرۈپ، قولىدىن كېلىشىچە خىزمەتكارچىلىقىنى قىلدى. خاقانى چىنىنىڭ مەنسەپدارلىرىمۇ ھەربىر شەھەرگە يېتىپ كەلگەندە، «يامان ئادەملەر بولسا بىزگە چېقىپ بېرىڭلار»، دەپ يارلىق قىلدى. يۇرت چوڭلىرى: «يامان ئادەملەر ئۆز قىلمىشىدىن قورقۇپ قېچىپ كەتتى. ئوبدان، تىنچ ئادەملەر ئۆز جاي - ماكانلىرىدىن قوزغالمىدى» دەپ مەلۇم قىلدى. خاقانى چىنىنىڭ مەنسەپدارلىرىمۇ بۇ سۆزگە قايىل بولدى. مۇبادا «ماۋۇ يامان ئادەم، ئۆلتۈرۈپ بەرمىسىڭلار بولمايدۇ»، دېسە ئۆلتۈرۈپ بەردى. بىرەر ئادەمنى ئۆزلىرىچە يا ئۇنداق، يا مۇنداق دېمىدى. مەيلى مۇساپىر، مۇجاۋىر، سىپاھ ياكى پۇقرا بولسۇن ھېچقانداق بىر كىشىگە دەخلى - تەرۇز قىلمىدى. «تىنچ بولۇپ، پۇقرادارچىلىق قىلىڭلار، ئوبدان بولۇڭلار، يامان نىيەت قىلماڭلار، ئۇلۇغ خان سىلەرنىڭ ئىلگىرىكى گۇناھلىرىڭلارنى ئەپۇ قىلدى»، دەپ ئېلانلارنى يېزىپ، شەھەر - شەھەر، يېزا - سەھرا، مەھەللە - كەنتلەرگە چاپلىۋەتتى. چوڭ - كىچىك ھەممە خالايىق بۇ ئېلانلارنى ئوقۇپ خاتىرجەم بولدى.

خاقانى چىنىنىڭ مەنسەپدارلىرى قەشقەرگە كۇچالىق ئەھمەد ۋاڭ بەگنىڭ ئوغلى ھامىتاجى بەگنى ھاكىم قىلدى. ئاقسۇغا قاسىم قازىبەگنى، كۇچاغا يۈسۈپبەگنى، باي - سايرامغا مۇھەممەد توختىبەگنى، ئۇچتۇرپانغا ئالائىددىن

بەگنى، خوتەنگە ئەھمەدبەگنى، يەكەنگە توختىنىيازبەگنى ھاكىم قىلدى.

توختىنىياز بەگنى يەكەنگە ھاكىم قىلىپ تەينىلەشتىكى سەۋەب شۇكى، مىرزا ئەھمەد قوشبېگى خوتەننى قولغا كىرگۈزۈپ قايتىشىدا يەكەننىڭ ھاكىمى شاغاۋۇل دادخاھقا: «خانى چىنىنىڭ چېرىكلىرى بىلەن ئۇرۇشقىلى بارىمەن. مارالبېشىغا نۇرغۇن ئۇن، گۈرۈچ ماڭدۇرۇڭ»، دەپ بۇيرۇق قىلغاندى. مۇشۇ سەۋەبتىن شاغاۋۇل دادخاھ مارالبېشىغا نۇرغۇن ئۇن-گۈرۈچ، يەم-بوغۇز ماڭدۇرۇپ، بۇنىڭغا يۈز بەشى توختىنىياز-بەگنى باشلىق قىلىپ ئەۋەتكەندى. توختىنىيازبەگ بۇ ئاشلىقلارنى مارالبېشىغا ئاپىرىپ ساقلاپ تۇرغاندى. خاقانى چىنىنىڭ چېرىكلىرى مارالبېشىغا يېتىپ كەلگەندە توختىنىيازبەگ ئالدىغا چىقىپ: «ئۇلۇغ خاننىڭ نۇرغۇن چېرىكلىرى ئۇزۇن يولالارنى بېسىپ بىز قەدىمكى پۇقرالىرىنى تېپىۋالماق ئۈچۈن ئاقسۇغا كەپتۇ، دەپ ئاڭلاپ ئۆزۈم دېھقانچىلىق قىلىپ ئالغان ئاشلىقىمنى ئۆز ئۇلاغلىرىم بىلەن ئەكىلىپ ھەر بىرلىرىنى ساقلاپ تۇرغانىدىم»، دەپ ئاشلىقلارنى سوۋغات قىلدى. خاقانى چىنىنىڭ مەنسەپدارلىرى ناھايىتى خۇش بولۇپ، كۆڭلى ياخشى ئادەم ئىكەن، دەپ ئۇنىڭغا يەكەننىڭ ھاكىملىقىنى مەرھەمەت قىلدى.

ئۇلار يەنە شەھەر-شەھەرلەرنىڭ پادىشاھلىق ئامبارلىرىدىكى ئاشلىقلارنى خەتلەپ تىزىمغا ئالدى. يۇرت پۇقرالىرىدىن ئالىدىغان، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا لازىم بولىدىغان مەيلى ئاشلىق ياكى ئوتۇن، بېدە-سامان قاتارلىق نەرسىلەرنى رويخەت قىلىپ، «بۇ نەرسىلەرگە مۇشۇ يەرنىڭ ھازىرقى باھاسى بويىچە نەرخىنى توختىتىپ بېرىڭلار، تۆۋەندىكى پۇقرالاردىن نېمە ئالساق سىلەر توختىتىپ بەرگەن باھا بويىچە پۇل بېرىمىز. پۇل بەرمەي ھېچ نەرسە ئالمايمىز. بىزگە يۈز قاراپ نەرخىنى ئېگىز-پەس

قىلىپ، پۇقرالارغا ۋابال بولىدىغان ئىشنى قىلماڭلار»، دەپ قايتا - قايتا تەكىتلەپ يۇرت چوڭلىرى، مۆتىۋەرلەر ۋە سودىگەر-لەرگە ئۇقتۇرۇش بەردى. يۇرت چوڭلىرى، بەگ ۋە مۆتىۋەرلەر ئاشلىقتىن تارتىپ چىغ ۋەتوزغاقتىچە نەرخىنى توختىتىپ، رويخەت قىلىپ يېزىپ مەلۇم قىلدى. خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرى رويخەتنى كۆرۈپ يۇرت چوڭلىرىدىن: «مۇشۇ نەرخ بويىچە پۇل بەرسەك پۇقرالارغا ۋابال بولامدۇ، بولمامدۇ؟»، دەپ سورىدى. يۇرت چوڭلىرى: «ۋابال بولمايدۇ»، دەپ جاۋاب بېرىشتى. خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرى: «ئۇنداق بولسا (ۋابال بولمايدۇ) دەپ زىمان كۆتۈرۈپ① ھۆججەت خەت بېرىڭ-لار»، دېگەندە، يۇرت چوڭلىرى: «ئۇشبۇ نەرختە پۇل بېرىلسە ۋابال بولمايدۇ، مۇبادا ۋابال بولسا ھەر ئىككىسى دۇنيادا بىز زامىنداۋرمىز»، دەپ مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ زىمانىنى كۆتۈرۈپ ھۆججەت خەت بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار پۇقرا-لاردىن نۇرغۇن ئاق - قارا ئاشلىق، ئوتۇن، بېدە - سامان قاتار-لىقلارنى ئېلىپ ھەرگىز كېمىتمەي پۇلىنى نەق بەردى. مۇشۇ-داق ئەدلى - ئادالەت بىلەن بەش يىل ئۆتتى.

قەشقەرگە كەلگەن خاقانى چىننىڭ چېرىك باشلىقلىرىدىن دۇڭ دارىن ئۆز دىنىغا مەھكەم، مۇسۇلمانلارغا ئاداۋەتسى كۈچ-لۈك، غەيرەت ۋە باتۇرلۇقتا ھەممە مەنسەپدارلاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئاچچىقى يامان ئادەم ئىكەن. ئۇ سېرىققۇلنىڭ② ھاكىمى ئالىپەگكە ئازغىنا بىر گۈناھنى قويۇپ ئۇرۇپ

---

① زىمان كۆتۈرۈش — مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىش، زىيانىنى تۆلەپ بېرىشنى ئۈستىگە ئېلىش دېگەن مەنىدە.

② سېرىققۇل — ھازىرقى تاشقورغان شۇ چاغلاردا سېرىققۇل دەپ ئاتىلاتتى.

ئۆلتۈرۈۋەتتى. يەنە، ئاتىلىق غازىنىڭ قەبرىسىنى ماڭا كۆرسىتىپ بەرسۇن، دەپ قەشقەر ئەھلىنى قىستىدى. ئائىلاج قەبرىنى كۆرسىتىپ بېرىشتى. دۇك دارمن چېركىلىرىنى ئەكىلىپ ئاتىلىق غازىنىڭ گۆرىنى ئاچتۇرۇپ، ئۆلۈكىنى ئېلىپ، نۇرغۇن ئوتۇننى دۆۋىلەپ ئوت يېقىپ جەسەتنى كۆيدۈرۈۋەتتى. خالايىق ھېچ قانداق ئىلاج قىلالمىدى. دىنى ئاجىز، زاتى پەس مۇناپىقلار خۇشال بولدى. دىيانەتلىك، ئېتىقادى مۇستەھكەم مۇسۇلمانلار-نىڭ دىللىرى غەمگە، كۆزلىرى ياشقا تولدى. ئۇلار تەكرىنىڭ دەرگاھىدىن گۇناھلىرىغا مەغپىرەت تىلەپ، دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن مەشغۇل بولدى.

ئاتىلىق غازى توغرىسىدا يۇزبەرگەن بۇنداق ئاجايىپ ھادىسە بۇرۇنقى پادىشاھلارنىڭ دەۋرىدىمۇ يۇزبەرگەنىكەن. ئاخۇن خاۋەندى شاھ ئۆزبەكنىڭ «تارىخىي رەۋزەتۇسسەفا» دېگەن كىتابىدا مۇنداق زىكرى قىلىدۇ:

«ئابباسىلار سۇلالىسىنىڭ① دەسلەپكى خەلىپىسى② ئابدۇللا بىننى ئەلى، بىننى ئاببباس خەلايەت تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن: ‹بەنى ئۇممەيە③ يەنى مەئاۋىيە ۋەئۇنىڭ ئەۋلادلىرى-نىڭ گۆرلىرىنى ئېچىڭلار›، دەپ ھۆكۈم قىلدى. شۇنداق قىلىپ

---

① ئابباسىلار سۇلالىسى ـــ مىلادى 750 - يىلىدىن 1258 - يىلى-غىچە ھۆكۈم سۈرگەن، باغداد شەھىرىنى پايتەخت قىلغان ئىسلام خەلىپىلىكىنىڭ نامى.

② لۇغەت مەنىسى ئورۇنباسار دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ يەردە پادىشاھ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

③ ئۇممەيە ـــ ئابباسىلار سۇلالىسىنىڭ ئالدىدا مىلادى 661-يىلىدىن 750 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن دەمەشقنى پايتەخت قىلغان ئىسلام خەلىپىلىكىنىڭ نامى.

ئاخىر مەئاۋىيەنىڭ گۈرىنى ئاچتى، لېكىن توپا - چاڭدىن باشقا ھېچ نەرسە تاپالمىدى. مەئاۋىيەنىڭ ئوغلى يەزىدنىڭ گۈرىنى ئېچىپ ئازغىنا كۈل بارلىقىنى كۆردى. ئابدۇلمەلىك بىنىنى مەرۋاننىڭ باشلىرى ئۆز ئورنىدا ئىكەن. ھۇششام بىنىنى ئابدۇلمەلىكنىڭ جەسەتلىرى ۋە باشقا ئەزالىرى ساق ۋە ئۇگدىلىرى بىر - بىرىدىن ئايرىلمىغانىكەن. ئۇلارنى گۈرلىرىدىن سۆرەپ ئاچىقىپ، نۇرغۇن قامچا ئۇردى، ئاندىن كېيىن جەسەتنى ئېگىز يەرگە ئېسىپ ئاستىدىن ئوت يېقىپ كۆيدۈرۈپ، كۈلىنى كۆككە سورۇۋەتتى. شۇ چاغدا سۇلايمان بىنىنى ئەلى، يەنىنى ئابدۇللا، بىنىنى ئابباس بەسرە شەھىرىدە ھاكىم ئىدى. ئۇ، «بەنى ئۇممەيە قەبىلىسىنىڭ چوڭلىرىنىڭ گەدەنلىرىگە تېغ بىلەن ئۇرۇڭلار»، دەپ ئەمر قىلىپ، ھەممىسىنى ئۆلتۈرگۈزۈپ ئۆلۈكىنى يوللارغا تاشلىدى. بۇ شەھەرنىڭ ئىت ۋە قۇزغۇنلىرى بىرنەچچە كۈنگىچە ئۇممەيە قەبىلىسىنىڭ ئۆلۈغلىرىنىڭ گۆش ۋە ئۇستىخانلىرىدىن پايدا ئالدى. ئۇممەيە خەلىپىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن مۇھەممەت بىنىنى ئابدۇلمەلىك، ئۆمەر بىنىنى يەزىد، ئابدۇۋاھىت بىنىنى سۇلايمانلار ناھايىتى باي، مال - مۈلكى ھەددىدىن زىيادە كۆپ كىشىلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ھالاك قىلىپ مال - مۈلكىگە ئابدۇللا بىنىنى ئەلى بىنىنى ئاببباس ئىگە بولدى. ئۇممەيە قەبىلىسىدىن ئەجەل يەتمىگەنلىرى پەقەت ۋە ئاجىزلىق كۈچىسىغا كىرىپ ئالەمنىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغا، چەت - ياقا جايلارغا بېرىپ يوشۇرۇنۇپ كۈن كەچۈردى»، دەپ نەقىل قىلىدۇ. بۇ ۋاقىت تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 132 - يىللىرى* بولۇپ، پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ زامانلىرىغا

---

* ھىجرىيىنىڭ 132 - يىلى مىلادىنىڭ 749 - 750 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ناھايىتى يېقىن، ئىسلام خەلىپىلىرىنىڭ دەۋرى ئىدى. شۇ چاغ-لاردا بۇ خىل ۋەقەلەر يۈز بەرگەن بولسا، كاپىر دىنسىزلار ئىسلام پادىشاھلىرى ۋە مۇسۇلمانلار ھەققىدە نېمە ئىشلارنى قىلمايدۇ.

خىتايلار ئاتىلىق غازىنىڭ جەسىتىنى كۆيدۈردى. چۈنكى ئۇلارنىڭ: «بىر ئادەم ئۆلسە، ئۇنىڭ ياخشىلىقى كۆپ، يامان-لىقى ئاز بولسا، ئۇنىڭ جېنى بىر ئايالىنىڭ قورسىقىدا پەيدا بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ دۇنياغا ئادەم سۈرىتىدە قايتا تۆرىلىدۇ. مۇبادا ياخشىلىقى ئاز، يامانلىقى كۆپ ۋە ئۇنىڭ گەدىنىدە كىشىلەرنىڭ ھەققى جىق بولسا، ئات ياكى ئېشەك بولۇپ بۇ زېمىنغا قايتا تۆرىلىپ خىزمەت قىلىپ كىشىلەرنىڭ ھەققىنى قايتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆلىدۇ ۋە يەنە قايتا ئادەم بولۇپ بۇ دۇنياغا تۆرىلىدۇ. ئەگەر ئۆلگەن ئادەمنىڭ گەدىنىدە كىشىلەرنىڭ ھەققى ئازراق بولسا، بۇ دۇنياغا توخۇ بولۇپ تۆرىلىپ تۇخۇم تۇغۇپ بېرىپ كىشىلەرنىڭ ھەققىنى ئادا قىلىدۇ، ئادا قىلماي ئىلاجى يوق»، دېگەن كۆچلۈك بىر ئېتىقادى بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئېتىقادى خاتا بولسىمۇ، ئۆلگەندىن كېيىن يەنە قايتا تىرىلىدىغانلىقىغا ئۇلارنىڭمۇ ئىشىنىدىغانلىقى بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇ. ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلگۈچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر.

دېمەك، خاقانى چىنىنىڭ مەنسەپدارلىرى بەش يىلغىچە يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان ئەھۋال بويىچە پۇقرالارغا مۇئامىلە قىلىپ ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن پۇتۇن يۇرتنىڭ خىراجەت تە-مىناتلىرىنى تېرىلغۇ يەرگە قويماقچى بولۇپ، ھەر بىر كىشىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى يېرىنىڭ ئاز-كۆپلۈكىگە قاراپ ئازغا-ئاز، كۆپكە-كۆپ ئاشلىق غەللە قويۇپ خەتلەپ، شەھەرنى ئىدارە قىلىش چىقىملىرىنى ھېسابلاپ توختىتىپ ئۇلۇغ خانغا مەلۇم

قىلدى. خاندىن «بىلدىم»، دەپ تەستىق يارلىقى كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ھەر بىر شەھەرنىڭ مەنسەپدار، ئەمەلدارلىرى ئون يىل، 12 يىلغىچە بەلگىلەنگەن مىقدار بويىچە غەللە-ئاشلىقلارنى ھېسابلاپ ئالدى. كەم ياكى زىيادە قىلمىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بارغانسېرى كۆپەيتىپ يىلدىن-يىلغا قوشۇپ ئالغىلى تۇردى. شۇنداق قىلىپ خاقانى چىن بۇ يۇرتلارنى ئۆز تەسەررۇپىغا كىرگۈزۈپ ئىدارە قىلىۋاتقىنىغا 27 يىل بولۇپ، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1321-يىلىغا① كەلگەندە پۇقرالار غەللە-پاراق، ئالۋاڭ-ياساقلارنى بېرىشكە ئاجىز كەلدى. يەر-زېمىن-لىرىنى باشقا كىشىلەرگە بىكارغا بەرسىمۇ ھېچكىم ئالمىدى. ئاقۇبەت ئاتا-بوۋىلىرىدىن مىراس بولۇپ قالغان يەرلىرىنى تاشلاپ، نۇرغۇن كىشىلەر باشقا يۇرتلارغا قېچىپ كەتتى.

خاقانى چىنىنىڭ مەنسەپدارلىرىنىڭ كۆڭلىدىكى مۇددىئا ۋە غەرەزلىرى، «چەنتۇ پۇقرالار ئۆز خۇداسىنىڭ رەھىم-شەپقەتلىرىگە سېغىنىپ باشقا مەخلۇقلاردىن ياخشىلىق ۋە ۋاپا ئۈمىد قىلمىسۇن ۋە ئۆز خۇدايىدىن ئىككىنچى قېتىم بىرنى تەلەپ قىلمىسۇن، ئاسمان-زېمىننىڭ خۇداسى ھەركىمنى خالاپ ئۇلۇغ قىلىپ بەرسە، شۇنىڭغا ئىتائەت قىلىپ، پەرمانىنى تۇتۇپ سەۋر قىلىپ شۈكرى قىلسۇن، ئۆز خۇداسىنىڭ بەرگەن نېمەتلىرىگە ناشۈكرىلىك قىلىپ كۈپۈرلۈق قىلمىسۇن»، دېگەندىن ئىبارەت بولسا كېرەك.

ئەي قېرى، نادان، گۇناھكار، ھەممىدىن تۆۋەن، خار-زار مۇئەللىپ! ئىقتىدارلىق، ئۇلۇغ پادىشاھلارنىڭ دۆلەتىنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىغا ھەرنېمىلەرنى دېيىشكە سېنىڭ نېمە ھەققىڭ

---

① ھىجرىيىنىڭ 1321-يىلى مىلادىنىڭ 1903-، 1904-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

بار؟ نارازىلىق بىلدۈرۈشكە ھەممە لايىقىتىڭ بار؟ ئۇزۇن ئېغىزلىق قىلىپ، ھەۋدە، سۆزلەرنى قىلمىغىن. سۆزلىرىڭنى تۈگىتىپ، ئاخىرلاشتۇرۇشقا ھەدەم ئويغىن.

بۇ دۇنيانىڭ پادىشاھلىرى: «ئۆزىمىزنىڭ كۈچ ـ قۇۋۋىتى، غەيرىتى ـ شىجائىتىمىزدىن دەھەرلەرنى مۇسەخخەر قىلىپ ئۆزىمىزگە تەۋە قىلدۇق»، دەپ ئۆزلىرىگە ئىشىنىپ پەخىرلىنىدۇ. ئەمما ئىشنىڭ ھەقىقىسى پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى، ئەزەلدىن مەڭگۈ بار بولغۇچى ئۇلۇغ تەڭرىسىنىڭ ئۆزى بىلىدۇ. شۇنداق بولغاندىن كېيىن مەيلى ئىسلام پادىشاھى بولسۇن، مەيلى پادىشاھ دىنسىز، غەيرىي دىندىكى پادىشاھ بولسۇن، پۈقرالارنىڭ پادىشاھلارنىڭ ھەقىقىسە، ئېنىساپ ـ تەۋپىقىگە دۇئا قىلىشى لازىم. ئەگەر پادىشاھ مۇسۇلمان بولسا، ئۇنىڭ ھەققىگە دۇئا قىلماق ھەممە كىشىگە ئايالدۇر. پادىشاھ دىنسىز، غەيرىي دىندا بولسىمۇ ئۇنىڭ ئېنىساپ ـ تەۋپىقى ئۈچۈن دۇئا قىلىش زۆرۈر. چۈنكى بۇ ھەممە پادىشاھنىڭ تەڭرىنىڭ نېمىتىدىن ئىبارەت.

نەزم

ھەممە ھالغا شۈكرى قىلماق لازىم ئېرۇر،
كى مۇبادا مۇنىڭدىن ئولغاي يامان.

خاتمه

ئەينى زاماندىكى پۇقرالار كاپىرلارنىڭ زۇلۇملىرىنى كۆتۈرەلمەي ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ يىغلاپ نىجات تىلىدى. پۇقرالارنىڭ تەلەپ - ئارزۇلىرى ئىجابەت بولۇپ، كۈچالىق خوجاملاز كاپىرلارنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى. ھەممە خالايىق گويا دوزاخ ئازابىدىن قۇتۇلۇپ، جەننەتكە داخىل بولغاندەك شاد - خۇرام بولۇپ، بىر - بىرىنى تەبرىكلەشتى. كۈچالىق خوجاملارمۇ ئۆزۈن ئۆتمەي زۇلۇم ۋە سىتەمنىڭ ئىشىكىنى ئاچتى. بۇزۇنقى ئەھۋاللىرىنى ئۇنتۇدى. ئاجىز پۇقرالار تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا يەنە ناله - زار قىلىپ، ئىلتىجا قىلدى. ھەممىگە قادىر ئۇلۇغ تەڭرىم كۆپچىلىكنىڭ دۇئاسىنى قوبۇل قىلدى. ئاتىلىق غازى كۈچالىق خوجاملارنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قازاندى. خالايىق، كۈچالىق خوجاملارنىڭ دەستىدىن قۇتۇلغانلىقىغا خۇرسەن بولۇپ، شۈكرانە نامىز ئوقۇپ، بىر - بىرلىرىنى مۇبارەكلەشتى. ئاتىلىق غازى بىرنەچچە يىل ئەدلى - ئادالەت بىلەن دەۋران سۈردى. ئاخىر ئاتىلىق غازىنىڭ خۇي - پەيلى يۆتكىلىپ، نالايىق ئىشلار يۈز بېرىشكە باشلىدى. پۇقرالار بۇنىڭغا تاقەت قىلىپ تۇرالماي، ھەممىنى يارانقۇچى تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ، خاقانى چىننىي تەلەپ قىلىپ، يىغا - زار قىلىشىپ دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلدى. خالايىقلارنىڭ دۇئالىرى ئىجابەت بولۇپ، بۇ يەتتە شەھەرگە خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرىنىڭ قەدىمى يەتتى. ئۇلار بۇ شەھەر، ۋىلايەتلەرنى قولغا ئېلىپ، مۇلكى - مىراسلىرىغا ئىگە بولۇپ، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى. ھەممە پۇقرالار گويا بىر تۇغقان قېرىنداشلىرى بەلكى ئاتا - ئانا ئەجداتلىرى تېرىلىپ كەلگەندەك خۇشال بولۇشۇپ، خۇشاللىقىدىن جېنى ئىچىگە پاتماي قالدى. بۇ ئەھۋاللار توغرىسىدا يۇقىرىدا ئاز - تولا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى.

بۇ خاتىمىدىن مەقسەت شۇكى، ئۇلۇغ تەڭرىمىنىڭ دەر -

گاهىدا پۇقرا - رەئىيەلەر، بەلكى پۈتۈن مەخلۇقاتلارنىڭ يىغا - زارى، تەلەپ ۋە دۇئالىرى ئەسلا بىكار ۋە زايە كەتمەيدۇ. «ئىخلاسمەنلار بىلەن ماڭا دۇئا قىلساڭلار، تەلىپىڭلارنى شەكسىز ئىجابەت قىلىمەن»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ھەر كىشى، ھەرقانداق ماكان، ھەرقانداق زاماندا چىن كۆڭلى بىلەن دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلسا، بەندىلىرىنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلغۇچى تەڭرىمىزنىڭ ئىجابەت قىلىشى راستتۇر، ئەمما تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا كىمنىڭ دۇئاسى ئىجابەت ۋە مەقبۇل بولىدۇ، كىمنىڭ دۇئاسى ئىجابەت بولمايدۇ، بۇ ئىش ئىنسان گۇرۇھىغا نامەلۇمدۇر. شۇنداق بولغانلىقتىن پۇقرا - رەئىيەلەر ۋە پۈتۈن مەخلۇقاتنىڭ سەھەردە قىلغان ئاھ ۋە نالىسى، يىغا - زارىدىن يۇز قېتىم، مىڭ قېتىم ئېھتىيات قىلىش لازىمدۇر.

خاقانى چىن مەنسەپدارلىرى مۇشۇ يىللاردا ئىنساپ ۋە دىيانەتنى ئۇنتۇپ پۇقرا ۋە خالايىقلارغا زۇلۇم ۋە جاپانى كۆندىن - كۈنگە زىيادە قىلدى. تۆل خوتۇن، يېتىم ئوغۇل، ئاجىز بىچارىلەرنىڭ كۆز ياشلىرى تۆكۈلگىلى تۇردى.

ئۇلۇغ تەڭرىم، ۋىلايەت ھاكىملىرىغا ئىنساپ، ئادالەت، پۇقرا - رەئىيەلەرگە تەۋپىق ئاتا قىلىپ تىنچلىق، خاتىرجەملىك ھاسىل قىلغايسەن! ئامىن.

زاماننىڭ ئاقىل ۋە دانالىرى شۇنى چۈشەنمەكلىرى لازىمكى، «ياخشىلىق ۋە يامانلىق ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ تەقدىرى بىلەن بولىدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ، ئېتىقادىنى مۇستەھكەم قىلىپ، توغرا نىيەت، دۇرۇس ئەقىدە بىلەن ئىمانلىرىنى پاك ۋە توغرا قىلىپ، مەخلۇقاتلارنىڭ رەھىم - شەپقىتىگە تەلمۈرمىگەي. ئاقىۋىتىم ياخشى بولسۇن، دېگەن ھەر بىر كىشى، ھەر زامان، ھەرقانداق ئەھۋالدا ياراتقان تەڭرىگە سېغىنىپ، تەڭرىنىڭ رەھىم - شەپقەتلىرىدىن

ئۆمىدۋار بولۇشى لازىمدۇر. مۇشۇنداق قىلالىغان كىشىلەرنى ئاللاتائالا پادىشاھلارنىڭ غەزىپى، زالىملارنىڭ جەبر-زۇلۇملىرى، دۇنيا ۋە ئاخىرەتنىڭ پۈتۈن بالالىرىدىن ساقلاپ، ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەت پەردىسى ئىچىدە ئاسراپ، ئۆزىگە ھەممىدىن يېقىن قىلىپ ئالىي دەرىجە ئاتا قىلىدۇ.

ئەي ئاقىللار، شۇنى بىلىڭلاركى، مەسىلەن، باغۋەنلەرنىڭ بېغىنىڭ قوروق تېمى ئۈستىگە قويغان چىت-تىكەنلىرى ۋە پادىچىنىڭ ئەگەشتۈرۈپ يۈرگەن قويىچى ئىتلىرىمۇ تەڭرىنىڭ نېمەتلىرىدۇر. ئەگەر پادىچىنىڭ قويىچىسى ئىتلىرى بولمىسا، قويلارنى بۆرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىمىقى ئاسان ئەمەس. ئەگەر باغۋەنىنىڭ قوروق تېمى ئۈستىدە چىت-تىكەن بولمىسا، باغنىڭ مېۋىلىرىنى ساقلىماقمۇ تەس بولىدۇ. مۇنداق بولغاندىن كېيىن ئۇلۇغ تەڭرىم ئۆزىنىڭ قۇدرىتى بىلەن بىز پۇقرا ۋە خالايىقلارنىڭ ئۈستىگە، ئىنسان گۈرۇھى ۋە ئادەم ئۇرۇقىدىن كىمنى پادىشاھ ۋە ھۆكۈمران بولۇشقا لايىق كۆرسە، شۇنىڭغا شۈكرى بەجا كەلتۈرمەكلىكىمىز زۆرۈردۇر.

ھاكىم-پادىشاھلار ئادالەت ۋە رەھىم-شەپقەتنى ئۆزلىرىگە پەرز دەپ بىلىشى كېرەك. پۇقرا-رەئىيەلەرمۇ زامانىنىڭ پادىشاھلىرىغا ئادالەت، ئىنساپ-تەۋپىق، ھىدايەت ئاتا قىلغايسەن، دەپ دۇئا قىلىشى لازىم. ئۇلۇغ تەڭرىم، ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن پادىشاھلارغا ئادالەت، پۇقرالارغا ئىنساپ ئاتا قىلغايسەن.

پۈتۈن ماختاشلار ياراتقان تەڭرىمىزگە خاس. تەڭرىم بىزگە تەۋپىقنى ھەمراھ قىلدى. مەقسەتلىرىمىزگە يېتىدىغان تۈغرا يولغا مۇيەسسەر قىلدى. ئۇلۇغ تەڭرىم، بىزنىڭ تۇتۇمىزنى قوبۇل قىل. ئىشلىرىمىزنىڭ ئاقىۋىتىنى ياخشى قىلغىن، دۇئا ۋە تەلەپلىرىمىزنى ئىجابەت قىلغىن، ئامىن.

1

بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى؛ ئادەملىرىنىڭ خۇي - پەيلى؛ مازار - ماشايىخلىرى ۋە موغۇلىستاننىڭ چېگرىلىرى

ئاتاقلىق تارىخ كىتابلىرىدا، خۇسۇسەن مىرزا ھەيدەر كوراگان يازغان «تارىخىي رەشىدى» دېگەن كىتابتا، ئىلگىرى ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ يارلىقلىرىغا ئاساسەن موغۇلىيە يۇرتىنىڭ چېگرالىرىنى مۇنداق دەپ يېزىپتۇ:

موغۇلىستاننىڭ شەرقىي چېگرىسى بالە كۆل① ۋە قۇمۇل، شىمالىي چېگرىسى كاتتا دېڭىز؛ غەرب تەرىپى تاشكەنت، چاقسىمان ۋە ئەنجان ۋىلايىتى، سامغار ۋە لەئلى كان بەدەخشى؛ جەنۇب تەرىپى تىبەت ۋە قاراكۇغۇ تاغ② ھەم ئۇيغۇر ۋىلايىتىدۇر. بۇ چېگرا ئىچىنى پارامىندا «موغۇلىستان» دەپ ئاتاپتۇ. ئۇرۇمچى، چۆچەك ۋە ئىلىمۇ مۇشۇ چېگرا ئىچىگە كىرىدۇ. موغۇلىستاندا بۇ شەھەرلەرنى يەتتە شەھەر دەپ ئاتاپتۇ. يەتتە شەھەر دېگەنلىرى ــ قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا، تۇرپانلاردىن ئىبارەت. بۇ شەھەرلەرنى چىن ئەھلى «نەنلۇ باۋ چىك» دەيدۇ. بۇ دېگىنى، جەنۇب تەرەپتىكى سەككىز شەھەر، دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ خىل ئاتىغاندا سەككىزىنچى شەھەر كورلا بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەتتە شەھەرنىڭ پايتەختى قەدىمكى مۇسۇلمان

---

① بالە كۆل ــ باربىكۆل، يەنى ھازىرقى باربىكۆلنى كۆرسىتىدۇ.

② قاراكۇغۇ تاغ ــ قارا قۇرۇم، كوئىنلۇن تاغ تىزمىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

خانلىرى زامانىسىدا تۇرپان بىلەن يەكەن ئىكەن.

بۇ يەتتە شەھەرنىڭ زېمىنلىرىدا مازار، ماشايىخلار كۆپ بولۇپ، تولىسىنىڭ نامىلىرى، تەزكىرىلىرى مەلۇم ئەمەس. بەزىلىرىنىڭ نامى ئېنىق بولسىمۇ، ئۇنىڭ كۆپىنچىسى قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىغا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىغا قارىغاندا، ھەرقايسى زامانلاردا ئۆتكەن كىشىلەر ئۆز خالىغىنىچە نام قويۇپ تەزكىرە يېزىپ قويغان. شۇنىڭغا ئاساسەن نامىلىرى تونۇلۇپ مەشھۇر بولغان بولۇشى مۇمكىن. بەزى مازار بۇزرۇكۋارلىرى ئىسىم-شېرىپلىرىنى «قوشقار ئاتا»، «ساقال ئاتا»، «يۇلغۇن ئاتا»، «تاش مازار»، «كۆمۈش كۆزلۈك ئاتا»... دەپ ئاتىشىدۇ. ئىسمىنى بىلمىگەچكە شۇنداق ئىسىملار بىلەن ئاتىغان. تەزكىرىلىرىنىمۇ شۇنىڭغا مۇۋاپىق يازغان. ئەسلىدىكى ئىسىم-شېرىپلىرى ئەلۋەتتە باشقا بولۇشى مۇمكىن.

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، بۇرۇن ئۆتكەن ھۆكۈما مۇنەججىملەر، ماتېماتىكا ئالىملىرى، زېمىننىڭ يۈزى ۋە ئۇنىڭدىكى جەزىرە، باياۋان، يېزا-سەھرالارنىڭ بايانى، دەريجە، گىرادۇس، ۋاقىت-سائەت، دەقىقە پەرقلىرىنى؛ يۇلتۇز ۋە يەتتە سەييارىنىڭ ئورۇن ۋە ئوربېتىلىرىنى بەلگىلەش ۋە شەرھلەش ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. شەرق تەرەپنىڭ باشلىنىشىدىن غەرب تەرەپنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان زېمىن يۈزىنى يەتتە قىسىم قىلىپ، ھەر قىسمىنى بىر ئىقلىم دەپ ئاتاپتۇ ۋە ھەر ئىقلىمغا يەتتە سەييارە يۇلتۇزنىڭ بىرىنى تەۋە قىپتۇ. بىرىنچى ئىقلىمغا زۇھەلنى①، ئىككىنچى ئىقلىمغا مۇشتىرىنى②، ئۈچىنچى ئىقلىمغا مىرىخنى③... شۇ قىياس بويىچە تەقسىملەپتۇ.

① زۇھەل — ساتۇرن.
② مۇشتىرى — يۇپىتېر.
③ مىرىخ — مارس.

تاریخ رەتلىگۈچى قەدىمكى دانا مۇئەللىپ، تاپتورلار ئۆز كىتابىنىڭ ئاخىرىغا ھەر بىر ئىقلىمغا تەۋە كىشىلەرنىڭ رەڭگىرويى، مىجەز-خۇلقى، شەھەر-كەنتلىرى، تاغ-دەريا ۋە چۆل-باياۋانلىرىنى بىر-بىرلەپ يېزىپ كىتابخانغا زىبۇ زىننەت بېرىپتۇ. ئەمما كەمىنە نادان ۋە ناتۋان، ئۇلۇغلار-نىڭ ئەمرىنى بەجا كەلتۈرۈپ يېزىش ۋە ئۇزۇشكە ئاجىز بولغانلىقىم ئۈچۈن، ھالىمغا يارىشا يەتتە ئىقلىمنى، بايان قىلىش ئورنىغا بۇ يەتتە شەھەر كىشىلىرىنىڭ بەزى ئەھۋاللىرىنى بايان قىلىشقا جۇرئەت قىلىپ بۇ سەھىپىگە كىرگۈزدۇم. ئۇلۇغ تەكرەم، ئاخىرلاشتۇرۇشقا مۇۋەپپەق ۋە مۇيەسسەر قىلغايسەن.

2

قەشقەر

مەزكۇر يەتتە شەھەرنىڭ بىرىنچىسى ۋە ئەلاسى قەشقەر-دۇر. قەشقەر قەدىمىي شەھەر بولۇپ، ئادەملىرى ئۆلىما ۋە ياخشى كىشىلەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشقا ئامراق، جاپا چېكىشكە ۋە سەپەر قىلىشقا ھېرىس، دوستلۇق ۋە ئۇلپەتچىلىكتە نازۇك ۋە ئىنچىكە، ئاقىل ۋە دانا، يامان ئادەملەرگە نەپرەتلىنىدىغان بولۇپ، قەشقەردە ئىلىم ئەھلى ۋە ئۆلىمالار ۋاۋاج تاپىدۇ. تىجارەتچى سودىگەرلەر، دېھقانلار ئۆشرە-زاكاتنى ۋاقتىدا تاپشۇ-رىدۇ ۋە ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى جەھەتتە باشقا شەھەر ئادەملىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. خۇسۇسەن ئۆلىمالارنىڭ راۋاجى، سودىگەر تىجارەتچىلەرنىڭ تەرەققىياتىدا «گويا ئىككىنچى بۇخارا»، دەپ ئاتالسا ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ.

ئادەملىرىگە قارىغاندا تېرىلغۇ يەر-زېمىنى ئاز بولغاچقا

ئاشلىقى ئۆز شەھىرىگە يېتىشمەيدۇ. ھەر ھەپتىسى يەكەندىن 2000 ئېشەك ئاشلىق كېلىپ تۇرىدۇ. يايلاقلىرى ئاز، چارۋىلىرى كەمچىل، ئەمما يەل-يېمىشلىرى ناھايىتى تولا بولىدۇ.

قەشقەر زېمىنىدىكى مازار-ماشايىخلاردىن بىرى ھەزرىتى خوجا ئاپاق — ئىسمى-شېرىپلىرى خوجا ھىدايىتۇللا بىننى خوجا يۈسۈپ بىننى مەخدۇم ئەزەم بولۇپ، ناھايىتى كاتتا مازاردۇر.

يەنە بىرى سۇلتان سۇئۇق بۇغراخان غازى بولۇپ، ئەپسانىسىچە ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 330-يىلى① ئەبۇ نەسىر سامانىيلار تەرىپىدىن ۋە دالالىتى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. بۇ يەتتە شەھەر مۇشۇ زاتنىڭ مۇبارەك قەدەملىرى بىلەن مۇسۇلمان بولغان، خوتەن ئەھلى ھىجرىيىنىڭ 370-يىلى② مۇسۇلمان بولغان. «تۇركلەردىن ئاۋۋال مۇسۇلمان بولىدىغان كىشى ساتۇق بولىدۇ» دېگەن ھەدىس مۇشۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ شەنىگە ئېيتىلغاندۇر. ئۇنىڭ مازار-زىيارەتگاھلىرى ئاتۇش يېزىسىدا ئىكەنلىكى، ھەممىگە مەشھۇردۇر. يەنە قۇتىبۇللا خوجام③، ھۈسۈيۈن پەيزۇللا خوجام④، ئوردا پادىشاھىم (يەنى

① ھىجرىيىنىڭ 330-يىلى مىلادىنىڭ 941-942-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② ھىجرىيىنىڭ 370-يىلى مىلادىنىڭ 980-981-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

③ قۇتىبۇللا خوجام — قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمال تەرىپىگە يەتتە كىلومېتر كېلىدىغان ئاۋات ئۆستەڭلىنىڭ جەنۇبىدىكى مازار.

④ ھۈسۈيۈن پەيزۇللا خوجام — مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» مېنىڭ ئۇستازىم، دېگەن. شەيخ ئىمام زاھىت ھۈسۈيۈن ئىبنى خەلەپ قەشقەرلىك مازىرى، قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى دۆلەتباغ يېزىسىدا بولۇپ، «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا بۇزۇۋېتىلگەن — مۇھەررىردىن.

قىزىل ئارسلانخان دەپمۇ ئاتايدۇ، لېكىن تەزكىرىلىرى كۆرۈلـ
مەيدى)، بۇنىڭدىن باشقا مازار شېرىپلار، قەدىمىي جاي ۋە
زىيارەتگاھلار نۇرغۇنىدۇر.

3

يەكەن

① يەكەن خەلقى بىچارە سۈپەت، كەمتەر ۋە ئۆز ئىشلىرىغا
پۇختا، ئىشان ـ ھەزرەتلەر، سوپى ـ خەلىپىلەر، راۋاج تاپقان،
كەشمىر، ھىندى، ئاۋغان، بەدەخشان قاتارلىق مۇساپىر تائىپىلـ
رىمۇ تولا ئولۇرۇنلاشقان شەھەردۇر. خەلقى سەپەرگە كەم چىقىدۇ.
دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، يەر ـ زېمىنلىرى ناھايىتى
كەڭرى، ئاشلىقى كۆپ ۋە ئەرزان، يايلاق ۋە قىشلاقلىرى بىپايان،
مال ـ ۋاران، قوتازلىرى نۇرغۇن، يەل ـ يېمىشلىرى پاراۋان، يېزا ـ
سەھرالىرى كەڭ ئاشادۇر.

مەشھۇر ۋە تونۇلغان مازارلىرى: خوجا مۇھەممەد شېرىپ
پىر بۇزرۇكۋار① ۋە ھەفتە مۇھەممەدان② مازىرىدۇر. «ھەفتە
مۇھەممەدان» دەپ ئاتالغانلىقىغا قارىغاندا «مۇھەممەد» ئاتلىق
يەتتە كىشى دەپنە قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن ۋە يەنە ئالتۇن
مازار بولۇپ، بۇ مازار قەدىمكى مۇسۇلمان خانلىرىدىن سۇلتان
سەئىدخاندىن باشلاپ ئىسمائىلخان ۋە مۇھەممەد ئىمىنخانغىچە

① خوجا مۇھەممەد شېرىپ ــ يەكەن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالـ
لىدىكى يەرلىك ئاھالە «ھەزرىتى پىر» دەپ ئاتايدىغان مازار.
② ھەفتە مۇھەممەدان ــ يەرلىك خەلق «چىلتەنلىرىم» يەنى
«قىرىق كىشىنىڭ مازىرى» دەپمۇ ئاتايدۇ.

زامانلىرىنچە بۇ يەتتە شەھەرنىڭ 200 يىل مىقدارى سوراپ يەكەننى پايتەخت قىلغان پادىشاھلارنىڭ مازىردۇر. موغۇللار خان ـ پادىشاھلارنىڭ جەسەتلىرى بار مازارنى ئىززەتلەپ ۋە ئۇلۇغلاپ «ئالتۇن» دەپ ئاتايدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، «ئالتۇن مازار» دەپ ئاتالغان بولۇشى مومكىن. يەنە مەخدۇم ئەزەم ئەۋلادـ لىرىدىن خوجا شادى خوجام، خوجا دانىيال خوجام باشلىق خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ نەۋرىلىرىنىڭ تەۋەررۈك مازارلىرىمۇ بار.

4

خوتەن

خوتەن ـــ ناھايىتى قەدىمىي شەھەردۇر، ئادەملىرى گۈـ زىدە چىـڭ تۇرىدىغان مۇستەھكەم ئىتتىپاق جەمئىيەتتۇر. ئۇلار پىششىقلىق ۋە بىخىلىلىقتا تەڭدىشى يوق بولۇپ، ئەقـ ۋادار، پەرھىزكارلىرى تولا، يامانلىرى ئانىدىن تولا، ھەممە ئادەملىرى كاسىپ ۋە ھۈنەرۋەن، ئەقىل ۋە ئىدراكى زىيادە، تەدبىرلىك ۋە پاراسەتلىك، ھۈنەرنى كامالىغا يەتكۈزۈپ خىزمەتدارلىغا ئوبدان كۆرسىتىپ قولىدىن ئۆتكۈزۈشكە ماھىر خەلقتۇر.

خوتەندىن يىپەك كۆپ چىقىدۇ. ئالتۇن كانىنى ۋە سۇ تېشى* كانىمۇ بار. ئەتراپـ ئەتراپتىن كەلگەن سودىگەرلەر ھەرقانچە كۆپ پۇل ئەكىلىپ مال سېتىۋالسىمۇ، پۇلى تۈگەپ يەنە مال ئېشىپ قالىدۇ. باشقا شەھەرلەرگە خوتەندىن ھەر تۈرلۈك مال چىقىرىلىدۇ، ھەرگىز پۇل چىقمايدۇ. ئادەملىرىگە قارىغاندا يەر ـ زېمىنى ئاز، قۇملۇق، تۇپراقى ئۇنۇمسىز، ئاشلىق،

---

* سۇ تېشى ـــ قاشتېشى.

يەمەك ـ ئىچمەكلىرى كەمچىل، ئەمما مېۋە ـ يېمىشلىرى كۆپ شاھەردۇر.

خوتەن زېمىنىدا ئىسلام جەئلىرى سادىق زەزىيەللاھۇ ئەنھۇ دېگەن ئاتاقلىق، مەشھۇر مازار بار. ھەممە كىشى ئىسلام جەئفىرى سادىقنىڭ مازىرى خوتەن زېمىنىدا دەپ ئىخلاس قىلىدۇ. ئەمما تارىخ كىتابلىرىدا، خۇسۇسەن، «رەۋزەتۇسسەفا» ناملىق كىتابتا، «ئىسلام جەئفىرى سادىق بىنىي ئىسلام مۇھەممەد باقىر، بىنىي زەينىلئابىدىن، بىنىي ئىسلام ھۇسەيىن رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ بولسا، ئابباسىي خەلىپىلىرىدىن جەئفەر داۋانقىنىڭ زامانىسىدا تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 148 ـ يىلى① ۋاپات بولغان. ‹گۆرۈستانى بەقى ② ›دا، دادىسى ئىسلام مۇھەممەد باقىر، بوۋىسى زەينىلئابىدىنىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىندى»، دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن مەلۇم بولدىكى، جەئفەر ناملىق بىر ماشايىخ پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى بەجاكەلتۈرۈش ياخشى ئادا قىلىپ، ئىساملىق ۋە پېشۋالىق ئەھرىجىلىرىنى تاپقان بولۇشى، شۇ زامانىدىكى مۇرىت ۋە مۇخلىسلىرى، بۇ ئىسلام گويا ئىسلام جەئفەرى سانى ئىكەن يەنى «ئىككىنچى ئىسلام جەئفەر ئىكەن»، دېگەن بولۇشى مۇمكىن. «سانى» سۆزى ئاملىنا تەرىپىدىن بۇزۇلۇپ «سادىق» ئاتىلىپ قالغان بولۇشى ئېھتىمال. چۈنكى سانى سۆزىنىڭ، سادىق سۆزى بىلەن ۋەزنى ئوخشاشتۇر.

ئىسلام جەئفەرى سانى پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى كامالىغا يەتكۈزگەن بولسا، كەرەمىلىك تەكرىم ئىسلام جەئفەرى

---

① ھىجرىيىنىڭ 148 ـ يىلى مىلادىنىڭ 765 ـ، 766 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەممدىيە» دە: «جەئفەر دەۋاتىقى...» دېيىلگەن ـ مۇھەررىردىن.

② گۆرۈستانى بەقى ـــ مەدىنە شەھىرىدىكى داڭلىق مازارلىنىڭ نامى.

سادىقىنىڭ پەزلى كامالەتلىرىنى ئاتا قىلسا ئەجەب ئەمەس. «بۇ تەكرىنىڭ پەزىلەت ئاتا قىلغانلىقى بولۇپ، پەزىلەتنى يەنى ئارتۇقچىلىقنى خالىغان كىشىگە بېرىدۇ. چۈنكى ئۇلۇغ تەكرىنىڭ پەزلىنىڭ ئىگىسىدۇر»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بۇنىڭ دەلىلىدۇر.

خوتەن ئىقلىمىدا ئىمام رەبىھۇللا، ئىمام قاسىم، ئىمام ھاشىم دېگەندەك نۇرغۇن مازار، ئالىي زىيارەتگاھلار بار. شۇ سەۋەبتىن «شەھىدانە خوتەن» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدىن بۇ ئىمامىلارنىڭ كارامەتلىرى ئاشكارا بولۇپ تۇرىدۇ.

ھەرقانداق بىر كىشى بىر يىتەكچى، بىر مۇرشىدنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، ھەر زامان، ھەر ماكاندا پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى بەجا كەلتۈرسە، ئۇلۇغ تەكرىم ئۆزىنىڭ پەزلى - ئىنايىتى بىلەن ئۇ كىشىگە ئالىي دەرىجە، ئۇلۇغ مەرتىۋە ئاتا قىلىشىدا شەك - شۇبھە يوق. بۇ ئىمامىلارمۇ شۇنداق ئالىي دەرىجىلىك گۈرۇھلارنىڭ جۈملىسىدىن بولۇشى مۇمكىن.

ئىشەنچلىك ۋە ئاتاقلىق كىتابلاردا مۇنداق دەپ زىكرى قىلىنىدۇ: «زامانى ئاۋۋالىدا، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 614 - يىلى① نايمان قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغى تاياڭ خان② چىڭگىزخان بىلەن ئۇرۇشۇپ تەڭ كېلەلمەي تارمار بولغانىكەن. ئوغلى كۈچلۈكخان ئۆز ئىلى ئىچىدە تۇرالماي بىرمۇنچە ئادەملىرىنى ئىلىپ قەشقەرگە كېلىپ قەشقەرنى بويسۇندۇرۇپ قولىغا كىرگۈزۈپتۇ ۋە زىرائەتلەرنى ئات - ئۇلاغلىرىغا دەسسىتىپ، ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپتۇ. بۇ زالىمنىڭ چېرىكلىرى كىشىلەرنىڭ

① ھىجرىيىنىڭ 614 - يىلى مىلادىنىڭ 1217 - 1218 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② يەنى تاياڭخان.

ئۆيىنگە كىرىپ خوتۇن، بالا - چاقىلىرىنىڭ ئالدىدا تارتىنماي ئولتۇرۇپتۇ. ئۇيى ئىگىلىرىنى كۆرمىگە ئىلماپتۇ. كۆچلۇكخان ئۆزى ئاتەشپەرەس بولۇپ، خوتۇنى ناسارا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. ھەممە خەلقنى ئۆز دىنىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر قىپتۇ. كىمكى كۆچلۇكخاننىڭ دىنىنى قوبۇل قىلسا ئۇنىڭغا ئامانلىق بېرىپتۇ. رەت قىلسا قىينىاپ ئۆلتۈرۈپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن خوتەنگە بېرىپ، خوتەن ئەھلىنىمۇ ئۆز دىنىنى قوبۇل قىلىشقا تەرغىپ قىپتۇ. «كىمكى ئەھلى ئىسلىم، ئۆلىما، سەللە يۆگەيدىغان بولسا، يىغىلسۇن»، دەپ جار سېلىپ جاكار قىپتۇ. چوڭ كەڭرى يەرگە 3000 دىن ئارتۇق ئالىم، سەللىلىك كىشىلەر يىغىلىپتۇ. كۆچلۇكخان يىغىلغان خالايىقىقا قاراپ، «ھەق سۆزنى ياپماي، راستلىق بىلەن دىن ۋە مىللەت توغرىسىدا بەس - مۇنازىرە قىلىدىغان كىشى مېنىڭ ئالدىمغا كەلسۇن»، دەپ ھۆكۈم قىپتۇ. خوتەنلىك مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەد ئىسىملىك بىر ئۆلىما راستلىق كەمىرنى بېلىگە باغلاپ، كۆچلۇكنىڭ ئالدىغا كېلىپ، دىنىي مۇھەممەدنىڭ راست ۋە ئۇلۇغلۇقىنى شەرھلەپ ھۆجەت ۋە دەلىل كۆرسىتىپتۇ. كۆچلۇك ئۆزىنى ساپ ۋە پاك چاغلىغان بولسىمۇ، يەنىلا راست - يالغانلىنىڭ، ئالىم جاھىلنىڭ ئۈستىدىن غالىب كېلىپتۇ. ئاخىر كۆچلۇكخان گەپ تاپالماي ئۇسال بوپتۇ. ئۇ تومۇس ۋە خىجالەتچىلىككە چىدىمايى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ شەنىگە تىل تەگكۈزۈپ يامان سۆزلەرنى ئېيتىپ، ئەدەبسىزلىك قىپتۇ. بۇ چاغدا ياخشى پەزىلەتلىك، پاك ئېتىقادلىق مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەد كۆچلۇكنىڭ يامان سۆزلىرىنى كۆتۈرەلمەي، غەيرەت ۋە ھىممەتلىرىنىڭ زىيادىلىكىدىن «ئەي كۆچلۇك لەنەتكەردە، دىنىڭ دۇشمىنى! ئاغزىڭغا تاش - تۇپراق تولسۇن» دەپ دەشنام بېرىپتۇ. كۆچلۇك مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەدنى تۇتتۇرۇپ، «ئىسلام دىنىدىن يېنىپ،

ئاتەشپەرەسلىكىنى قوبۇل قىلمىدۇ» دېگەن خاتا ئۇيى بىلەن زىندانغا سېلىنىپتۇ، لېكىن بۇ زات مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىدىن يانماپتۇ. ئاقىۋىتى مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەدنى ئۆزى ياسىغان مەدرىسكە چاھار مىخ قىلىپ، يەنى تۆت مىخ بىلەن مىخلاپ قېتىناپتۇ. ئەمما مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەد كەلىمە شاھادەتنى تىلىغا جارى قىلىپ، ئازاب - ئوقۇبەتكە پىسەنت قىلماي خالايىقلارغا، «بۇدۇنيانىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىرىدىن قورقۇپ دىنىي مۇھەممەدىنى، ئاخىرەتنىڭ قولىدىن بەرمەڭلار!» دەپ نەسىھەت قىپتۇ. چۈنكى ئۇلۇغ تەڭرىم قۇرئان كەرىمدە: «بۇ ھاياتلىق دۇنيا تەڭرىدىن قورقمايدىغان كىشىلەر ئۈچۈن ئويۇن - تاماشادۇر. ئاخىرەتنىڭ ياخشىلىقىدىن پەقەت تەڭرىدىن قورقىدىغانلارلا بەھرىمەن بولىدۇ. سىلەر ئەقىل ئىشلىتىپ مۇلاھىزە قىلىپ باقمامسىلەر؟» دېگەن. شۇنداق قىلىپ ھەقىقىي ئىمام مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەد خوتەنىنى شېھىت قىلىپ، يەنە نۇرغۇن ئەھلى سەللىلەرنى ئۆلتۈرۈپتۇ. بۇ ۋىلايەتلەردە ئەزان تەگبىر، ناماز دېگەنلەر پۈتۈنلەي يوقىلىپ، زۇلۇم ۋە پىتنە - پاساتنىڭ ئىشىكلىرى ئېچىلىپتۇ. ئاجىز - بىچارىلەر ئاخىر دۇنيا ۋە تەلەپكە قوللىرىنى كۆتۈرۈپتۇ. ئۇلارنىڭ دۇئالىرىنىڭ ئوقى ئىجابەت نىشانىسىغا تېگىپتۇ...

چىڭگىزخان خىتاي شەھەرلىرىنى قولىغا كىرگۈزۈپ بولۇپ، ئۆزىنىڭ تەختگاھلىرىغا قايتىپ كېلىپ، خاتىرجەم بولغان چاغلىرىدا «كۈچلۈك قەشقەر ۋە خوتەنده زۇلۇم قىلىپ نەچچە مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆيى - ماكانلىرىنى خانۇەيران قىلدى»، دەپ چىڭگىزخانغا خەۋەر يەتكۈزۈپتۇ. چىڭگىزخان ئۇزۇن ئۆتمەي، ئەمىرلىرىدىن جەبە نۇيانىنى نەچچە تۈمەن لەشكەر بىلەن كۈچلۈكنىڭ ئۇستىگە ئەۋەتىپتۇ. كۈچلۈك جەبە نۇيانغا تەڭ كېلەلمەي بەدەخشان تەرەپكە قاچقاندا ئۇنى شۇ يەردە ھالاك قىلىپ،

بېشىنى كېسىپ چىڭگىزخانغا ئەۋەتكەنىكەن. كۆچلۈك يەتتە شەھەرگە تۆت يىلدىن ئارتۇقراق ھۆكۈمرانلىق قىلغانىكەن.

جەبە نۇيان جار سېلىپ: «ھەر ئادەم ئاتا-بوۋىلىرىدىن قالغان رەسىم-قائىدىلىرىنى ئادەت قىلىپ، ئۆزى خالىغان دىندا بولسۇن»، دەپ جاكار قىلدۇرۇپ. جەبە نۇيان غەيرىي دىنىدىكى قالماق بولسىمۇ، ھازىر ئىسلام بولىدى، دەپ خالايىق خۇش بولۇشۇپ بىر-بىرىنى مۇبارەكلەشكەنىكەن.»

بۇ ھېكايىنى بۇ سەھىپىگە يېزىشتىن مەقسىتىم: بۇ يەتتە شەھەردە ئىلگىرىكى زامانلاردا مۇشۇنداق ھادىسىلەر يۈز بەرگەنىكەن ۋە ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ بېشىغا مانا شۇنداق كۈنلەر چۈشكەنىكەن، شۇ قاتارلىق جەبر-جاپالارغا بەرداشلىق بېرىپ، تەڭرىنىڭ ئىتائەت پەرمانىدىن يانماپتۇ، دىنىي مۇھەممەدتىن قايتماپتۇ، دەپ بىلىپ، بۇ زامانىنىڭ ئىشلىرىغا كۆپتىن-كۆپ شۇكرى قىلسۇن، دېگەندىن ئىبارەت.

5

ئاقسۇ

ئاقسۇ ئەھلى — ساددا، ئەمما ئىتتىپاقى يوق، چېچىلاڭغۇ ۋە پاراكەندە، غەم-ئەندىشىگە مۇپتىلا، ئۆيلىرىدە ئاشلىق ساقلىمايدىغان تەۋەككۈلچى خەلق. شەھەر ئادەملىرىنىڭ تولىسى ھەر كۈنى يەيدىغانلىرىنى بازاردىن ئالىدۇ. ئاشپەز-ناۋايلىرى ناھايىتى روناق تاپقان، ھۈنەرۋەنلىرى ئاز، دېھقانلىرى تولا، ئاشلىقى ۋە يەل-يېمىشلىرى ئۆز شەھىرىگە يېتىدۇ، ھەتتا ئاقسۇنىڭ گۈرۈچىنى باشقا يىراق شەھەرلەرگە ئەكىتىدۇ. يايلاقلىرى كەڭرى بولۇپ، مال-چارۋىلىرى كۆپ.

ئاقسۇنىڭ ئايكۆل يېزىسىدا مەۋلانا جالالىددىن كېتىكى

بۇزرۇكـۋار ئالىمنىڭ زىيارەتگاھ مازىرى بار. بۇ كىشى خوجا ھاپىز كەبىر بۇخـارىنىڭ نەۋرىلىرىدىندۇر. مەۋلانا جالا ـ لىددىننىڭ ئەھۋالى بىرىنچى داستاندا بايان قىلىندى. يەنە ئىمام بەتتالى غازى نامىلىق بۇزرۇكۋارنىڭ مـازىرى بولۇپ، ئىسىم ـ شەرىپلىرىنى ئىمام ئابدۇراخمان ئەلىۋى، يەنى ھەز ـ رىتى ئەلى كەرىمەللاھۇ ۋەجھۇنىڭ ئوغلى، ئىمام مۇھەممەد ھەنىپە رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ نەۋرىسى دەپ زىكرى قىلىندۇ. ئاقسۇ زېمىنىدا يەنە سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى دەپ ئاتالغان بىر مازار بار. ھەممىگە مەشھۇر سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى بولسا غەزنە شەھىرىگە دەپنە قىلىنغان. ئاقسۇدىكى مازارنىڭ سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى بىلەن ئىسمى ئوخشاش بولسا كېرەك ياكى مەھمۇد غازى بولسا، ئاممـا تەرىپىدىن خاتا تەلەپپۇز قىلىنىپ سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى ئاتىلىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. يەنە شەيخ جۇنەيد باغدادى ھەم سەرى سەقتى دېگەن ئىككى مازار بار.

مەشھۇر ۋە داڭلىق ماشايىخ جۇنەيـد بـاغدادى ۋە شەيخ سەرى سەقتىلەرنىڭ جەسەتلىرى «نەفھاتۇلئۇنس» دېگەن كىتابتا: «باغداد شەھىرىدىكى مەسچىدى شۇنەيزەگە دەپنە قىلىنغان»، دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. سەرى سەقتى بولماستىن ئەسلى ئىسمى «ساقى ئاتا» بولـۇشى مۇمكىن. خەلق ساقى ئاتا، دېگەننى خاتا ھالدا سەرى سەقتى دەپ ئاتىغان بولۇشى ئېھتىمال.

ئاقسۇ شەھىرىنىڭ شىمال تەرىپىدە ئالتە تاش مىقدارى كېلىدىغان تاغنىڭ باغرىدا «سۇلتان قەرمىش سەيدىلمۇسلىمىن» دەپ ئاتىلىدىغان ئالىي مازار بولۇپ، تەزكىرىسىمۇ بار، تەزكىرىدە: «تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 33 ـ يىلى* ئاخىر زامان پەيغەمبىرى

* ھىجرىيىنىڭ 33 ـ يىلى مىلادىنىڭ 653 ـ، 654 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قەرمىش سەيدىلمۇسلىمىنىڭ 33 مىڭ ساھابە بىلەن شەھىرى بەر بەردىكى قەھقە جادۇ ۋە زەمرە ئاتە شېرەسلەرنىڭ ئۇستىگە ئەۋەتتى، كاپىرلار غالىب كېلىپ 33 مىڭ ساھابىلەرنى ئۇچتۇرپان ۋە ئاقسۇنىڭ يېزا-كەنتلىرىدە شېھىت قىلدى. ئۇلارنىڭ مۇبارەك جەسەتلىرى شۇ جايلاردا دەپنە قىلىندى» دەيدۇ. ئەمما ئىشەنچلىك ۋە مەشھۇر كىتابلاردا مەزكۇر ساھابىلەرنىڭ ياتقان جايلىرىنى، گۇرۇستانى بەقى ياكى شام شېرىپ، باغداد، كۇفە قاتارلىق جايلاردا دەپنە قىلىندى، دەپ يازىدۇ، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 33-يىلى، چاھاريارلارنىڭ ئۇچىنچىسى ئوسمان بىننى ئوپپان① رەزدىيەللاھۇ ئەنھۇ خەلافەت تەختىدىكى چاغلار ئىدى. ئۇ ۋاقىتتا ئاخىر زامان پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغانىدى.

بەنى ئۇممىيە خەلىپىلىرىدىن ۋەلىد بىننى ئابدۇلمەلىك زامانلىرىدا، قۇتەيبە بىننى مۇسلىم دېگەن كىشى سەمەرقەند، پەرغانە، تۇركىستان ۋە كابۇل قاتارلىق جايلارنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئىسلام دىنىغا مۇشەررەپ قىلغانىكەن، شۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 91-يىلى② بولۇپ، قەرمىش سەيدىلمۇسلىمىن كەلگەن زاماندا ئۇ شەھەرلەر تېخى مۇسۇلمان بولمىغانىدى. ئۇنداق بولسا بۇ نۇرغۇن ساھابىلەر ئاقسۇغا قەيەر ۋە قايسى يول بىلەن كېلىدۇ؟ ئەلۋەتتە ئەقىللىك كىشىلەر مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈشلىرى لازىم.

---

① ئوسمان بىننى ئوپپان— مىلادىنىڭ 644-يىلىدىن 656-يىلىغىچە خەلىپىلىك تەختىدە ئولتۇرغان 3-خەلىپە.

② ھىجرىيىنىڭ 91-يىلى مىلادىنىڭ 709-، 710-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

يەنە بەزى مەشھۇر كىتابلاردا: «ئۇلۇغ ساھابىلەر ئامۇ دەريا سىنىڭ بۇ تەرىپىگە ئۆتمىگەن»، دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. دېمەك، ئۇ چاغلاردا ئىسلام ئامۇ دەريا سىنىڭ بۇ تەرىپىگە تېخى يېتىپ كەلمىگەنىدى. مۇشۇ قاراشلار بويىچە قەرمىش سەيىدىلمۇسلىمىنىڭ تەزكىرىسىنى ئېتىبارغا ئالمىسىمۇ بولىدۇ. ئەمما بۇ مازار ئالىي زىيارەتگاھ بولۇپ، پەزالى - كامالەتلىرى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ھەر ھالدا بۇ كاپىرلار بىلەن غازات قىلغان، شېھىتلىك دەرىجىسىنى تاپقان غازى كىشى بولۇشى مۇمكىن. ئىسمى باشقا زامانلاردا ئۆتكەن كىشىلەرنىكىگە ئوخشاش بولۇشى ئېھتىمال. كەمىنىگە ئوخشاش تارىخ كىتابلىرىدىن پۇراق ئالمىغان، سۆزىنىڭ ئەسلى مۇددىئالىرىدىن خەۋەر تاپمىغان، بىرەر نادان كىشى، ئۆز خاھىشى بىلەن ئىختىرا قىلىپ، بىھۇدە جاپا چېكىپ، يېزىپ چىقىپ تەزكىرە دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ تەزكىرىنى مۇلاھىزە قىلىپ، مۆتىۋەر كىتابلارغا سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، ئاندىن راست - يالغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئاقسۇ زېمىنىدا بۇنىڭدىن باشقا مازارلار تولا بولسىمۇ، ئىسىم، نەسەبلىرى ۋە سۈپەتلىرى، قايسى زاماندا ئۆتكەنلىكى مەلۇم ئەمەس. شۇڭا يېزىشقا جۇرئەت قىلالمىدىم.

يەنە بىرى، پەرغانە ۋىلايىتىدىن ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىم دېگەن زات يەتتە شەھەرگە كېلىپ، ئاقسۇدا بىرنەچچە زامان تۇرۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ كۆڭۈللىرىنى ئىمان - ئىسلامنىڭ دەلىل - ئىسپاتلىرى بىلەن كۆچلەندۈرۈپ، توغرا يولغا ئاچقىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭۈل ئەينەكلىرىگە ياخشى نىيەت، ياخشى مەقسەتلەرنى ئورنىتىپ بولغاندىن كېيىن سەپەرنى ئىختىيار قىلىپ كېتىپ قالغانىكەن. ئاتىلىق غازى ئاقسۇغا دەسلەپ كەلگەندە بۇ زاتمۇ بىللە قەدەم تەشرىپ قىلغانىدى. كاتتا ئۆلۈمالار كۆڭۈللىرىدە ئىشان ھەزرەتلەرنى ياخشى كۆرمەيدۇ.

ئەمما ئاقسۆدىكى ھەممە ئۆلىمالار جان - دىلى بىلەن ئۇنىڭغا مۇرىت ۋە مۇخلىس بولدى. ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىم نەقشبەندىيە* سۈلۈكلىرىدە، خۇپىيە تەربىيلىرىدە ئىدى. ئۇنىڭ كارامەتلىرىمۇ كۆرۈلگەنىدى. شۇ كارامەتلىرىدىن بىرى شۇكى، ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىمنىڭ مۇرىت - مۇخلىسلىرىدىن بىرى، «شاھنامە»، «ئەمىر ھەمزە» قاتارلىق جەڭنامە كىتابلىرىنى ئوقۇشقا ئاشىق ئىكەن. بىر كۈنى ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىمنىڭ يۇنىڭغا نەزەرى چۈشۈپ قېلىپ مەنئى قىلىپتۇ. يەنە بىر كۈنى ھەزرىتىم ئۆتۈپ كېتىپ بېرىپ، ھېلىقى مۇرىتنىڭ يەنە «جەڭ - نامە» ئوقۇۋاتقان يەردە ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. بۇ مۇرىت ئاخشىمى ئەپراسىياپ، كەيكاۋۇسلار قانداقراق پادىشاھ بولغىنىتتى، ئاجايىپ جەڭلەرنى قىلغانىكەن، دەپ ئويلاپ يېتىپ ئۇخلاپ قاپتۇ، كېچىسى چۈشىدە زور، ناھايىتى ھەيۋەتلىك ئىككى پادىشاھ بىر - بىرىنى قوغلاپ كېتىپ بارغۇدەك. نۇرغۇن خالايىق، ئەنە ئەپراسىياپ، ئەنە كەيكاۋۇس دەپ ۋارقىراۋاتقۇدەك، ھېلىقى مۇرىت خالايىقنىڭ ۋارقىراشلىرى، قىستا - قىستاڭچىلىقىدىن قورقۇپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. ئەتىسى بۇ مۇرىت ھەلقە - زىكرىگە بېرىپ ئولتۇرۇپ دۇئا قىلىدىغان ۋاقتىتا ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىم ئىلتىپات قىلىپ، «ئەپراسىياپ بىلەن كەيكاۋۇسنى كۆردۈڭمۇ؟ بۇلار باشقا نېمە ئەمەس! بەلكى ئىككى كاپىردۇر»، دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى مۇرىت توۋا قىلىپ «جەڭنامە» ئوقۇغان يەرگە ئىككىنچى بارماپتۇ.

---

* نەقشبەندىيە - سوفىزمدىكى بىر خىل ئېقىم ياكى مەسلەك. خۇپىيە شۇ مەسلەكتىكى بىر تارمىقى بولۇپ، خۇپىيە دېگەن سۆز — جىم ئولتۇرۇپ، ئاۋازىنى چىقارماي، كۆڭلىدە تەكرىگە ھەمدۇسانا ئېيتىش دېگەن بولىدۇ.

يەنە موللا ئابدۇكېرىم ناملىق بىر ياش مۇدىتى بولۇپ، ئۇنىڭ بىر ئېشىكى بار ئىكەن. سەھەردە ئېشەك بوشىنىپ قېچىپ كېتىپتۇ. باللىرىنى ئىزدەشكە بۇيرۇپ، ئۆزى ھەز-رىتسىنىڭ زىكرى ھەلقىسسىگە ھازىر بوپتۇ. لېكىن كۆڭلىدە «ئېشەك نەگە كەتكەندۇ؟ قاچان تېپىلار؟»، دەپ پاراكەندە بولۇپ تۇرغان چېغىدا ئۇنىڭغا ھەزرىتسىنىڭ دۇئاسىنى ئېلىش نۆۋىتى كەپتۇ. ھەزرىتسم دۇئاسىنى بېرىپ تۇرۇپ، بېشىنى كۆتۈرۈپ كايىشلىق بىلەن: «ھەي كىچىك! ئېشەك يوقالغانغا شۇنچە پارا-كەندە بولامسەن؟ خاتىرجەملىنى جەم قىل. ئېشەكنىمۇ تاپسەن، ئاتىمۇ تاپسەن»، دەپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي موللا ئابدۇكېرىم ئاخۇن، قازى رەئىس بولۇپ، مال-دۇنيا ۋە ئات-ئېشەكلىرى كۆپەيىپ بەھاجەت بولغانكەن.

ئوبۇلھەسەن ھەزرىتسىنىڭ ئۇلۇغلۇق سۈپەتلىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىدىغان بولسا، ئالاھىدە بىر توم تەزكىرە كىتاب بولىدۇ. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1285 - يىلى① سەپەر ئېيى-نىڭ 18 - كۈنى ئاقسۇدا ۋاپات بولدى. ئۇنى ۋەسىيىتى بويىچە ئۆز ھويلىسىغا دەپنە قىلدى.

تەسەۋۋۇف② كىتابلىرىدا پىرى كامىللارنىڭ سۆھبەتلىرىنى كىبرىت ئەھمەرگە③ ئوخشىتىدۇ. بۇ زات شېرىپىنىڭ سۆھبەت-لىرى ئەلۋەتتە كىبرىت ئەھمەر ئىدى. بۇنىڭدىن زىيادە تە-رىپلەشكە بۇ بەكباش قەلەم جۈرئەت قىلالمىدى.

كەمىنە مۇئەللىپ مۇسا بىننى موللا ئەيسا سايرامى، شۇ

---

① ھىجرىيىنىڭ 1285 - يىلى مىلادىنىڭ 1868 - 1869 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② تەسەۋۋۇف - ئىشانلىق، سوفىزم مەنىسىدە.

③ كىبرىت ئەھمەر — ئالتۇن چىقىدىغان كان.

زاماندا زاكاتچىلارنىڭ خىزمىتىنى قىلىدىغان مۇلازىم ئىدىم. ياش ۋە بەكباش ۋاقتىم ئىدى. بىر نەچچە قېتىم ئۇ زاتنىڭ سۆھبىتىگە مۇيەسسەر بولغانىدىم. شۇ سۆھبەتنىڭ تەسىرى ھېلىمۇ سۇسلىشىپ قالمىدى. ھازىرغىچە تولۇق 36 يىل ئۆتۈپتۇ. ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇ زاتنىڭ سۆھبىتى كۆڭلۈمدە جۇش ئۇرىدۇ.

نەزم

ۋەسلى يار بولدى مۇيەسسەر، قەدرىنى ئا بىلمەدىم،
ۋەسلى بولماي جاۋدان، فۇرقەت كىلۇرنى بىلمەدىم*.

2

ئۇچتۇرپان

ئۇچتۇرپان كونا، قەدىمىي شەھەر بولۇپ، ئىلگىرىكى نامى «ئۇچ» ئىكەن. بىر زامانلاردا ئۇچتۇرپان خەلقى ئۆز پادىشاھلىرىدىن يۈز ئۆرۈپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، ئادەملىرىنى باشقا يۇرتلارغا تارقىتىۋېتىپ، كونا تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇرغۇزغانكەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇچتۇرپاننىڭ يېزا، كەنت، ئايماقلىرىنىڭ نامى كونا تۇرپاننىڭ يېزا، كەنت، ئايماقلىرىنىڭ نامى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

ئىلگىرىكى زاماندا ئۇچتۇرپان شەھىرىنى خاقانى چىن قولىغا

---

* يارنىڭ ۋەسلى مۇيەسسەر بولغاندا، ئۇنىڭ قەدرىنى بىلمىدىم، يارنىڭ ۋەسلى مەڭگۈلۈك بولماي بىر كۈنلىرى ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قالىدىغانلىقىنى بىلمەپتىمەن.

كىرگۈزۈپ، 17 يىل سوريغاندىن كېيىن ئۇلار خاقانى چىنىنىڭ ئىتائىتىدىن چىققانلىكەن. بۇ چاغدا خاقانى چىن ئۇچتۇرپان ئادەملىرىنى قەتلىئام قىلىپ، قالغان ئالتە شەھەردىن ئىككىنچى قېتىم ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇچتۇرپانىنى قايتا ئاۋات قىلغانكەن. شۇڭا ئۇچتۇرپانلىقلارنىڭ لەقىمى «كۆچمەن» دۇر. بۇ ۋەقەلەر بىرىنچى داستاندا بايان قىلىنىدى.

ئۇچتۇرپان خەلقى گۈرۈھۇاز، ئىتتىپاقسىز، پاراكەندە خەلق بولۇپ، ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلىرى كەم، ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى دېھقان، يەر ـ زېمىنلىرى ئۇنۇملۈك، مەھسۇلاتى كەڭرى ۋە ئەرزاندۇر.

«ئىمامىلىرىم» دەپ ئاتىلىدىغان بىر مازار بولۇپ، ئىسمىنى «ئىمام مۇھەممەد غەززالى»، دەيدۇ. ۋە يەنە قازغاندا① بىر مازار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمىنى «ئىمام ئەھمەد غەززالى» دەيدۇ. ئەمما «نەفھاتۇلئۇنس» دېگەن كىتابتا ئىمام غەززالىنى قۇزۇدىندە② دەپنە قىلىندى، دەپ زىكرى قىلىدۇ. «قازغان» بىلەن «قۇزۇدىن» سۆزى بىر ـ بىرىگە يېقىن، ئوخشىشىپ كېتىدىغان سۆز. قايسى سۆزنىڭ راستلىقىنى بىلگۈچى تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر. يەنە «سۇيۇتقۇ مازار» دەپ بىر مازار بار. «سۇيۇتقۇ» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبىنى مۇنداق رىۋايەت قىلىشىدۇ: تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 30 ـ يىلى③ ھەزرىتى ئەلى، ئىككى شاھزادە④ ۋە يەنە ساھابىلەرنىڭ بىرنەچچە ياش ئوغۇللىرىنى ئېلىپ سودىگەر سۈرىتىدە بولۇپ ئۇچتۇرپانغا كېلىپ، يىلان بۇلاقنىڭ بېشىغا

---

① قازغان ـــ ئۇچتۇرپاندىكى بىر جايىنىڭ نامى.

② قۇزۇدىن ـــ ئىراندىكى بىر شەھەرنىڭ نامى.

③ ھىجرىيىنىڭ 30 ـ يىلى مىلادىنىڭ 650 ـ، 651 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

④ ئىككى شاھزادە ـــ ئىمام ھەسەن، ئىمام ھۈسەيىننى كۆرسىتىدۇ.

چۇشۇپتۇ. دۇلدۇللىرىنى بۇلاقنىڭ قېشىدىكى سۆگەتكە سويۇتۇپ قويۇپتۇ. بۇ سۆگەت كۆكلەپ ئېگىز ئۆسۈپ، يىقىلىپ، يەنە ئۆسۈپ دېگەندەك، بىر تاغار ئاشلىق ئۇرۇقى چاچقۇدەك يەردىن كەڭرىرەك يەرنى ئىگىلەپ، سايە تاشلاپ، كۆكىرىپ تۇرۇپتۇ. ھېچ كىشى سۆگەتنىڭ يا ھۆل ياكى قۇرۇق شاخلىرىنى كېسىش-تىن ئېھتىيات قىلىپ كەسمەيدۇ. بۇ يەردىكى بۇلاقنى «يىلان بۇلاق» دەپ ئاتاشتىكى سەۋەب بولسا، سۇلايمان ئەلەيھىسسا-لامنىڭ ئەمر-پەرمانى بىلەن پۈتۈن يىلانلار مۇشۇ بۇلاققا توپلاشقانلىكەن. ھەزرىتى ئەلى بۇ يەرگە كەلگەندە «ئەي يىلان-لار! بۇلاقتىن يىراققا كېتىڭلار، بۇلاقنىڭ بېشىغا ئاخىر زامان پەيغەمبىرىنىڭ ئالىي بارگاھلىرىنى تىكمىز»، دەپ ئەمر قىلغاندا، يىلانلار كۆچۈپ كېتىپتۇ. يىلانلارنىڭ زەھىرىنىڭ تەسىردىن بۇلاق-نىڭ سۈيى ئاچچىق بولۇپ كەتكەنلىكەن. ھەزرىتى ئەلى بۇلاققا مۇبارەك ئابى دەھەنلىرىنى* تاشلاپتۇ. ھەزرىتى ئەلىنىڭ كارامىتى بىلەن بۇلاقنىڭ سۈيى تاتلىق ۋە شېرىن بوپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ سۈيۈقلۇ مازار، دەپ ئاتالغان دەيدۇ. تەزكىرىلەردە «بۇ يەر ھەزرىتى ئەلىنىڭ قەدەم جايى»، دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. ئىش-نىڭ ھەقىقىتىنى تەڭرىم ئۆزى بىلىدۇ. لېكىن بۇ يەر ئادەتتىكى جاي بولماستىن، كارامەت ۋە ئاجايىپ ھادىسىلەر زاھىر بولۇپ تۇرىدىغان جاي.

ئۇچتۇرپاندا يەنە تۆرغۇن مازارلار بار. ئىسىملىرىنى يەنە ئۇلۇغ ساھابىلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتايدۇ. ئەسلى ماھىيىتى مەلۇم بولمىغانلىقتىن بايان قىلىنمىدى. نېمە بولسا بولسۇن ئۇچتۇرپان تۆرغۇن جەڭ ۋە كۆپ غازات بولغان جايدۇر.

---

* ئابى دەھەن — ئېغىز سۈيى، ئادەمنىڭ ئېغىزىدىن چىققان تۈكۈرۈك — مۇھەررىردىن.

7

كۆچا

كۆچانىڭ قەدىمكى ئىسمى «كۆسەن» ئىكەن. كۆچا خەلقى ناھايىتى ئىتتىپاق، سۆيەتلىك، خۇشخۇي، نازۇك تەبىئەتلىك، قىز-جۇۋانلىرى ئەرلىرىدىنمۇ ھىممەتلىك ۋە جۇرئەتلىك، ئىلىم ۋە ئەمەلدە، كەسىپ ۋە ھۈنەردە كەم-كۈتىسىز خەلق. ئەمما مۇساپىرلار بىلەن خۇشى يوق خەلقتۇر. ئادەمىلىرىگە قارىغاندا يەر-زېمىنلىرى كۆپ ۋە ئۇنۇملۇك، ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆزىگە يېتىدىغان، مال-ۋارانلىرى ئۆزىگە يېتىپ ئاشىدىغان، خۇسۇسەن ھەر تۈرلۈك مېۋە، يەل-يېمىش، يېمەك-ئىچمەكلىرى باشقا شەھەرلەرگە قارىغاندا تولا، سېيراپچىلىق شەھەردۇر.

كۆچادا مەۋلانا ئەرشىددىن ۋەلىيۇللانىڭ مازىرى بار. بۇ كىشىنىڭ دالالىتى ۋە تەرغىپ قىلىشى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىغا مۇشەررەپ بولغان. شۇڭا، ئىلى تەۋەسىدە ئىسلام دىنىنىڭ چىرىغى يورۇغان. بۇ ھەقتىكى ئەھۋالاتلار بىرىنچى داستاندا بايان قىلىندى. يەنە «شەيخ نىزامىددىن دېھلىۋى»، دېگەن بىر مازار بولۇپ، بەزىلەر دېھلىۋى① دېگەن سۆزنى دەھبىدى② دەيدۇ. بۇ ناھايىتى ھەيۋەتلىك كۆركەم مازاردۇر ۋە يەنە «بەلخى ئاتا»، دەپ بىر مازار بولۇپ، ئىسىم-نەسەبلىرى ۋە قايسى زاماندا ئۆتكەنلىكى مەلۇم ئەمەس.

---

① دېھلىۋى ــ ھىندىستاندىكى بىر شەھەرنىڭ نامى.

② دەھبىدى ــ پەرغانىدىكى بىر جايىنىڭ نامى.

«نەبىرە خوجام»، دېگەن بىر مازار بولۇپ، بۇلار باشقا ئىددىن نەقىشبەندىنىڭ نەۋرىلىرىنىڭ مازىرىدۇر. «بابا قەمبەر ۋەلىيۇللا»، دەپ بىر مازار بار. بابا قەمبەر ۋەلىيۇللا دېگەن كىشى ھەممىگە مەشھۇر بولغان ھەزرىتى ئەلىنىڭ مىراخورلىرىدۇر. بۇ مازارنىڭ نامى ئوخشاش بولۇشى مۇمكىن. ئۇچتۇرپاندىمۇ «بابا قەمبەر ۋەلىيۇللا»، دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر مازارمۇ بار.

كۇچادا يەنە بىر مازار، ئالىي زىيارەتگاھ بولۇپ، ئىسمىنى «ئىبراھىم ئەدھەم»، دەپ ئاتايدۇ. مەشھۇر ئەۋلىيا ئىبراھىم ئەدھەمنىڭ مازىرى مەكىدە بولۇپ، بۇ مازارنىڭمۇ ئىسمى ئوخشاش بولۇشى مۇمكىن. ھەقىقىي ئەھۋال تەكرىنىڭ ئۆزىگە مەلۇمدۇر.

8

كونا تۇرپان

كونا تۇرپان ئادەملىرىنىڭ خۇلقى - مىجەزى ساددا، ئۆز ئىشىغا پۇختا، راست سۆزلۈك، ۋەدىسىدە تۇرىدىغان، ھىيلە - مىكىر، غەدرى - خىيانەتنى بىلمەيدىغان، ئەقىدە ۋە ئىخلاس - لىرى تازا ۋە زىيادە خەلقتۇر. تۇرپاننىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، سۇيى كەم بولۇپ، ئاساسەن كاريز سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىدۇ. يەر - زىمىنلىرى ئۇنۇملۈك بولۇپ مەھسۇلاتى ئۆزىگە يېتىدۇ. مېۋە - چېۋە، يەل - يېمىشلىرى كەڭرى، خۇسۇسەن كىشمىش، كۆك ئۈزۈمى ناھايىتى مول بولۇپ، ھەممە شەھەر - لەرگە يېتىشىدۇ. تۇرپاندىن يەنە تەرەنجىبىنمۇ* چىقىدۇ.

---

* تەرەنجىبىن ــ يانتاق شېكىرى.

كونا تۇرپاندا ئەسھابۇلكەھىپىنىڭ① ئالىي زىيارەتگاھى بار. ئەسھابۇلكەھىپنى تەپسىر كىتابلىرىدا، رۇمدىكى تەرسۇس دېگەن شەھەردە، دەپ زىكرى قىلىندۇ. كەرەملىك تەكرىم ئۆزىنىڭ ھېكمىتى بىلەن ئەسھابۇلكەھىپنى خالايىقلارغا مەخپىي قىلغان، ئۇلارنىڭ ئىسمى ۋە سانىنىمۇ مەخپىيدۇر. زېمىن يۈزىدە يەتتە يەردە ئەسھابۇلكەھىپ بار، دەپ رىۋايەت قىلىندۇ.

«ئۇرۇمچە» دېگەن سۆزنىڭ ئەسلىدىكى راست ۋە توغرا ئاتىلىشى «رۇمچە» بولۇشى مۇمكىن. خالايىقنىڭ ئۆزگەرتىۋېتىشى بىلەن «رۇمچە» سۆزىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ (ا)، ئاخىرىغا يا (ى) ھەرپىنى قوشۇپ، «ئۇرۇمچى» بولۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. تۇركىي تىلىدا «چە» دېگەن قوشۇمچە سۆز كىچىك دېگەننى بىلدۈرىدۇ. تۇركىي خەلقلەر چوڭ نەرسىنى كىچىكلەتمەكچى بولسا «چە» قوشۇمچىسىنى قوشۇپ كىچىكلىتىدۇ. مەسىلەن، باغچە، ھويلىچە دېگەندەك. ئەگەر باغ چوڭ ۋە رەسمىي بولسا باغ دەپ ئاتايدۇ. ئەگەر كىچىك بولسا باغچە، دەيدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا رۇمچە دېگەن سۆز «كىچىك رۇم» دېگەن سۆز بولۇشى مۇمكىن.

تەپسىر كىتابلىرىدىكى «ئەسھابۇلكەھىپ رۇم مۇزاپاتىدىكى

---

① ئەسھابۇلكەھىپ ــ غاردا ياتقان كىشىلەر دېگەن بولىدۇ، رىۋايەتلەردە، تەخمىنەن بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىل بۇرۇن ئۆتكەن رۇم پادىشاھى دەقيانۇس، ئەيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىدىكى كىشىلەرنى بۇتپەرەسلىككە دەۋەت قىلغان. قوبۇل قىلمىغانلارنى ئۆلتۈرگەن. رۇم شەھىرىنىڭ ياشلىرىدىن بىرمۇنچە كىشى دەقيانۇسنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن قېچىپ چىقىپ، بىر تاغنىڭ باغرىدىكى ئۆڭكۈرگە كىرىپ ئۇخلىغان. شۇ پېتى بىرنەچچە 100 يىل ئويغانمىغان، دېيىلىدۇ.

تەرسۇس دېگەن شەھەردە»، دېگەنلىرى راست بولۇپ. «تەرسۇس» دېگەن سۆز ئاساسا تەرىپىدىن خاتا تەلەپپۇز قىلىنىپ «تۇرپان» بولۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. خىتاي، موڭغۇل، قىرغىز، قىپچاق ۋە قالماقلارنىڭ تىلىغا قىيىن كېلىپ «تەرسۇس» دەپ ئېيتالماي «تۇرپان» دەپ ئاتىۋالغان بولۇشى مۇمكىن.

ئەسھابۇلكەھىپ ۋەقەسى، ھەزرىتى ئەيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ زامانىلىرىدىن بۇرۇن بولغانلىكىدىن. ئۇنداق بولسا ئىككى مىڭ يىل بولغان بولىدۇ. بۇ ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان بۇ شەھەرلەرگە بىرنەچچە زامان تاتارلار، نەچچە قەرنە موغۇللار، نەچچە ئەسىر قالماقلار، نەچچە ۋاقىت مۇسۇلمان پادىشاھلىرى ۋە نەچچە دەۋر خىتايلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتۈپتۇ. ھەرقايسىسى بۇ شەھەرلەرنى ئۆز تىللىرىدا بىر خىل نام بىلەن ئاتاپتۇ. مەسىلەن: خىتايلار ئۇرۇمچىنى «خومىيوزە»، دەپ ئاتايدۇ. بۇنداق بولغاندىن كېيىن «رۇمچە» ۋە «تەرسۇس» دېگەن ئىسىملارنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشى ئەلۋەتتە ئاقىللارنىڭ ئەقلىدىن يىراق ئىش ئەمەس.

«ئەي مۇھەممەد، ئەگەر سەن ئۇلارنى كۆرسەڭ ئىدىڭ! قۇياش نۇرى تەسىر قىلمىسۇن ئۇچۇن قۇياش چىققاندا ئۇلار غارنىڭ ئوڭ تەرىپىگە مايىل بولىدۇ، قۇياش پاتقاندا شىمال تەرىپىگە مايىل بولىدۇ»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىنى تۇرپاندىكى ئەسھابۇلكەھىپ غارىنىڭ ئاغزىغا تەتبىق قىلسا مۇۋاپىق بولىدۇ. كىشىلەر بىر كۆرۈپلا ئەسھابۇلكەھىپ غارى ئىكەنلىكىنى پەم قىلالايدۇ. دېمەك، ئەسھابۇلكەھىپ غارى تۇرپاندا بولۇشى مۇمكىن. ھەقىقىتىنى بىلگۈچى تەكرىنىڭ ئۆزىدۇر.

تۇرپاندا يەنە «ئەلپەتتا» دېگەن مازار بولۇپ، ئەسلى

ئىسمى «ئالىپ ئاتا» ئىكەن①. «ئالىپ» دېگەن باتۇر دېگەن بولىدۇ. تۈركىستانىدا ماشايىخ، ئىمام - پېشىۋا، يېتەكچىلەرنى «ئاتا» دەپ ئاتايدۇ. «ئەلپەتتا» دېگەن مازار، ئىمام مۇھەممەد ھەنىپىيە رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ 16 - نەۋرىسى بولۇپ تەكرى يولىدا كاپىرلار بىلەن جەڭ قىلىپ شېھىتلىك دەرىجىسىنى تاپقان، دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. قانداقلىقى تەكرىنىڭ ئۆزىگە مەلۇم.

دېمەك، شەھەر ۋە ئاۋات يېزىلاردا، تاغ - جەزىرە، دەشت-باياۋانلاردا دەپنە قىلىنغان ۋە ئۇ يەرلەرنى بېسىپ ياتقان ئۇلۇغلار ۋە ئەۋلىيالارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھېسابىنى مېھرىبان تەكرىدىن باشقا ھېچقانداق كىشى بىلمەيدۇ، ۋەسسالام.

بۇ تارىخ كىتاب، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1321 - يىلى② (تۈخۈيىلى) شەۋۋال ئېيىنىڭ 11 - كۈنى شېھىتلەر، ئۇلۇغ ئەۋلىيالار، ئالىي دەرىجىلىك ماشايىخلارنىڭ زىكرىلىرى بىلەن تامام قىلىندى. تەكرىگە سانسىز شۈكرى ئېيتتىمەن. ھەر بىر سۆزنىڭ ئەۋۋىلى تەكرىنىڭ ئايەتلىرى، پەيغەمبىرىمىزنىڭ ھەدىسلىرى بىلەن باشلىنىپ، ئۇلۇغ ئەۋلىيا ۋە ماشايىخلارنىڭ نامىلىرى بىلەن تامامىغا يەتكۈزۈلسە، تەكرىنىڭ دەرگاھىدا

---

① ئەلپەتتا — ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ ئوغلى ئابدۇلغەتتاھ. ئۇ X ئەسىرنىڭ 60- يىللىرى تۈركىستاندىكى بىر جەڭدە ئۆلتۈرۈلگەن. كېيىن، تۈركىيان ئەترابىدا دەپنە قىلىنغان. مۇسا ئارسلان بۇغرا قاراخان ئونىڭ قەھرىمانلىقىنى خاتىرىلەپ، ئونىڭغا «ئالىپ تېكىن» دەپ ئىسىم بەرگەن — مۇھەررىردىن.

② ھىجرىيىنىڭ 1321 - يىلى مىلادىنىڭ 1903 - 1904 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

قوبۇل بولـۇپ، خـالايىقلارنىڭ كـۆڭۈللىرىدە ماقۇل بولىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ دۇئا ۋە پاتىھە قىلىشىغا سەۋەب بولىدۇ.

خۇش پۇراق چاچقۇچى قەلەم قىسقىغىنا ۋاقىتتا جۇملىلىرى پاراكـەنـدە، سۆزلىرى پـەرىشان بولغان بۇ قىسسىنى يېزىپ چىقتى. سۆزنىڭ ئىنچىكە، نازۇك ۋە گۈزەللىرىدىن خەۋەردار، كونا ۋە يېڭى داستانلارنى ئوقۇپ ۋە ئاڭلاپ ئاگاھ بولغۇچىلار، بۇ قىسسىنىڭ ئـەيىب ۋە نۇقسانـلىرىنى ئۆز ۋۇجۇدلىرىـدىكى سېخىيلىق پەزىلەتلىرى بىلەن يېپىپ، نادان، جاھىل، ئـاجىز، لاياقەتسىز ۋە قابىلىيەتسىز كەمىنە مۇئەللىپكە مەرھەمەت قىلىپ، دۇئـادا يادلىنىشلىرىنى ئـۇمىد قىلىمەن. كۆچۈمنىڭ يېتىشچە «ھەممىنىلا ئىشلىتىۋەرمەسلىك ۋە ھەممىنىلا تاشلىۋەتمەسلىك» دېگەن روھنى جارى قىلدىم.

ئۇلۇغ تـەڭرىم، مەن ئـاجىز بىچارىنىڭ قارا كـۆڭلىنى ئـۆز كامال قۇدرىتىڭ بىلەن روشەن قىلغىن. مەن گۇناھـكـار بەندەڭنى باقىي ئالەمگە سەپەر قىلدىغان ۋە تەڭلىكتە قالغان ۋاقتىمدا چەكسىز ئىلتىپاتلىرىڭدىن نائۇمىد قويمىغىن، ئامىن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، ئىشىمىزنىڭ ئاخىرىنى مۇنەۋۋەر قىلغىن. كەمچىلىكلىرىنى ئەپۇ قىلغىن، چۈنكى سەن ھەممىگە قادىرسەن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، دوستلىرىمىزنىڭ ئىشلىرىغا غەلىبە ئـاتـا قىلغىن. توغرا يولدا مېڭىشقا مۇيەسسەر قىلغىن. مەقسەتلىرى - مىزگە يەتكۈزگىن. تۇۋىمىزنى قوبۇل قىلغىن.

ئـۇلـۇغ تـەڭرىم، ئاتا - ئانامنىڭ، ئۇستازىمنىڭ، ھەممە ئەر - ئايال مۆمىنلەرنىڭ، ئەر - ئايال مۇسۇلمانلارنىڭ، بارلىق تىرىكلەرنىڭ، ئۆلۈكلەرنىڭ گۇناھلىرىنى مەغپىرەت قىلغىن.

ئۇلۇغ تـەڭرىم، ھەممىمزنى ئـەپـۇ قىلغىن. دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە دىنىمىزنى ھەمراھ قىلىپ خاتىرجەم قىلغىن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، خوجىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا، خو-

دۇنلىرىغا، ئەۋلادلىرىغا، يېتەكچىمىز ۋە يول باشلىغۇچىمىز بولغان ساھابىلەرگە رەھمەت ئاتا قىلغىن. يېقىن پەرىشتىلەرگە، ساڭا ئىتائەت قىلغۇچى ھەممە بەندىلىرىڭگىمۇ رەھمەت ئاتا قىلغىن.

ھىجرىيە 1321 - يىلى

(مىلادى 1903 - يىلى).

ئەلىخەتتۇ باقىي ۋەلئۇمرۇ پانى،
ئەلئەبدۇ ئاسى ۋەررەببۇ ئاپى.
(خەت قالدۇ، ئۆمۈر كېتىدۇ.
بەندە گۇناھكار، تەڭرى ئەپۇ قىلدۇ.)

ھەركى خانده دۇنيا تەمەئىدارەم،
زانكى مەن بەندەئى گۇناھكارەم.
(ئوقۇغۇچىدىن دۇنيا تەمە قىلمەن،
چۈنكى مەن گۇناھكار بەندىمەن.)

بۇ كىتاب روسىيە قازان «مەدرىسەئىي ئۇلۇم» باسمىخانىسى تەرىپىدىن 1904 - يىلى بېسىلغان نۇسخىسىغا ئاساسەن ئىشلەنىدى ۋە نەشر قىلىندى.

本书根据俄国喀山经学院1904年版本编辑出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى: ۋەلى، پەرىدە ئىمىن
مەسئۇل كوررېكتورى: ئىلياس رەھمى

تارىخىي ئەمىنىيە

مۇللا مۇسا سايرامى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھەممەت زۇنۇن

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنجۇلۇك كوچىسى 54№)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا تىزىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 14.25 قىستۇرما ۋاراقى: 4
1988 - يىل 11 - ئاي 1 - نەشرى
1989 - يىل 5 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 2500 — 1
ISBN7-228-00220-2/K·16
باھاسى: 5.00 يۈەن

责任编辑：魏力。帕丽达·伊明
责任校对：伊力亚斯·热依木

安宁史（维吾尔文）
毛拉·穆萨·赛拉密 著
买买提·祖农 整理

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号）
新疆新华书店发行 新疆新华印刷厂排版
新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米 32开本 14.25印张 4插页
1988年11月第1版 1989年5月第1次印刷
印数：1——2500

ISBN7—228—00220—2/K·16 定价：5.00元